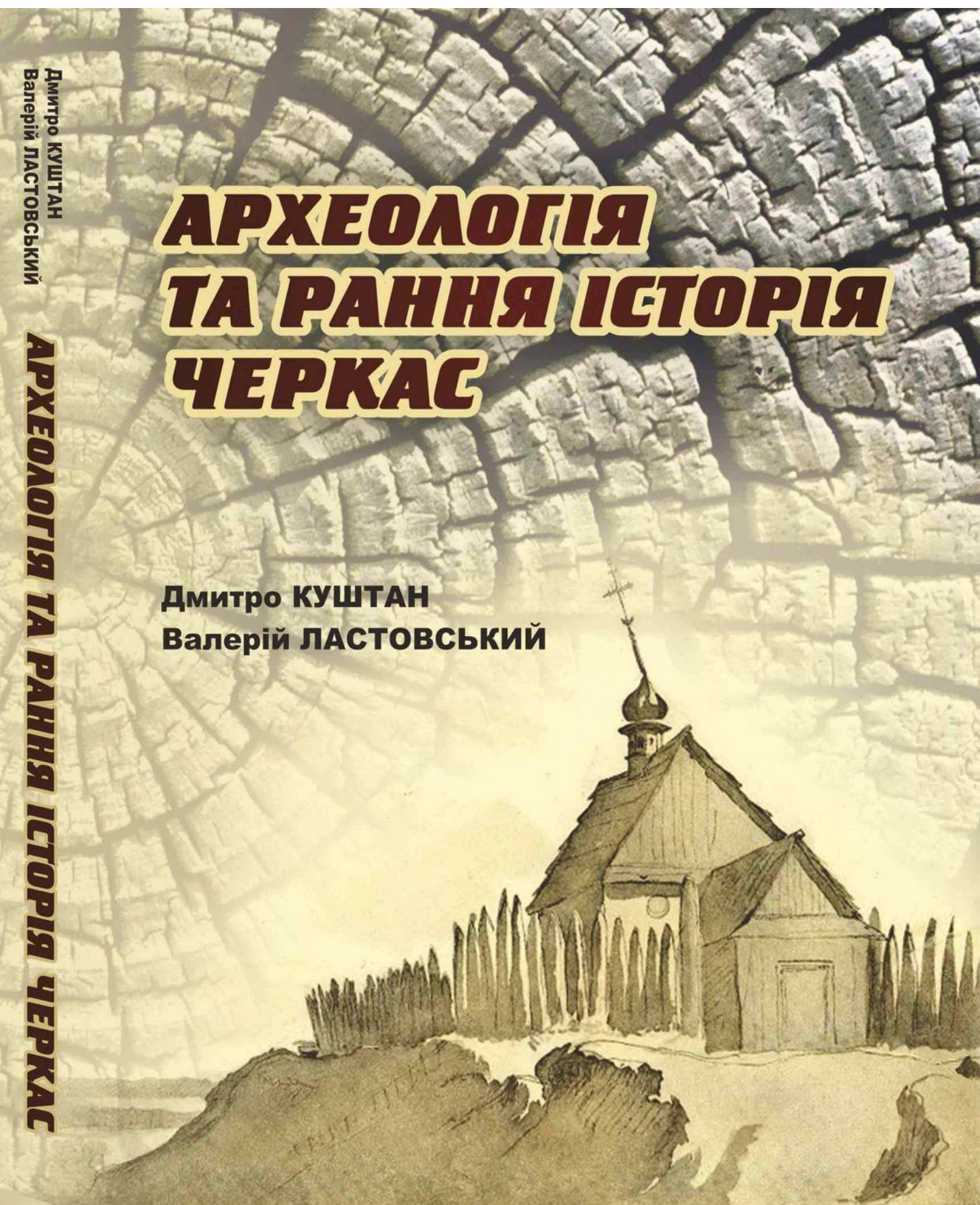


Дмитро КУШТАН
Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ

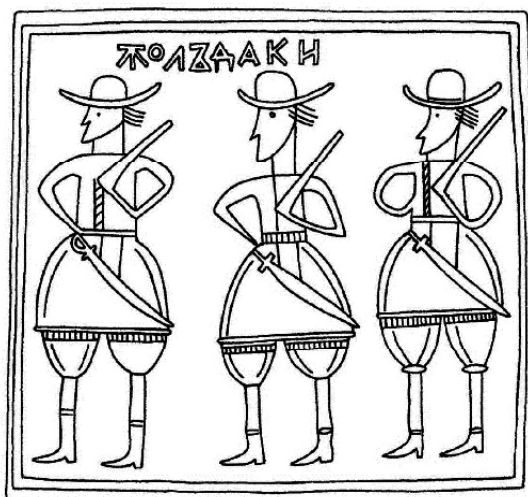
АРХЕОЛОГІЯ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ ЧЕРКАС

АРХЕОЛОГІЯ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ ЧЕРКАС

Дмитро КУШТАН
Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ



АРХЕОЛОГІЯ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ ЧЕРКАС



**Происхождение города Черкасы покрыто
мраком неизвестности, подобно прочим древ-
ним городам нашим.**

Лаврентій Похилевич, 1864 р.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Institute of Archaeology

Dmytro KUSHTAN
and Valery LASTOVSKYI

ARCHAEOLOGY AND EARLY HISTORY OF

CHERKASY

Kyiv • Cherkasy
2016

D. Kushtan and V. Lastovskyi

Archaeology and Early History of Cherkasy. – Kyiv–Cherkasy, 2016. – 290 p.

This book represents the first comprehensive analysis of the archaeological sites at the territory of Cherkasy and its surroundings in order to analyze formation and development of the city in 14th – 18th century. Archaeological sites, such as camps, settlements, hill-forts, cemeteries, deposits and stray finds allowed the reconstruction of daily life, economy and culture of the prehistoric populations. Analysis of Late Medieval and Early Modern Time Cherkasy was focused on time and factors of formation of a town, origin of its name and reconstruction of fortifications. The new version of the origin of the 'Cherkasy' was proposed on the base of analysis of historical records and logic of European-scale urbanization process. Besides archaeological data, we used written records, including the archive documents, iconographic and linguistic records, as well as maps of different time.

The book is useful for archaeologists, historians, specialists in regional studies, and everyone interested in archaeology and history of Ukraine.

ISBN 978-966-02-7869-1

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут археології

Дмитро КУШТАН
Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЯ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ

ЧЕРКАС

Київ • Черкаси
2016

УДК [902:94](477.46)"631/654"

БДК Т4(4Укр-4Чек-2Ч)22/43:Т3(4Укр-4Чек-2Ч)2/46

К 97

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України О. П. Моця,
кандидат історичних наук С. А. Теліженко

*Друкується за ухвалою Вченої Ради Інституту археології НАН України
(протокол № 2 від 11.02.2016 р.)*

Куштан Д., Ластовський В.

К 97 Археологія та рання історія Черкас / Д. Куштан, В. Ластовський. – Київ–Черкаси:
Ін-т археології НАН України, 2016. – 290 с., іл.

ISBN 978-966-02-7869-1

У монографії вперше в історичній науці здійснюється системний і комплексний аналіз археологічних пам'яток на території Черкас та його околицях, а також процесу формування та розвитку міста впродовж XIV – XVIII ст. На матеріалах пам'яток (стоянок, поселень, городищ, курганних та ґрунтових могильників, скарбів та випадкових знахідок) здійснено характеристику побуту, господарства, матеріальної та духовної культур давнього населення. Основну увагу при вивченні пізньосередньовічної та ранньомодерної історії Черкас зосереджено на передумовах та часі заснування міста, походженні його назви, реконструкції фортифікаційних споруд. Обґрунтовується нова версія походження міста, що спирається на аналіз історичних джерел і логіку історичного процесу. Крім археологічних, широко залучені письмові (у т. ч. архівні), іконографічні, картографічні та лінгвістичні джерела.

Для археологів, істориків, музейних працівників, краєзнавців, викладачів і студентів історичних спеціальностей, усіх, хто цікавиться минулим України.

УДК [902:94](477.46)"631/654"

БДК Т4(4Укр-4Чек-2Ч)22/43:Т3(4Укр-4Чек-2Ч)2/46

На обкладинці: малюнок Т. Шевченка «Капличка», 1845 р.

На авантитулі: пічна кахля сер. – 2-ї пол. XVII ст., знайдена в Черкасах (пров. Старий, 13).

ISBN 978-966-02-7869-1

© Д. Куштан, В. Ластовський, 2016

© Ін-т археології НАН України, 2016

Зміст

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. Археологічні дослідження на території міста Черкаси та його околицях від XIX століття до сучасності	13
1.1. Сер. XIX – поч. XX ст.: започаткування археологічних досліджень	15
1.2. 1918–1941 рр.: археологічні дослідження в міжвоєнний період.....	17
1.3. 1950–1980-і рр.: спроби систематичного археологічного дослідження в радянський період	19
1.4. Кін. XX – поч. XXI ст.: «археологічний бум» за часів незалежності	25
РОЗДІЛ 2. Археологічні пам'ятки на території міста Черкаси та його околицях	55
2.1. Кам'яна доба (XX–V тис. до н. е.)	57
2.2. Мідно-кам'яна доба (IV тис. до н. е.)	59
2.3. Бронзова доба (III–II тис. до н. е.)	60
2.4. Залізна доба (I тис. до н. е. – V ст. н. е.).....	66
2.5. Раннє та класичне середньовіччя (VI–XIII ст.).....	75
2.6. Пізнє середньовіччя та ранньомодерний час (XIV–XVIII ст.)	77
РОЗДІЛ 3. Час виникнення міста та походження назви Черкас	155
3.1. Фантом 700-річчя Черкас	157
3.2. Проблема пошуку відповіді	161
3.3. Етимологія слова «Черкаси».....	171
3.4. Поява Черкас на історичній арені	175
РОЗДІЛ 4. Історія міста Черкаси в пізньосередньовічний та ранньомодерний часи (XIV–XVIII століття)	185
4.1. У складі Великого князівства Литовського (1380-і рр. – 1569 р.)	187
4.2. Під владою Речі Посполитої (1569–1648 рр.)	201
4.3. У роки Української національної революції, Руїни та «згонів» (1648–1714 рр.)	207
4.4. Знову під владою Речі Посполитої (1714–1793 рр.)	209
ВИСНОВКИ	239
РЕЗЮМЕ	242
SUMMARY	245
ДОДАТКИ	247
А. Опис Черкаського замку 1552 року.....	247
Б. Люстрація староств Київського воєводства 1570 року (Уривок)	255
В. Люстрація Черкаського староства 1631–1633 років (Уривок).....	257
Г. Люстрація староств Київського воєводства і повіту 1765 року (Уривок)	261
Д. Інвентарі староств Київського воєводства 1789 року (Уривок)	262
БІБЛІОГРАФІЯ	263
Джерела	263
Література.....	265
Список скорочень	274
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	276
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	283

CONTENTS

INTRODUCTION	9
CHAPTER 1. History of archaeological studies at the territory of Cherkasy and its surroundings from 19th century until the present	13
1.1. Middle 19 th century – the beginning of 20 th century: early archaeological studies	15
1.2. 1918–1941. Archaeological researches between the World Wars	17
1.3. 1950–1980es: attempts of systematic archaeological studies in Soviet times.....	19
1.4. Late 20 th – the beginning of 21 st century: “archaeological boom” of the time of Independence.....	25
CHAPTER 2. Archaeological sites at the territory of Cherkasy and its surroundings	55
2.1. Stone Age (20 th – 5 th mil. BC)	57
2.2. Chalcolithic (4 th mil. BC)	59
2.3. Bronze Age (3 rd – 2 nd mil. BC)	60
2.4. Iron Age (1 st mil. BC – 5 th century AD)	66
2.5. Early and Classic Medieval Period (6 th – 13 th century AD)	75
2.6. Late Medieval and Early Modern Period (14 th – 18 th century AD)	77
CHAPTER 3. Time of formation of Cherkasy and origin of its name	155
3.1. Myth of “700 years” of Cherkasy	157
3.2. The issue of searching for the reply	161
3.3. Etymology of the name ‘Cherkasy’	171
3.4. Foundation of Cherkasy	175
CHAPTER 4. History of Cherkasy in Late Medieval and Early Modern Period (14th – 18th century)	185
4.1. A town of the Great Duchy of Lithuania (1380es – 1569)	187
4.2. A town of Rzecz Pospolita (1569–1648)	201
4.3. Time of Ukrainian National revolution, Ruin and “Evictions” (1648–1714).....	207
4.4. A town of Rzecz Pospolita (1714–1793)	209
CONCLUSION	239
RESUME	242
SUMMARY	245
APPENDIXES	247
A. Description of the Cherkasy castle in 1552	247
B. Revision of elderships of the Kyiv voivodship in 1570 (a selection)	255
C. Revision of the Cherkasy eldership in 1631–1633 (a selection)	257
D. Revision of elderships of the Kyiv voivodship and poviat in 1765 (a selection)	261
E. Inventories of elderships of the Kyiv voivodship in 1789 (a selection)	262
BIBLIOGRAPHY	263
Records	263
References	265
List of shortenings and abbreviations.....	274
INDEX OF NAMES	276
GEOGRAPHICAL INDEX	283

Вступ

Черкаси – місто з багатвіковою історією. Та, на жаль, її досі ще не розказано. З історії Черкас у ХХ ст. було видано буквально пару книг, радше брошур, більше популярного, ніж наукового стибу. Те саме стосується й археології міста. Але те, що колись видавалося значним досягненням, тепер вже не може бути взірцем. Крім того, що Черкаси не мають вичерпного опису своєї історії, вона ще й містить багато невідомого, а почасти і міфічного. Сьогодні ж, у 2016 році, для міста настає своєрідний ювілей: йому виповнюється 730 років за офіційно прийнятою версією та 30 років від першого святкування 700-річчя. Ці «ювілейні» події і стали одним із поштовхів для написання цієї книги. Серед загадок Черкас – їх поява і перші століття існування. Офіційна версія цього періоду, на жаль, містить у собі багато суперечностей та неперевіраних версій, спирається на сумнівні історичні джерела.

Автори репрезентованого на розсуд Читача твору – черкаські, котрі значну частину своєї наукової діяльності присвятили вивченню минувшини рідного міста у сфері археології (кандидат історичних наук Д. Куштан, Інститут археології Національної академії наук України) та історії пізньосередньовічного і ранньомодерного часу (доктор історичних наук, професор В. Ластовський, Київський національний університет культури і мистецтв). Волею долі вони працюють за межами рідного міста, але вважають своїм обов'язком продовжувати досліджувати минуле Черкас.

У цьому випадку науковий тандем археолога й історика дозволяє здійснити дослідження об'єктивно й неупереджено. Такий комплексний підхід забезпечує якість наукового продукту, позаяк *«перестерігає історика від дилетантського самоуправства в археології (...) і археологів від перевищення своєї компетенції»* [Клейн, 1978, с. 116 – 117].

Місто Черкаси розташоване в південній частині лісостепової зони, на правому березі річки Дніпро. За етнографічним поділом цей регіон належить до Середньої Наддніпрянщини. Історична ж назва регіону – Південна Київщина.

За фізико-географічним районуванням місто лежить в Ірдино-Тясминській (Дніпро-Тясминській) низовині – північно-східній низовинній ділянці Придніпровської височини Дністровсько-Дніпровської провінції лісостепової зони. З північного сходу територія обмежена долиною Дніпра, з півдня – вододілом Дніпра і Тясмина, з півночі та північного заходу – Черкаським бором, що розташований між Ірдинським болотом і Дніпром. Черкаський сосновий бір є найпівденнішою межею поширення наддніпрянських хвойних лісів, які вузькою смугою тягнуться вздовж правого берега Дніпра від Полісся.

Черкаси займають переважно борову надзаплавну терасу правого берега Дніпра протяжністю близько 15 км. Раніше, до створення Кременчуцького водосховища у 1954 – 1960 рр., густозаселеним був і черкаський Поділ – заплавна частина

уздовж підніжжя тераси. Тут протікало кілька невеликих річок – приток (фактично рукавів) Дніпра: Митниця, Чехова, Солониця. Річка Митниця брала свій початок навпроти сучасного мікрорайону Казбет, протікала паралельно до берегової тераси і впадала в Дніпро в теперішньому мікрорайоні Митниця (навпроти Чорного яру). Солониця – відгалуження від цієї ж річечки, що починалося супроти сучасного Замкового узвозу і також впадало в Дніпро вище від Митниці. Чехова брала свій початок десь біля сучасного річкового вокзалу, протікала попід берегом і злилася з Дніпром у районі колишнього села Змагайлівка, перед цим утворивши кілька озер (у т. ч. оз. Чехове). Зараз від черкаського Подолу залишилися лише два мікрорайони: Дахнівка та Митниця. Перший відгороджений з боку водосховища дренажним каналом, а другий розмістився переважно на заново намитій території колишньої заплави. Поблизу р. Митниця, супроти сучасної вул. Розі Люксембург (кол. Гуржіївської), було Гуржієве болото. Навпроти Подолу за руслом Дніпра лежали великі піщані острови: Королевець (Кролевець), Грузький та Корчуватий.

М'який континентальний клімат, чергування лісових, лісостепових та степових ландшафтів, близькість до Дніпра робили цю місцину найбільш сприятливою для проживання та господарської діяльності стародавнього населення. У колись широкій дніпровській заплаві серед заболочених луків містилися численні піщані останці, верхівки яких не затоплювалися під час повеней. На них засновували як тимчасові стоянки, так і довготривалі поселення. Висока ж надзаплавна тераса берега Дніпра, порізана ярами, була зручною для облаштування природно укріплених поселень та городищ. Заплавні луки являли собою прекрасні мисливські угіддя та пасовища для худоби, легкий супіщаний ґрунт був надзвичайно вигідним для землеробства, повноводна річка гарантувала успішне рибальство. Окрім того, у районі

сучасних Черкас розташовувалась переправа через Дніпро, яка сприяла розвитку комунікацій та піднесенню військово-політичної та економічної ролі місцевого населення.

За свідченням давньогрецького історика Геродота (Історія, IV: 53), долина Дніпра (Борисфена), яку він порівнював з єгипетським Нілом, була надзвичайно багата на природні ресурси й сприятлива для проживання: *«...серед інших річок Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із каламутною водою, і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава... Для харчування ця ріка дає ще й багато чого іншого, гідного всякої уваги»* [Геродот, 1993, с. 192].

Попри сприятливі природно-кліматичні умови місцевим жителям доводилося стикатися з постійними викликами, перебуваючи на кордоні між племенами, народами і державами, які ворогували між собою. Ці обставини згуртовували та загартували жителів Наддніпрянщини й сприяли появі за доби пізнього середньовіччя такого феномена, як українське козацтво. Литовський дипломат Михалон Литвин у сер. XVI ст. так писав про ці землі і їх населення: *«А щаслива і рясна Київщина багата і людьми, тому що на Борисфені і на інших ріках, що впадають до нього, є чимало багатолюдних міст, багато сіл, жителі яких уже з дитинства привчаються плавати, ходити на човнах, ловити рибу, полювати; з них одні ховаються від влади батька, чи від рабства, чи від служби, чи від [покарання за] злочини, чи від боргів, чи від чогось іншого; інших же приваблює до неї, особливо навесні, більш багата нажива і більш рясні місця. І, випробувавши радості в її фортецях, вони відтіля вже ніколи не повертаються; а в короткий час стають такими сильними, що можуть кулаком валити ведмедів*

і зубрів. Звикнувши до життєвих негод, вони стають дуже відважними. Тому там дуже легко набрати безліч добрих воїнів» [Литвин М. Про звичаї...].

Тож і не дивно, що місцевість, на якій зараз стоять Черкаси, здавна приваблювала людей. Передісторія Черкас, відома нам за археологічними матеріалами, виявленими на території та околицях міста, свідчить про практично безперервний її розвиток: від кам'яного віку до середньовіччя. Історія самих Черкас доволі динамічна й насичена різноманітними, часто драматичними подіями. Місту, як і всій Середній Наддніпрянщині, через історичні обставини судилося перебувати в складі різноманітних державних утворень: Подільського князівства (1363 – 1393), Великого князівства Литовського (1393 – 1569 рр.), Королівства Польського (1569 – 1649, 1667 – 1793 рр.), Гетьманщини (1649 – 1667 рр.), Російської імперії (після 1793 р.) і т. д. Черкаси еволюціонували від невеликого прикордонного форпосту до центру староства, полкового містечка і, нарешті, до повітового центру, нині місто є значним обласним центром України. Очолювали його (на посадах намісників, старост, козацьких полковників) визначні історичні особи, серед яких відомий військовий і політичний діяч Остафій Дашкович; представники таких знатних русько-литовських та польських родів, як Глинські, Халецькі, Вишневецькі, Сангушки, Острозькі, Потоцькі; видатний козацький ватажок Максим Кривоніс; майбутній гетьман України Петро Дорошенко.

Висвітлюючи давню історію Черкас, попередні покоління істориків часто використовували історичні письмові, картографічні, іконографічні джерела. Проте жодного разу повною мірою не залучали для цього дані археології, які, безперечно, значно доповнюють джерельну базу. Тим більше без археології неможливо з'ясувати передісторію міста. Автори цієї монографії зібрали інформацію про всі відомі пам'ятки археології в межах сучас-

ного міста, включно з населеними пунктами, приєднаними до нього (Дахнівка, Василиця, Змагайлівка). Для вичерпної характеристики археологічних культур використано матеріали найближчих передмість Черкас, таких як сс. Червона Слобода та Вергуни. Значна частина отриманих археологічних матеріалів із середмістя Черкас – результат майже 15-річних досліджень одного з авторів.

Ми не мали на меті створення археологічної мапи міста, тож читачі не знайдуть тут детальних карт розміщення археологічних об'єктів. Це зроблено зумисне, щоб не захочувати скарбошукачів та «чорних археологів». Наше завдання – показати цілісну картину безперервного розвитку стародавніх спільнот, що населяли територію сучасних Черкас, у контексті давньої та середньовічної історії України і всієї Східної Європи. Особливу увагу приділено часу заснування міста та походженню його назви. Для висвітлення ранньої історії Черкас використано не лише писемні матеріали, але й результати археологічних досліджень, що дозволяє по-новому глянути на деякі історичні аспекти: локалізацію Черкаських замків, межі міста на різних етапах розвитку тощо. Верхньою хронологічною межею нашого дослідження стало приєднання Черкас разом із Правобережжям до Російської імперії в 1793 р. внаслідок Другого розподілу Польщі.

Важливим історичним джерелом для вивчення ранніх Черкас, як і всіх українських земель XVI–XVIII ст., залишаються люстрації (описи) староств, що проводили спеціальні урядові комісії для об'єднання прибутків та подальшого оподаткування державних маєтностей. У цих документах, зокрема, містяться цінні відомості про міста й замки, у т. ч. і про Черкаси. Найбільш відомий і цікавий для нас документ – ревізія Черкаського староства 1552 року, яку було опубліковано наприкінці XIX ст. [АЮЗР, 1886, с. 77 – 91]. Подібні господарські ревізії Черкаського

староства відбувалися в 1570 [АЮЗР, 1905, с. 10 – 13], 1616 [АЮЗР, 1886, с. 313 – 316], 1622 [Źródła Dziejowe, 1894, s. 62 – 63 Вос-соединение..., 1953, Т. I, с. 38], 1765 [АЮЗР, 1905, с. 1 – 3] та 1789 рр. [АЮЗР, 1905, с. 248 – 250]. Не так давно став доступний опис Черкас і замку з люстрації початку 1630-х рр. [Мицик, 2009, с. 47 – 51]. У додатках нашої книги містяться найважливіші описи Черкаського замку з люстрацій сер. XVI – кін. XVIII ст., деякі з яких вперше перекладено українською мовою.

Автори висловлюють подяку всім попереднім поколінням археологів, істориків та краєзнавців, що долучилися до вивчен-

ня археології та історії Черкас. Особлива вдячність – черкаським колегам-археологам В. Нероді, М. Сиволапу; співробітникам Черкаського обласного краєзнавчого музею Л. Сиволап, В. Нестеренко, С. Ганницькому, Т. Кургіній-Коваленко; колишньому співробітникові Черкаської облдержадміністрації Т. Федоровій, а також київським колегам: співробітникам Інституту археології НАН України О. Дяченку та А. Борисову; завідувачу археологічного відділу Музею історії Києва О. Пашковському; аспірантові Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Р. Захарченку.

Розділ 1.

**Археологічні дослідження
на території міста Черкаси
та його околицях
від ХІХ століття до сучасності**



**Археологія починається там, де закінчується
жива пам'ять.**

А. Клефем

1.1. Сер. XIX – поч. XX ст.: започаткування археологічних досліджень

Початок археологічного вивчення Черкас збігається з часом становлення самої науки археології, що припадає на середину XIX століття [Ластовський, 1995, с. 5; Куштан, 2015, с. 7]. Започаткував публікації археологічних пам'яток регіону київський генерал-губернатор І. Фундуклей, коли видав працю «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848 р.). Він згадує кургани з назвами біля с. Змагайлівка (з поч. 1960-х рр. – у адмінмежах Червоної Слободи): Оплакана могила та два кургани Збаражні могили [Фундуклей, 1848, с. 10], а також Черкаське замчище [Фундуклей, 1848, с. 115; 1852, с. 463]. Деякі кургани в районі Черкас знаходимо на військово-топографічній карті Ф. Шуберта, 1846–1863 рр. (Рис. 3). Пізніше І. Фундуклей викладає коротку історію виникнення та ранньої історії Черкас у кін. XIII–XVIII ст., засновану переважно на літописних та архівних матеріалах [Фундуклей, 1852, с. 459–462]. Про Черкаський замок (точніше, місце, де він розташовувався) пише Л. Похилевич: *«Від старовинного замку не залишилося зараз і сліду. Мешканці вказують тільки гору, на якій він стояв. Вона знаходиться за міською думою, де нещодавно стояла дерев'яна латинська каплиця»* [Похилевич, 1864, с. 613]. Є певні підстави вважати, що у сер. XIX ст. Черкаське замчище відвідали Т. Шевченко та П. Куліш: один як художник, другий як збирач матеріалів про українську минувшину.

Саме в цей період з'являються і перші документально зафіксовані згадки про археологічні знахідки з Черкас. Вони, зокрема, містяться в альбомі українсько-

го етнографа французького походження Д. де Ля Фліза (1854 р.). Роботу виконано за програмою Російського географічного товариства та Комісії для опису губерній Київської навчальної округи при Університеті ім. Св. Володимира. Де Ля Фліз замалював і коротко описав три археологічні артефакти, знайдені на території міста: кам'яні сокиру й булаву та бронзове навершя (?) [Де ля Фліз, 1996, с. 123, рис. 3–5, с. 203]. Також наведено малюнок знайденої в 1846 р. в с. Цісарська Слобода (дореволюційна назва Червоної Слободи) «стародавньої поховальної урни» – амфори з відбитими горлом і ручками [Де ля Фліз, 1996, с. 145, рис. 3, с. 206] та бронзових вістер стріл, виявлених у різних місцях Черкаського та Чигиринського повітів [Там само, с. 124, рис., с. 203].

У цей період результати археологічних досліджень оприлюднювали переважно на археологічних з'їздах, що відбувалися в різних містах Російської імперії. Так, на виставці, приуроченій до III-го Археологічного з'їзду, що проходив у 1874 р. в Києві, експонували бронзову сокиру-кельт, знайдену в районі Черкас, що походила з колекції Я. Волошинського [Указатель выставки..., 1874, с. 29]. На виставці під час проведення XI-го Археологічного з'їзду у 1899 р. також у Києві, серед решти знахідок з колекції Університету Св. Володимира експонували ще один кельт, знайдений поблизу Черкас [Каталог выставки..., 1899, с. 48], та половину бронзового хреста-енколпіона, виявленого на території міста на березі Дніпра [Там само, с. 9].

Одним з перших ґрунтовних дослідників давньої історії Черкас був польський історик, археолог та етнограф Е. Рulikowski, котрий писав про Черкаський замок, а також деякі археологічні знахідки [Rulikowski, 1880, s. 802–808]. Так, подано свідчення про археологічні матеріали, які місцеві жителі знаходять на одному з дніпровських пагорбів у межах Черкас, що має назву Гуляй-городок: *«...багато битої кераміки, черепів виглядає із землі, наче*

сліді якогось давнього поселення. Розповіді людей свідчать, що це були рештки стародавніх Черкас, над якими панував якийсь черкаський володар». Також Е. Рulikowski наводить місцеву легенду про те, що найдавніша Запорізька Січ попервах розташовувалася неподалік Черкас – у районі с. Дахнівка (з 1982 р. – мікрорайон міста) [Rulikowski, 1880, s. 803].

Наприкінці XIX ст. згадки про археологічні пам'ятки міста знаходимо в доктора російської історії, професора Київського університету В. Антоновича (1895 р.). У його дослідженні містилися дані про відомі на той час пам'ятки археології та випадкові знахідки на території Черкас (Рис. 4). Зокрема, згадано «городище трапецієподібної форми» на південь від с. Дахнівка (очевидно, городище Василиця) та кургани в районі навколишніх сіл (зараз у межах міста та передмісті). Так, біля с. Дахнівка згадано два кургани, в одному з яких селяни знайшли два людських черепи. У с. Смагайлівка – один курган, розкопаний 1845 року (результати невідомі), та ще два кургани, у т. ч. Оплакана могила, з посиланням на І. Фундуклея. У с. Цісарська Слобода В. Антонович згадує шість курганів у селі, один з яких мав назву Цісарська могила, та групу з трьох курганів на полях – Рядові могили [Антонович, 1895, с. 98 – 99, карта]. Крім цього, в «Археологічній карті» Антоновича йдеться про випадково знайдені археологічні артефакти. Тут він згадує, крім знахідок, опублікованих Д. де Ля Флізом, бронзовий кельт, бронзовий шийний медальйон з емаллю, знайдені в Черкасах, та горщик із Цісарської Слободи [Там само]¹. Також зазначено факти знахідок давніх скарбів на території Черкас: 1876 р. – 218 невизна-

чених монет (західноєвропейських депаріїв XI ст.); 1881 р. – горщика з 110 польськими та німецькими монетами біля старого собору; 1889 р. – чотирьох «монетних гривень київського типу» та смарагдової намистини в передмісті Слобідка [Антонович, 1895, с. 98].

У 1895 р. в Черкасах на дніпровській кручі знайдено мідний хрест та срібну джучидську монету, які передано до Київського університету [Котляр, 1971, с. 88]. Колекціонер Ф. Кундеревич опублікував у своєму каталозі дві бронзові фібули, знайдені на території міста, які згодом потрапили до Київського історичного музею (КІМ) [Коршенко, 1939/№ 47, с. 95 – 96; Махно, Самойловский, 1959, с. 17 – 18]. Дві металеві (срібні?) накладки на пояс, характерні для «антських старожитностей», що походять з району Черкас, відомі за малюнком російського та радянського археолога О. Спіцина [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 24, рис. 35: 19, 20]. У приватних колекціях зберігалися деякі металеві вироби доби бронзи, знайдені на території тодішнього Черкаського повіту, які після 1917 року опинилися у КІМ. Так, з приватного зібрання подружжя Б. та В. Ханенків походять кельт та два долота [Тереножкин, 1961, с. 144, 147], з колекції О. Терещенка – уламок серпа [Там само, с. 144].

Є відомості про розкопки на межі XIX–XX ст. відомим українським археологом В. Хвойкою в околицях м. Черкаси 12 курганів. Але звіти про ці дослідження так і не було опубліковано [Ильинская, 1975, с. 55]. До колекції Київського історичного музею (зараз – Національний музей історії України) потрапили деякі бронзові прикраси скіфського часу, виявлені в районі міста за невідомих обставин [Петренко, 1967, с. 99, табл. 20: 17, 26, 27, 22: 16; 1978, с. 74, табл. 7: 8, 38; 9, 41: 6, 45: 6].

¹ В. Антонович припускається помилки стосовно посудини із с. Цісарська Слобода. За Д. де Ля Флізом, тут знайдено амфору з відбитими горлом і ручками (рис. 3 в альбомі), а гостродонна чорноглиняна посудина із широким горлом, про яку пише Антонович (рис. 2 в альбомі), походить із с. Трипілья Київського повіту (вони на малюнку поруч).

1.2. 1918 – 1941 рр.: археологічні дослідження в міжвоєнний період

Велике значення для охорони історичної спадщини Черкащини в майбутньому мало створення в 1918 р. за ініціативи місцевого осередку «Просвіта» Черкаського історико-педагогічного окружного музею ім. Т. Шевченка (пізніше – Черкаський обласний краєзнавчий музей) [Бочков, 2007]. Його засновником і першим директором став невтомний дослідник історії краю Д. Бочков. У науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається цікавий документ – реєстр археологічних експонатів Черкаського музею станом на 1925 р., складений завідувачем історико-культурного відділу В. Ткаченко. Серед перерахованих у реєстрі знахідок, переважно випадкових, присутні і речі, виявлені на території міста та його околицях. Серед них: шиферне пряслице, виявлене в 1918 р. в районі вул. Верхньої Горової (згодом – Фрунзе); людський череп без нижньої щелепи, випадково знайдений 1923 р. після дощів по узв. Старособорному (згодом – Островського); мідний хрест-енколпійон, віднайдений 1918 р. у Малому пров. № 2 по Дніпровському шосе (затоплений водосховищем район колишнього Подолу-Митниці); «сокирка» з рогулося із двома просвердлинами, «орнаментована крапками і рисками», виявлена в 1917 р. в Соснівці під Черкасами під час земляних робіт на залізничній виїмці; залізне вістря списа або дротика, знайдене в цьому ж районі при спуску до Василиці²; фрагмент великого керамічного горщика з «лінійним орнаментом примітивного характеру» та кам'яна просвердлена сокира,

² Василиця – колишнє село на березі Дніпра між Дахнівкою та Черкасами. У 1950-х рр. приєднане до с. Дахнівка, зараз перебуває в межах однойменного мікрорайону міста.

виявлені в с. Червопа Слобода «на Солопцях»; уламки давнього посуду, знайдені в 1918 р. «на кучугурах» біля с. Змагайлівка; бронзове вістря стріли, виявлене там само на березі Дніпра [Реєстри експонатів..., № 46/23, с. 2 – 4]. Особливий інтерес викликають артефакти, знайдені в 1922 р. на території Пречистенського кладовища³, де під час копання могильної ями на глибині 1½ аршина (трохи більше 1 м) були виявлені залізни вістря від великого списа та меч [Реєстри експонатів..., № 46/23, с. 3].

1925 року вийшла книжка учня В. Антоновича професора В. Данилевича «Археологічна минувшина Київщини». У ній на мапах археологічних пам'яток від «кам'яної культури» до «великокнязівських часів» позначено й Черкаси, проте нічого нового з часу виходу «Археологічної карти» Антоновича не з'явилося [Данилевич, 1925, мап. I, IV, VIII].

На початку 20-х рр. XX ст. пам'яткоохоронною справою опікувався Повітовий (пізніше Окружний) комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (ОКРКОПИС). До його функцій належало, зокрема, взяття на облік і під охорону об'єктів та предметів археологічної спадщини. З 1925 р. функції ОКРКОПИС перейшли до Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) Всеукраїнської академії наук, який у 30-х рр. був реорганізований у Інститут археології, що діє і понині. У своїй діяльності на теренах Черкащини і ОКРКОПИС, і ВУАК опікувалися переважно охороною пам'яток монументального мистецтва, вилученням у церков та монастирів предметів культу, що мали історичну та художню цінність. Утім, мали місце й позитивні для вивчення археології Черкас моменти.

³ Пречистенська церква наприкінці XIX – поч. XX ст. розташовувалася біля 1-ї міністерської чоловічої гімназії, на місці сучасної Черкаської обласної універсальної бібліотеки ім. Т. Шевченка по вул. Байди Вишневецького. Але в 1916–23 рр. існувала і вул. Пречистенська (згодом – Седова) біля церкви Різдва Пресвятої Богородиці (район сучасного ринку «Седова»), де розташовувався і цвинтар 1-ї пол. XX ст.

Так, саме завдяки уповноваженому Черкаського комітету ОКРКОПИС Олександрові Миколайовичу Олександріву (Олександрову) (1886 – ?), вдалося майже повністю врятувати скарб срібних речей XIII–XIV ст., випадково знайдений у 1921 році на території с. Василиця (зараз – м-р Дахнівка), на приватній садибі (Рис. 10). Під час земляних робіт найнятий господаркою молодий хлопець Михайло Чемерис, викопуючи яму для стовпа брами, на глибині близько 0,7 м знайшов горщик зі сріблом: зверху лежали монети, а насподі – прикраси. Більшу частину скарбу хлопець забрав собі, третину віддав хазяйці, а кілька речей – селянам, що були свідками знахідки. Горщик розбили й викинули. Про скарб випадково довідався О. Олександрів, який разом із членом-кореспондентом комітету студентом І. Вейцківським відразу вирушив на місце знахідки. Лише через кілька тижнів, завдяки наполегливості Олександріву, майже весь скарб було виміняно за мануфактуру у василицьких селян. І вже наступного дня Олександр Миколайович доповів на засіданні повіткому про Василицький скарб [ДАЧО, ф. Р-131, оп. 1, спр. 29, арк. 32 – 34; Строкова, 2006, с. 35]. Також О. Олександрів та І. Вейцківський ретельно обстежили місце знахідки та склали письмове повідомлення про скарб для Всеукраїнської академії наук [ДАЧО, ф. Р-131, оп. 1, спр. 29, арк. 6]. Директор Черкаського музею Д. Бочков, що також був члном місцевого осередку ОКРКОПИС, висловив побажання, аби цей скарб залишили в Черкасах і передали до очолюваного ним музею. Деякий час знахідки тут і перебували. Згідно з витягом із протоколу, до скарбу входили 51 прикраса та 60 монет загальною вагою близько 700 г. Крім того, згадано фрагмент денця горщика «з клеймом», який у подальшому був втрачений. Нарешті, 1925 року на запрошення ВУАК Олександр Миколайович привіз усі предмети скарбу до Києва, де виступив із доповіддю про нього [ДАЧО, ф. Р-131, оп. 1, спр. 29, арк. 22]. Після доповіді

постановою ВУАК скарб із Василиці було передано до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка. Наступного року на основі доповіді О. Олександріву у ВУАК скарб було опубліковано в «Коротких звідомленнях» комітету [Василицький скарб, 1926, с. 103 – 104]. Нині чотири прикраси і 52 монети зберігаються в Національному музеї історії України (НМІУ), а 47 прикрас – у його філії – Музеї історичних коштовностей України [Строкова, 2006, с. 35].

1926 року О. Олександрів поставив питання перед місцевою владою та ВУАК про необхідність заборони здійснення поховань на цвинтарі Троїцької церкви – території колишнього Черкаського замку (Рис. 8). *«Незважаючи на історичне і прилюдне значення цього місця, в останні п'ятнадцять років тут з'явилося декілька могил з монументами головне духовенства і їх жінок. Звичайно при копанні могил й установленні монументів не зверталось ніякої уваги на археологічне значення руйшеного ґрунту»* [ДАЧО, ф. Р-131, оп. 1, спр. 30, арк. 10 – 12; Ластовський, 2009, с. 141 – 143]. Під охороною ОКРКОПИС перебував ліс на північно-західній околиці міста (зараз – Соснівка) – південна межа масового поширення сосни [ДАЧО, ф. Р-131, оп. 1, спр. 29, арк. 54-об.]. Завдяки цьому вдалося зберегти не тільки значну площу соснового бору, але й запобігти руйнуванню від забудови території двох городищ, виявлених значно пізніше: Василицького та в парку «Ювілейний» («Сосновий бір») поруч із сучасним готелем «Турист» (Рис. 9).

У 1928 р. розвідки вздовж правого берега Тясмину, у т. ч. в районі Черкас, провів віце-президент ВУАК С. Гамченко разом із майбутнім археологом, а на той час студентом М. Макаревичем та директором Черкаського музею Д. Бочковим. *«Далі монотонним степом вододілу на с. Червону Слободу, Змагайлівку та Цегельню⁴ до Черкас. Пробіг не дав багато наслідків. А все ж*

⁴ Цегельня – місцевість на південний схід від старих Черкас, де розташовувалися заводи з виробництва цегли (зараз – м-р Слобода).

можна рахувати, що рештки першоджерел Трипілля по горбах та схилах середньої та частково верхньої терас правобережжя Тясмину існують і чекають дослідника» [Гамченко, 1928, с. 33 – 34]. Дослідник проводив археологічні розвідки в районі Черкас і 1930 р., зокрема зберігся лист-замовлення на видачу відкритих листів від Черкаського музею, в якому, крім Гамченка, фігурують заввідділу В. Ткаченко та сам Д. Бочков [Черкаський окружний..., № 327/7]. Саме тоді, очевидно, були виявлені залишки могильника черняхівської культури коло с. Червона Слобода. Це місце в 1957 р. повторно оглядали Д. Бочков, М. Макаревич та Е. Симонович [Коршенко, 1939/№ 47, с. 466; Махно, 1960, с. 61].

Ще один член ВУАК, професор Київського археологічного інституту, завідувач нумізматичного відділу Лаврського музею В. Ляскоронський підготував працю «Римская монета в пределах Южной Руси, как исторический источник для древнейшего периода русской истории» (1920 р.), в якій згадано і знахідки таких монет на території Черкас та Дахнівки [Брайчевський, 1959, с. 197; Кропоткин, 1961, с. 86, 89]. Інформація про деякі знахідки, як-то п'ять срібних монет із району Соснівки, отримана Ляскоронським від О. Олександріва. У 1939 р. С. Коршенко підготував до друку звід пам'яток археології «культур полів поховань», де, зокрема, згадано фібулу «латенського типу», що походить з колекції Кундсрєвича і яку виявлено на території міста [Коршенко, 1939/№ 47, с. 95].

З археологічних досліджень на території Черкас довоєнного часу можна згадати лише курган Гостра могила, що містився на перетині сучасних вулиць Волкова та Кобзарської (раніше – Вербоєцького), приблизно на місці теперішнього дитсадка № 78 «Джерельце» (вул. Кобзарська, 38). У фондах Черкаського краєзнавчого музею збереглася світлина цієї пам'ятки археології з назвою на звороті: «Рештки Гострої могили. Черкаси» і дата: «21.05.1932 р.» (Рис. 12) [Куликов, архів, б/н, с. 1]. На ній зображено

останець кургану, на фоні якого стоїть молодий чоловік. Залишилося невідомим, чи курган був розкопаний, чи знесений – будь-яких згадок про його дослідження знайти не вдалося. Цей курган позначений на плані міста 1797 року (Рис. 11: 2). На старих мапах міста з 1883 по 1941 рр., вулиця, на якій стояв курган, так і називається – Гостромогильна (теперішня Волкова) [Соса, Кривенко, Страшевич, 1997, с. 15]. Курган був заввишки близько 5 метрів і мав конічну форму (звідси і назва). Більша частина колишньої вул. Гостромогильної, як і місце, де стояв курган, зараз забудовані. Ще один мікротопонім – Замковий узвіз – з'явився вже в новітній час (з 1992 р.). Ця вулиця пролягає між двома Черкаськими замчищами [Соса, Кривенко, Страшевич, 1997, с. 44].

Вже в 1941 р. на території Черкас місцеві жителі випадково віднайшли скарб монет Речі Посполитої XVII ст., який було передано до міського музею [Шостопал, 2007, с. 57].

1.3. 1950 – 1980-і рр.: спроби систематичного археологічного дослідження в радянський період

У повоєнний час дослідження археологічних пам'яток в Черкасах значно активізувалися. Так, 1953 р. проведено перші археологічні розвідки та розкопки в центральній частині міста, на місці колишнього Черкаського замку – Троїцькому городищі, де стояв Свято-Троїцький собор (сучасний Пагорб Слави). Здійснила їх експедиція під назвою «Замкова гора» на чолі з Михайлом Федоровичем Пономаренком (1920 – 2010) – відомим краєзнавцем, багаторічним головою секції археології при обласній організації Українського това-

риства охороши пам'яток історії і культури (УТОПІК). До складу експедиції також входили О. Дробницький та М. Хвиленко. Ці роботи були приурочені до підготовки святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією та важливої ролі міста в цьому акті. Найбільш ранні археологічні матеріали, знайдені на Замковій горі, належали до XIV ст. [Пономаренко, 1981/151, с. 1]. М. Пономаренко проводив обстеження на цій пам'ятці й під час її перепланування в меморіальний комплекс «Пагорб Слави» у 1974 – 77 роках (Рис. 13, 14). У ході цих робіт одержано матеріали кінця XIII – початку XIV ст. та більш пізнього часу⁵ [Пономаренко, 1986]. Спорудження Пагорба Слави негативно позначилося на стані збереженості одного із середньовічних замчищ міста: його територію було сплановано, мис подовжено в бік Дніпра й споруджено на його краю великий курганоподібний насип під монумент Вітчизни-Матері.

У 50 – 60-х рр. XX ст. археологічній спадщині Черкас було завдано ще однієї непоправної шкоди через спорудження Кременчуцького водосховища, у результаті якого виявилася затопленою значна частина заплави Дніпра, а відповідно й низинна частина міста (Поділ – сучасний м-р Митниця⁶). Можна тільки здогадуватися про кількість нерозвіданих пам'яток археології, які опинилися на дні водосховища. У долині Дніпра в районі Черкас під час рятівних археологічних розвідок, що проводив Інститут археології Академії наук УРСР (ІА АН УРСР), було знайдено небагато пам'яток. Так, експедиція під керівництвом Д. Телегіна в 1958 р. виявила багаточислове поселення біля с. Дахнівка [Телегин, Юра и др., 1958/1е, с. 35 – 36; Махно, 1960, с. 60]. У 1958 – 59 рр. Серед-

ньодніпровська експедиція ІА АН УРСР за участю співробітника ІА АН СРСР Е. Симоновича знайшла поселення черняхівської культури біля с. Червона Слобода, тоді ж проведено невеликі розкопки [Махно, 1960, с. 61; Симонович, 1963, с. 80; Симонович, 1969, с. 144 – 146]. Розкопки на дахнівському поселенні провела 1959 р. Ранньослов'янська експедиція ІА АН УРСР під керівництвом М. Брайчевського, за участю тоді ще молодого співробітника інституту, а згодом – відомого вітчизняного археолога Н. Кравченко. Виявлено матеріали черняхівської культури, а також знахідки ранньослов'янського та скіфського часів [Брайчевський, Кравченко, 1961, с. 156]. Частина колекції із цих розкопок зберігається у фондах ІА НАНУ (№ 430) [Блажевич, Бурдо, Вітрик та ін., 2007, с. 174]⁷. На превеликий жаль, науковий звіт про ці розкопки відсутній, а матеріали дахнівського поселення досі не введено до наукового обігу. Черняхівські поселення біля Черкас (Дахнівка) та Червоної Слободи було вміщено до короткого списку пам'яток археології України [Археологічні пам'ятки..., 1966, с. 402, 410].

У 1965 р. на північ від Черкас, на дамбі, що з'єднує обидва береги Дніпра, журналіст обласної газети «Черкаська правда» А. Кавіцький знайшов уламок гранітної плити, вкритої заглибленим орнаментом з геометричних фігур. Імовірно, цей камінь опинився тут серед інших, привезених у 1912 р. під час будівництва мосту через Дніпро. Звідки він потрапив до Черкас, невідомо. Наступного 1966 р. камінь, що вже зберігався в Черкаському краєзнавчому музеї (ЧКМ), та місце, де його було знайдено, оглянув відомий радянський і російський археолог, спеціаліст у галузі первісного мистецтва, співробітник ІА АН СРСР О. Формозов. За його припущенням, камінь міг бути уламком орнаментованої плити з курганного кромлеху, датованого добою ранньої бронзи [Формозов, 1969, с. 161, рис. 56: 2].

⁷ Колекція помилково значиться як така, що походить із с. Дахнівка Городоцького р-ну Хмельницької обл.

⁵ Більш точно визначення здобутих матеріалів зробила В. Петрашенко, що оглядала колекцію у 1982 р. За її висновком, лише окремі фрагменти кераміки можна віднести до XIV–XV ст., решта – до більш пізнього часу [Петрашенко, 1982/36, с. 4].

⁶ Назва мікрорайону походить від річки Митниці – протоки Дніпра, що протікала неподалік берега вздовж середмістя Черкас.

З накопиченням матеріалів з археології міста з'явилися перші узагальнювальні статті та публікації. Так, в історико-архітектурному нарисі, присвяченому Черкасам, відомий український архітектор С. Кілессо стисло виклав історію міста, залучивши при цьому деякі археологічні матеріали, починаючи з доби палеоліту [Кілессо, 1966, с. 7 – 18]. У тому, присвяченому Черкаській області, багатотомного енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР», у статті наведено перелік пам'яток археології м. Черкаси. Її автор – професор, ректор Черкаського державного педагогічного інституту (ЧДПІ) О. Тканко. З посиланням на працю В. Антоновича в переліку згадано випадкові знахідки кам'яних та металевих знарядь доби бронзи в місті. На основі фактів знахідок зброї, знарядь та монет X – XII ст. автор припускає, що на місці Черкас у період Київської Русі існувало слов'янське поселення, а згодом, можливо, і городище, що належало до системи замків-фортець, які охороняли південні рубежі держави від войовничих кочовиків. Далі згадано два черкаські середньовічні замчища та міський острог [Історія міст і сіл..., 1972, с. 88 – 89]. Також у цій книзі наведено відомості про черняхівські поселення, знахідки римських монет у районі Дахнівки та Василицький скарб XIV ст. [Там само, с. 649].

Вагомий внесок у виявлення пам'яток археології в м. Черкасах зробив місцевий архітектор та краєзнавець Сергій Кузьмович Рець. На початку 70-х рр. XX ст. вздовж корінного берега Дніпра він виявив, окрім місця розташування колишнього Черкаського замку, ще два стародавні городища: Василицьке на Лисій горі⁸

⁸ М. Пономаренко стверджував, що Василицьке городище він відкрив у 1959 р., коли працював у експедиції М. Брайчевського на розкопках Дахнівського поселення. Він використовував інший топонім гори, на якій розташована пам'ятка, – Вернюківська [Пономаренко, 1981/151, с. 12]. Під час виготовлення паспорта на пам'ятку К. Спільніченко назвала цей пагорб «гора Василиця».

(Рис. 17, 18) та в парку ім. 50-річчя Жовтневої революції («Ювілейний» / «Сосновий бір») в уроч. Шпиль⁹ (Рис. 15, 16). Завдяки цим відкриттям та у зв'язку з інтенсивною забудовою міста постало питання про проведення ретельного археологічного обстеження берегів Дніпра в межах Черкас. До цих робіт долучилися співробітник ІА АН УРСР, фахівець з археології раних слов'ян О. Приходнюк, співробітниця ЧКМ Л. Пономаренко та археолог-краєзнавець М. Пономаренко. У результаті цих досліджень на відрізьку від Дахнівки до Червоної Слободи було виявлено та обстежено близько десятка різночасових пам'яток археології (Рис. 5). Серед них три городища: Троїцьке (Пагорб Слави), у парку «Ювілейний» та біля кол. с. Василиця. Перше ідентифіковано як Черкаський замок, на другому виявлено матеріали зарубинецької культури¹⁰ та XIII–XIV ст., на третьому – неоліту (?), енеоліту, бронзи та зарубинецької культури [Приходнюк, 1971; Рець, 1973, с. 42; Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 91]. Ще одне, можливо, колись укріплене, багат шарове городище виявлено на сусідньому від Замкової гори мисі, між вул. Розкопною та узв. Мисливським – Дзеленьгора. Тут, у відслоненнях тераси, знайдено фрагменти кераміки доби бронзи, зарубинецької, черняхівської культур, раних слов'ян. Також знайдено кераміку та бронзову підвіску XIII–XIV ст. Остання перебуває в експозиції ЧКМ. Уламки зарубинецької кераміки знайдено на мисоподібному виступі між вул. Франка і Пушкіна, фрагменти горщиків доби бронзи – на мисі в районі річкового вокзалу (перехрестя вул. Героїв Сталінграда та Калініна) [Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 92]. У розмиві схилу берега водосховища на південний схід від Черкас, поблизу с. Червона Слобода, за 100 м від рибгоспу

⁹ Вперше увагу С. Реця на що пам'ятку звернув архітектор А. Лемке у 1960 р. [Рець, 1997/116, с. 8 – 9].

¹⁰ У ході подальших досліджень з'ясовано, що ці матеріали відносяться до пізньоскіфського часу [Рець, 1997/116, с. 10].

знайдено фрагменти кераміки доби бронзи, між сс. Червона Слобода та Змагайлівка зафіксовано черепки XV–XVII ст., а на краю тераси в районі Змагайлівки – курган [Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 93, рис. 1].

Завдяки цим розвідкам на державний облік як пам'ятки місцевого значення було взято три найважливіші об'єкти: городища в парку «Ювілейний» та Василицьке, городище-замчище на Пагорбі Слави (рішення Черкаського облвиконкому № 544 від 28.09.1973 р.). Ще одним результатом цих робіт стала невелика стаття в журналі «Археологія» [Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974]. На найближчі два десятиліття ця наукова публікація залишилася єдиною (!), присвяченою археології Черкас. Виявлені пам'ятки археології міста різною мірою описано в наукових монографіях: Є. Максимова із зарубинецької культури [Максимов, 1982, с. 111], О. Приходнюка із ранньослов'янських старожитностей [Приходнюк, 1980, с. 140], С. Беляєвої із післямонгольського часу [Беляєва, 1982, с. 115]¹¹.

У 1981 р. експедиція «Славутич» ІА АН УРСР та УТОПіК під керівництвом Д. Телегіна проводила розвідки на зруйнованих пам'ятках археології в зоні Кременчуцького водосховища. Під час цих робіт виявлено рештки ранньослов'янського поселення в районі Дахнівки [Телегин, Титова, 1981/24, с. 6–7; Телегин, 1983, с. 325].

До справи вивчення й збереження археологічної спадщини рідного міста долучилися і співробітники Черкаського обласного краєзнавчого музею. Так, під час земляних робіт на Троїцькому городищі-замчищі зі спорудження Пагорба Слави, археолог музею К. Спільніченко дослідила могилу священика, яка належала до розташованого тут із сер. XIX по сер. XX ст. Свято-Троїцького собору. Вона ж у 1976 р. виготовила перші паспорти пам'яток археології Черкас, взятих на державний об-

лік. У 1977 р. співробітники ЧКМ В. Нерода та В. Нестеренко проводили обстеження, пов'язане з реконструкцією схилу скверу ім. Ленінського комсомолу (зараз – ім. Богдана Хмельницького) біля ресторану «Чайка», де, як вважалося, розташовувалося інше Черкаське замчище, збудоване, за переказами, князем Дмитром Вишневецьким¹². У ході зачисток верхньої частини схилу та шурфування виявлено сліди зотлілих дерев'яних споруд і господарську яму XVI–XVII ст. [Нерода, Нестеренко, 2008, с. 14]. Ще одна цікава знахідка, хоч вона й належить до нового часу, трапилася 1978 р. на розі кол. вул. Свердлова (сучасна – Байди Вишневецького) та бульв. Шевченка. Тут під час риття котлована теперішнього будинку міськвиконкому будівельники випадково виявили монетний скарб кін. XIX – поч. XX ст. Співробітникам краєзнавчого музею В. Нестеренко та В. Муховій вдалося зібрати частину монет – всього 82 екз. – переважно срібні монети Російської імперії. Працівники ЧКМ також здійснювали археологічний нагляд за земляними роботами під час будівництва нового приміщення музею поруч з Пагорбом Слави наприкінці 70-х – на початку 80-х років. Так, у котловані було виявлено залишки майстерні з виготовлення скляних гутних

¹² Насправді спорудження нового Черкаського замку не має жодного стосунку до князя Дмитра (Байди) Вишневецького. Його будівництво відбулося в 1549–1552 рр., коли старостою черкаським і канівським був пан Ян Хрцонович (1547–1552). Серед намісників Черкас дійсно були представники родини Вишневецьких (Табл. 1) – князь Михайло Олександрович (1559–1580), який доводився двоюрідним братом Д. Вишневецькому [Яковлев, 1907б, с. 352–354; Михайлюк, 2011, табл. 1]. Також Черкаським старостом деякий час керував і син Михайла – Олександр Михайлович Вишневецький (1580–1594). У наступному столітті відомі ще два черкаські старости з князівського роду Вишневецьких: Костянтин Костянтинович (1620–1638) та його син Олександр (1638–1639) [Котиченко, 2011]. Однак досить часто Дмитра Вишневецького помилково продовжують вважати старостою черкаським і канівським, навіть вулиця поблизу Замкової гори в Черкасах названа його ім'ям [Наш рідний край..., 1993, с. 70; Соса, Кривенко, Страшевич, 1997, с. 69; Чабан, 2011а, с. 244, 532].

¹¹ Варто зазначити, що С. Беляєва припустилася деяких помилок: зарахувала до XIII–XIV ст. городище Василиця і пов'язала з його територією знахідку скарбу, виявленого в 1921 році.

виробів XVII – XVIII ст. [Нерода, Нестеренко, 2008, с. 13 – 14]. Співробітник сектору археології музею О. Куликов склав історичну наукову довідку про пам'ятки археології м. Черкаси (зберігається в НА АІ ЧОДА), в якій ґрунтовно викладено джерельну базу: наукові публікації та архівні матеріали, що стосуються археології Черкас від середини XIX ст. до початку 80-х рр. XX ст. [Куликов, архів, б/н]. Фонди ЧКМ також поповнювали знахідки з території міста: у 1970 р. – золота антична монета з отвором для підвищення, випадково знайдена на березі Дніпра [Шостопал, 2007, с. 46]; у 1987 р. – частина скарбу срібних гривень (чотири цілих і одна половина), знайдена в районі кол. с. Василиця [Там само, с. 48 – 49].

1981 року за ініціативи Черкаської обласної організації УТОПіК створено експедицію «Черкаси», до роботи якої долучилися члени товариства, співробітники краєзнавчого музею та учні місцевих шкіл. Дослідження було приурочено до 700-річного ювілею від дня заснування міста, запланованого на 1986 рік. Очолив експедицію М. Пономаренко, наукову консультацію від ІА АН УРСР здійснював фахівець у галузі давньоруської археології М. Кучера. До складу експедиції входили співробітники відділу охорони пам'яток археології ЧКМ В. Григор'єв, В. Нерода та О. Шматченко (Білецька), а також архітектор-краєзнавець С. Рець як кресляр. Від самого початку роботи експедиція «Черкаси-1981» зіткнулася із низкою проблем, переважно особистісного характеру. Так, уже через тиждень роботи Михайло Федорович змусив покинути експедицію фахівця-археолога В. Григор'єва, разом з яким на знак солідарності пішли й інші археологи-музейники. Причина: *«Григор'єв, уважаючи себе за археолога, а начальника експедиції за дилетанта, саботував розпорядження начальника експедиції та присвоїв функції його собі»* [Пономаренко, 1981/151, с. 2]. Не вжився начальник експедиції і зі своїм замісником, за сумісництвом креслярем С. Рецем, який мав влас-

ні, доволі нетрадиційні погляди на давню історію Черкас. У результаті між М. Пономаренком та С. Рецем стався конфлікт через нібито присвоєння останнім частини колекції знахідок, креслень та світлин [Пономаренко, 1981/151, с. 2 – 3]. Витоки конфлікту полягали у суперечці за першість у відкритті деяких археологічних пам'яток у місті, а також у різних поглядах краєзнавців на історичну інтерпретацію отриманих результатів: М. Пономаренко однозначно не сприймав «новаторські» ідеї С. Реця, які називав не інакше як «рецівщина» та «хлестаковщина в археології» [Пономаренко, 1981/151, с. 2], а його самого – «ілюзіоністом» [Там само, с. 19].

Незважаючи на такі труднощі, експедиція відбулася (хоча М. Пономаренко зміг спрацюватися лишень зі школярами, що виконували земляні роботи): *«Лише після зникнення екстремістів з археологічного об'єкту експедицію перестало лихоманити»* [Пономаренко, 1981/151, с. 3]. Робота зосередилася на обстеженні прилеглого району Замкової гори (Пагорба Слави). Проводили шурфування і на городищі Василиця (Вернюківська гора). Об'єктами дослідження також стали перспективні ділянки на терасах в історичній частині Черкас: мис, зайнятий парком ім. Ленінського комсомолу (зараз – сквером ім. Б. Хмельницького); Дзеленьгора (між вул. Розкопною та узв. Островського). Всього було закладено близько 50 шурфів та три розкопи [Пономаренко, 1981/151; 1986]. У результаті шурфування біля підніжжя Пагорба Слави виявлено фрагменти кераміки XIV – XVIII ст., а на березі Дніпра – матеріали доби бронзи та пізньозарубинецької культури (київський тип). На території Комсомольського парку знайдено кераміку зарубинецької культури та XVI–XVIII ст. Виявлено нове городище на Дзеленьгорі, біля підніжжя якої знайдено кераміку скіфського часу, зарубинецької, черняхівської та пеньківської культур, XIV – XVIII ст. На городищі Василиця трапилися матеріали зарубинецької культури, у т. ч. частина житла-

папівземлянки, а також ліпна кераміка, яку М. Пономаренко атрибутував як середньодніпровської культури доби бронзи¹³. Матеріали зарубинецької культури з черкаських пам'яток на пропозицію київського археолога Є. Максимова Пономаренко узагальнив у статті «Пам'ятки слов'ян у районі Черкас (до 1500-річчя Києва)». Ця публікація мала вийти в журналі «Археологія» [Пономаренко, 1981/151, с. 9], але з невідомих причин так і не була надрукована.

Головним результатом експедиції «Черкаси-1981» стало підтвердження того, що в межах історичної частини міста відсутні матеріали давньоруського часу, а наявність кераміки кінця XIII – XIV ст. свідчить про заснування міста в післямонгольський час [Пономаренко, 1981/151, с. 15 – 19]. Із цими висновками категорично не погоджувався опонент М. Пономаренка С. Рець. Останній, починаючи з 1970-х рр., продукував «фантастичні» гіпотези і популяризував їх у місцевій періодиці. Серед «відкриттів» С. Реця: ототожнення Черкас зі скіфським містом Гелоном та давньоруським Роднем¹⁴ (Рось, за Рецем, нібито колись впадала в Дніпро в районі Черкас [Рець, 1981]); існування в місті укріплень доби неоліту (мова, напевне, йде про енеолітичні матеріали на городищі Василиця); існування в районі Черкас гігантських за площею земляних укріплень, де окремі городища та цілком природні миси він сприймав за рукотворні bastiони [Пономаренко, 1981/98, с. 6]. З кінця 90-х рр. статті С. Реця про «Гелон-Родень-Черкаси» почали виходити й у вельми серйозних виданнях, присвячених архітектурі, краєзнавству і навіть археології [Рець, 1998; 2002; 2009]. Втім, намагаючись знайти археологічне підтвердження своїх гіпотез, С. Рець,

зробив багато корисного для виявлення, дослідження та збереження археологічних пам'яток у Черкасах.

Принципові розбіжності між Михайлом Федоровичем та Сергієм Кузьмовичем стосувалися і місця локалізації Черкаського замку. Оскільки в історичній частині Черкас зафіксовано кілька давніх городищ з матеріалами доби пізнього середньовіччя, природно виникало питання: яке з них пов'язане з появою міста, а яке – пізніший замок? За Пономаренком, перше замчище стояло на місці сучасного Пагорба Слави [Пономаренко, 1981/151, с. 4]. Рець же стверджував, що Черкаський замок розташовувався на сусідньому більшому мисі – Дніпровій горі¹⁵ (сквер ім. Б. Хмельницького), включно із Дзєлєньго рою [Рець, 1994; 1996/171, с. 9 – 10, рис. 2].

Щоб розв'язати наукову суперечку між черкаськими краєзнавцями, у 1982 р. на запрошення обласного осередку УТОПіК археологічні пам'ятки міста дослідили фахівці ІА АН УРСР: Черкаський загін Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом В. Петрашенка. До складу загону входила Л. Виногородська – спеціаліст із пізньосередньовічної археології. У ході розвідок було оглянуто черкаські городища. На Троїцькому городищі (Пагорб Слави) проведено візуальне обстеження та оглянуто колекцію кераміки, зібрану М. Пономаренком на замчищі до створення меморіального комплексу. Встановлено, що більшість матеріалів належить до XVII–XVIII ст. і лише невелика частина – до XIV – XV ст. [Петрашенко, 1982/36, с. 4]. Київські археологи також провели візуальне обстеження та шурфування на сусідньому з Пагорбом Слави плато, де розташований

¹³ Це визначення виявилось хибним. Як показали подальші дослідження пам'ятки (розкопки С. Реця та А. Лазоренка), її нижній горизонт належить до північної культури доби пізнього енеоліту.

¹⁴ Нині більшість істориків і археологів співвідносять скіфський Гелон з Більським городищем на Полтавщині, а давньоруський Родень – з городищем Княжа гора під Каневом.

¹⁵ Мікротопонім Дніпрова гора з'явився на підставі опису Черкаського замку 1552 р. [АЮЗР, 1886, с. 78]. М. Пономаренко, відповідно, використовував його для замчища на місці сучасного Пагорба Слави, а С. Рець – для «свого» замчища. Насправді ця назва не є історичною – автор ревізії XVI ст. не вказував назву гори, а мав на увазі гору на березі Дніпра. Так само, на «горі Дніпровій», розташований і Канівський замок [АЮЗР, 1886, с. 92].

Комсомольський парк (коло ресторану «Чайка») та біля підніжжя Дзеленьгори. Виявлено матеріали доби пізнього середньовіччя: переважно XVII–XVIII ст. та поодинокі фрагменти кераміки XV ст. і лише в районі Дзеленьгори – XIV–XV ст. [Петрашенко, 1982/36, с. 3 – 4]. Також проведено шурфування на городищі Василиця та прилеглий до нього території. На самому городищі трапилися матеріали доби бронзи (пізнього енеоліту?) та зарубинецької культури. Також зарубинецьку кераміку знайдено на прилеглому до городища західному плато – синхронне з городищем поселення Василиця-2 [Петрашенко, 1982/36, с. 4 – 7]. Отже, за результатами досліджень фахівців ІА АН УРСР, гіпотеза С. Реця про розташування тут давньоруського Родня не знайшла підтвердження, ба навіть не виявлено кераміки давнішої за XIV ст.

Однак Сергій Кузьмович уперто продовжував свої дослідження, результати яких викладав у наукових звітах [Рець, 1986/133]. Він наполегливо намагався довести існування на місці Черкас мегагородища Гелон-Родень-Черкаси (у «пом'якшеному» варіанті – «фортеця-схованка, утворена природним впорядкованим рельєфом») і взяти його під державну охорону як пам'ятку археології. Проте ні ІА АН УРСР, ні місцева влада, куди він неодноразово звертався, не підтримали такої ініціативи. Врешті-решт завдяки наполегливості С. Реця вдалося створити природоохоронну та заповідну територію «Черкаські берегові схили» (рішення Черкаського облвиконкому № 64 від 29.03.1991 р.), до якої увійшла більшість мисових городищ та поселень на території міста. Крім того, 1990 р. до переліку пам'яток археології, що охороняються державою, додалося ще одне городище – Замкова гора – територія Комсомольського парку (нині – сквер ім. Б. Хмельницького) та прилеглі ділянки включно із Дзеленьгорою (рішення Черкаського облвиконкому № 116 від 26.06.1990 р.).

Ще одна гіпотеза, безпосередньо пов'язана з територією, на якій розміще-

ні Черкаси, сформувалася паприкінці 80-х рр. XX ст. Це т. зв. «острів русів», відомості про який залишили середньовічні арабські та перські географи. Деякі дослідники, спираючись на дані археології та лінгвістики, локалізують цей острів на території Дніпро-Тясминського межиріччя: притока Дніпра Ірдинка, сучасне Ірдинське болото, р. Ірдинь та Тясмин нижче Сміли і до впадіння в Дніпро нібито являли собою єдину давню протоку або рукав Дніпра (річка Рута?) [Максимов Є., Максимов С., 1989, с. 116 – 117; Сиволап М., 2003, с. 254 – 255]. З островом русів пов'язане одне з напівісторичних ранньодержавних утворень східнослов'янських племен VII–IX ст., відоме за арабо-перськими джерелами як Артанія [Знойко, 1962, с. 45 – 46]¹⁶.

1.4. Кін. XX – поч. XXI ст.: «археологічний бум» за часів незалежності

Справжньою подією для археології Черкас і області стало створення в 1987 р. Черкаської Лісостепової археологічної експедиції (ЧЛАЕ), яка була спочатку підрозділом Науково-виробничого кооперативу «Археолог» при ІА АН УРСР, а з 1993 р. – Черкаської археологічної інспекції. У роботі експедиції брали участь В. Григор'єв (начальник), М. та Л. Сиволапи, В. Ластовський, А. Деткін, І. Палагута, А. Демартіно, В. Воронік та ін. (Рис. 19, 20). Придніпровський (Правобережний) загін ЧЛАЕ, яким керував Михайло Павлович Сиволап, у 1990–91 рр. здійснив археологічні розкопки 7 курганів поблизу м. Черкаси

¹⁶ Гіпотеза про локалізацію острова русів і Артанії в районі Черкас є досить спірною, адже існує багато альтернативних версій, за якими їх розміщують на широких просторах від Волги до Дніпра.

(Рис. 22) [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 4 – 25; 1993а] та 8 біля с. Червона Слобода (Рис. 21) [Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142, с. 36 – 52; 1991/75, с. 25; Сиволап М., Сиволап Л., Ластовський, 1991; Сиволап Л., Сиволап М., 1991]. У результаті цих робіт досліджено десятки поховань – переважно доби бронзи (Рис. 6). Також Придніпровський загін ЧЛАЕ започаткував розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/94; 1993б; Сиволап Л., Сиволап М., 1995] та здійснив невеликі розкопки поселення цього ж часу біля готелю «Дніпро» (Рис. 7: 6). На превеликий жаль, археологічну колекцію та польову документацію з останнього об'єкта майже повністю втрачено, а науковий звіт та публікації відсутні. Крім цього, експедиція активно займалася виявленням та дослідженням розмитих пам'яток археології в зоні Кременчуцького водосховища. Лаборанти ЧЛАЕ І. Палагута та А. Деткін у 1988 р. виявили залишки мезолітичної стоянки Черкаси-І біля Долини троянд навпроти Пагорба Слави [Григор'єв, Сиволап М., 1988/53, с. 51]. 1993 р. А. Деткін знайшов ще одну пам'ятку доби мезоліту – стоянку Дніпровець у м-р Дахнівка [Сиволап М., Григор'єв, Деткін, 1993/30, с. 22 – 25, рис. 44; Деткін, 1995; 1997]. У подальшому останню пам'ятку неодноразово обстежували за участі М. та Л. Сиволапів [Залізник, Деткін, Сиволап, 2004]. Також ЧЛАЕ виявила стародавні поселення різного часу на розмивах поблизу с. Червона Слобода: Секава I–IV [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 19]. Археологічним пам'яткам міста, зокрема історії та перспективам їх дослідження, присвячено невелике повідомлення, що підготували Л. та М. Сиволапи [Сиволап Л., Сиволап М., 1994].

Ще однією подією, що значно активізувала археологічне дослідження міста й області, стало створення в 1993 р. на базі госпрозрахункового сектора археології ЧКМ Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації (АІ УК ЧОДА). До її складу увійшли як фа-

хівці (В. Нерода, О. Білецька, В. Григор'єв, М. Сиволап, О. Куліков, С. Рець), так і спеціалісти-початківці (Д. Куштан, О. Назаров, А. Лазоренко, А. Деткін, Д. Черновол, О. Савко, Т. Кургіна, П. Шевченко та ін.) (Рис. 24, 25). Понад десять років (1993 – 2006) організацією керував М. Суховий, а з 2006 по 2011 рр. – Д. Куштан. Пожвавленню археологічних досліджень у місті сприяло зарахування інспекції до переліку дозвілних органів з відведення земельних ділянок під будівництво та у власність, що було безперечною заслугою її першого начальника М. Сухового. Завдяки цьому шурфування проводили на земельних ділянках у різних частинах міста, що дало змогу уточнити межі відомих пам'яток та виявити багато нових. Також відбувалися масштабні археологічні розкопки на пам'ятках: могильнику Черкаси-Центр, городищі, поселенні та могильнику Василиця, культурному шарі пізньосередньовічних Черкас (Рис. 7). На багатьох із цих розкопок проходили археологічну практику студенти-історики Черкаського національного університету (ЧНУ) ім. Б. Хмельницького (до 1995 р. – Черкаський державний педагогічний інститут, 1995 – 2003 рр. – Черкаський державний університет).

Однією з найвизначніших подій в історії археологічних досліджень у Черкасах стало виявлення могильника черняхівської культури, що започаткувало масштабні, а головне – науково задокументовані археологічні розкопки в історичній частині міста. Ця подія відбулася у квітні 1991 року. Першовідкривачами пам'ятки стали місцеві школярі-четвертокласники Олександр Окипняк та Павло Артюшенко. У відвалі траншеї, викопаної під каналізаційний колектор вздовж вул. Карла Маркса (зараз – Остафія Дашковича), вони знайшли невеличкого кружального горщика, який передали до обласного краєзнавчого музею (Рис. 23). Співробітники сектора археології музею, які обстежили місце знахідки, виявили напівзруйноване поховання за обрядом трупопокладення та

фрагменти кераміки черняхівської культури [Білецька та ін., архів, № 52, с. 29 – 30, фото]. Того ж року Придніпровський загін ЧЛАЕ під керівництвом М. Сиволапа розпочав рятівні розкопки нововиявленої пам'ятки, яка отримала назву «могильник Черкаси-Центр». У ході цих досліджень розкрито ділянку площею 260 м² – розкоп № 1 – вздовж теперішньої вул. Остафія Дашковича, на якій виявлено 15 поховань черняхівської культури за обрядом інгумації та кремації [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/94; 1993б; Сиволап Л., Сиволап М., 1995].

Дослідження могильника було продовжено в 1994 році (Рис. 26, 27). Розкоп № 2 закладено на південний схід від розкопу № 1, майже впритул до однієї з ділянок останнього. Розкрито площу 53 м² і досліджено вісім поховань (№№ 16 – 23). Стислу інформацію про них подано в щорічних коротких повідомленнях про археологічні дослідження в Україні [Сиволап М., 2000]. У 1996 р. дослідження проводили на розкопі № 3, розташованому на південь від розкопу № 2 (Рис. 32). Розкрито близько 150 м² і виявлено ще 11 поховань (№№ 24 – 34). На жаль, результати цих розкопок не введено в повному обсязі до наукового обігу і є лише публікації окремих комплексів [Бобровська, Сиволап М., 2003]. 1997 р. кілька поховань (№№ 35 – 39) виявлено в ході рятівних досліджень на місці будівництва на північний захід від розкопу № 1 (вул. Остафія Дашковича, 4). Відомості про ці поховання у звіті та публікаціях відсутні.

У зв'язку з добудовою приміщення «Укрсоцбанку» по вул. Остафія Дашковича, 20 1998 року проведено невеликі за об'ємом охоронні розкопки на території могильника на захід від розкопів №№ 1, 2 та 3. Тоді було виявлено ще три черняхівські поховання (№№ 40 – 42) [Куштан, 1998/74, с. 5 – 8, рис. 1 – 5].

Напередодні будівництва торговельного центру «Хрещатик-Сіті» по вул. Остафія Дашковича, 19 у 2000 та 2003 рр. роботи з дослідження могильника Черкаси-Центр

продовжила експедиція АІ УК ЧОДА (керівник – Д. Куштан). Закладено розкоп № 4, площа якого становила близько 2000 м². У результаті досліджено значну частину південної ділянки могильника, на якій виявлено 29 поховань черняхівської культури (№№ 43 – 71), а також деякі об'єкти та окремі знахідки інших періодів (Рис. 31, 33) [Куштан, 2000/20, с. 3 – 38; 2002, с. 32 – 34]. У 2003 р. продовжено дослідження могильника на розкопі № 4, у результаті розкопано всю територію, яка підпадала під будівництво. Знахідки виявлено лише в північній частині, яка прилягає до розкопу 2000 р., і виявлено ще три поховання (№№ 72 – 74) [Куштан, Овчинников, 2003/142, с. 25 – 27].

Таким чином, у результаті археологічних робіт 1991 – 2003 рр. майже повністю розкопано південно-західний сектор могильника (Рис. 7), що складає приблизно 1/4 площі всієї пам'ятки, де виявлено 74 поховання черняхівської культури. Археологічна колекція з розкопок могильника перебуває в експозиції та фондах ЧКМ (частково – розкопки 1991, 1994, 1996; повністю – розкопки 1998, 2000, 2003 рр.) та в Черкаському археологічному музеї Середньої Наддніпрянини ЧНУ ім. Б. Хмельницького (частково – розкопки 1991, 1994, 1996 рр.). У співавторстві з фахівцем-черняхівістом О. Петраускасом здійснено розгорнуту публікацію матеріалів розкопок могильника за період 1998 – 2003 рр. [Куштан, Пстраускас, 2011].

1999 року під час розкопок на земельній ділянці, відведеній під спорудження багатоповерхового житлового будинку за адресою вул. Остафія Дашковича, 4 (навпроти кафе «Чебуречна»), досліджено поховання № 1 могильника доби раннього залізного віку Черкаси-Центр 2 (Рис. 34) [Куштан, 1999/11, с. 7 – 8; 2003]. У 2003 р. виявили поховання № 2 цього ж могильника (Рис. 7): мешканець домоволодіння за адресою пров. Кірова (тепер – Ручай), 8/1 Ю. Петренко під час прокопування траншеї для водопроводу у дворі знайшов два керамічні

горщики рашьоскіфського часу, які передав до археологічної інспекції [Куштан, Овчинников, 2003/142, с. 27 – 28].

У 1996 р. експедиція «Черкаси-1996» під керівництвом С. Рецья неподалік від підніжжя городища Василиця на території кол. с. Василиця (зараз м-р Дахнівка), у районі вул. Постишева (тепер – Праслов'янської), Підгірної та Павла Тичини виявлено багатопшарове поселення (доба бронзи, XIV ст.) та ґрунтовий могильник післямонгольського часу. На останньому досліджено одне поховання – № 1 [Рець, 1996/71, с. 24 – 25]. Ще два поховання цього могильника (№№ 2 та 3) досліджено в 1999 р. [Куштан, 1999/11, с. 9]. Також здійснено шурфування перспективних ділянок на мисах у межах самого міста (р-ни Замкової гори, Чорного яру, річкового вокзалу, між узв. Франка та вул. Пушкіна та ін.) [Рець, 1996/71, с. 19 – 24]. Наступного року С. Рець за участю співробітника ЧКМ А. Лазоренка у складі експедиції «Черкаси-1997» провів досить цікаві розкопки на самому городищі Василиця. Окрім шурфів та підчисток, було прокладено траншею впоперек рову. У результаті з напільного боку городища на відстані 8 м від рову зарубинецької культури виявлено паралельний до нього рів доби пізнього енеоліту (піввихинської культури). Дослідження підтвердили наявність на городищі двох основних хронологічних горизонтів: піввихинської та зарубинецької культур (Рис. 28, 29) [Рець, 1997/116, с. 6 – 7]. Також експедиція «Черкаси-1997» провела невеликі за обсягом дослідження на городищі в уроч. Шпиль у парку «Ювілейний» (біля готелю «Турист»), де в ході дослідження рову та майданчика виявлено матеріали пізньоскіфського часу та пізнього середньовіччя [Рець, 1997/116, с. 8 – 11]. Наступного 1998 р. С. Рець з експедицією «Черкаси-1998» продовжив розвідки на зарубинецькому поселенні Василиця-2 (на плато поруч із городищем), заплачних поселеннях на території колишнього с. Василиця, в районі вулиць Підгірної, Постишева (тепер – Праслов'янської), Павла

Тичини, Набережної, де виявлено матеріали доби бронзи, скіфського часу, ранніх слов'ян та XIV ст. (Рис. 30) [Рець, 1998/104]. Не будучи фаховим археологом, Сергій Кузьмович помилково датував поселення і могильник на місці Василиці давньоруським, а не післямонгольським часом. Після ж знахідки енеолітичного рову на городищі Василиця С. Рець розглядав його вже не інакше, як «найдавніше містобудування піввихинської культури», «Прамісто автохтонів Подніпров'я» та «Прамісто на Дніпрі, старше за Давній Вавилон» (!?) [Рець, 1997; 1997/116, с. 12, 71].

У період з 1998 по 2010 рр. активно проводили шурфування та розкопки в історичній частині Черкас. Переважна частина знахідок належить до пізньосередньовічної та ранньомодерної історії міста. Так, 1999 р. біля підніжжя невеликого городища Грецька гора (поруч з Пагорбом Слави) по пров. Старому, 13 виявлено залишки житла з кахляною піччю сер. – 2-ї пол. XVII ст. (Рис. 7: 1, 36) [Куштан, 1999/11, с. 4 – 6; 2000; 2001]. У 2000 р. на Замковій горі (сквер Б. Хмельницького, біля ресторану «Чайка») під час ексгумації німецьких поховань військового кладовища часів Другої світової війни знайдено матеріали зарубинецької культури та XVII–XVIII ст. [Куштан, 2000/20, с. 50 – 51]. 2002 року в ході масштабних розкопок на місці будівництва підземних гаражів у дворі багатопверхівки по вул. Смілянській, 2, на території посади Черкаського замку, виявлено цілий комплекс побутових об'єктів (господарських ям, споруд та жител), що належать до двох хронологічних горизонтів: литовського (2-а пол. XV – XVI ст.) та польського (XVII – поч. XVIII ст.) (Рис. 7: 2, 35) [Куштан, 2002/73; 20046; 2006a]¹⁷. Поруч із цією ділянкою на місці добудови до будинку по вул. Смілянській, 2 (з боку вул. Фрунзе / Верхньої Горової) у 2007 р. закладено ще один розкоп, де виявлено аналогічні

¹⁷ У звіті та попередніх публікаціях автор припустився невеликої помилки в датуванні горизонтів, подавнивши їх на одне століття.

матеріали (Рис. 7: 3) [Куштан, Пашковський, 2007/166, с. 4 – 7]. Також невеликі розкопки здійснено в 2010 р. на Дзеленьгорі (узв. Островського¹⁸, 16/1) та біля її підніжжя (узв. Островського, 3). Тут виявлено матеріали відповідно 2-ї пол. XVII – поч. XVIII ст. та 1-ї пол. XV ст. (Рис. 7: 4, 5) [Куштан, 2010/42, с. 4 – 8]. Здобута за всі ці роки досліджень велика археологічна колекція (керамічний посуд, кахлі, вироби з металу, скла, нумізматичні знахідки) зберігається в експозиції та фондах ЧКМ.

У 2011 р. за участю М. Сиволапа (на той час – завідувача Черкаського археологічного музею Середньої Наддніпрянини ЧНУ ім. Б. Хмельницького) біля с. Червона Слобода на березі Кременчуцького водосховища в розмиві виявлено залишки дерев'яного човна довжиною близько 10 м, датованого XIX – поч. XX ст. [Степанов, 2011; Сиволап М., 2013, с. 104].

За період діяльності Черкаської археологічної інспекції, головню завдяки дослідженням С. Рець та М. Сиволапа, на державний облік було поставлено нові пам'ятки археології (розпорядження голови Черкаської ОДА № 129 від 12.03.1996 р.): поселення доби мезоліту навпроти Долини троянд; поселення доби бронзи в парку «Ювілейний»; два городища зарубинецької культури: в районі Чорного яру, між узвозами Франка та Дзержинського (тепер – Білоцерківським); п'ять поселень зарубинецької культури: біля городища Василиця, у районі вул. Пожарського (нині – Соснівської), між вул. Пролетарською і Франка, між вул. Пушкіна та Слави, між вул. Леніна (тепер – Небесної Сотні) та Р. Люксембург; поселення черняхівської культури у м-р Луначарка; поселення та могильник черняхівської культури Черкаси-Центр; два поселення ранніх слов'ян: у м-р Дахнівка та біля річкового вокзалу; багатошарове поселення та могильник XIV – XV ст. у м-р Дахнівка; городище XVI – XVIII ст. у районі узв. Пожежного та

пров. Старого; культурний шар пізньосередньовічних Черкас (у межах міста кінця XVIII ст.). Крім того, раніше взяте на облік городище Василиця наказом Міністерства культури і мистецтв України (№ 393 від 15.06.1999 р.) зараховано до Державного реєстру пам'яток національного значення. У прилеглих до міста населених пунктах взято на державний облік три поселення біля с. Червона Слобода: одне багатошарове – Секава-I, два доби бронзи – Секава-II та III (розпорядження голови Черкаської ОДА № 129 від 12.03.1996 р.).

На державному обліку в м. Черкаси перебувають дві курганні групи: одна з 5-ти насипів – на території колишнього військового полігону, друга з 4-х – у м-р Сади, ще 13 курганів взято на облік у с. Червона Слобода, два кургани – у с. Хутори. Групу курганів на полігоні визначено за старими (поч. XX ст.) планами міста, проте в натурі насипів простежено не було. Зважаючи на те, що військовий полігон функціонував ще з дореволюційних часів, можливо, за кургани прийняли залишки якихось земляних споруд тощо. Кургани ж в м-р Сади були обстежені на початку 1990-х рр., проте відтоді оглянути їх не вдалося, через те що занедбані яблуневі сади перетворилися в непролазні хащі.

Вищезгадані археологічні пам'ятки Черкас, взяті на державний облік, згадано в красназвочному довіднику «Пам'ятки Черкащини». Підготував ці матеріали С. Рець, тож не оминув увагою і свою «фортецю-схованку» на черкаських берегових схилах [Пам'ятки Черкащини..., 1998, с. 103 – 105]. У хрестоматії з історії Черкащини, яку підготував колектив черкаських педагогів-істориків, містяться дані про дослідження на городищах Замкова гора, біля готелю «Турист» та Василиця [Наш рідний край..., 1993, с. 49]. Короткі відомості про деякі найбільш відомі пам'ятки археології обласного центру наведено в посібниках-довідниках з археології Черкащини, складених ще одним черкаським археологом – Т. Нераденко. Сюди увійшли такі

¹⁸ Нещодавно узвозу повернуто історичну назву – Старособорний.

археологічні об'єкти: стоянка доби мезоліту Дніпровець; кургани доби бронзи поблизу с. Червона Слобода; городища та поселення зарубинецької культури в Черкасах; могильник та поселення черняхівської культури в центрі міста і Червоній Слободі; культурний шар пізньосередньовічних Черкас та деякі випадкові знахідки [Нераденко, 2011, с. 46, 178 – 180, 229 – 231, 252; 2014, с. 18, 31, 41 – 42]. Також згадки про археологічні пам'ятки Черкас містяться в працях, які Т. Нераденко підготувала в співавторстві із молодими дослідниками з Малої академії наук України [Слюсар, Нераденко, 2014, с. 50¹⁹; Нераденко, Подзюліна, Бондаренко, 2014, с. 18 – 19; Нераденко, Слюсар, 2014, с. 89]. Деякі результати археологічних розкопок у Черкасах використовували для історичних студій з історії міста часів пізнього середньовіччя [Нерода, Нестеренко, 2008; Ластовський, 2009; Михайлюк, 2011; Бубенок, 2014].

На жаль, матеріали археологічних досліджень у Черкасах практично не відображено у книгах із давньої та середньовічної історії Черкащини і регіону Середньої

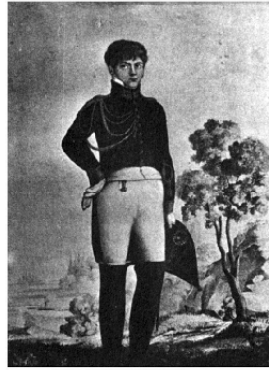
¹⁹ У роботі деякі пам'ятки на території міста помилково зараховано до середньодніпровської та трипільської культур, що насправді не відповідає дійсності.

Наддніпрянщини провідних черкаських істориків. І якщо в підручнику В. Мельниченка хоч побіжно згадано мезолітичну стоянку в районі Дахнівки (Дніпровець) [Мельниченко, 2005, с. 11], то в навчальному посібнику А. Чабана про здобутки черкаських археологів не сказано взагалі [Чабан, 2011а, с. 64 – 150]. Більше археологічних пам'яток міста (мезолітичне поселення Дніпровець, черняхівський могильник Черкаси-Центр, городища Василиця, біля готелю «Турист» та Замкова гора) згадав В. Мельниченко в статті, розміщеній на сайті «Краєзнавча Черкащина» Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Тож археологічна спадщина Черкас досить багата: тільки на державному обліку перебуває 22 пам'ятки археології, з них одна – національного значення. А численні археологічні матеріали, отримані в ході досліджень на території Черкас, дозволяють майже безперервно поетапно відслідкувати передісторію та ранню історію міста. Особливо завдяки тим результатам археологічних розкопок та розвідок, які отримані за останні кілька десятиліть, у тому числі за безпосередньої участі одного з авторів.



Фундуклей І. І.



Де Ля Фіз П. П.



Рулівковський Г.



Антонович В. Б.



Хвойка В. В.



Лискоронський В. Г.



Бочков Д. П.



Гамченко С. С.



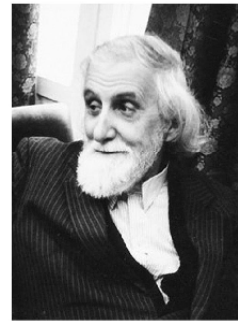
Макаревич М. І.



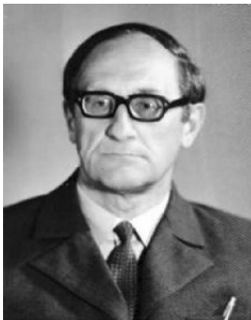
Телегін Д. Я.



Симонович Е. О.



Брайчевський М. Ю.



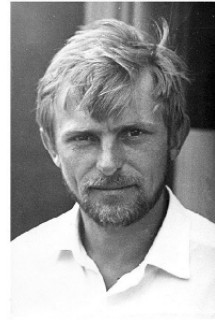
Пономаренко М. Ф.



Формозов О. О.



Кілессо С. К.



Приходнюк О. М.

Рис. 1. Дослідники археологічних пам'яток м. Черкаси (сер. XIX – 70-і рр. XX ст.)



Рець С. К.



Пономаренко Л. М.



Нестеренко В. І.



Петрашенко В. О.



Білецька О. В.



Герода В. В.



Куліков О. Є.



Григор'єв В. П.



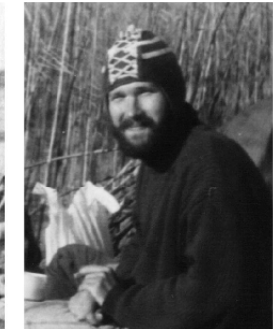
Сиволап М. П.



Сиволап Л. Г.



Палазута І. В.



Дсткін А. В.



Нераденко Т. М.



Суховий М. О.



Куштан Д. П.



Лазоренко А. В.

Рис. 2. Дослідники археологічних пам'яток м. Черкаси (70-і рр. XX – поч. XXI ст.)

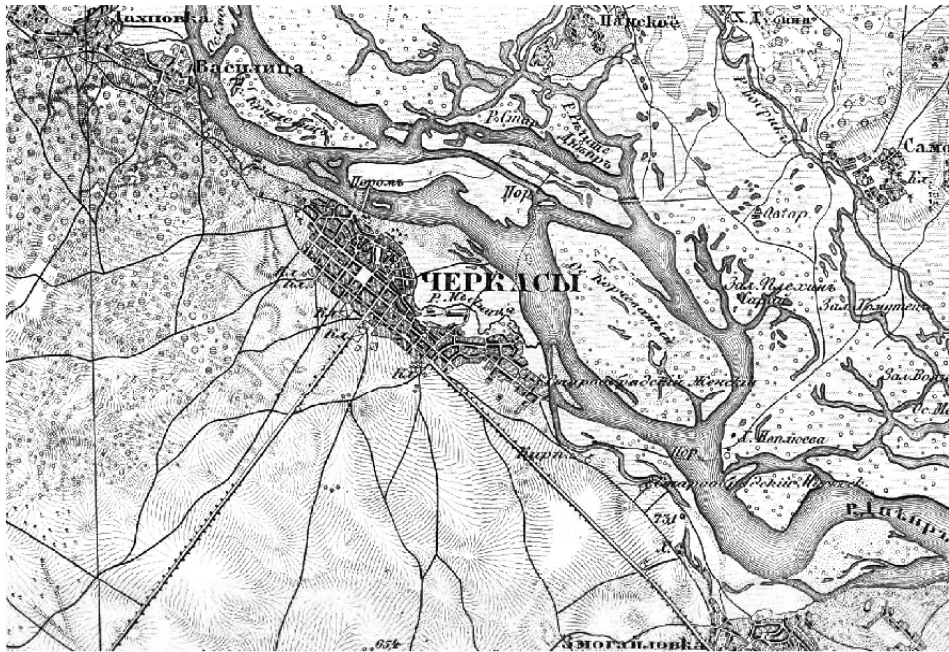


Рис. 3. Кургани в околицях Черкас на військово-топографічній карті Ф. Шуберта, 1846 – 1863 рр.



Рис. 4. Археологічна карта Черкас і околиць (за: Антонович, 1895)

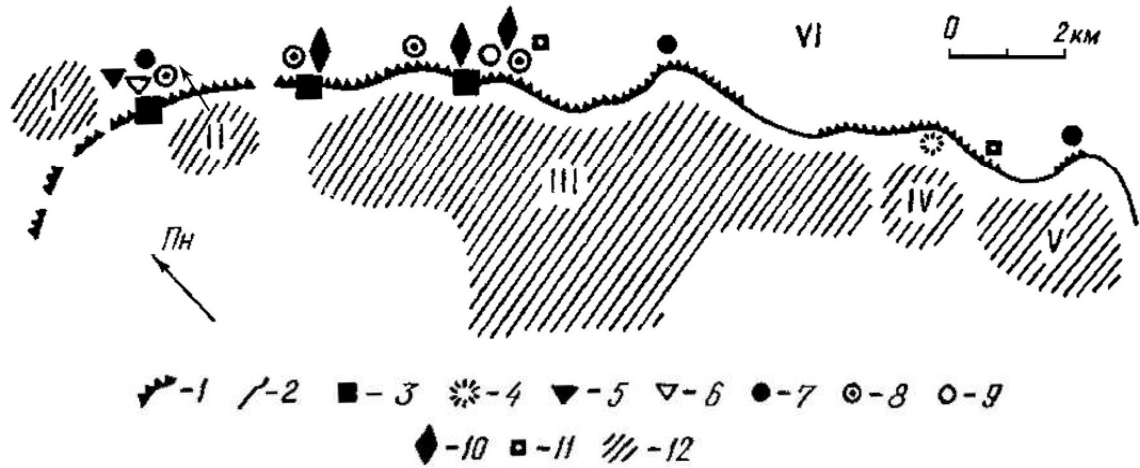


Рис. 5. Схема розташування пам'яток археології в Черкасах і найближчій околиці: I – с. Дахнівка; II – с. Василиця; III – м. Черкаси; IV – с. Змагайлівка; V – с. Червона Слобода; VI – Кременчуцьке вдсх. (1 – край борової тераси; 2 – понижені ділянки берега; 3 – городища; 4 – курган; 5 – знахідки доби неоліту; 6 – знахідки доби енеоліту; 7 – знахідки доби бронзи; 8 – знахідки зарубинецької культури; 9 – знахідки черняхівської культури; 10 – знахідки XIII–XIV ст.; 11 – знахідки XV–XVII ст.; 12 – населені пункти (за: Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974)

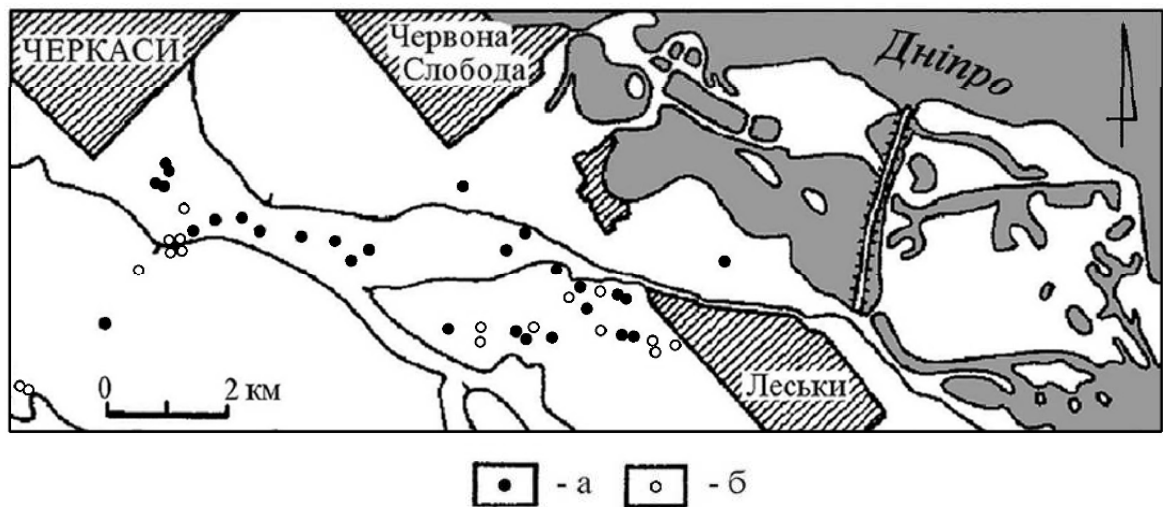


Рис. 6. Карта-схема розташування курганів поблизу м. Черкаси: а – досліджені кургани; б – недосліджені кургани (за: Сиволап, Григор'єв, Деткін, 1993/30)

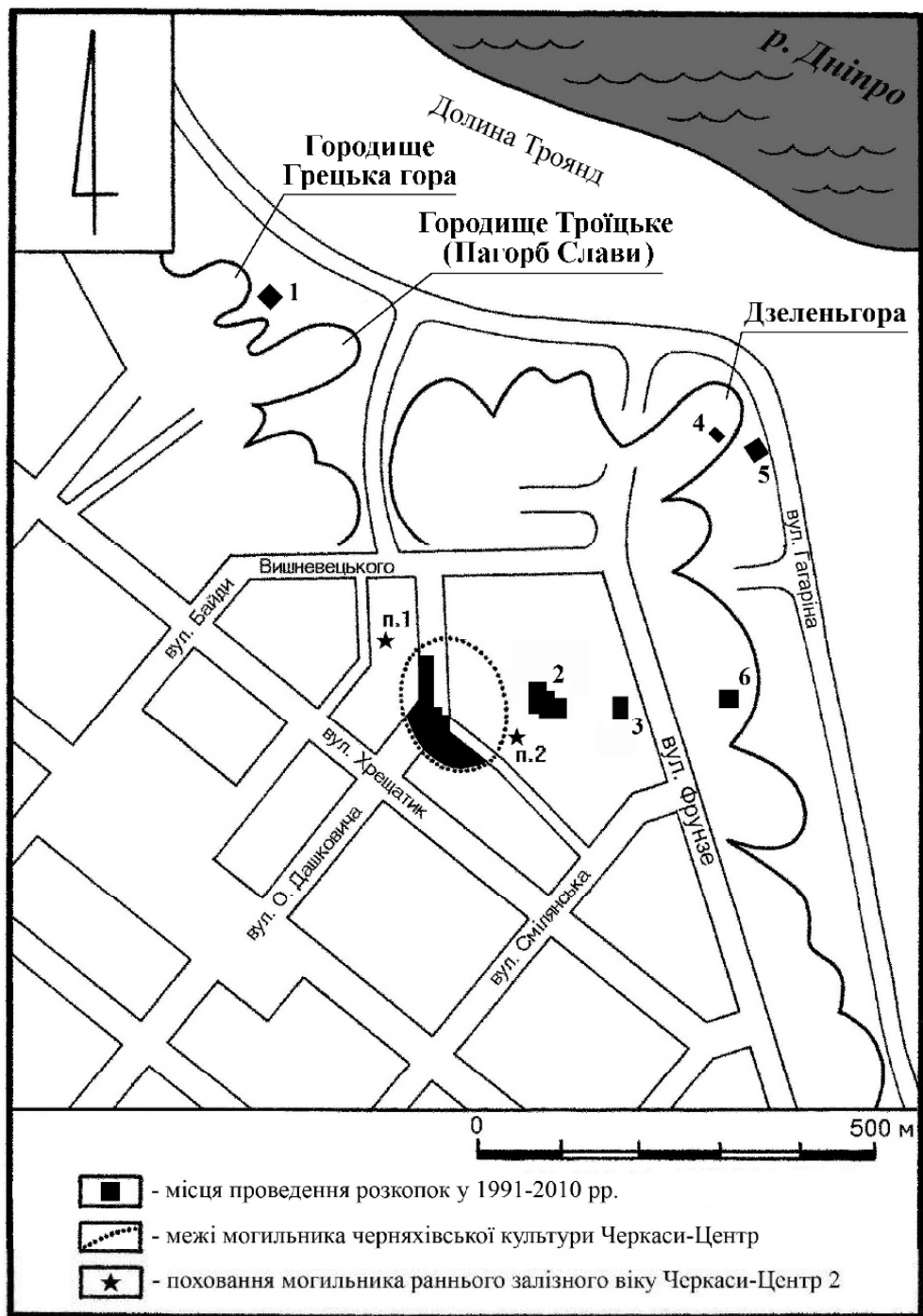


Рис. 7. Пам'ятки археології в історичній частині Черкас із позначенням місць проведення розкопок у період з 1991 по 2010 рр. (1 – пров. Старий, 13; 2, 3 – вул. Смілянська, 2; 4 – узв. Старособорний (кол. Островського), 16/1; 5 – узв. Старособорний (кол. Островського), 3; 6 – вул. Верхня Горова (кол. Фрунзе), 13



Рис. 8. Троїцька церква на місці Замкової гори (суч. Пагорб Слави). Листівка поч. XX ст.



Рис. 9. Берегові схили в районі Черкас (суч. м-р Соснівка). Листівка поч. XX ст.

ДО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ ПРИ ВУАН

Завідуючого секцією при Черкаському музеї
по охороні позамузейних пам'ятників стар-
вини й містечтва, О. Олександрів

№ 258.

5-го жовтня 1921 року в дер. Василицях біля м. Черкаси на березі Дніпра в садібі Насті Чемерис при земляних роботах випадково було знайдено клад східних монет й древнощей вагою коло півтора фунті срібра. Речі ці частиною разішлись по руках, але головна частина залишилась на руках у Михайло Чемерис й Насті Чемерис.

Мені вдалось своєчасно про це довідатись й зібрати клад майже весцілком. Мною були зібрані слідуєчи речі: II срібних браслет, 6 срібних перстнів, 3 срібних вісочних кольца, I срібна фібула, 27- срібних сльгамів болгарського тип у, 59- монет тица різаних дирремів, I срібна західно-європейська монета, I золота привеска, частина днаща горщика ніби то з якимсь клеймом.

По моему докладу постановою Повіткописа від 23 жовтня того же року клад цей залишен в мене для переховування й вивчення його а мені ж доручено було повідомити про цей клад Українську Академію Наук. Тоді же я повідомив Академію Наук й одержав від Академії листа за ч. 3415 з викликанням мене до Київа докласти більш детально по справі знайденого кладу в Василицях й проханням від АКАДемії до всіх представників влади допомогти моему переїзду до Київа да перевозу цінного з наукового боку кладу.

З приводу вищезазначеного відношення Академії Наук, Черкаський повіткопис від 27 го листопаду того же року додатково ухвалил: "прохати голову Комітету з, Олександрів, зробити науково обгрунтованній доклад Академії Наук про Василицький Клад, додавши фотографію до нього, - й визнати необхідним доставити для вивчення й студіювання Василицький клад до Академії Наук диче особисто головою Повіткописа, т. Олександрівим, який зможе докладно, там на місці зповістити про клад." / Прот. ч 27, ст- I /

Додатково до цього кладу потім довелось в Василицях зібрати від хлопців ц I сльгам та 2 срібних перстня. Невеличка частина цього кладу / I браслет, 3 сльгама й 8 монет була надіслана до Київ й передана проф. Шмидту.

Наукове обгрунтування кладу при відсутності літератури відповідної в Черкасах уявляло значні труднощі й викликало зтяжний характер всей справи. Приходилось випадково де-що знаходити. От такі труднощі з'явились й з ділом фотографування кладу. А головна причина затягнутого характеру справи - це відсутність коштів, яких мене не вдалось й не вдається достати на подорож до Київа. Про це я звертався з листуванням до Академії Наук, а коли в 1923 році в Черкасах був губінспектор муз. екс. вист. секції, т. Виницький він бачив цей клад, й тоді ж я його прохав поклопотатись, аби мені були надіслані кошти на подорож до Київа.

Тараз я прохав ВУАН поклопотатись, аби мені були дані з центру з Київа командіровка й кошти на подорож до Київа з вищезазначеною метою доклада й доставки кладу. На місці в Черкасах на це як не давали, так й не дають. З боку завідуєчого Черкаським музеєм, де з'ясувалось якраз особливо в останні часі, е домогання залишити цей клад в Черкаському музеї. Чому я не згожуюсь з приводу наукового значіння кладу й необхідності дослідження його спеціалістами, а також моего опасення про відсутність гарантії сохранныости його в Черкаському музеї, де були випадки загібели цінних експонатів.

Доводячи про це до відома й распорядження ВУАН, прохав разв'язати цю затягну справу.

1925 р. 7 квітня.

м. Черкаси, вул. Шевченко, 72.
Завідуючий секцією при Черкаському музеї по охороні позамузейних пам'ятників старовини й містечтва

Рис. 10. Лист О. Олександрів до ВУАН із приводу Василицького скарбу, 07.04.1925 р. ДАЧО



Рис. 11. Південно-східна околиця Черкас на плані міста 1797 р. із позначенням курганів: 1 – на Пречистенському цвинтарі (р-н суч. ринку «Седова»); 2 – Гостра могила. ДАЧО



Рис. 12. Світлина «Рештки Гострої могили. Черкаси. 21.05.1932 р». Фонди ЧКМ

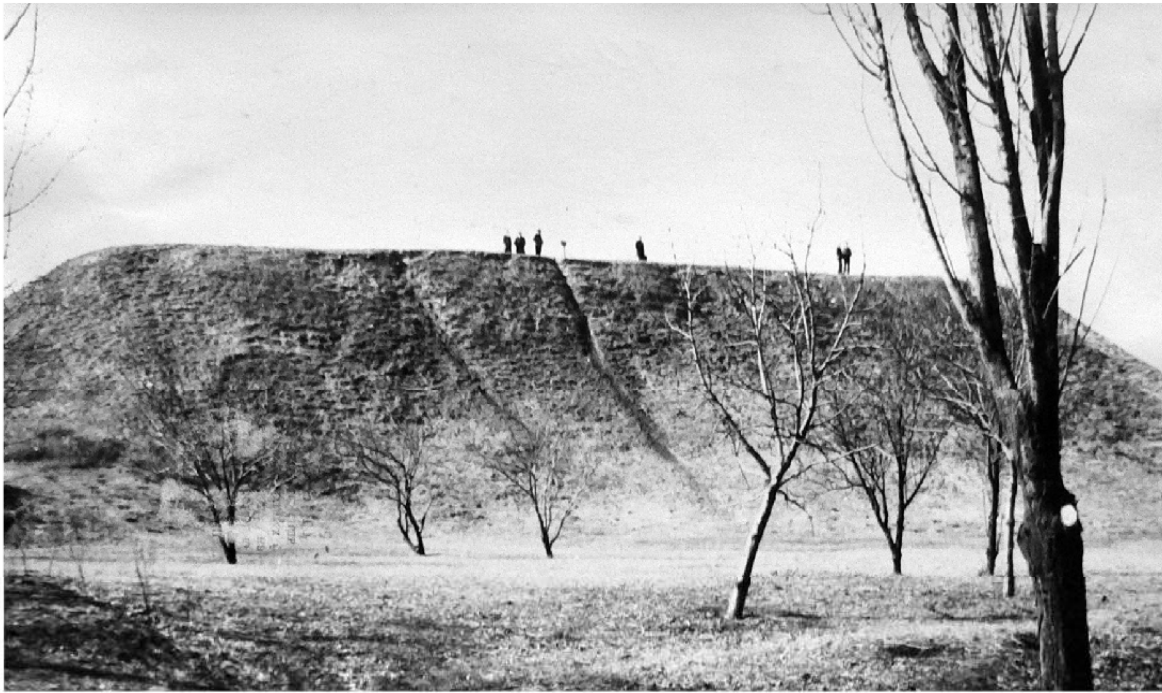


Рис. 13. Світлина Троїцького городища до спорудження Пагорба Слави, поч. 1970-х рр. (за: Рець, 1986/133)

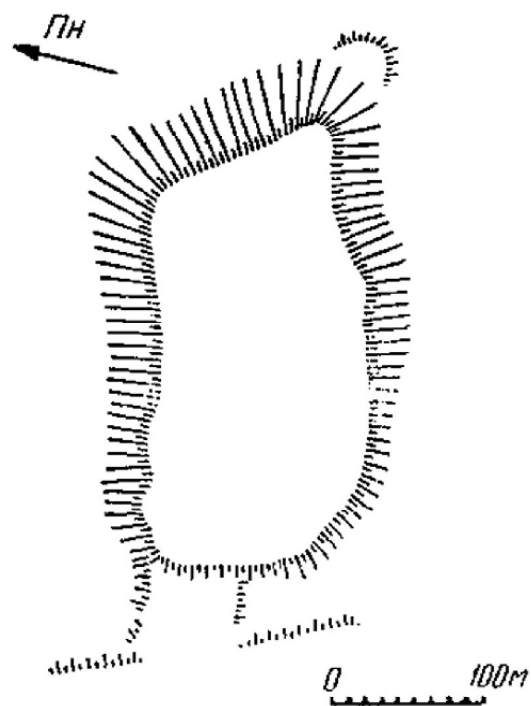


Рис. 14. План Троїцького городища (Пагорб Слави) (за: Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974)



Рис. 15. Світлина городища в парку «Ювілейний» (уроч. Шпиль), поч. 1970-х рр. (за: Рець, 1986/133)

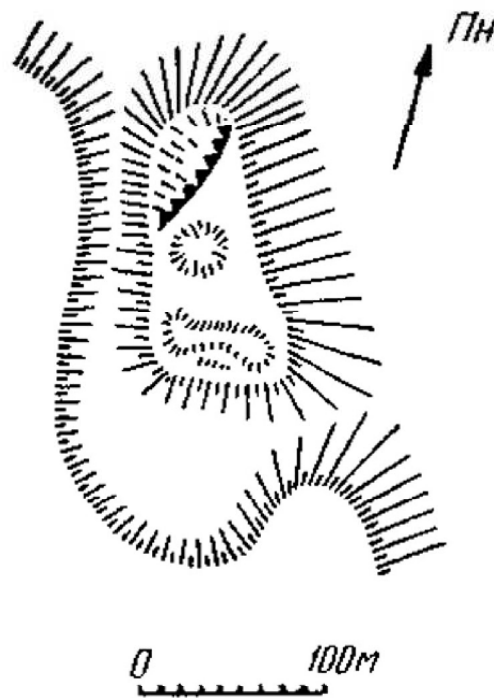


Рис. 16. План городища в парку «Ювілейний» (за: Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974)



Рис. 17. Світлина городища Василиця (уроч. Лиса гора), поч. 1970-х рр. (за: Рець, 1986/133)

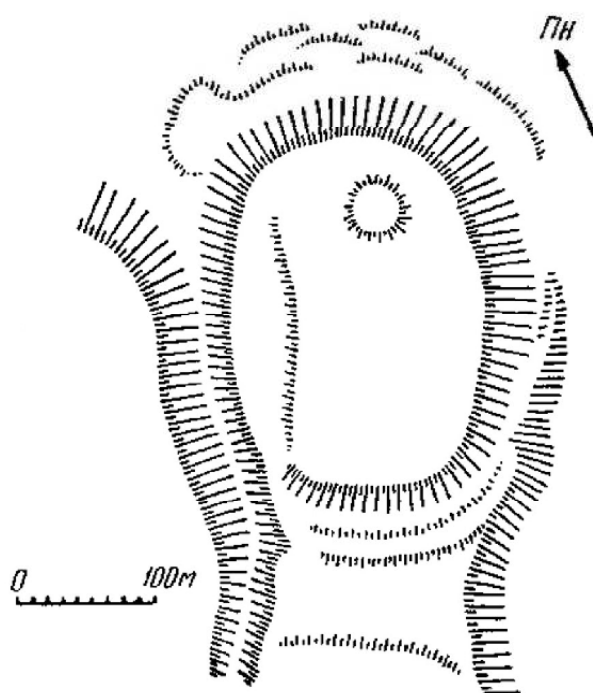


Рис. 18. План городища Василиця (за: Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974)



Рис. 19. Співробітники Черкаської Лісостепової археологічної експедиції (ЧЛАЕ), 1988 р.
(зліва направо): В. Григор'єв, В. Ластовський, М. Сиволап, І. Палагута, А. Деткін
(фото В. Воротніка)



Рис. 20. Розкопки кургану Придніпровським загonom ЧЛАЕ, початок 1990-х рр.
Робочий момент (зліва направо): А. Демартіно, М. Сиволап, В. Ластовський

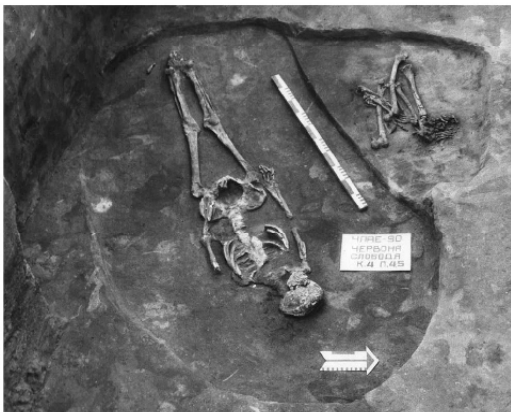


Рис. 21. Загальний вигляд кургану 4 поблизу с. Червона Слобода та поховання, виявлені у ньому. Розкопки ЧЛAE, 1990 р. (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142)

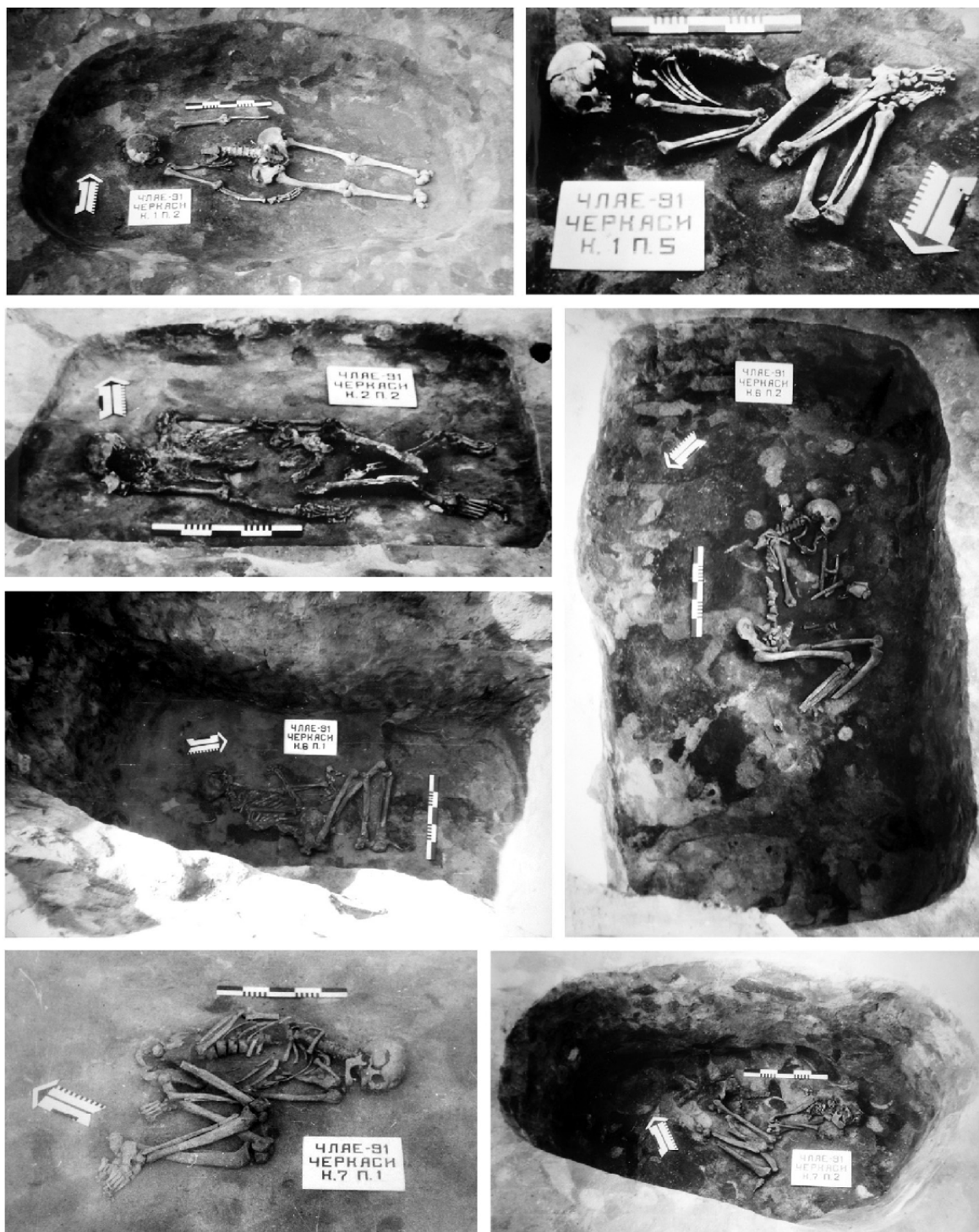


Рис. 22. Поховання з розкопок курганів поблизу м. Черкаси.
 Розкопки ЧЛАЕ, 1991 р. (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75)



Рис. 23. Початок дослідження могильника черняхівської культури Черкаси-Центр, 1991 р.: першовідкривачі, поховання № 1 та горщик з нього (за: Білецька, Нерода, Назаров, Палагута та ін., 1986–1991/52)



Рис. 24. Співробітники відділу археології ЧКМ, 1992 р.
(зліва направо): (перший ряд) А. Лазоренко, Є. Сахаров, (другий ряд) Р. Загоріна, М. Суховий,
О. Футурна, О. Куліков, В. Нерода, О. Білецька, Н. Мищенко



Рис. 25. Співробітники Археологічної інспекції управління культури ЧОДА, 1996 р.: (сидять) І. Одокієнко,
М. Суховий, Є. Сахаров, (стоять) М. Кривенко, О. Васильченко, І. Куценко, Д. Куштан, В. Белих



Рис. 26. Студенти ЧДІІ на розкопках могильника Черкаси-Центр у 1994 р. Робочий момент.
На задньому плані – начальник Придніпровського загону ЧЛАЕ М. Сиволап



Рис. 27. Розкопки могильника Черкаси-Центр у 1994 р.
За розчисткою поховання (зліва направо): Д. Куштан, А. Деткін

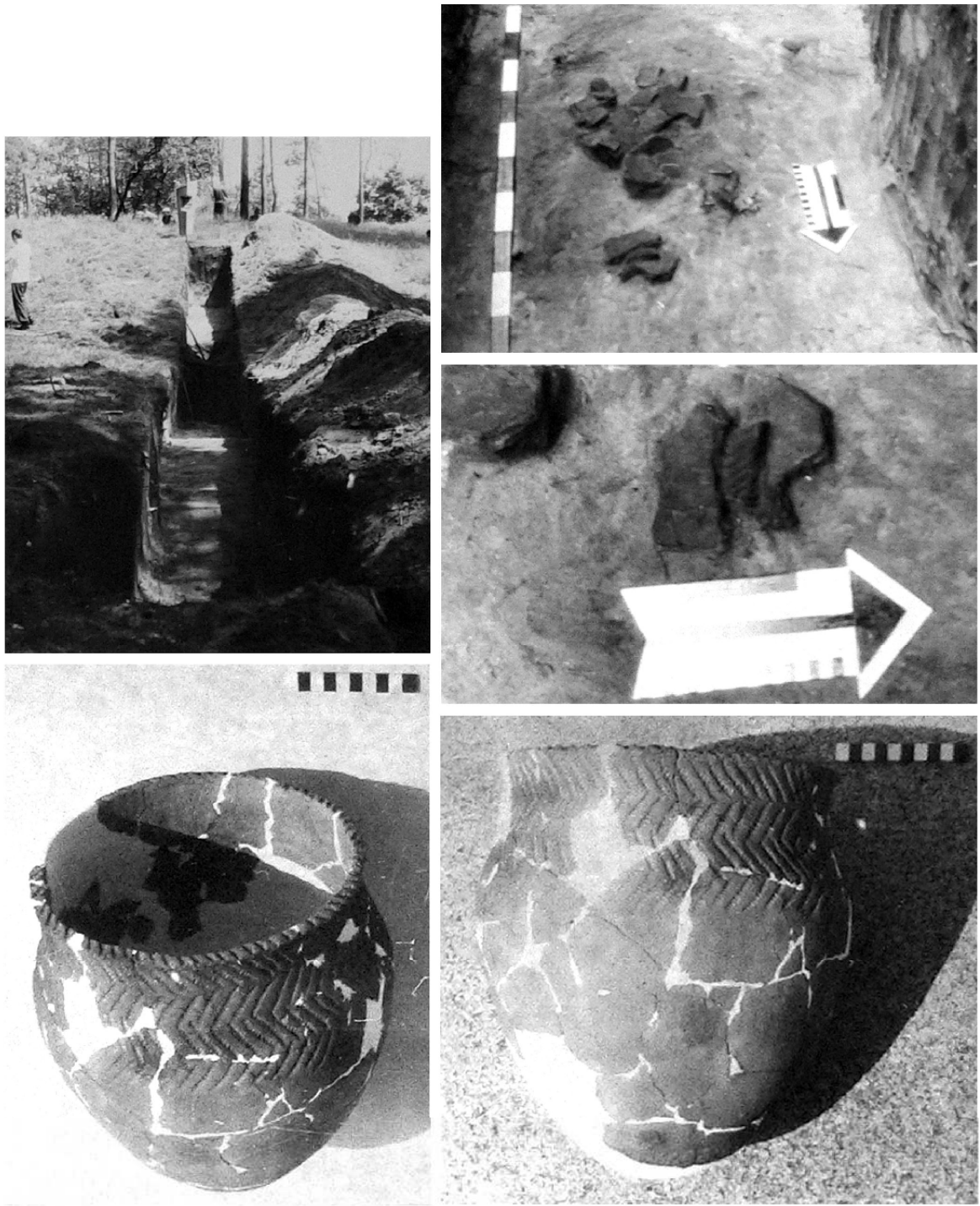


Рис. 28. Дослідження експедиції «Черкаси-1997» на городищі Василиця: розвідувальна траншея, розвал енеолітичного горщика та відреставрована посудина (за: Рець, 1997/116)



Рис. 29. Студенти ЧДУ ім. Б. Хмельницького, що брали участь у роботі експедиції «Черкаси-1997». По центру – викладач Ю. Михайлюк (за: Рець, 1997/116)



Рис. 30. Студенти ЧДУ ім. Б. Хмельницького, що брали участь у роботі експедиції «Черкаси-1998». Стоять: четвертий справа – Д. Куштан, крайній справа – викладач І. Фареній



Рис. 31. Дослідження могильника черняхівської культури Черкаси-Центр у 2000 р.: поховання за обрядом трупокладення. Експедиція АІ УК ЧОДА



Рис. 32. Студенти ЧДУ ім. Б. Хмельницького, що брали участь у розкопках могильника Черкаси-Центр в 1996 р. Стоять: другий зліва – Д. Куштан, крайній справа – викладач Ю. Михайлюк



Рис. 33. Учасники експедиції АІ УК ЧОДА на розкопках могильника Черкаси-Центр в 2000 р.
Сидить другий зліва – Д. Куштан



Рис. 34. Дослідження могильника доби раннього заліза Черкаси-Центр 2: поховання № 1 та інвентар із поховань №№ 1 і 2. Експедиція АІ УК ЧОДА, 1999 та 2003 рр.



Рис. 35. Дослідження об'єктів 2-ї пол. XV – 1-ї пол. XVIII ст. по вул. Смілянській, 2. Експедиція АІ УК ЧОДА, 2002 р.



Рис. 36. Дослідження об'єкта сер. – 2-ї пол. XVII ст. по пров. Старому, 13:
залишки печі, кахлі, посуд. Експедиція АІ УК ЧОДА, 1999 р.

Розділ 2.

**Археологічні пам'ятки
на території міста Черкаси
та його околицях**



Археологічна спадщина України – сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини.

Закон України «Про охорону археологічної спадщини»

2.1. Кам'яна доба (XX–V тис. до н. е.)

Очевидно, заселення території сучасних Черкас відбулося ще в палеоліті (давньому кам'яному віці). Опосередкованим свідченням цього є знахідки кісток викопних тварин (Рис. 37) під час земляних та будівельних робіт на території міста, наявність яких є характерною для культурного шару палеолітичних стоянок. На жаль, більшість цих фактів лишилася незадокументованою. Велику скам'янілу кістку тварини та кам'яне знаряддя виявлено під час дослідження могильника Черкаси-Центр (вул. Остафія Дашковича, 19). Ці артефакти залягали на значній глибині (близько 1,70 м) у лесоподібному суглинку, що сформувався у плейстоцені (до 12 тис. років тому) [Куштан, 2000/20, с. 37 – 38; Куштан, Петраускас, 2011, с. 191 рис. 25: 22]. Кістка, вочевидь, належала представнику викопної мегафауни льодовикової доби (мамонту, шерстистому носорогу або бізону). Знайдене кам'яне знаряддя – велика кварцитова скребачка трапецієвидної форми (Рис. 38). Вироби із цього матеріалу нерідко трапляються на палеолітичних стоянках території України, що пояснюється більшою доступністю сировини, особливо в регіонах, де відсутні власні родовища кременю [Рудинський, 1959, с. 132].

Цілком вірогідно, що виявлені рештки можна пов'язати з мисливцями доби пізнього палеоліту – подібними до тих, що залишили відому Межирічську стоянку (50 км на північний захід від Черкас). Вони жили в прильодовиковому тундростепу 15 тис. років тому, були рухливими мисливцями, на стоянках зводили тимчасові наземні житла шатроподібної форми з кісток мамонта або жердин, перекриті шкірами. Знаряддя виготовлялися з каменю, кісток тварин, бивнів мамонта.

Сліди стоянки доби мезоліту (середнього кам'яного віку) виявлено на північно-західній околиці Черкас у м-р Дахнівка біля дитячого табору «Дніпровець». Місцезнаходження мезолітичного кременю Дніпровець знайдено у заплаві Дніпра, культурний шар повністю зруйнований Кременчуцьким водосховищем і перевідкладений земснарядом. Знахідки траплялися на поверхні в перевідкладеному стані. Колекція нараховує понад 900 одиниць кременю зі слідами обробки. Разом з мезолітичним кременем, за визначенням палеозоолога О. Журавльова, знайдено кістки оленя, бика, борсука, собаки, черепахи. З кістяних виробів – підвіска з просвердленого ікла кабана та уламок жала рибальського гачка [Залізник, Дсткін, Сиволап, 2004, с. 209].

Хоч увесь кремій зі стоянки Дніпровець перевідкладений, зібрана колекція є досить виразною. Сировиною слугував місцевий (канівський) гальковий кремій – напівпрозорий, темно-сірого, майже чорного кольору зі світло-сірими вклученнями. Серед нуклеусів переважають максимально спрацьовані багатоплощинні (Рис. 39: 35), одно- (Рис. 39: 31, 37, 38) та двоплощинні (Рис. 39: 30, 34, 38, 39) для сколювання відщепів неправильної форми. Пластин у комплексі надзвичайно мало, пластинчасті сколи неправильних обрисів. Найбільш показовою складовою крем'яного комплексу є мікроліти – грубі високі трапеції на відщепі та уламках атипових пластин (Рис. 39: 1 – 10), які використовували як вкладені наконечники стріл. Присутні також один сегментоподібний мікроліт з круто ретушованою спинкою (Рис. 39: 11) та ланцет на пластині з нерегулярним ограненням (Рис. 39: 13). Найчисленнішими серед виробів з ретушю є скребачки (57%). Більшість їх виготовлена на відщепі: округлі та підокруглі (Рис. 40: 1 – 18), а також кінцеві (Рис. 40: 19 – 39). Лише незначна кількість кінцевих скребачок зроблена з уламків грубих пластин (Рис. 40: 26, 38), а одна подвійна – з уламка великої масивної пластини

(Рис. 40: 39) Різці становлять близько 15% знарядь з ретушшю. Переважають кутові на уламках грубих пластин (Рис. 39: 12, 15, 18 – 21, 29) та на куті відщепів (Рис. 39: 14, 16, 17, 22, 27). Менш численні серединні (Рис. 39: 23 – 26), а в єдиному екземплярі – бічний ретушний (Рис. 39: 32). У колекції з Дніпровця є одна асиметрична розвертка (Рис. 39: 33), п'ять уламків пластин з нерегулярною ретушшю (Рис. 39: 28), 10 скобелів на відщепіх випадкової форми (Рис. 39: 40), п'ять відщепів з ретушшю [Залізник, Деткін, Сиволап, 2004, с. 210 – 211].

Крем'яний комплекс стоянки Дніпровець подібний до матеріалів стоянки В'язівка-4А, розташованої за 80 км на північний схід під Лубнами на Полтавщині. Обидві пам'ятки належать до зимівниківської культури, ареал якої охоплював велику територію між Дніпром та Доном, а саме до західної периферії культури – пам'ятки «типу В'язівка». Люди, що залишили їх, жили в ранньому мезоліті (VIII–VII тис. до н. е.). Судячи з фауністичних решток, основу їхнього господарства становило полювання на таких лісових та степових тварин, як тур, благородний олень, кабан, бобер, кінь, а також рибальство [Залізник, 2004, с. 7].

Серед кременю з Дніпровця є два вироби, які як за сировиною, так і за технологією виготовлення вирізняються із загальною гомогенною колекцією. Це правильна пластина характерного вигнутого профілю з круто ретушованими краями, виготовлена зі світло-жовтого непрозорого кременю (Рис. 39: 42), а також кінцева скребачка на уламку пластини з якісного кременю медового кольору (Рис. 39: 41). Обидві пластини виготовлено шляхом відтиску з правильних олівцеподібних нуклеусів. За технікою виготовлення і за типологією ці вироби відповідають традиції обробки кременю кукрецької культури, пам'ятки якої поширилися в Середньому Подніпров'ї наприкінці мезоліту [Залізник, Деткін, Сиволап, 2004, с. 211].

Ще одну мезолітичну пам'ятку в межах сучасного міста – пункт Черкаси-І – виявлено неподалік центру, навпроти Пагорба Слави, за 160-200 м на північ від Долини троянд. Це територія колишнього черкаського Подолу, затоплена водосховищем. Культурний шар повністю зруйнований. Під час пониження рівня води на площі близько 500 м² виявлено 18 виробів з кременю, які можна зарахувати до мезолітичного часу. Серед них великі пластини, одна з яких ретушована (Рис. 41: 1, 11), кінцеві скребки на пластинках (Рис. 41: 2, 3), мікропластинки (Рис. 41: 4, 5), перетини пластин (Рис. 41: 6, 7, 10), скребачка на відщепі (Рис. 41: 12), видовжений трапецієподібний вкладень (Рис. 41: 13), уламки вістер (Рис. 41: 8, 9) та крупні відщепи [Григор'єв, Сиволап, 1988/53, с. 51, рис. 89; Сиволап Л., Сиволап М., 1994, с. 70].

Пам'яток наступного періоду – неоліту – на території Черкас не знайдено. Причиною може бути те, що поселення цього часу розташовувалися здебільшого в долинах річок, а заплава Дніпра в районі Черкас виявилася затопленою під час спорудження Кременчуцького водосховища, що практично унеможливило їх виявлення. Втім, велику кількість поселень доби неоліту виявлено на лівому березі Дніпра навпроти Черкас: Бужки 1 – 3, Мутихи, Коробівка, Пищики, Дубинка-І та ін. [Деткін, 1997, с. 46 – 47, рис. 2, 3; Нераденко, 2011, с. 49 – 51]. Так само пам'ятки цього часу відомі в Потясминні – поселення Молюхів бугор біля с. Новоселиця Чигиринського р-ну [Нераденко, 2006, с. 31; 2011, с. 54 – 55]. Судячи з досліджених пам'яток, неолітичне населення цієї території займалося полюванням, рибальством, зачатками скотарства та землеробства. Як і в попередній період, основні знаряддя праці виготовляли з кременю, кістки, також стародавні люди опанували виготовлення першого на цій території керамічного посуду.

2.2. Мідно-кам'яна доба (IV тис. до н. е.)

Перехідним від кам'яної доби до доби бронзи є мідно-кам'яний вік, або енеоліт. Більшість Правобережної Черкащини в той час населяли носії культурної спільності Кукутені-Трипілля, пов'язаної своїм походженням з балкано-дунайським регіоном. Трипільці залишили яскраву культуру: розвинені землеробство й скотарство, поселення-гіганти з уніфікованими каркасно-глинобитними житлами, високоякісний керамічний посуд, прикрашений вишуканим орнаментом, перші мідні вироби. Межиріччя ж Тясмину й Дніпра не увійшло до ареалу трипільської культури – там продовжували проживати племена пізньонеолітичних мисливців та рибалок, які згодом були асимільовані прийшлими зі сходу скотарськими племенами (півихинської, середньостогівської, давньоямної культур).

До таких давніх скотарів належать і носії півихинської культури (від епонічного поселення на горі Пивиха біля м. Кременчук). Сліди поселення цієї культури було виявлено на території Черкас під час розвідок на городищі Василиця (північно-західна частина міста, м-р Соснівка).

Гора Василиця (народні назви – Вернюківська, або Лиса) – супіщаний мис корінного берега Дніпра заввишки 25 м над рівнем заплави, де розташовувалося колишнє село. Він має заокруглено-трапецієподібну форму, з розмірами верхнього майданчика бл. 130×100 м. Зі сходу й заходу гора обмежена природними ярами (східний яр глибший і ширший – по ньому пролягає узвіз, що переходить у вул. Праслов'янську (кол. Постишева)). З напільного боку помітні сліди рову – штучного укріплення городища зарубинецького часу (III ст. до н. е. – II ст. н. е.). Поверхня пам'ятки задернована і поросла лісом, завдяки чому стан її збереженості

досить добрий. Матеріали доби енеоліту траплялися в нижній частині культурного шару та в єдиному виявленому об'єкті цього часу – ровику, що проходив з напільного боку пам'ятки, паралельно до рову городища зарубинецького культури (Рис. 42) [Рець, 1998, с. 137 – 138, рис.; Лазоренко, Рець, 2001, с. 69]. Ширина енеолітичного рову 2,5 м (зверху), глибина 1,65 м; профіль трапецієподібний: дно плоске, стінки розширюються догори. У розвідувальній траншеї, що перерізала рів, на його дні трапився розвал горщика півихинської культури доби енеоліту, що дає надійні підстави для датування об'єкта.

Колекцію енеолітичних знахідок з городища Василиця репрезентує переважно кераміка. Здебільшого це ліплені руками горщики з вертикальними прямими або слабо відігнутими назовні вінцями та яйцеподібним тулубом. Окрім посудин з плоским дном, трапляються округлодонні горщики, як той, що знайдено на дні рову (Рис. 43). Керамічне тісто з додаванням піску та подрібнених мушель; характерною особливістю більшості кераміки є присутність у глині як природної домішки скелетів викопних планктонних організмів *Radialaria* у вигляді білих волосків. Поверхня кераміки переважно коричневого, рідше чорного кольорів, випал нерівномірний (у відкритому вогнищі). Ззовні та зсередини поверхня іноді вкрита гребінцевими розчесами (по шийці – вертикальними). Горщики досить пишно орнаментовані – переважно їхня верхня частина (шийка та плечики). Способи орнаментатії доволі різноманітні. Часто трапляються наколи зсередини під краєм вінець у вигляді «перлин» (Рис. 45: 4, 6, 9) або зацепнутих опуклин (Рис. 45: 1, 7). Характерна горизонтальна композиція орнаменту: чергування поясів з горизонтальних або ламаних ліній, «ялинки», наколів. Орнамент здебільшого наносили зубчастим штампом (Рис. 45: 12), відбитками шнура (Рис. 45: 2 – 5, 11, 15) або «гусенички» (Рис. 43, 45: 13, 15). Наколи мають різну форму: округлі,

трикутні, скобоподібні (Рис. 45: 1, 5 – 8, 14, 16). Краї вінець іноді прикрашали зашипами або відбитками гребінцевого штамп, шнура, «гусенички» (Рис. 43, 45: 1 – 3, 7, 9) [Лазоренко, Рець, 2001, с. 69 – 72].

Крем'яні знаряддя репрезентовано скребачкою (Рис. 44: 1), 13 відщепами, з яких один – зі слідами використання (Рис. 44: 2). Також з енеолітичним шаром поселення можна пов'язати кам'яний товкач циліндричної форми (Рис. 44: 3), уламок розтиральника з пісковика та кості тварин. Серед розвалу горщика, що знайдено на дні енеолітичного рову, було скупчення кальцінованих кісток (кремація?) [Лазоренко, Рець, 2001, с. 73].

Тож на горі Василиця ще за доби пізнього енеоліту існувало поселення пивихинської культури. Її пам'ятки синхронні з пізнішим етапом трипільської культури (етапи СІ – СІІ), їх датовано IV тис. до н. е. [Круц, 1977, с. 150 – 153; Лазоренко, 2000, с. 9]. Призначення рову енеолітичного часу на Василиці не зовсім зрозуміле: оборонний, побутовий, культовий? Як аналогії можна навести складну систему енеолітичних ровів на поселенні середньостогівської культури Молюхів бугор на Тясміні (45 км на південний схід від Черкас) [Нераденко, 2006, с. 29 – 30, 35]. Також подвійним переривчастим ровом було оточено центральну частину пізньотрипільського поселення Казаровичі неподалік Києва [Круц, 1977, с. 111 – 114, рис. 46].

2.3. Бронзова доба (III–II тис. до н. е.)

Початок доби бронзи на теренах Середньої Наддніпрянщини позначився поширенням племен ямної культурної спільності, а з ними і масовою появою нового типу пам'яток –

поховальних курганів. За даними дореволюційних дослідників, на території Черкас (разом із Дахнівкою, Змагайлівкою та Цісарською Слободою) було відомо близько півтора десятка курганів – ймовірно, вони звертали увагу на великі за розміром могили, особливо якщо ті мали назви. На військово-топографічній карті Ф. Шуберта (1846 – 1863 рр.) маємо зображення курганів на околицях старих Черкас, що нині вже перебувають у межах міста: два в районі сучасного м-р Вокзальний, три – на Хімселіщі, два – між районами Седова і Зеленої та три – в районі Азоту (Рис. 3). Однак жоден із цих курганів до нашого часу не зберігся.

У межах міста до 1930-х рр. достеменно був відомий лише курган Гостра могила на розі сучасних вулиць Волкова і Кобзарською (кол. Вербовецького) [Куликов, архів, б/н, с. 1; Соса, Кривенко, Страшевич, 1997, с. 15]. Судячи зі світлини, що збереглася, курган мав висоту понад 5 м, верхівка «гостра», схил пологий (звідси і назва могили – «Гостра»). За спостереженнями археологів, таку форму мали кургани доби бронзи, на відміну від скіфських, для яких характерна широка («товста») верхівка та круті схили. Великі кургани доби бронзи утворювалися поступово внаслідок досипок, пов'язаних із впускними похованнями [Мозолевський, 1990, с. 123 – 124; Черных, Дараган, 2014, с. 380].

Невеликий курганоподібний насип є в північно-східній частині городища Василиця [Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 91 – 92; Пономаренко, 1981/151, с. 12]. До 1970-х рр. на території кол. с. Змагайлівка (зараз – промзона між Черкасами та Червоною Слободою) також стояв курган [Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, рис. 1], який зараз не простежується (можливо, зруйнований піщаним кар'єром). Лише за межами житлової та промислової забудови збереглися насипи давніх могил. Так, велика курганна група розташована на полях між Черкасами, Червоною Слободою, Леськами, Вергунами та Нечаївкою. Вона налічує понад 50 насипів. Курган-

пи розташовані переважно вздовж гребля вододілу Дніпра й Тясмина, який витягнутий по лінії південний схід – північний захід [Сиволап М., Григор'єв, Деткін, 1993/30, мал. 28]. З них сім зосереджені біля південної околиці Черкас, а ще 18 – на землях Червоної Слободи (Рис. 6).

Більшість курганів розорані, висота 0,2 – 1,5 м, діаметр від 15 до 30 м (внаслідок розорювання насипи «оплили», тож первинна висота їх була більша, а діаметр – менший). Кожен курган містив від одного до восьми поховань, з яких одне (центральне) було основним, а наступні – впускні. Більшість поховань, виявлених у досліджених поблизу Черкас курганах, належить до доби бронзи. Деякі з курганів використовували для поховання впродовж майже всієї доби бронзи (майже 2000 років). Серед цих поховань вирізняються три обрядові групи, що відповідають трьом культурним спільностям цього періоду: ямній (рання бронза), катакомбній (середня бронза) та бабинській / багатоваликової кераміки (початок пізньої бронзи) [Сиволап М., Сиволап Л., Ластовський, 1991; Сиволап М., Сиволап Л., 1993а].

Основну масу курганів звели носії середньодніпровського варіанту ямної культури (Рис. 46: 1). Окрім центральних поховань, трапляються впускні, розташовані по околу від основного. Після здійснення впускного поховання розмір насипу, як правило, збільшувався за рахунок досипки. Поховальні ями мають прямокутну форму з чіткими кутами. На дні по кутах та попід стінками (приблизно на рівні їх середини) простежено сліди від круглих у перетині дерев'яних кілків, заструганих на кінці, які, очевидно, слугували для підтримання перекриття могили. Для перекриття використовували поздовжні дерев'яні плахи, кору (коричневий тлін) та очерет (білий тлін). Дно могили встеляла рослинна підстилка з кори. Характерна поза небіжчиків – зібгано на спині. Ноги підігнуті колінами догори, руки простягнуті вздовж тулуба (Рис. 46: 2, 47: 1, 48: 1). Часто кістки

піг розпадалися у вигляді ромба або хреста. На пізньому етапі культури поширюється поза зібгано на боку; руки простягнуті до колін (Рис. 47: 3). Орієнтація – головою у західний сектор. Для племен ямної культури характерне використання вохри в поховальному обряді. Мінеральним барвником червоного або малинового кольору пофарбовано кості та дно могили, особливо в ділянці черепа та стоп. Більшість ямних поховань²⁰ безінвентарна, що є характерною рисою середньодніпровського варіанту культури. Лише в поодиноких виявлено крем'яні знаряддя, як, наприклад, ніж на широкому пластинчастому відщепі з пох. Червона Слобода, 6/1 (Рис. 46: 3) [Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142, с. 52], а в дитячому похованні Червона Слобода, 4/6 – плоскодонний горщик, прикрашений по всьому тлу прокресленим орнаментом у вигляді «ялинки» (Рис. 47: 2) [Там само, с. 47 – 48]. У пох. Черкаси, 2/2 знайдено фрагмент придонної частини ямного круглодонного горщика, поверхня якого вкрита характерними хаотичними розчесами гребінки (Рис. 48: 2); такий само фрагмент походить із насипу [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 10 – 11]. З пізньоямного поховання Червона Слобода, 4/4 походить фрагмент шийки ліпного горщика, прикрашеного перехрещеними відбитками перекрученого шнура (Рис. 51: 2) [Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142, с. 46]. Пам'ятки ямної культури датовано 1-ю пол. III тис. до н. с.

До ямної культури доби ранньої бронзи, на думку О. Формозова, належить і уламок кам'яної плити з орнаментом, знайдений у районі черкаської дамби. Це уламок граніту розміром 13×14×5 см. Одна сторона каменя з вивіреною поверхнею вкрита гравійованим орнаментом, друга, світла, – має свіжі сколи. По краях з трьох сторін також свіжі сколи і лише з одного – давня темна вивірена поверхня. На поверхні

²⁰ Нумерацію курганних поховань у тексті подано у вигляді А/В, де А – номер кургану, В – номер самого поховання.

уламка вигравіювано орнамент: квадрат, навхрест розділений на чотири частини, в які вписано геометричні фігури – кути, ромби, трикутники, прямокутники (Рис. 49) [Формозов, 1969, с. 161, рис. 56: 2]. Найближчою аналогією до цього каменя є плити з геометричним орнаментом від кромлеха, виявленого під час розкопок кургану ямної культури біля с. Вербівка на Чигиринщині в 1903 р., оглянуті й опубліковані О. Бобринським 1905 року (Рис. 50) [Формозов, 1969, с. 155 – 157, рис. 54, 55, 56: 1].

Наступний хронологічний горизонт курганних поховань у районі м. Черкаси належить до катакомбної культурної спільності доби середньої бронзи. Їх порівняно небагато – всього три. Всі вони впускні в курганах ямного часу. Зафіксовано випадки прямої стратиграфії, коли катакомбне поховання перерізало пізньоямне (Червона Слобода, 4/5) (Рис. 51: 1). Спорудження досипок, пов'язаних із «катакомбниками», не виявлено. Поховальна споруда – катакомба з овальною або бобоподібною боковою камерою. На дні камер зафіксовано сліди підстилки з кори. Небіжчика ховали у випростаній на спині позі, головою на схід або захід. Руки простягнуті вздовж тулуба, голова часто повернута обличчям до входу (Рис. 51: 1, 5, 52: 1). В усіх похованнях зафіксовано сліди вохри у вигляді плям на підстилці, переважно біля черепа. Поховальний інвентар бідний. У пох. Червона Слобода, 4/5 його респредентує крем'яний відщеп (Рис. 51: 4) та вістря стріли з того ж матеріалу – трикутної форми з виїмкою в основі (Рис. 51: 3) [Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142, с. 46 – 47]. Крем'яний відщеп присутній і в пох. Червона Слобода, 5/1 (Рис. 51: 6) [Там само, с. 50 – 51]. За однією з версій, такі відщепи були не супровідним інвентарем, а мали зв'язок із культовими діями під час поховального обряду [Разумов, 2005, с. 54 – 56]. Ще в одному катакомбному похованні Черкаси, 1/2 у заповненні знайдено невеличкий фрагмент стінки горщика, прикрашеного наліпним валиком (Рис. 52: 2), що міг

потрапити туди випадково [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 6 – 7]. У насипі цього кургану виявлено фрагменти горщиків, вірогідно, катакомбного часу, прикрашені відбитками перекрученого шнура й тасьми (Рис. 52: 3, 4), які могли бути пов'язані з тризною [Там само, с. 8 – 10]. Усі досліджені катакомбні поховання за конструкцією могили та позою небіжчика, належать до інгульської катакомбної культури, ядро якої містилося на півдні, у межиріччі Південного Бугу та Інгульця. Датовано їх останніми століттями III тис. до н. е.

Відомостей про поселення ямно-катакомбного часу в районі Черкас немає. Очевидно, це пов'язано з тим, що племена ранньої-середньої бронзи, господарство яких було орієнтовано на відгінно-пасовищне скотарство, вели рухливий спосіб життя і залишили по собі здебільшого короточасні (сезонні) стоянки. Сліди таких стоянок, зазвичай зі слабо насиченим культурним шаром, виявлено в заплаві лівого берега Дніпра та в долині Тясмину.

Поховання бабинської²¹ (або багатоваликової кераміки) культури / спільності (XVIII–XVI ст. до н. е.) поступаються за кількістю лише ямним. Вони переважно впускні в ранньобронзових могилах, але відомі й кургани, споруджені «бабинцями» (Червона Слобода, к. 1, 3; Черкаси, к. 6, 7). Впускні поховання розташовані переважно в південній частині насипу. Основну масу поховань здійснено у прямокутних із заокругленими кутами чи овальних ямах, перекритих зверху поздовжньо викладеними дерев'яними плахами. У більшості на дні могили знайдено залишки органічної підстилки з кори. Під підстилкою в одному випадку зафіксовано підсипку дна могили землею (Черкаси, 6/2). Для абсолютної більшості бабинських поховань регіону характерне лівобічно зібгане положення небіжчиків. Ступінь скорченості від середньої до сильної; обидві руки зігнуті в ліктях, долоні перед обличчям (Рис. 54: 5,

²¹ Назва археологічної культури походить від поселення Бабине-III у Нижньому Подніпров'ї.

55: 1, 3, 5, 56: 2, 3; 57: 5, 6; 58, 1). Переважас орієнтація головою на схід (обличчям на південь). У деяких похованнях бабинської культури були рештки м'ясної напутньої їжі: кістки тварин, що містилися на дні поруч із небіжчиком (Черкаси, 6/1, 6/2). У пох. Черкаси 1/5 поряд з пальцями правої ноги небіжчика лежали чотири собачі зуби (амулет?) (Рис. 58: 2) [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 8]. Найпоширенішим різновидом поховального приданого в «бабинців» є кістяні пряжки, які часто знаходять у ділянці пояса небіжчика. Ранішими є круглі пряжки з великим центральним отвором (Рис. 55: 4), а для пізнього етапу характерні овальні пряжки з великим центральним та маленьким бічним отворами (Рис. 55: 6, 57: 7). У пох. Черкаси, 6/2 виявлено дерев'яну чашу, від якої залишилися невеликі окуття з листової бронзи, що кріпилися за допомогою металевих гвіздочків (Рис. 56: 4 – 6) [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 18 – 19]. Дерев'яні чаші з металевими накладками вважаються атрибутами давніх служителів культури – «жерців» [Куштан, 2013а, с. 98]. У насипах курганів іноді трапляються фрагменти типової кераміки з багатоваликковим орнаментом (Рис. 55: 2) – залишки тризни.

В одному з курганів, що містив єдине поховання бабинської культури (Червона Слобода, к. 3), досліджено суцільний кільцевий ровик (Рис. 53) [Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142, с. 42; Сиволап Л., Сиволап М., 1991]. Він оточував могилу, у плані мав майже правильну круглу форму, у перетині – трапецієподібний; ширина 0,8 – 1,7 м. У східній частині ровика на дні знайдено фрагменти горщиків з багатоваликковим орнаментом (Рис. 54: 1 – 4). Шарувате та затічне заповнення свідчить, що рів після спорудження кургану довгий час залишався відкритим. Подібні ритуальні споруди іноді трапляються в могилах доби бронзи і свідчать про те, що курган використовували як святилище для вшанування померлих предків. Призначення рову (як і кромлеха) – обмежити сакральний простір кургану-святилища, провести

кордон між «тим» та «цим» світами [Куштан, 2013а, с. 90].

Ще одним типом курганів-святилищ є т. зв. довгі кургани. Один із різновидів довгих курганів утворювали шляхом об'єднання двох близько розташованих насипів перемичкою (об'єднувальним валом). Довгі кургани-святилища, часто зі складними системами кострищ, жертвних ям, стовпів, або менгірів, виконували роль первісних святилищ-«храмів» [Куштан, 2013а, с. 90 – 91]. Саме такий подвійний курган з похованнями бабинської культури досліджено поблизу Черкас (к. 6 – 7 «Довга могила») (Рис. 56: 1) [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 15 – 25]. В одній із частин насипу виявлено залишки двох закопаних дерев'яних стовпів (Рис. 57: 3, 4), а також простежено сліди двох кострищ і досліджено дві жертвні ями. Форма ям наближена до овальної, у заповненні та на стінках помітні сліди дії вогню (Рис. 57: 1, 2) [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 19 – 21]. Кострища та жертвні ями на могильниках доби бронзи слугували для здійснення ритуальних дій із жертвопринесення, пов'язаних з культом предків [Куштан, 2013а, с. 92].

Племена бабинської культури, як у попередній час ямні та катакомбні, займалися переважно скотарством і, крім курганних поховань, залишили по собі велику кількість короткочасних стоянок та поселень. Відомі вони і в районі Черкас. Так, сліди бабинських поселень виявлено на підвищеннях у заплаві Дніпра на місці кол. с. Василиця в районі вул. Праслов'янської (кол. Постишева), Підгірної і Павла Тичини [Рець, 1996/71, с. 25, рис. 11: 11, 12: 1 – 7; Куштан, 1999/11, с. 9, рис. 20: 5] та вул. Набережної [Рець, 1998/104, с. 6, рис. 8]. Тут під час шурфування та поверхневих зборів знайдено типову кераміку з багатоваликковим орнаментом. Це фрагменти ліпних ребристих горщиків, виготовлених із тіста з домішкою дрібнозернистого піску. Випал нерівномірний, зовні колір поверхні жовтий або цегляний, зсередини – сірий або чорний. Шийку та нижню частину тулуба

прикрашають ряди горизонтальних наліпних валиків. Вони трикутні в перетині, гладкі або розчленовані поперечними нігтьовими вдавленнями чи насічками (Рис. 61: 1 – 8). Крім кераміки, у районі вул. П. Тичини знайдено кам'яний розтиральник, виготовлений з уламка просвердленої сокири [Рець, 1996/71, с. 20]. До пізнього етапу бабинської культури належать слабопрофільовані товстостінні горщики з грубою домішкою жорстви в тісті. Всю зовнішню поверхню вкриває багатоваликівий орнамент: горизонтальні ряди гладких валиків по шийці та вертикальні або косі нижче, до самого дна (Рис. 61: 9). Сліди поселення бабинської культури знайдено на території парку «Ювілейний» / «Сосновий бір» (на терасі та біля її підніжжя) [Рець, 1996/71, с. 23 – 24]. Пізньобабинські матеріали виявлено на багаточаровому поселенні Секава-І, що розташоване в зоні підтоплення Кременчуцьким водосховищем біля с. Червона Слобода, на березі колишньої притоки Дніпра Секави. Вони репрезентовані фрагментами слабопрофільованого товстостінного горщика: верхньої частини з потовщеним та горизонтально зрізаним вінчиком (Рис. 66: 1) та уламком придонної частини без вираженої закраїни (Рис. 66: 3). У тісті домішка піску та жорстви, поверхня заглажена, без орнаменту [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 26, рис. 64: 1, 3]. Сліди поселень доби бронзи (без точної культурної ідентифікації) знайдено в Черкасах у районі перехрестя вул. Героїв Сталінграда та Нижньої Горової (кол. Калініна) – на мисі надзасплавної тераси висотою 5 – 8 м біля річкового вокзалу [Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 92; Рець, 1996/71, с. 21] та коло підніжжя Пагорба Слави (сучасна Долина троянд) [Пономаренко, 1981/151, с. 6].

Добою бронзи датовано випадково знайдені в Черкасах кам'яні просвердлені поліровані знаряддя: сокиру та булаву (Рис. 59) [Де ля Фліз, 1996, с. 123, рис. 3, 4, с. 203]. Сокира човноподібної форми з плоским обухом. Подібні до неї сокири з плос-

ким або заокругленим обухом походять з території кол. Черкаського повіту (Рис. 60) [Древности Приднепровья, 1899, с. 8, таб. II: 12, 13, 15]. Ще одну кам'яну просвердлену сокиру із заполірованою поверхнею разом із уламком стародавньої керамічної посудини, прикрашеної «лінійним орнаментом примітивного характеру», знайдено в с. Червона Слобода на кутку Солонці (нині – район очисних споруд) [Реєстри експонатів..., № 46/23, с. 2 – 3]. Ці вироби слугували знаряддями праці й водночас були ефективною зброєю для ближнього бою. Особливого поширення кам'яні сокири набули серед племен ямної, катакомбної та бабинської культурних спільностей. Навершя булави грушоподібної форми – знаряддя суто бойове, яке одночасно, напевне, слугувало символом влади. Така зброя була поширеною в «катакомбників» і «бабинців».

Пам'яток розвиненого етапу пізньої бронзи – зрубного часу – у районі Черкас не виявлено. Проте відомі пам'ятки фіналу пізньої бронзи (XII–X ст. до н. е.). У цей час відбувається перехід від курганного обряду поховання до ґрунтового (безкурганного). Так, прикурганний ґрунтовий могильник білозерської культури виявлено за 3 км на південь від південної околиці міста на землях с. Вергуни. Поховання Вергунівського могильника (22) та жертівні ями (23) кількома групами гуртувалися навколо кургану, спорудженого за доби ранньої бронзи [Сиволап, 1995–96/96; Куштан, 2013а, рис. 75 – 79]. Поховання здійснено в невеликих ямах овальної чи підпрямокутної у плані форми. Небіжчиків вкладали в зібганій позі, долоні складені перед обличчям; орієнтація головою переважно на південь та схід. Поховальний інвентар репрезентовано переважно дрібними бронзовими прикрасами: багатоспіральними (Рис. 63: 4 – 6, 8, 9) та трубчастими (Рис. 63: 10, 11) пронизками, підвісками-гудзиками (Рис. 63: 1, 2) та шумливою підвіскою з трьох з'єднаних дротяних кілець (Рис. 63: 7). Знайдено також один келихоподібний горщик, прикрашений прокресленим орнаментом

у вигляді трьох горизонтальних ліній, від яких опускаються косо заштриховані трикутники (Рис. 63: 14). До жертovníків належать ями округлої або підпрямокутної у плані форми, часто дзвоноподібні в перетині. На дні та стінках багатьох зафіксовано рослинний тлін, сліди дії вогню. У заповненні виявлено кістки тварин (іноді перепалені), перепалене зерно злаків та дрібні фрагменти кераміки (Рис. 63: 12, 13). Особливий інтерес становить жертovníна яма, в якій під залишками кострища знайдено цілий скелет коня без задніх кінцівок.

Поселення фінальної бронзи зафіксовано на місці колишнього села Василиця. Серед підйомного матеріалу траплялися уламки кераміки цього часу [Рець, 1998/104, с. 8, рис. 9: 1 – 7; Куштан, 1999/11, с. 9, рис. 20: 6 – 8]. Частина з них належить до білогрудівської культури – це фрагменти стінок кухонних горщиків, прикрашених на плечиках одиночним наліпним валиком (Рис. 62: 3 – 5). Валик трикутний у перетині, гладкий або розчленований пальцевими вдавленнями. Знайдено також два вінчики від горщиків (Рис. 62: 1, 2), один з яких має круглий просвердлений отвір – сліди ремонту. До столової білогрудівської кераміки відноситься фрагмент келиха чи корчаги, прикрашений трьома рядами прокреслених ліній (Рис. 62: 8). Інша група фінальнобронзової кераміки з Василиці прикрашена на плечиках рядом круглих наколів (Рис. 62: 6, 7). Імовірно, вона належить до лебедівської культури, пам'ятки якої поширені переважно в Північному Лісостепу та на Поліссі. Матеріали фіналу пізньої бронзи трапилися також на поселенні Секава-IV біля с. Червона Слобода (колекція зберігається в Черкаському археологічному музеї Середньої Наддніпрянищини ЧНУ). Тут знайдено фрагменти кераміки білогрудівської та бондарихинської культур. Кухонна білогрудівська кераміка прикрашена одиночним наліпним валиком на рівні плечиків, столова – відбитками зубчастого штамп. Для кераміки бондарихинської культури, основний ареал якої охоплював Лівобе-

режний Лісостеп, характерний орнамент з рядів різних за формою наколів і ямок на рівні шийки та плечиків, виконаний кінцем палички або тріски. Тож наприкінці пізньої бронзи в районі Черкас, як і по всьому Середньому Подніпров'ю, простежується існування полікультурних комплексів, що увібрали в себе риси білогрудівської, лебедівської, бондарихинської, постзрубної іванівської та білозерської культур, більшість з яких належала до великої трансєвразійської спільності культур валикової кераміки [Куштан, 2013а, с. 43 – 45].

«Візитівкою» пізнього періоду бронзового віку є значна кількість скарбів та одиночних випадкових знахідок бронзових виробів. Із території самого міста походить бронзовий однушквий кельт невизначеного типу [Указатель выставки..., 1874, с. 29]. Деякі металеві знаряддя доби пізньої бронзи випадково знайдено на території кол. Черкаського повіту. Серед них уламок п'яткової частини серпа з кованим гаком для кріплення руків'я (Рис. 64: 1) [Тереножкин, 1961, с. 144, рис. 94: 11]. Подібні серпи належать до початку пізньої бронзи – пізнього етапу бабинської (багатоваликової кераміки) культури, датованого XVII–XVI ст. до н. е. [Куштан, 2013б, с. 132 – 134]. До старожитностей пізньобабинського часу належить і кельт із кованою втулкою (Рис. 64: 2) [Тереножкин, 1961, с. 144, рис. 96: 1]. Це найраніший тип кельтів у регіоні [Куштан, 2013б, с. 134 – 135]. На території Середньої Наддніпрянищини в «бабинців» гакуваті серпи та ковані кельти з'явилися в результаті обміну з ареалу ранньозрубної (покровсько-мосолівської зрубної) культури: регіону Волго-Уралля та Подоння [Куштан, 2013а, с. 134, 138]. Ще одне знаряддя з кол. Черкаського повіту – кинджал з паралельними лезами й вузьким черешком (Рис. 64: 5) – можна зіставити зі срібним, інкрустованим золотом кинджалом із Бородінського скарбу, який також пов'язують з бабинською культурою [Тереножкин, 1957, с. 50 – 51, рис. 2: 13].

Добою пізньої бронзи (XIII-X ст. до н. е.) датовано вузькі жолобчасті долота з литою втулкою. На території кол. Черкаського повіту знайдено два таких долота: одне менше, а друге більше (Рис. 64: 3, 4) [Тереножкін, 1961, с. 147, рис. 97: 5, 10]. Їх зараховують до білогрудівської культури або раннього етапу чорноліської. Судячи зі знахідок ливарних форм, виготовляли такі знаряддя в Нижньому Подніпров'ї племена сабатинівської, а згодом і білозерської культур до самого фіналу пізньої бронзи [Куштан, 2013а, с. 136].

Також до пізньої бронзи належить ще одна випадкова знахідка, що походить із м-р Соснівка в Черкасах (орієнтовно в місці, де схил берега Дніпра перетинає залізниця та траса Черкаси–Золотоноша). Це роговий виріб із двома просвердлинами, орнаментований крапками й рисками, атрибутований спочатку як «сокирка» [Реєстри експонатів..., № 46/23, с. 3]. Хоча знахідка наразі втрачена, найвірогідніше, судячи з опису, це був роговий псалій – деталь кінської вузди, що використовували давні вершники Євразії в 2-й пол. II тис. до н. е. [Чередниченко, 1975; Куштан, 2013а, с. 43, 45, рис. 32: 29, 40: 23, 24, 43: 13, 25].

2.4. Залізна доба (I тис. до н. е. – V ст. н. е.)

Із початком нової археологічної епохи – залізного віку – набуває поширення залізо. Сировина для виготовлення цього металу була доступнішою для місцевого населення, тож вироби з нього поступово витіснили ті, що раніше виготовляли з бронзи, кременю, каменю.

Неподалік міста знайдено бронзовий кельт «з одним вушком та поздовжньою втулкою, облямованою товстим обідком

та декількома паралельними рисками» [Каталог виставки..., 1899, с. 48]. За описом він нагадує безпаспортний кельт з КІМ (Рис. 65), опублікований О. Тереножкіним [1961, с. 128, рис. 87: 3]. Цей тип кельтів характерний уже для пізнього етапу чорноліської культури початку раннього залізного віку (IX – VIII ст. до н. е.) [Тереножкін, 1961, с. 130].

Кераміку пізнього етапу чорноліської культури виявлено біля с. Червона Слобода на багатошаровому поселенні Секава-I. Серед них фрагмент вінчика типового тюльпаноподібного горщика, прикрашеного під зрізом рядом круглих наскрізних проколів (Рис. 66: 2) [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 26, рис. 64: 2].

У центральній частині міста, між вул. Хрещатик та Б. Вишневецького, розташовано могильник доби раннього заліза Черкаси-Центр 2. Розміщений він на корінній терасі Дніпра, приблизно за 200 м від її краю (Рис. 7). Виявлено два поховання (№№ 1 та 2), з яких лише перше досліджено повністю, а друге відоме за випадковими знахідками [Куштан, 1999/11, с. 7 – 8; 2003; Куштан, Овчинников, 2003/142, с. 27 – 28].

Поховання № 1 (вул. Остафія Дашковича, 4) виявлено на глибині 1,55 м від рівня сучасної поверхні. Воно являло собою компактне скупчення людських кісток у неанатомічному порядку (Рис. 69: 1). Межі могильної ями вдалося простежити лише по кістках – вона мала прямокутну форму із заокругленими кутами, витягнута по лінії північ–південь з невеликим відхиленням, розміри 1,7×0,9 м. Будь-які залишки перекриття могили відсутні. Найбільша концентрація кісток, у тому числі три черепи з відокремленими нижніми щелепами, містилися біля південної стінки ями. Інші кістки були безсистемно розкидані по дну. Звертає на себе увагу незначна кількість дрібних кісток (ребер, хребців, фаланг пальців). За визначенням антрополога ІА НАНУ Л. Литвинової, у похованні знаходилися кості п'яти осіб: 1 – жінка 25 – 30 років; 2 – жінка (?) 55 – 60 років; 3 – чоловік 50 – 55 років; 4 – дитина 2 – 3 років (фраг-

мент черепа і стегнова кістка); 5 – ліктьова кістка ще однієї дорослої людини.

Поверх кісток у південній частині скупчення було покладено поховальний інвентар: миску, келих і пряслице. Ліпна керамічна миска напівсферичної форми (Рис. 69: 3). У тісті домішка дрібнозернистого піску, поверхня рівна, випал нерівномірний, колір коричнювато-сірий, місцями чорний. Миска орнаментована рядом наскрізних проколів під краєм вінчика. Келих ліпний із циліндричною шийкою й округлим тулубом, край вінчика відігнуті назовні, денце хитке, ледь увігнуте (Рис. 69: 2). Поверхня добре заліскована, випал нерівномірний, колір коричневий із чорними плямами, у тісті домішка дрібнозернистого піску. Тулуб келиха прикрашено тонкими врізаними лініями, заповненими білою пастою (каоліном). Орнамент являє собою пояс із подвійного зигзага, вміщеного між паралельними лініями; від середини основи утворених при цьому трикутників відходять подвійні риски. Керамічне пряслице в формі усіченого конуса (Рис. 69: 4). Поверхня рівна, колір коричневий із чорними плямами, з боків пряслице орнаментоване тонкими косими насічками. За інвентарем поховання належить до передскіфського (ранньожаботинського) часу і датовано 1-ю пол. – сер. VIII ст. до н. е. Знахідки мають численні аналогії в Потясминні [Ильинская, 1975, табл. XXIII: 5, XXX: 17].

Поховання № 2 (пров. Ручай / Кірова, 8/1) розташоване на відстані близько 200 м на південний схід від поховання № 1. Воно відоме за двома керамічними посудинами, знайденими випадково під час земляних робіт. Імовірно, основна частина поховання, у т. ч. кістяк, залишилася неушкодженою (траншея була досить вузька і могла пройти поруч зі скелетом, не зачепивши його). Знахідки залягали на глибині близько 1,5 м від поверхні.

Горщик ліпний із діжкоподібним тулубом, вінчик прямий, дно невеличке, без закраїн. Край вінчика прикрашений розчле-

пованим паліпним валиком, поверх якого зроблено ряд круглих наскрізних проколів (Рис. 70: 1). Поверхня світло-коричневого кольору, груба зі слідами смугастого згладжування, випал нерівномірний. Тісто з домішкою піску та зерен жорстви. Келих ліпний з біконічним тулубом, шийка циліндрична, край вінчика загострений і відігнутий назовні, дно плоске (Рис. 70: 2). Поверхня ліскована, колір коричневий із чорними плямами, випал нерівномірний. У тісті домішка дрібнозернистого піску та зерен жорстви. За знахідками поховання може бути зараховано до ранньоскіфського (жаботинського) часу і датовано 2-ю пол. VII – 1-ю пол. VI ст. до н. е. Подібна кераміка також часто трапляється на ранньоскіфських пам'ятках регіону [Ильинская, 1975, табл. XI: 3, XXV: 1, XXX: 7].

Особливо цікавим є поховальний звичай, простежений у похованні № 1: захоронення кісток декількох анатомічно неповних кістяків. Могила не було пограбовано, тому що всі кістки знаходилися на рівні дна могили, а поверх них було покладено інвентар. Не було виявлено кісток з анатомічними зв'язками, що виключає ритуальне розчленовування. Імовірніше за все, у поховальну яму були складені кості вже без м'яких тканин, що могло бути наслідком штучного відділення їх від кісток (демаціяції) чи вторинного поховання. Зважаючи на те, що на самих кістках ніяких слідів демаціяції не виявлено, найімовірніше, ми маємо справу з вторинним похованням – наслідок ексгумації і повторного перезахоронення кісток (реінгумація). Аналогії до подібного звичаю мають досить широкий як хронологічний, так і територіальний діапазон. Як найближчу із них можна навести колективні вторинні поховання з ґрунтового могильника білозерської культури фіналу пізньої бронзи поблизу с. Вергуни [Куштан, 2013а, с. 89, рис. 76: 8, 13]. Такий обряд поховання є виявом культу предків, а саме ритуалу некромантії – «спілкування» одноплемінників померлого з його душею, яка виступає в

цьому випадку посередником між людьми і богами. Кості предків, таким чином, були важливою частиною магічного ритуалу, в основі якого лежить підсвідомий інстинкт ототожнення померлого родича з його останками [Куштан, 2003, с. 6].

Найвірогідніше, могильник Черкаси-Центр 2 був курганним, але насипи над похованнями не збереглися. Звертає на себе увагу та обставина, що поховання черняхівського могильника Черкаси-Центр концентруються між двома вищезгаданими похованнями доби раннього заліза. Можливо, місце черняхівського могильника було вибрано не випадково, а серед могил ранішого часу, які на той момент ще не втратили наземних ознак.

Залишки культурного шару ранньоскіфського часу виявлено під час розкопок багат шарового поселення біля Дахнівки. Тут було досліджено господарчі ями доби раннього заліза [Брайчевський, Кравченко, 1961, с. 156]. Знахідки представлені переважно уламками керамічного посуду (у т. ч. розвалами) кухонного та столового призначення. Кухонний посуд виготовлений з грубішого тіста, його репрезентують тюльпаноподібні горщики, прикрашені вдавленнями по краю вінець, круглими наскрізними проколами чи «перлинами» під вінчиком, а також розчленованим пальцевими вдавленнями валиком під вінцями та на плечиках (Рис. 68: 1 – 5). Столова кераміка має лисковану поверхню сірого або чорного кольору. Корчаги та келихи прикрашено врізним геометричним орнаментом у вигляді заповнених трикутників (Рис. 68: 6), а конічні миски – наколами-«перлинами» під краєм вінець (Рис. 68: 7) та врізним орнаментом по зрізу. Загалом керамічний комплекс ранньозалізного віку поселення Дахнівка дозволяє зарахувати поселення до жаботинського періоду ранньоскіфського часу, датованого 2-ю пол. VII – 1-ю пол. VI ст. до н. е. Цей період позначений сталими зв'язками населення Середнього Подніпров'я з гальштатськими культурами Середнього Подністрів'я

та Середнього Дунаю, що знайшло відображення і в матеріальній культурі, особливо кераміці.

Знахідки скіфського часу відомі і в самому місті. Наприклад, розвал ранньоскіфської миски, прикрашеної рядом «перлин» під вінчиком (Рис. 71), знайдений під час шурфування ділянки надзапальної тераси по вул. Кавказькій 225/2 [Куштан, 2008/107, с. 43]. З території кол. парку ім. Ленінського комсомолу (нині – сквер ім. Б. Хмельницького) походить фрагмент стінки ранньоскіфського кухонного горщика, прикрашеного розчленованим наліпним валиком (Рис. 67: 1), а також два джжкоподібні прясельця (Рис. 67: 2, 3) [Пономаренко, 1981/151, с. 7, фото. 6]. Ранньоскіфську кераміку виявлено і неподалік, по вул. Розкопній, 16 – це фрагмент стінки келиха чи корчаги з різним орнаментом (Рис. 72: 3) [Рець, 1996/71, рис. 10: 7]. Кераміка цього часу трапилася і біля підніжжя Дзеленьгори [Пономаренко, 1981/151, с. 11]. Місця знахідок, очевидно, маркують поселення, мешканці якого залишили могильник Черкаси-Центр 2. Кераміка скіфського часу трапилася на багат шаровому поселенні Василиця [Рець, 1998/104, рис. 8]. Серед неї фрагмент верхньої частини ліпного кухонного горщика, прикрашеного по зрізу вінець пальцевими вдавленнями (Рис. 72: 1), фрагмент вінчика, прикрашеного проколами під краєм (Рис. 72: 2) та уламки донець без закраїн (Рис. 72: 4, 5).

Як свідчать результати шурфування, до ранньозалізного віку належить городище в парку «Ювілейний» («Сосновий бір») біля готелю «Турист» – уроч. Шпиль. Тут у розвідувальній траншеї, якою перерізано рів, виявлено розвал невеликого ліпного неорнаментованого горщика, який фахівці зарахували до пізньоскіфського часу (Рис. 74) [Рець, 1997/116, с. 10]. Городище розташовано на краю високої берегової тераси Дніпра, у місці впадіння глибокого яру, по дну якого раніше протікав струмок (на південний схід від нього). Городище має невеликі розміри: 50×20 м,

площа 0,1 га. Із заходу та півдня його оточує рів шириною 10 м, глибиною близько 3 м; впритул до внутрішньої сторони рову простежується вал висотою 0,8 м (Рис. 73). Площадка городища сегментоподібної форми, сильно пошкоджена пізніми перекопами і зсувами, поверхня задернована і заросла деревами. Культурний шар пам'ятки слабо насичений знахідками [Рець, 1973, с. 42; Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 91, рис. 2: 2; Рець, 1997/116, с. 8 – 11, рис. 27]. У давнину, очевидно, городище мало округлу форму діаметром 50 м, половина якого (з боку Дніпра) виявилася зруйнованою. Тож з північного заходу городище захищав яр, з півночі та північного сходу – стрімкий схил тераси Дніпра висотою 30 м, а із заходу, півдня та південного сходу його оточував оборонний рів, підсилений валом. Подібні принципи фортифікації характерні для передскіфських (пізньочорноліських) городищ Потясминня: Малий городок Суботівського, Лубенецьке, Полуднівське, Північне укріплення Тясминського [Дараган, Кашуба, Разумов, 2010, с. 94 – 105]. Відомі невеликі городища-сховища й пізньоскіфського часу – Водяники в басейні Гнилого Тікича [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 25]. Так чи інакше спорудження городища в уроч. Шпиль відноситься до раннього залізного віку, а не до зарубинецької культури, як вважали раніше. Спорудження городищ скіфського часу дсякі дослідники пов'язують із протидією войовничим кочовим племенам, а інші – з процесом ранньої централізації та навіть протоурбанізації [Дараган, Кашуба, Разумов, 2010, с. 122 – 123].

Із території колишнього Черкаського повіту походять типові для скіфського часу бронзові вістря стріл: ранні дволопатеві із «жалом» та пізніші трилопатеві і тригранні (Рис. 75) [Де ля Фліз, 1996, с. 124, рис., с. 203]. Подібні вістря могли походити як із поховань, так і з поселень скіфського часу. Одне бронзове вістря стріли випадково виявлено на березі Дніпра біля кол.

с. Змагайлівка (зараз – на межі сучасного міста та с. Червона Слобода) [Реєстри експонатів..., № 46/23, с. 3].

Скіфським часом, найвірогідніше, датовано предмети озброєння із заліза, випадково виявлені в 1922 р. на Пречистенському цвинтарі (район суч. ринку «Седова»). Тут під час викопування могильної ями на глибині трохи більше 1 м було знайдено вістря від великого списа та меч, що стояли сторч [Реєстри експонатів..., № 46/23, с. 3]. Вважаємо, що ці предмети походили зі скіфського поховання, тим більше, що саме в цьому районі раніше знаходився курган, позначений на плані міста 1797 р. (Рис. 11: 1). До того ж наявність списа й меча-акінака була характерною рисою скіфських поховань від доби архаїки до пізньоскіфського часу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 137].

В околицях м. Черкаси за випадкових обставин (можливо, у результаті розкопок курганів, які не було опубліковано) знайдено бронзові прикраси скіфського часу: гривну із тонкого дроту з потовщеними незамкнутими кінцями; дві сережки у вигляді качечки з високою дужкою (Рис. 76: 2, 3); сережку із псевдоперекрученого дроту з нанизаною намистиною (Рис. 76: 1); дротяні браслети: один – рубчастий (Рис. 76: 7), один – із шишечками на кінцях (Рис. 76: 5) та два – з кінцями, що заходять один за один (Рис. 76: 6); дві шпильки, одна з яких – із грибоподібним навершям (Рис. 76: 4). Прикраси датовано V – III ст. до н. е. [Петренко, 1967, с. 99, табл. 20: 17, 26, 27; 22: 16; 1978, с. 74, табл. 7: 8, 38: 9, 41: 6, 45: 6].

Кінець доби раннього заліза – період Латену – у Середній Наддніпрянщині репрезентують пам'ятки зарубинецької культури (III ст. до н. е. – II ст. н. е.). Її носіїв ідентифікують як балто-слов'ян (праслов'ян). Зважаючи на зовнішню загрозу від кочових племен сарматів, зарубинецькі племена селилися компактними осередками, що склалися з городищ та поселень. Саме такий «кущ» зарубинецьких пам'яток виявлено на території

Черкас. До нього палезжать чотири городища та шість поселень, розташовані вздовж високого берега на відрізьку 7,5 км. Зарубинецькі пам'ятки Черкас містяться на південній межі поширення культури – у зоні проникнення сарматських племен.

Городища або природно укріплені поселення зарубинецької культури розташовувалися на мисах корінного берега Дніпра, обмежених з двох боків ярами. З напільного боку іноді фіксуються залишки оборонних споруд – як на Лисій горі (Василиця). На інших городищах (Замковій горі, біля Чорного яру і узв. Франка) оборонні споруди не збереглися. Прийоми фортифікації зарубинецької культури дещо відрізняються від пізньочорноліських і скіфських. Для зарубинецьких городищ характерні короткі оборонні споруди, якими перерізувалася «горловина» мису між двома ярами.

Саме таким є городище Василиця. Воно розташоване на краю високого (близько 25 м над заплавою) мису, обмеженого з двох боків ярами, один з яких (південно-східний) більший, а другий (північно-західний) менший. Із напільного боку городище захищає дугоподібний рів²², глибина якого на сьогодні становить приблизно 1 м. Схил з боку Дніпра ескарпований. Майданчик укріплення мав овальну форму (Рис. 42) [Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 91 – 92; Пономаренко, 1981/151, с. 12; Петрашенко, 1982/36, с. 4 – 5; Рець, 1997/116, с. 3 – 4]. У ході досліджень зарубинецького рову городища встановлено, що він мав глибину 2,2 м (від рівня сучасної поверхні) та ширину 3,2 м; дно коритоподібної форми з нахилом у напільну сторону [Рець, 1997/116, с. 5, рис. 5]. Площа городища Василиця становить близько 1 га. Розміри мисів, де, ймовірно, розташовувалися інші зарубинецькі городища: біля Чорного яру – 200×100 м,

між узв. Франка та Білоцерківським (кол. Дзержинського) – 300×150 м.

Поруч із зарубинецькими городищами зазвичай розміщувалися неукріплені поселення з високою топографією. Так, на захід від городища Василиця, через яр розташовано синхронне селище Василиця-2 [Петрашенко, 1982/36, с. 6 – 7]. Зарубинецькі поселення лежать на захід (через яр) від городища по узв. Франка, між цим городищем та Замковою горою, між Замковою горою та городищем коло Чорного яру.

Археологічні об'єкти зарубинецької культури виявлено лише на городищі Василиця – єдиній місцевій пам'ятці, де проводили невеликі розкопки й масштабне шурфування. У центральній частині пам'ятки виявлено кут котловану житла-напівземлянки. Вона мала прямокутну форму із заокругленими кутами та глинобитні стіни на дерев'яній каркасно-плетеній основі зі стовпчиків і пруття. Поблизу житла досліджено відкрите вогнище овальної у плані форми [Пономаренко, 1981/151, с. 12, рис. 16]. У південно-західній частині городища досліджено три господарчі ями зарубинецького часу. Вони мали круглу у плані форму діаметром 1 – 1,4 м, стінки звужуються до дна; у заповненні виявлено фрагменти ліпної кераміки, амфор, шматки печини, каміння, кістки тварин [Петрашенко, 1982/36, с. 5 – 6].

Відповідно, і найбільшу кількість археологічних матеріалів зарубинецької культури виявлено на городищі Василиця. Переважають уламки ліпного кухонного та столового керамічного посуду. Кухонні горщики виготовлені з грубого тіста, мають плавно відігнутий назвний вінчик, прикрашений пальцевими вдавленнями або насічками (Рис. 77: 1–6). Інший орнамент трапляється рідко – косі насічки по шийці (Рис. 77: 4) та комбінації з наліпних валиків (Рис. 77: 8). Іноді поверхня горщиків рустована рідкою глиною. Денця мають добре виділену закраїну (Рис. 77: 7). Столовий посуд відрізняється гладкою чорнолісковою поверхнею. Його

²² У деяких публікаціях вказано на існування на городищі Василиця, окрім рову, ще й валу, слідів якого на сьогодні не збереглося [Приходнюк, 1971; Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 92]. Шурфування 1997 р. його наявності не підтвердило [Рець, 1997/116, рис. 5].

репрезентують переважно миски з прямим майже вертикальним вінчиком, який нижче рельєфного ребра переходить у конічну нижню придонну частину (Рис. 77: 9, 11). Також до столового посуду належить невеличкий кухлик з відламанною петлеподібною ручкою (Рис. 77: 10). Керамічний імпорт репрезентують фрагменти світлоглиняних античних амфор. З їх уламків виточено й невеличкі прясельця (Рис. 77: 12 – 14). Аналогічні матеріали знайдено на синхронному селищі поруч із городищем (Рис. 77: 15 – 20). Біля підніжжя городища (при спуску до кол. с. Василиця) раніше випадково виявлено залізне вістря списа або дротика [Реєстри експонатів..., № 46/23, с. 4], яке можна пов'язати із зарубинською культурою.

Також знахідки зарубинської кераміки зафіксовано під час шурфування на території Замкової гори (сквер ім. Б. Хмельницького, узв. Парковий, вул. Розкопна) (Рис. 78: 4 – 11) [Петрашенко, 1982/36, с. 3; Куштан, 2000/20, с. 50 – 51; Куштан, Овчинников, 2003/142, с. 29] та в районі Дзелень-гори [Пономаренко, 1981/151, с. 9; Петрашенко, 1982/36, с. 2]. Разом із керамікою на Замковій горі знайдено підвіску з ікла хижака (Рис. 78: 12). Трапилися зарубинські матеріали і в районі інших городищ: по узв. Держинського, 18 [Куштан, Пашковський, 2007/166, с. 10], біля Чорного яру в районі кол. готелю «Жовтень» (нині – «Апельсин») (Рис. 78: 2, 3), а також на багатопаровому поселенні на перетині вул. Героїв Сталінграда та Нижньої Горової (кол. Калініна), навпроти річкового вокзалу (Рис. 78: 1) [Рець, 1996/71, с. 20 – 21].

Із території Черкас походять і випадкові знахідки, які можна пов'язати із зарубинською культурою. Серед них – дротяна бронзова застібка-фібула «латенського» типу [Коршенко, 1939/№ 47, с. 95; Максимов, 1972, с. 50]. Вона подібна до такої ж, виявленої на території кол. Черкаського повіту (Рис. 80) [Древности Приднепровья, 1901, табл. IV: 131]. Зарубинським часом датовано золоту античну монету, знайде-

ну в Черкасах – т. зв. «варварське паслідування» римському ауреусу (Рис. 79) [Шостопал, 2007, с. 46]. Прототипом слугувала монета часів Пізньої республіки, або імператоріального періоду (II–I ст. до н. е.). На аверсі – бюст божества (Рома або Марс) у корінфському шоломі, повернутий вправо; на реверсі – квадрига з візницею-богиною (Діана або Вікторія) з вінком у правій руці (?), фігура повернута праворуч. У монеті є отвір для підвішування, з якого видно, що її використовували як прикрасу. Походить монета-підвіска, очевидно, із одного з поселень чи городищ зарубинської культури на території міста.

Зарубинські пам'ятки в Черкасах, як і загалом у Середньому Подніпров'ї, фахівці зараховують до пізнього етапу культури – I ст. до н. е. – I ст. н. е. [Максимов, 1982, с. 111, 173 – 174].

На території Черкас виявлено матеріали наступної за зарубинською і генетично з нею пов'язаної – кийвської культури (II–III ст. н. е.). Уламки грубої, товстостінної, ліпленої від руки кераміки та фрагмент прясельця цієї культури трапилися на березі Дніпра навпроти Пагорба Слави [Пономаренко, 1981/151, с. 6].

Завершується залізний вік у Середньому Подніпров'ї пам'ятками черняхівської культури (III–V ст. н. е.). У цей час населення регіону опинилося під впливом провінційної римської культури, що зумовило кардинальні зміни в економіці та матеріальній культурі. Пам'ятки черняхівської культури репрезентують великі неукріплені селища, розташовані вздовж річок, а також ґрунтові могильники. Саме із цією культурою пов'язане масове використання гончарного круга для виготовлення керамічного посуду. Взаємини з пізньоантичним світом засвідчують знахідки на черняхівських пам'ятках імпортованої амфорної тари та римських монет.

Пам'ятки черняхівської культури в районі Черкас репрезентовано значною мірою. Так, проведено дослідження поселення біля колишнього села Дахнівка.

Пам'ятка розташовувалася в заплаві за 1,5 км на північ від села, по обидва береги струмка, що впадав у притоку Дніпра. Під час розкопок відкрито залишки трьох жител-напівземлянок. Вони мали чотирикутну у плані форму з довжиною стін близько 3 м, заглиблені у землю на 0,5 м. В середині напівземлянок містилися печі-кам'янки або обкладені камінням вогнища. Крім жител, розкопано також круглі у плані ями господарського призначення. Серед знахідок – уламки типової черняхівської кружальної кераміки (Рис. 82: 1, 3), кістки тварин, глиняні пряслиця та грузила для ткацького верстату (Рис. 82: 2), жорнові камені, а також вироби з металу: залізні ножі, швайка, уламок сокири, наконечник пояса, бронзова фібула [Телсгін, Юра і др., 1958/1е, с. 35 – 36; Махно, 1960, с. 60; Брайчевський, Кравченко, 1961, с. 156].

Ще одне поселення черняхівської культури відоме біля с. Червона Слобода, розташоване на схилі надзаплавної тераси за 3 – 4 км від основного русла Дніпра. Під час невеликих розкопок та шурфування на ньому виявлено невелике заглиблене житло та господарчу яму [Махно, 1960, с. 61; Симонович, 1969, с. 144 – 146]. Котлован житла мав видовжену прямокутну форму розміром 5,35×3,15 м, по периметру і в центрі розташовувалися стовпові ямки (Рис. 84), стіни, очевидно, були плетені з пруття й обмазані глиною. Долівка земляна, сильно утрамбована, у північно-східному кутку виявлено рештки глинобитної печі. Серед розвалу печі знайдено залізні уламок леза меча та вістря списа (Рис. 86), у заповненні житла – залізний ніж, фрагмент скляної посудини та велику кількість уламків посуду. Переважає грубий кружальний посуд, прикрашений переважно рельєфним орнаментом (Рис. 85: 8 – 11). Рідше трапляється кружальна лискована кераміка, орнаментована геометричними візерунками з пролощених ліній (Рис. 85: 1 – 6), відбитками штамп (Рис. 85: 12) та канелюрами (Рис. 85: 7). Зовсім небагато виявлено уламків неорнаментованого

ліпного посуду (Рис. 85: 13, 14) та амфор. Останні датовано часом не раніше 2-ї пол. III – IV ст. н. е. Також на поселенні виявлено уламок кам'яного округлого жорна, значну кількість кісток тварин (переважно великої та дрібної рогатої худоби), що свідчить про розвинене землеробство й скотарство [Симонович, 1969, с. 146].

У самій Червоній Слободі, біля дороги Черкаси–Чигирин виявлено рештки ґрунтового могильника цього часу. Знайдено скелет (частково зруйнований під час будівництва дороги) і поруч нього – кружальну миску. До ЧКМ звідси потрапили речі, напевне, зі зруйнованих трьох-чотирьох поховань: миска, горщик, дві фібули, дві намистини і глек – від двох місцевих жителів; мисочка, глек із двома ручками, підвіска з морської мушлі, бронзова пряжка, п'ять скляних намистин і уламок кістяного гребня передані із місцевої школи [Коршенко, 1939/№ 47, с. 466; Махно, 1960, с. 61]. З могильника черняхівської культури у Червоній Слободі, ймовірно, походить амфора з відбитим горлом і ручками – «стародавня поховальна урна», опублікована Д. де Ля Флізом [1996, с. 145, рис. 3, с. 206]. Судячи з малюнку (Рис. 94), вона рожевоглиняна з жолобчастою поверхнею, вузькогорла з овальним корпусом, що звужується донизу і закінчується заокругленим денцем. Подібні амфори – вузькогорлі світлоглиняні (тип Е, за Д. Шеловим) – побутували в пізньоантичних містах Північного Причорномор'я, зокрема, Херсонссі та Танаїсі, і належать до кін. IV – поч. V ст. н. е. [Шелов, 1978, с. 19, рис. 9]. Тож амфора із Червоної Слободи цілком могла походити зі зруйнованого поховання пізнього етапу черняхівської культури.

Звичайно, найвизначнішою і найбільш дослідженою пам'яткою черняхівської культури в Черкасах є ґрунтовий могильник Черкаси-Центр, розташований у центральній історичній частині міста біля перетину вулиць Хрещатик та Остафія Дашковича. Це ділянка високого корінного берега Дніпра. Його висота в цьому

місці становить 15-20 м від рівня заплави. Пам'ятка міститься посеред великого мису, обмеженого з півночі та сходу природними крутими схилами, а із заходу – ярмом (сучасний узв. Замковий). Відстань від краю плато – близько 300 м (Рис. 7). Площа могильника становить близько 1,7 га. Не менше як сто останніх років його територію займала міська забудова (приватний сектор), що негативно вплинуло на стан збереження. Культурний шар пам'ятки зазнав значної шкоди через численні пізні перекопи (траншеї під водогін, газопровід та ін.). Приблизно 1/3 розкопаної території повністю знищено внаслідок подібних перекопів до глибини 2 м. Незважаючи на це, майже повністю досліджено південно-західний сектор могильника, що становить приблизно 1/4 площі всієї пам'ятки, де виявлено 74 поховання (Рис. 87). З них 13,5% становлять кремації, решта – трупокладення. Більшість інгумацій орієнтована головою на північ або з невеликим відхиленням на північний захід і лише 3% має західну орієнтацію.

Інгумації (Рис. 89) містились на глибині 0,97-2,10 м від рівня сучасної поверхні. Поховальні ями простежувалися лише нижче рівня материка. Вони мали витягнуту овальну або прямокутну із заокругленими кутами форму. У похованні № 57 яма мала підбій зі східного боку. Залишків інших поховальних конструкцій не виявлено. Винятком є пох. № 52, де скелет перекрито шаром обгорілого дрсва з повздовжнім напрямком волокон. Усі поховання індивідуальні, більшість небіжчиків поховано у випростаному стані на спині. Зафіксовано випадки інших положень: руки схрещені на грудях, рука зігнута в лікті, одна нога зігнута, перехрещені в гомілкях ноги. У деяких випадках простежується щільне положення кісток скелета, що може свідчити про те, що тіла мерців перед похованням туго пеленали в саван.

Два поховання здійснено на боку: дитяче пох. № 47 – на правому боці, ноги підігнуті в колінах під гострим кутом; поховання

дорослого № 60 – на лівому боці, руки зігнуті в ліктях, долоні перед обличчям; положення ніг невідоме через руйнування нижньої частини скелета. Незвичну позу також мало трупокладення № 4, досліджене в 1991 р. [Сиволап Л., Сиволап М., 1995, с. 80]. Тут була похована жінка лицем вниз із підігнутими ногами та залізним стрижнем у шийних хребцях і бурштиноюю намистиною. За інтерпретацією авторів розкопок, це поховання вбитого неповноправного члена суспільства (рабіння, ритуальна жертва, відьма?). Близьке до нього за низкою ознак (невелика глибина, недбала поза, відсутність інвентарю) пох. № 62. Деякі трупокладення мають виражені сліди ритуального руйнування, що характерно для черняхівських могильників. Скелети небіжчиків у таких похованнях зруйновані частково або повністю, причому інвентар (посуд) часто лишався неушкодженим.

Майже кожне трупокладення супроводжувала кераміка – від двох до восьми посудин. Керамічний посуд розміщали на дні могил: біля голови, у ногах, а також обабіч небіжчика. Іноді посудини лежали прямо поверх скелета.

Інші керамічні вироби, наприклад у похованнях жінок, репрезентують пряслиця, які, судячи з положення на ребрі, кляли до могили разом із дерев'яним веретеном, яке не збереглося. Деталі вбрання небіжчиків репрезентують одна-дві фібули на плечах, пряжка біля пояса, а в жіночих похованнях – намисто на шії. Для поховання № 63 мова може йти про три комплекти намиста – із сердолікових, коралових та скляних намистин. У пох. №№ 11, 44, 47, 52, 70 виявлено залишки м'ясної напудної їжі у вигляді кісток тварин (переважно вівці), причому у пох. 11 – разом із залізним ножом [Сиволап Л., Сиволап М., 1995, с. 81].

Кремації на могильнику Черкаси-Центр (Рис. 88) розташовувалися на глибині 0,67 – 0,97 м, це спалення на стороні, рештки якого поміщали в відкритій урні, урні накритій кришкою, без урни з компактним та розсіяним розміщенням кісток

(типи за О. Петраускасом). Звертає увагу відносно велика площа розсіяної кремації № 13 із залишками вугілля та перепаленим ґрунтом (2,2×2,1 м), що може свідчити про кремацію на місці або існування тут спеціального майданчика для здійснення спалень [Сиволап Л., Сиволап М., 1995, с. 82]. Більшість речей з кремацій має сліди перебування у вогні, що також є типовою рисою черняхівського обряду трупоспалення.

Речовий комплекс поховань досить типовий для могильників черняхівської культури (Рис. 90). Переважає кружална кераміка – кухонні горщики, глеки з однією або двома ручками, триручні та прості вази, миски, келихи. Для кухонної кераміки характерні грубі домішки в тісті та жорстка поверхня. Столова кераміка виготовлена з добре відмудленої глини, має гладку поверхню чорного чи сірого кольору, іноді прикрашена по шийці орнаментом з пролощених ліній у вигляді косої сітки або ламаної, відбитків штампів тощо. Деякі з посудин пошкоджені в давнину чи мали виробничий брак (пох. №№ 44, 69). Відомі випадки використання в похованні посуду з необпаленої глини (пох. №№ 53, 69 та ін.). Це дозволяє припускати, що глиняний посуд готували спеціально до поховання і високих вимог до його якості не висували. Також простежено випадки навмисного псування посуду шляхом пробивання отвору в дні або стінці (№№ 44, 51). У кількох випадках зафіксовано т. зв. «світільники», виготовлені з придонних частин керамічних горщиків зі слідами кіптяви (пох. №№ 50, 54, 69, 70). Нечисленну ліпну кераміку репрезентують два горщики, (пох. №№ 44, 66), три банкоподібні кумпфи (пох. №№ 55, 56), ребриста миска (пох. № 66) та два келихи з біконічним тулубом (пох. № 55), один з яких орнаментований навкісними канелюрами. Пізньоантичний імпорт представляють дві амфори (пох. №№ 17, 69). Керамічні пряслиця, виявлені в похованнях, переважно біконічної форми.

Серед металевих виробів переважають фібули з бронзи. Це найчасті-

ше арбалетоподібні двочленні фібули з підв'язним або суцільним голкоприймачем, а також двоштиткові фібули. Найцікавішою є масивна двоштиткова фібула з пох. № 60 зі штитками трапецієподібної форми та сильно профільованою дужкою; штитки та дужка декоровані карбованим орнаментом. Поясні пряжки, виготовлені з бронзи та заліза, мають рамку округлої або овальної форми та язичок з дзьобоподібно загнутим кінцем. Інші вироби з бронзи репрезентують шило, голка, ножеподібна пластинка, шпилька-«вухокрутка». Із заліза виготовлено ножі, тесло (?) та підвіски у формі відерця й сокирки. На деяких металевих предметах збереглися просякнуті окислами, фрагменти тканини полотняного плетіння.

З кістяних виробів на могильнику виявлено гребені, проколку (стилос?) та підвіску. Шийне намисто з поховань могильника досить різноманітне за формою та розміром. Найчастіше трапляються намистини зі скла різного кольору і форми: сині, зелені, прозорі, у поодиноких випадках зі вставками із золотої фольги або кольоровими «глазками» чи розводами. Також виявлено разки намиста з ограненого сердоліку, рожевого коралу та бурштину.

На основі поховального обряду та інвентарю можна простежити чіткі етнокультурні складові могильника. До сарматських впливів належать: підбій у могилі, обпалені дерев'яні конструкції, схрещені в гомілках ноги, наявність м'ясної їжі. Один з ліпних горщиків (пох. № 44) має слов'янське або, найімовірніше, пізньоскіфо-сарматське походження. Готський (вельбарський) елемент репрезентують ліпні горщики-кумпфи. Ліпні миска та горщик із трупоспалення № 66 мають аналогії серед старожитностей київської культури [Куштан, Петраускас, 2011, с. 196 – 197]. Поліетнічний характер могильника Черкаси-Центр підтверджують і дані антропологічного дослідження поховань [Рудич, 1995, с. 89 – 91]. Поки що не має наукового підтвердження припущен-

ня, що трупокладення з західною орієнтацією є ранньохристиянськими.

Найраніші поховання могильника Черкаси-Центр датують рубезем фаз C_2/C_3 , що відповідає межі III–IV ст. н. е. (Рис. 91), а найпізніші – фазою D_1 , що належить до перших десятиліть V ст. (Рис. 92) [Куштан, Петраускас, 2011, с. 193 – 196].

Наприкінці 1990-х рр. один із жителів міста випадково знайшов цілу черняхівську посудину – велику кружальну вазу з трьома ручками (Рис. 93). Її, начебто, виявили в м-р Митниця в землі для клумби. Немає жодного сумніву, що така велика ціла посудина могла походити зі зруйнованого могильника черняхівської культури, проте звідки привезено ґрунт для клумби, залишилося невідомо (можливо, ще один могильник на території Черкас?). Нині черняхівська ваза зберігається в археологічному музеї Середньої Наддніпрянищини ЧНУ ім. Б. Хмельницького.

На території міста виявлено й сліди поселень черняхівської культури. Так, фрагменти кружальної черняхівської кераміки знайдено в центральній частині на схилах корінного берега в районі Дзеленьгори [Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 92]. Рештки культурного шару черняхівського часу збереглися і на сусідньому мисі в бік Замкової гори (вул. Розкопна, 16) [Рець, 1996/71, с. 22; Куштан, Овчинников, 2003/142, с. 29]. Ще на одному, близькому до Дзеленьгори мисі, де розташований готськь «Дніпро», черняхівські матеріали знайдено під час розкопок, але не опубліковано. Всі ці місцезнаходження розташовані в безпосередній близькості (не більше 300 м) від могильника Черкаси-Центр, тож, очевидно, маркують синхронне з ним поселення. Ще одне поселення черняхівської культури розміщувалося в районі перехрестя вул. Героїв Сталінграда та Нижньої Горової (кол. Калініна) – на мисі навпроти річкового вокзалу [Рець, 1996/71, с. 20].

Знайдена на черняхівських поселеннях кераміка подібна до тієї, яку виявлено

в похованнях могильника. Це сіроглиняні кружальні кухонні горщики з коротким різко відігнутим назовні вінчиком (Рис. 83: 1, 5, 7) та денцями з яскраво вираженою закраїною (Рис. 83: 2, 4, 6). Орнамент присутній лише на столовому посуді – як, наприклад, ряди вертикальних та косих пролощених ліній на фрагменті вази (Рис. 83: 8). Біля готелю «Дніпро» виявлено керамічне прясельце біконічної форми із ввігнутими сторонами, орнаментоване косими канелюрами, що характерно для вельбарської культури (Рис. 81).

Із Черкас походять випадкові знахідки римських срібних монет – денаріїв. За зводом В. Ляскоронського, кілька монет «імператорської епохи» знайдено під час оранки в Дахнівці, а ще п'ять – на полі в районі Соснівки [Брайчевський, 1959, с. 197; Кропоткин, 1961, с. 86, 89].

2.5. Раннє та класичне середньовіччя (VI – XIII ст.)

Пчаток раннього середньовіччя позначився зникненням черняхівської культури в результаті навали зі сходу войовничих племен гунів наприкінці IV століття. Це стало початком «епохи Великого переселення народів», наслідком якої стала кардинальна зміна етнокультурної ситуації в Європі. На зміну культурам римського часу приходять інші утворення, зокрема на території між Дунаєм та Сів. Дінцем з'являються ранньослов'янські племена. Одну з груп ранніх слов'ян у Середньому Подніпров'ї – антів – більшість дослідників пов'язує з пам'ятками пеньківської археологічної культури (VI–VIII ст.).

Знахідки пеньківської культури виявлено серед неопублікованих матеріалів багатшарового поселення Дахнівка

(розкопки М. Брайчевського, 1959 р.), розташованого на північний захід від Черкас (зараз затоплене Кременчуцьким водосховищем). Це типова ліпна кераміка, серед якої біконічні горщики з плавно відігнутих назовні вінчиком, край якого прикрашений вдавленнями (Рис. 95: 2). Присутні також округлобокні горщики з коротким плавно відігнутих назовні вінчиком (Рис. 95: 1), які тяжіють до іншої ранньослов'янської культури – празької. Ранньослов'янська кераміка товстостінна, доволі груба, з домішкою шамоту. На дні одного з горщиків – відбитки зернівок і полови проса. Поверхня рустована, іноді зі слідами смугастого загладжування. Орнамент репрезентують хіба що насічки по краю вінець. На Дахнівському ранньослов'янському поселенні виявлено і кераміку т. зв. «пастирського типу» [Брайчевський, Кравченко, 1961, с. 156; Володарець-Урбанович, 2010, с. 71]. На відміну від ліпленої вручну пенківської кераміки, пастирську кераміку виготовляли на гончарному крузі. Основний центр її виробництва розташовувався на епонімній пам'ятці – Пастирському городищі (хут. Свинолупівка, Смілянський р-н). Це сіролощені горщики з кулястим тулубом та коротким відігнутих назовні вінчиком. Їх поверхню прикрашає врізний та пролощений орнамент у вигляді горизонтальних та вертикальних ліній, хвиль, косої сітки тощо. Існують різні погляди щодо генези пастирського керамічного комплексу: продовження черняхівської традиції, вплив салтівської культури (хазарів), нижньодунайське походження [Приходнюк, 1980, с. 102 – 107]. Очевидно, з того ж Дахнівського поселення походять знахідки, виявлені в ході розвідок у зоні Кременчуцького водосховища. Серед них типова ранньослов'янська кераміка (Рис. 96: 1), а також керамічні прясельця (Рис. 96: 2, 3), кістки тварин та уламки печини [Телегин, Титова, 1981/24, с. 6 – 7; Телегин, 1983, с. 325; Приходнюк, 1998, с. 151].

Фрагменти ліпної кераміки пенківської культури знайдено в центральній

частині Черкас на схилах Дзелеської гори в районі вул. Розкопної та узв. Старособорного (кол. Островського) [Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 92; Приходнюк, 1980, с. 140; 1998, с. 155; Пономаренко, 1981/151, с. 9]. З району вул. Розкопної походить також пальчаста фібула цього ж часу (Рис. 97), яка зберігалася в Київському державному історичному музеї (зараз – НМІУ) [Рыбаков, 1953, с. 56, рис. 8: 3; Приходнюк, 1980, с. 64, 140, рис. 47: 6; Петрашенко, 1982/36, с. 1; Родникова, 2007, рис. 7: 8]. У Середньому Подніпров'ї такі фібули знаходять у складі скарбів горизонту «старожитностей антив» (Мартинівка) та на ранньослов'янських поселеннях (Пастирське городище). Також у Черкасах знайдено дві металеві (срібні?) накладки на пояс (Рис. 98) [Гавригун, Обломский, 1996, с. 24, рис. 35: 19, 20]. Комплекти схожої поясної гарнітури входили до складу скарбів із Хацьок (18 км від Черкас), Вільхівчика та Мартинівки [Приходнюк, 1980, с. 97 – 100, рис. 60, 61].

Період класичного середньовіччя в регіоні репрезентують пам'ятки часів Київської Русі. У цей період територія сучасного міста пролягала біля південних рубежів Київського князівства. Археологічний спадок давньоруського часу з Черкас досить скромний.

Кілька фрагментів вінець від давньоруських горщиків XIII ст. виявлено на Дахнівському поселенні [Телегин, Юра и др., 1958/1с, с. 35]. В історичній частині міста поки що не було знайдено кераміки XI – I-ї пол. XIII ст. Є лише відомості про деякі випадкові знахідки періоду Київської Русі з Черкас, переважно дореволюційного часу. Так, звідси походить скарб західноєвропейських денаріїв XI ст., що розійшовся «по руках» [Антонович, 1895, с. 98]. Ідентифіковано лише 21 з 218 монет – це вендські молодших типів [Потин, 1967, с. 181; Котляр, 1971, с. 46; Шостопа, 2007, с. 36].

Серед знахідок, які можна зарахувати до давньоруського часу, – скарб із «чотирьох монетних гривень київського типу» та

смарагдової намистиши, що походить з передмістя Слобідка [Антонович, 1895, с. 98]. Гривні «київського» типу – срібні злитки шестикутної форми середньою вагою 160 г – були головним платіжним засобом на території Південної та Південно-Західної Русі у XII–XIII ст. (точніше, між 1150 та 1240 рр.) [Корзухина, 1954, с. 27 – 28; Котляр, 1971, с. 51 – 54]. Місце знахідки гривен – Слобідку – ідентифікувати не вдалося. На думку черкаського історика Ю. Мариновського, такі назви зазвичай мали передмістя населених пунктів, в яких проживало збідніле населення [Мариновський, 2001в, с. 180].

Давньоруським часом, найпевніше, датовано половину бронзового енколпіона (з обламаним верхнім кінцем), знайдену на березі Дніпра. Посередині – зображення розп'яття; по боках – Богоматері з написом «М.Р.Θ.Υ.» та Іоанна Богослова з написом «ΙΒΑΝΤЪ»; знизу – архангели [Каталог виставки..., 1899, с. 9]. Ще один двостулковий бронзовий хрест-енколпійон походить із території кол. Черкаського повіту (Рис. 99) [Древности Русские..., 1899, с. 15, рис. 62, 63]. Подібні нагрудні хрести-релікварії зазвичай датують початком XIII ст. [Корзухина, Пескова, 2003, с. 32].

Натомість на території Черкас досі не виявлено масового давньоруського матеріалу, такого як керамічний посуд, скляні браслети тощо. Тож поки що через обмаль знахідок немає жодних підстав стверджувати про існування в межах сучасного міста великого центру часів Київської Русі. Зважаючи на те, що південний кордон давньоруської держави доходив до р. Тясмин [Капустін, 2010, с. 48], тут міг розміщуватись передовий форпост або поселення, ймовірно, на підвищенні в заплаві Дніпра, затопленому нині водосховищем. Подібні поселення часів Давньої Русі, приміром, виявлено навпроти Черкас на протилежному лівому березі Дніпра, поблизу с. Чапавка: Залізки-2 [Кургина, Шевченко, 1997] та УТОС-І [Григорьев, Сиволап, 1988/53, с. 55, рис. 122]. Там само вздовж лівого берега Дніпра пролягала ділянка давньорусь-

ких прикордонних укріплень (т. зв. «змійові вали»), що з'єднували невеликі городища XI–XIII ст., розташовані на заплавах останця: від Переяслава через Циблі і Ліпляву до Вереміївки, далі – до Жовнина (Желні) і Воїня в гирлі Сули, потім – уверх річки, вздовж її правого берега (Посульська оборонна лінія) [Кучера, 1999, рис. 46].

За давньоруськими літописними джерелами, між Россю та Сулою на правому березі Дніпра існував Татинецький брід, а коло нього – місто Татинець (Татиньць) [Етимологічний словник..., 1985, с. 156 – 157; Сиволап М., 2013, с. 103]. Деякі краєзнавці ототожнюють давній Татинець з місцевістю на південний схід від Черкас у районі сучасного с. Червона Слобода, але археологічного підтвердження цього немає. Не локалізовано це давньоруське місто і в академічній літературі [див: Куза, 1989, вкладка].

2.6. Пізнє середньовіччя та ранньомодерний час (XIV – XVIII ст.)

Після монголо-татарської навали південний кордон васального Золотий Орді Київського князівства пролягав у районі Канева (по р. Рось), тож землі, де пізніше виникли Черкаси, перебували в буферній зоні. І лише наприкінці XIII – поч. XIV ст. внаслідок послаблення татарської адміністрації через міжусобиці відбувається реколонізація південних рубежів Київських земель. Остаточне ж звільнення від влади Орди відбулося після битви під Синіми Водами в 1362 р., коли контроль над Середнім Подніпров'ям переходить до Великого князівства Литовського [Капустін, 2010, с. 49 – 50; Моця, 2012, с. 4 – 6]. Саме із цим часом пов'язано

пайрапішу історію міста. Навіть у XVI ст. Черкаси ще залишалися прикордонним містом. Так, австрійський дипломат і мандрівник Сигізмунд Герберштейн зазначав, що «нижче Черкас немає ніяких християнських поселень» [Герберштейн, 1988, с. 185].

До найвизначніших знахідок після-монгольського часу, виявлених у районі Черкас, належить монетно-речовий скарб, знайдений на території кол. с. Василиця [Василицький скарб, 1926, с. 103 – 104, табл. XXIII]. Скарб складається зі срібних жіночих прикрас болгарського типу (зберігся 51 предмет) та 52 (із 60) срібних золотоординських (джучидських) монет і їх наслідувань, складених у горщик. Сама посудина не збереглася, але відомо, що вона мала на дні гончарне клеймо. Ця традиція, характерна передусім для гончарства давньоруського часу, зберігалася до XIV – поч. XV ст. [Кучера, 1969, с. 176 – 177].

Прикраси репрезентують такі групи: 27 сюльгамів (пластинчастих застібок з круглою дротяною рамкою) (Рис. 100); 11 литих браслетів (пластинчасті, пласко-опуклі, жолобчасті, виті) з незамкненими розкляпаними кінцями, прикрашеними орнаментом (Рис. 101: 1 – 5); 8 щиткових перснів (два з них зі скляними вставками) (Рис. 101: 11 – 18); три дротяні кільця-сережки зі зведеними кінцями (один з них зі спіральним завитком на одному кінці, інший – зі стилізованою головою дракона або змії) (Рис. 101: 6 – 8); один кулястий гудзик (Рис. 101: 9); одна дископодібна застібка-фібула з отвором посередині (Рис. 101: 10) [Строкова, 2006, с. 36 – 42, іл. 1 – 7]. Більшість прикрас багато орнаментована карбуванням та зерню. Вказані ювелірні вироби датують 2-ю пол. XIII – XIV ст. За своїм походженням вони тяжіють до золотоординських центрів Поволжя і Криму. Ці прикраси характерні для Мордві, Волзької Булгарії, тож, найімовірніше, їх виготовили на Волзі або в улусних центрах Золотої Орди на р. Мокша [Корзухина, 1954, с. 46; Строкова, 2006, с. 42].

Монетну частину скарбу репрезентують срібні золотоординські дірхеми (дан-

ги) династії Джучидів (37 екз.) та місцеві наслідування джучидських монет (13 екз.); ще 2 екз. – не визначено. За правліннями монети розподілено так: Джанібек (1342 – 1357) – 2 екз. (Рис. 102: 1); Бердібек (1357 – 1359) – 2 екз. (Рис. 102: 2); Кульпа (1359 – 1360) – 1 екз. (Рис. 102: 3); Хизр-хан (1360 – 1361) – 4 екз. (Рис. 102: 4, 5); Абдулах-хан (1367 – 1370) – 14 екз. (Рис. 102: 6 – 9); Мухаммед Булак-хан (1370 – 1372) – 15 екз. (Рис. 102: 10 – 15) [Зразюк, Строкова, Хромов, 2007, с. 119 – 127]. Найранішою монетою скарбу є данг Джанібека з позначенням двору «Сарай ал-Джедід» і датою 747 р. Х²³. Одна з монет – данг Бердібека, карбування Гюлістану, 759 р. Х. – має надкарбування «законний», час накладання якого – 1370-і рр. Найпізнішими монетами є 7 дангів Мухаммед Булак-хана, що карбували в Орді в 777 р. Х. (1375/76 рр.) [Зразюк, Строкова, Хромов, 2007, с. 119]. Підроблені дірхеми (Рис. 102: 16 – 18) наслідують данг Джанібека, карбування Гюлістану, 753 р. Х. Ці монети виготовляли на території Київського князівства за правління Володимира Ольгердовича (1362 – 1394), вони перебували в грошовому обігу українських земель у 2-й половині XIV ст. [Хромова, 2012, с. 230 – 231].

Тож за монетами час приховання Василицького скарбу можна визначити в проміжку між 1376 та 1380 рр. [Зразюк, Строкова, Хромов, 2007, с. 119]. Вважають, що ці прикраси та гроші належали комусь із заможних татар, можливо, одному з представників золотоординської адміністрації в Подніпров'ї [Корзухина, 1954, с. 46; Строкова, 2006, с. 42]. На думку Д. Мадурова, предмети Василицького скарбу могли бути власністю купця, що скуповував награвоване монголо-татарським військом. Зокрема, болгарські прикраси (сюльгами, персні) могли потрапити сюди після набігів татар на міста Волзької Булгарії [Мадуров, 2013, с. 190].

Близько десятка гривен «новгородського» типу (срібних видовжених брусків

²³ Р. Х. (року Хіджри) – літочислення мусульман, що ведеться від дати переселення пророка Магомета та перших мусульман з Мекки до Медини (16 липня 622 р.).

вагою бл. 190 г) належало до складу іншого (?) скарбу, також виявленого в районі Василиці нібито в 1920-х рр. у мідній посудині. Згодом, лише у 1987 р., чотири цілих і одна половина гривні потрапили до ЧКМ [Шостопал, 2007, с. 48 – 49]. Обриси василицьких зливків (Рис. 103) дещо подібні до човноподібної форми, що характерно для т. зв. «татарських гривен», які трапляються в скарбах Поволжя. Новгородські й татарські гривні з'явилися в грошовому обігу на території сучасної України після монголо-татарської навали (з 2-ї пол. XIII ст.), їх використовували аж до поч. XV ст. [Котляр, 1971, с. 82 – 83]. Відомі, зокрема, факти знаходження таких срібних зливків у скарбах XIV ст. разом із джучидськими монетами, такими, як у 1-му Василицькому скарбі. Так, у скарбі із с. Гвоздове кол. Київського повіту, крім 7 «новгородських» зливків (такої ж ваги, як і василицькі) та трьох їх обрубків, було 8 срібних монет: Джанібєка, Бердібєка, Мюріда та Володимира Ольгердовича [Федоров-Давыдов, 1960, с. 164; Котляр, 1971, с. 72]. Тож цілком можливо, що срібні монетні гривні з Василиці були частиною великого монетно-речового скарбу, знайденого там само в 1921 році.

У ході обстеження місця знахідки великого Василицького скарбу було встановлено, що це острівне підвищення в заплаві Дніпра, обмежене з одного боку руслом, а з другого – пересохлою протокою зі сторони тераси [ДАЧО, ф. Р-131, оп. 1, спр. 29, арк. 32 – 32-об.]. Саме в таких топографічних умовах перебувають поселення та могильник XIV ст., виявлені на місці колишнього с. Василиця [Рець, 1996/71, с. 24 – 25; 1998/104, с. 5 – 8; Куштан, 1999/11, с. 9]. Нині це територія м-р Дахнівський у районі вулиць Праслов'янської (кол. Постишева), Підгірної, П. Тичини та Набережної, обмежена з одного боку боровою терасою, а з другого – Дніпром. Тут на підвищеннях у заплаві, на ріллі та в шурфах було знайдено фрагменти керамічного посуду післямонгольського часу.

Могильник Василиця розташований на піщаному підвищенні поруч із поселен-

ням. На ньому досліджено три поховання. Їх здійснено в неглибоких прямокутних ямах. Небіжчики лежали випростано на спині, головою на захід та південний захід; руки простягнуті вздовж тулуба або складені на животі (Рис. 104: 1, 3, 4). Лише одне з трьох поховань виявилось інвентарним. У похованні жінки (№ 1) біля лівої скроні знайдено сережку; на протилежній скроні – кротовина. Сережку виготовлено із мідного дроту, вона має вигляд знака питання: незамкнене кільце, до якого знизу прикріплено стрижень-підвіску з нанизаними скляними намистинками (Рис. 104: 2). Сережки подібного типу є найпоширенішими в комплексах золотоординського часу і належать переважно до XIV ст. [Федоров-Давыдов, 1966, с. 39 – 40, рис. 6], але також зустрічаються в об'єктах післямонгольського (литовського) періоду на теренах України та Білорусі [Івакін, 1996, с. 239, рис. 111; Археологія Білорусі, 2001, с. 290 – 291, мал. 184: 27 – 30, 36 – 39]. Тож могильник Василиця можна з впевненістю датувати післямонгольським часом. Не суперечать цьому й фрагменти кераміки, виявлені поруч у культурному шарі (Рис. 105: 1 – 7).

Така ж кераміка трапляється на прилеглих до могильника заплавах підвищеннях у бік Дніпра (у районі дренажного каналу). Це уламки сіроглиняних кружальних горщиків з яйцеподібним тулубом і S-подібно вигнутим профілем. Характерним є оформлення вінчика, що дещо нагадує давньоруську традицію. Вони масивні, мають валикоподібний профіль, інколи – грибоподібний. Характерною ознакою більшості горщиків є виїмка зсередини вінчика (Рис. 105: 1 – 4, 106: 1 – 4). Деякі посудини мають уступ на рівні переходу від шийки до плечиків. Більша частина горщиків без орнаменту, а решта прикрашена на плечиках кількома горизонтальними прокресленими лініями (Рис. 105: 3, 4), а також хвилястими (Рис. 106: 6). Трапляються уламки амфорок т. зв. «київського» типу: з вузьким горлом, прикрашеним хвилястими лініями (Рис. 106: 5) та вертикальними ручками-вухками з отвором (Рис. 105: 7).

Також трапився фрагмент овальної в перетині ручки амфори (?) (Рис. 106: 7). Окрім кераміки, поблизу могильника знайдено велику овальну бронзову рамку від пряжки (Рис. 105: 8). Там само виявлено сліди металургійного виробництва у вигляді шматків криці та шлаків. Керамічний комплекс, що походить із могильника та поселення Василиця, має аналогії на інших пам'ятках післямонгольського часу і належить до 2-ї пол. XIV – поч. XV ст. [Кучера, 1969, рис. 5, 6; Івакін, 1996, рис. 8 – 10, 49, 60, 67, 74, 75; Оногда, 2008б, с. 24, іл. 1]. Не суперечить цьому й датування Василицького скарбу.

Поодинокі фрагменти післямонгольської кераміки 2-ї пол. XIV ст. трапилися і в центральній частині Черкас – поблизу Пагорба Слави (Рис. 109: 3, 4) [Пономаренко, 1981/151, с. 4 – 5, фото. 1: 1, 2] та біля підніжжя Дзеленьгори [Петрашенко, 1982/36, с. 2 – 4]. Ці фрагменти ідентичні до кераміки, знайденої на поселенні і могильнику Василиця. Уламки схожої кераміки виявлено в районі річкового вокзалу на перетині вул. Героїв Сталінграда та Нижньої Горової (кол. Калініна) [Рець, 1996/71, с. 20, рис. 7: 8]. Їх репрезентують фрагменти кружальних горщиків із S-подібним профілем, орнаментовані горизонтальними прокресленими лініями та хвилями (Рис. 110: 1, 3). Звідти походить і вінчик амфорки, прикрашений під краєм двома хвилястими лініями (Рис. 110: 2). Вінчик з характерним «післямонгольським» профілем (Рис. 109: 1) походить із городища в парку «Ювілейний» коло готелю «Турист» (уроч. Шпиль), що розташоване між Василицею і центром міста [Рець, 1997/116, с. 11, рис. 35: 9]. На березі Дніпра, біля Пагорба Слави, знайдено джучидський дирхем Джанібєка, карбований у Гюлістані, 753 р. Х. [Шостопал, 2007, с. 49]. «На Дніпровій кручі» в районі міста знайдено мідний хрест та срібну джучидську монету Шадібек-хана (1399 – 1407) [Котляр, 1971, с. 88].

Біля підніжжя Дзеленьгори (по узв. Старособорному / Островського) знайдено велику бронзову сережку, що має вигляд

розімкненого товстого дротяного кільця діаметром 3,2 см, до нижньої частини якого за допомогою тонкого дроту кріпилися три ажурні кульки філігранної роботи (збереглася одна) (Рис. 107). Цю прикрасу дослідники зарахували до XIII–XIV ст. на підставі її подібності з давньоруськими трикульчастими сережкам «київського» типу [Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 92; Беляева, 1982, с. 115]. Втім, між ними є принципова відмінність: на давньоруських сережках кульки-намистини нанизано на дужку, а в сережки з Черкас – підвішено шляхом прикручування дротом. Аналогію до черкаської сережки вдалося знайти серед матеріалів середньовічної Польщі – у курганному похованні X–XIII ст. із с. Чартовець (Томашівський повіт Люблінського воєводства) у межиріччі Вісли та Західного Бугу [Grochecki, 2012, s. 236, гус. 6]. Чартовецькі сережки виготовлено зі срібла, вони подібні до черкаської, за винятком додаткових підвісок знизу філігранних кульок (Рис. 108). Втім, наша сережка не може датуватися добою Київської Русі, адже час побутування прикрас цього типу має ширші хронологічні рамки. На території Білорусі такі сережки (скроневі кільця) відносять до кін. XIV – поч. XV ст. [Археологія Беларусі, 2001, с. 290, мал. 184: 33, 34]. А пара схожих срібних сережок із кришталевими намистинами, з таким самим способом їх кріплення походить із Дарівського скарбу (Канівщина), датованого XVII ст. [Тищенко О., 1975, с. 98, рис. 9]. Тож, найімовірніше, сережка, виявлена біля підніжжя Дзеленьгори в Черкасах, є ювелірним виробом західної (польсько-литовської) традиції, що належить до XIV – XV ст.

Під Дзеленьгорою також виявлено металеву шпору (зберігалася в автора знахідки – С. Реця) [Петрашенко, 1982/36, с. 1], яка так само може бути зарахована до післямонгольського (литовського) часу [Археологія Беларусі, 2001, с. 282, мал. 175: 5 – 11]. А неподалік Дзеленьгори, біля готелю «Дніпро» (вул. Верхня Горова / Фрунзе, 13), у ході археологічних розкопок у куль-

турному шарі знайдено мідну пряжку, яка, можливо, також належить до післямонгольського часу. Вона має овальну рамку та вузький прямокутний «приймач», за допомогою якого пряжка з'єднувалася з ременем. Рамка має рельєфний декор у вигляді трьох зубців з краю та по одному – з боків (Рис. 111). Пряжка має аналогії серед золотоординських матеріалів XIV ст. [Федоров-Давыдов, 1966, с. 44, рис. 7].

Отже, у межах сучасних Черкас існувало принаймні чотири поселення післямонгольського часу. З них лише одне – між Пагорбом Слави та Дзеленьгорою – розташовано в історичній частині міста. Чи пов'язано воно власне з ранніми Черкасами? Напевне, що так – це могла бути частина посади міста, а укріплений замок, якщо він був, стояв на одному з мисів тераси. Зокрема, у сучасній науковій літературі до XIII–XIV ст. (точніше до 2-ї пол. XIV ст. – *Авт.*) зараховують городище на Дзеленьгорі [Капустін, 2013, с. 74]. Знахідки післямонгольської кераміки на пізньоскіфському городищі в парку «Ювілейний» можна пояснити існуванням тут короткочасного поселення, або, найімовірніше, спостережного пункту для контролю над переправою через Дніпро.

В історичній частині Черкас відомо три пізньосередньовічні городища: Троїцьке (Пагорб Слави), Замкова гора та останнє, невеличке, у районі узв. Пожежного та пров. Старого (Грецька гора). Оскільки пам'ятки містяться в центральній частині міста – зоні інтенсивної забудови – слідів жодних пов'язаних із ними фортифікаційних споруд на сьогодні практично не збереглося. Але на старовинних планах міста 1797, 1800, 1808, 1815, 1826 рр.²⁴, добре видно ці три городища, які розташовані на мисах корінного берега Дніпра й відокремлені від напільної сторони ровами

²⁴ Копії карт 1797, 1808 та 1826 рр., а також Генерального плану міста 1815 р. зберігаються в Черкаському державному архіві. Ксерокопію плану міста 1800 р. знайшла В. Нерода серед матеріалів до «Історико-архітектурного опорного плану м. Черкаси» [Нерода, Нестеренко, 2008, рис. 1].

(Рис. 139А, 140: 1–3). Особливо інформативними є карти 1800 та 1815 рр., які передають не тільки рельєф тераси, але й старі вулиці та різні міські об'єкти та споруди того часу.

Троїцьке городище до спорудження тут меморіального комплексу мало вигляд видовженої в бік Дніпра площадки трапецієподібної форми розміром 150×80 м (площа 1 га), розташованої на краю плато висотою 15 м. Її територію обмежує зі сторони річки крутий ескарпований схил, а з обох боків – яри, що проходили сучасними узв. Остріжним (кол. Клубним) та пров. Робітничим. З напільного боку замчище було огорожено прямим ровом²⁵ завглибшки 1–2 м. Через рів проходив перешийок шириною 15–20 м, що сполучав колишню фортецю з містом (імовірно, перешийок насипаний вже після того, як замок припинив своє існування). У східному кутку городища, у нижній частині ескарпованого схилу, вирізнялася невеличка тераса [Рець, 1973, с. 42; Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 91; Пономаренко, 1981/98, с. 4]. Але вона, попри припущення краєзнавців, найімовірніше, не стосується фортифікації, а утворилася в результаті підрізання схилу для спорудження тут наприкінці XVIII ст. торговельної площі з дерев'яними лавками, яку позначено на плані 1800 р. (звідси і стара назва сучасного Замкового узвозу – вул. Старобазарна). З напільного боку замчища (у районі вул. Кавказької, Святотроїцької, Слави), за С. Рецьом, простягувався вал [Рець, 1973, с. 42]. На плані міста 1800 р. городище позначено як «*замок, внутрі одного строєния, принадлежащие князя Сангушки*»²⁶ там само – католицька каплиця [Нерода, Нестеренко, 2008, с. 12]. Із сер. XIX

²⁵ М. Пономаренко в одному зі своїх звітів згадує про два ряди ровів і вал [1981/151, с. 4].

²⁶ Польські князі Сангушки на правах майорату були спадковими черкаськими старостами в XVIII ст. – спочатку Павел Карл, згодом його сини: Юзеф Паулін та Ієронім Януш. Ієронім Януш Сангушко став останнім черкаським старостою, до моменту входження міста в склад Російської імперії після Другого поділу Польщі в 1793 р.

до сер. XX ст. на місці колишньої католицької каплиці розташовувався Свято-Троїцький собор (Рис. 155, 156). У 70-х рр. XX ст. мис, на якому розміщувалося городище, переплановано на Пагорб Слави. Саме це городище М. Пономаренко ідентифікував як найдавніший Черкаський замок. З ним погоджуються В. Нерода та В. Нестеренко [Нерода, Нестеренко, 2008, с. 12]. Останні дослідження, у т. ч. археологічні, дозволяють датувати це замчище часом не раніше XVII ст. [Ластовський, 2009, с. 140 – 141].

Інше городище, судячи зі старих карт міста, розташоване на Дзеленьгорі. Це найбільш висунутий у бік Дніпра мис між сучасними вул. Розкопною та узв. Мисливським, за 400 м на схід від Пагорба Слави. Останні кілька століть пам'ятка повністю забудована приватними домоволодіннями, а яр із західної частини гори довгий час використовувався для добування глини на будівництво (звідси і назва вул. Розкопна) [Соса, Кривенко, Страшевич, 1997, с. 102]. Назва гори пов'язана з колись розташованою на ній дзвіницею Миколаївської церкви²⁷. На плані Черкас 1800 р. видно, що площадку на краю мису відгороджує з напільного боку дугоподібний рів (історична і сучасна назва – Старособорний узвіз, а не так давно – узв. Островського). Замчище мало неправильну округлу форму (увігнуто з боку Дніпра) діаметром 80 м (площа 0,5 га). У давнину розміри гори були дещо більші – результат природних осипів ґрунту та руйнування внаслідок підкопів (Рис. 145). Неподалік від Дзеленьгори, на Замковій (Дніпровій) горі, Черкаський замок локалізував інший дослідник – С. Рець [1996/71, с. 9 – 10].

С. Рець вважав, що городище Замкова гора охоплювало кілька дніпровських пагорбів від узв. Замкового аж до вул. Смілянської – це сквер ім. Б. Хмельницького,

Дзеленьгора, миси під сучасними Будинком природи та готелем «Дніпро». Сам же замок він розміщував у районі сучасного ресторану «Чайка» (Рис. 144: II) [Рець, 1996/71, рис. 2]. За народними переказами, на території сучасного скверу ім. Б. Хмельницького із сер. XIV ст. розташовувалася мурована резиденція князів Вишневецьких [Кілессо, 1966, с. 18; Соса, Кривенко, Страшевич, 1997, с. 69]. Такої ж думки дотримуються В. Нерода та В. Нестеренко [Нерода, Нестеренко, 2008, с. 10 – 13]. Втім, жодних підтверджень цього не існує: перша мурована споруда з'являється тут на поч. XIX ст. – «Присутственні місця», що згодом були перетворені на тюрму (зруйнована в 1920-х рр.)²⁸. За територією скверу ім. Б. Хмельницького зараз закріпився топонім Замкова гора, про що свідчить і встановлений тут пам'ятний знак про перебування в Черкаському замку Б. Хмельницького напередодні підписання Переяславських угод: «На этом месте стоял замок, из которого Богдан Хмельницкий 8 июня 1648 направил в Москву письмо с просьбой о воссоединении Украины с Россией» (архітектор – С. Рець). Втім, на нашу думку, це не відповідає дійсності. По-перше, пізньосередньовічне замчище обмежувалося Дзеленьгорою, решта ж території, що обліковується як територія городища Замкова гора, є верхнім посадом замку. По-друге, замок сер. XVII ст. розташовувався зовсім у іншому місці (про це нижче).

Городище Греська гора між узв. Пожежним та пров. Старим міститься поруч із Троїцьким городищем – на сусідньому із заходу мисі на відстані 80 м. Цей мис на 3 м нижчий за рівень надзаплавної тераси. Городище має овальну у плані форму (витягнуту по лінії схід–захід – у бік Дніпра) і невеликі розміри – 75×50 м (площа 0,3 га). Зі схилом тераси воно з'єднане перешийком, решта схилів порівняно стрімкі, але не високі. Пам'ятку повністю займає приватна

²⁷ У сер. XVI ст. ця церква стояла безпосередньо на території замку [АЮЗР, 1886, с. 78]. Місце її розташування локалізується в районі сучасного Будинку природи (між узв. Старособорним та Мисливським) [Похилевич, 1864, с. 613].

²⁸ Звідси стара назва узв. Паркового – пров. Тюремний [Соса, Кривенко, Страшевич, 1997, с. 79].

забудова. За топоосною, з південного боку (з напільної сторони та вздовж довгого краю городища, між ним і замчищем Пагорб Слави) простежуються сліди валу. Цей вал можна побачити і на старих планах міста, наприклад за 1800 рік (Рис. 155). Частково він проглядається і сьогодні – проходить паралельно до узв. Остріжного (кол. Клубного), його добре помітно, якщо дивитися з узвозу в напрямку пров. Старого. Вал мав висоту до 1 м, ширину 10 – 15 м. Доволі скромні розміри городища свідчать про те, що це навряд чи був замок, а, ймовірно, якийсь допоміжний фортифікаційний елемент: гарнізонний острог, резиденція, тощо.

Усі археологічні знахідки доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу в історичній частині міста тяжіють до вищезгаданих городищ-замчищ. Завдяки картографуванню цих знахідок можна визначити межі поширення культурного шару міста на різних етапах.

Так, знахідки першого горизонту (XV – XVI ст.) відповідають періоду ранньої історії міста, коли воно входило до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ). Вони сконцентровані переважно коло Дзеленьгори. Біля її східного підніжжя (узв. Островського, 3) досліджено господарську яму, в якій виявлено кераміку 1-ї пол. XV ст. [Куштан, 2010/42, с. 4 – 5, рис. 2, 3]. У ході невеликих археологічних розкопок на самій Дзеленьгорі (узв. Островського, 16/1) у культурному шарі виявлено білонову монету – польсько-литовський денарій, карбований 1563 р., за короля Сигізмунда II Августа (Рис. 128: 8). На аверсі зображено польського державного орла, на реверсі – герб ВКЛ «Погоня» (лицар верхи на коні зі щитом і занесеним мечем) [Куштан, 2010/42, с. 6 – 7]. На території колишнього Комсомольського парку (Замкова гора) знайдено ще одну монету – її виявлено в заповненні господарчої ями. Це солід Сигізмунда II 1567 р. [Нерода, Нестеренко, 2008, с. 14]. Значну кількість археологічних об'єктів посаду Черкась-

кого замку 2-ї пол. XV – XVI ст. досліджено на території, прилеглій з напільного боку до Дзеленьгори (за 200 м) по вул. Смілянській, 2. Це 13 господарчих ям, господарча споруда та житло (Рис. 114) [Куштан, 2002/73, Куштан, Пашковський, 2007/166, с. 4 – 7; Куштан, 2006а]. Окрім Смілянської, 2, кераміку литовської доби виявлено поруч: біля підніжжя Дзеленьгори, під Будинком природи (Рис. 113: 1 – 4) [Петрашенко, 1982/36, с. 2 – 4], поблизу скверу ім. Б. Хмельницького (узв. Парковий, 11) [Куштан, 2005/51, с. 29 – 30, рис. 32: 3], по вул. Верхній Горувій (кол. Фрунзе), 23 [Куштан, Назаров, Дяченко, 2006/130, с. 29, рис. 44: 2].

Об'єкти литовського періоду репрезентують круглі або підпрямокутні в плані господарчі ями, дзвоноподібні в перетині. Заповнення складалося з побутового сміття (битого посуду, кісток тварин, зіпсованих знарядь праці, прошарків попелу та риб'ячої луски). В одній з ям виявлено потужний прошарок болотної залізної руди. Господарча споруда та житло-землянка мали вигляд прямокутних у плані котлованів. Розміри житла становили 4x3,65 м, його стінки було облицьовано дерев'яними дошками, над долівкою простежено сліди вогнища (Рис. 115).

Керамічний комплекс литовської доби з розкопок посаду Черкаського замку має аналогії на інших пам'ятках XV – XVI ст. Середньої Наддніпрянщини [Оногда, 2008а, рис. 1, 2; 2008б, с. 26 – 29, рис. 5, 9]. Кераміка 1-ї пол. XV ст. – це кружальні білоглиняні горщики з яйцеподібним тулубом, що характеризуються масивними валикоподібними вінцями, часто з борозенкою або виїмкою по внутрішньому краю під кришку (Рис. 112). Плечики іноді прикрашають горизонтальні заглиблені лінії (Рис. 112: 3, 4). Один із частково реконструйованих горщиків має сліди ремонту у вигляді просвердлених отворів (Рис. 112: 1).

Кераміку 2-ї пол. XV – XVI ст. репрезентують світлоглиняні горщики,

потовщени краї вінець яких зсередини мають характерний ромбоподібний профіль із жолобком під покришку, чим дещо нагадують гончарську традицію попереднього часу (XIV – 1-ї пол. XV ст.). Горщики орнаментовані рельєфним валиком по шийці, жолобчатими або хвилястим лініями на плечиках (Рис. 113: 1; 116: 2, 3, 5, 8), іноді вдавленнями по краю вінчика та по валику під ними (Рис. 116: 1, 4, 6). Внутрішню поверхню горщиків інколи вкриває зелена полива. Характерними для цього часу також є напівсферичні покришки з петлеподібною ручкою зверху (Рис. 113: 4, 116: 9, 10). Інші типи керамічного посуду репрезентують сковорідка-латка на трьох ніжках (Рис. 116: 12) та конічний прямокутний кухоль (Рис. 116: 7). Знайдено також два керамічні вироби, зовні схожі на пряслиця, які, напевне, використовували як важки для рибальських сіток (Рис. 116: 14). Керамічним також є невеличкий тигель у вигляді маленької чашечки, який слугував для виготовлення поливи.

Інші знахідки з об'єктів литовського періоду репрезентують вироби із заліза: ножі (Рис. 117: 10, 12), окуття лопат (Рис. 117: 8), швачки (Рис. 117: 11), серпи (Рис. 117: 13), підкови до чобіт (Рис. 117: 15, 118: 4); свинцю: риболовна блешня із залізним гачком (Рис. 117: 7); міді: черпак-цідилка з посрібленою поверхнею (Рис. 117: 5); каменю: точильні бруски (Рис. 117: 3), шиферне пряслице (Рис. 117: 4), крем'яне кресало. З рогу олсня виготовлено руків'я до ножів (Рис. 117: 17), застібку з грибоподібними закінченнями (Рис. 117: 16) а з трубчастою кістки – свисток (Рис. 117: 9).

Окрім побутових предметів, тут виявлено бойове та мисливське начиння: вістря стріл, металеві деталі портупей тощо. Наявні два типи вістер стріл черешкових з упором: ромбічні (Рис. 117: 1) та дворогі зрізні (Рис. 117: 2). Стріли з наконечником ромбічної форми використовували як для полювання, так і у військовій справі. Зрізні ж – переважно для полювання

на птахів та звірів, також траплялися у колчанах воїнів-кочовиків [Медведев, 1966, с. 68 – 73, табл. 30: 44, 56]. До елементів портупей належить залізна пряжка з прямокутною рамкою (Рис. 117: 14) та маленька ажурна орнаментована мідна накладка прямокутної форми з обламаним кінцем (Рис. 117: 6). На нині затопленій частині Подолу-Митниці, по кол. Дніпровському шосе було знайдено мідного хреста-енколпіона XV – XVI ст. [Реєстри експонатів..., № 46/23, с. 4].

Виявлені під час розкопок Черкаського посаду знаряддя праці вказують на добре розвинуті галузі ремісництва: гончарство, різьблення по кістці та рогу, ковальство та бронзоліварне виробництво, прядіння та швацтво. Про заняття хліборобством та городництвом свідчать виявлені тут знаряддя праці: серпи та окуття для лопат. Велика кількість кісток тварин вказує на значну роль тваринництва та мисливства. На останнє також вказують виявлені обрізки та заготовки з рогу олєня. Чималу роль відіграло рибальство, про що свідчать кістки та луска риб, гачок-блешня, грузила для риболовних сіток.

Об'єкти першого горизонту (2-а пол. XV – XVI ст.) Черкаського посаду припиняють функціонувати зненацька і довгий час ця його частина (зокрема в районі сучасної вул. Смілянської, 2) стояла пустою. Можливо, це сталося внаслідок одного з багатьох нападів татар на місто. Непрямим доказом цього є наявність у заповнєнні деяких об'єктів вістер стріл, а також фрагмент фаянсової піали східного виробництва з поліхромним підполивним розписом (Рис. 116: 13).

Відродження життя на Черкаському посаді пов'язано з другим хронологічним горизонтом (XVII – поч. XVIII ст.), коли Середня Наддніпрянина перебувала у складі Королівства Польського (Речі Посполитої). В історичній частині Черкас об'єкти часів Речі Посполитої мають більшу територію поширення, ніж литовсько-

го, і повністю перекривають останню. Частина житла кін. XVII – поч. XVIII ст. досліджено на Дзеленьгорі (узв. Островського, 16/1) [Куштан, 2010/42, с. 6–8]. Господарчу яму сер. XVII ст. виявлено на місці будівництва автостоянки «Укрсоцбанку» (вул. Остафія Дашковича, 20) [Куштан, 1999]. Об'єкти XVII – поч. XVIII ст. (7 господарчих ям, споруда і житло) виявлено по вул. Смілянській, 2 – більшість з них перебрала об'єкти попереднього литовського часу (Рис. 114). Це свідчить про те, що перерва між спустошенням посаду литовського часу та відродженням життя на ньому в польський період могла тривати не один десяток років. Окрім району Дзеленьгори, археологічні об'єкти польської доби виявлено і в районі Троїцького городища та Грецької гори. Так, поруч з Пагорбом Слави (Троїцьким городищем), на місці сучасної споруди краєзнавчого музею виявлено залишки гутної майстерні XVII–XVIII ст. [Нерода, Нестеренко, 2008, с. 13–14]. Цікавий комплекс сер. – 2-ї пол. XVII ст. досліджено коло підніжжя невеликого пізньосередньовічного городища Грецька гора (між схилом та валом) – по пров. Старому, 13. Тут під майже двометровим шаром супіску досліджено залишки згорілого житла-напівземлянки козацького часу разом з добре збереженими рештками кахляної печі [Куштан, 1999/11, с. 4–6; 2000; 2001, с. 23–25]. Також окремі знахідки матеріалів цього часу (керамічного посуду, кахлів, люльок, скляних виробів, монст тощо) трапляються в інших місцях культурного шару пізньосередньовічного міста.

Об'єкти польського періоду, як і попереднього литовського, репрезентують різні за формою господарчі ями: круглі, прямокутні. Котловани житла й споруди по вул. Смілянській, 2 мали майже квадратну форму. Житло розміром 3,25х3 м, орієнтоване кутами в сторони світу, по кутах та по периметру простежено ями під дерев'яні стовпи – каркас стін та опори для стріхи. Стінки житла були облицьовані деревом;

в одному з кутків виявлено залишки зруйнованої кахляної печі (Рис. 119). Залишки житла по пров. Старому, 13 являлися собою нашарування над рівнем долівки (материка) півметрового шару перепаленої землі та глини завалу від розваленої печі та глинобитних стін. На рівні підлоги виявлено рештки дощаного облицьовання підлоги, у верхній частині завалу – прошарок горілого дерева від даху. На рівні підлоги простежено стовпові ямки. Піч збереглася на висоту до 0,5 м, вона мала прямокутну форму розміром 1,35х2,10 м. Уздовж довгої сторони простежено припічок, а з краю – Г-подібне відгалуження шириною 0,9 м. Піч споруджено із земляних (дернових) блоків шириною близько 20 см, скріплених та обмазаних жовтою глиною. Майже повністю зберігся черинь печі – підпрямокутний із добре обпаленої глини, розміром 1,60х0,65 м. Навколо печі концентрувалися знахідки: фрагменти пічних кахлів, керамічного посуду, виробів зі скла та заліза, кістки тварин (Рис. 123).

У матеріальній культурі другого (польського) горизонту Черкаського посаду відбулися значні зрушення: змінюються форми, технологія виготовлення, орнаментация, асортимент керамічного посуду. Зокрема, зникає характерний для горщиків попереднього періоду профіль вінчика, натомість набувають поширення посудини з невисоким конічним горлом, яке різко переходить у приземистий опуклий тулуб (Рис. 120: 1–3, 5, 7–9, 124: 1, 2). Прикладом перехідної від «литовської» форми є горщик з узв. Старособорного (кол. Островського), 3 біля підніжжя Дзеленьгори (Рис. 127: 1) [Куштан, 2010/42, с. 6]. Він ще зберігає S-подібний профіль, защепа по краю вінець, валик під вінчиком, горизонтальні заглиблені лінії на плечиках. Видозмінюються керамічні сковорідки (Рис. 120: 10) та покритки (Рис. 120: 11, 123: 4). З'являються такі нові форми, як макітри (Рис. 120: 13), кухлі (Рис. 120: 14; 124: 3), глеки (Рис. 120: 15), миски (Рис. 120:

16, 17, 124: 6). Набувас поширення кераміка з «димленою» поверхнею, частіше для декору використано різнокольорову поливу, з'являються такі способи орнаментатії, як штампування (Рис. 113: 5, 120: 4, 8, 9, 124: 2), описка (Рис. 113: 11, 12, 14, 120: 1, 3, 5 – 7, 124: 1), ріжкування та підполивний розпис (Рис. 113: 13, 120: 14 – 17, 124: 6). Як рудимент попереднього часу, іноді трапляються защепа або насічки по краю вінець (Рис. 113: 8, 9, 120: 9). Серед інших виробів із кераміки – іграшка-свистунець у вигляді пташки, вкрита зеленою поливою (Рис. 122: 10).

Окрім того, за часів Речі Посполитої з'являються такі новації, як пічні кахлі. Керамічні коробчасті кахлі склалися з прямокутної штампованої лицєвої пластини та ліпної румпи, якою їх вмуровували в тіло печі. Лицеву пластину прикрашає рельєфний геометричний, рослинний або сюжетний орнамент. Кахлі 1-ї пол. XVII ст. вирізняються наявністю високої, іноді багатоступінчастої рамки та використанням зеленої поливи. Для них характерний рослинний орнамент, схема якого підпорядкована косому хресту (Рис. 121: 1, 2, 127: 4). Вироби 2-ї пол. XVII – поч. XVIII ст. у більшості безрамкові, зрідка вкриті поливою. Орнамент на них зазвичай рослинно-геометричний, килимовий, такий, що сполучається з аналогічним орнаментом на сусідніх кахлях (Рис. 121: 4 – 6, 127: 5, 128: 2, 4). Основні елементи: квіти (Рис. 121: 3; 127: 2), листочки (Рис. 129: 1), виноградні грона (Рис. 129: 2), переплетені «барокові» пагони і картуші (Рис. 121: 7, 125: 1, 2), хрести (Рис. 128: 5) тощо. На поч. XVIII ст. популярним стає мотив «ваза з квітами» (Рис. 128: 3). Іноді трапляються сюжетні композиції: вояк із шаблею на боці (Рис. 121: 8), кінь (вершник?) (Рис. 121: 9, 10). Ряди лицєвих кахлів іноді зверху та посередині розмежовувалися карнизними – горизонтальними вузькими з вигнутою лицєвою пластиною (Рис. 125: 1). Верх печі прикрашали ажурними керамічними

пластинами, які мали пазву «коронки», або «городки» (Рис. 127: 3).

Цікавий комплекс сюжетних кахлів сер. – 2-ї пол. XVII ст. походить з пров. Старого, 13. Найунікальнішими тут є кахлі «Жолдаки» («Три мушкетери»). На них зображено трьох вояків західноєвропейського зразка (мушкетерів), які стоять у однакових позах: тулубом прямо, обличчям та ногами у профіль ліворуч. Права рука кожного вояка лежить на поясі, на якому висить шабля або палаш, а ліва тримає на плечі короткого мушкета (Рис. 125: 5). Голови передані схематично: гострі ніс та підборіддя, очі, розпущене довге волосся. Вбрання вояків майже однакове і різниться хіба що дрібними деталями. На головах вояків широкополі капелюхи, верхній одяг складається з довгого камзола, підперезаного паском, широких штанів до колін, стягнутих унизу, та гостроносих чобіт або черевиків на високих підборах. Верх штанів та оборки камзолів прикрашені гаптуванням. Над фігурами мушкетерів поміщено пояснювальний напис: «ЖОЛТДАКИ» – аналогічне до німецького «Söldner», польського «Żołnierze», що значить жовнір (найманець), або солдат, що служить за платню («жолдзь») [Словник староукраїнської мови, 1977, с. 362]. Із сер. XVII ст. на Гетьманщині невеликі загони найманців-«жолдаків» служили як вартові підрозділи при гетьманському дворі. А до цього іноземні найманці-жовніри («драби») були на службі при замках, у т. ч. і в Черкаському: за описом 1552 р., тут перебували стара і новоприбула роти «драбів» під керівництвом ротмістра Петра Розбицького, до складу яких входили списоборці (пикінери) та стрільці-мушкетери [АЮЗР, 1890, с. 97]. На 1570 р. у Черкасах розміщувалась рота А. Анджола, яка налічувала 100 драбів, а станом на 1630 р. у містах Київщини загалом перебувало близько 6 тис. польських жовнірів [Івангородський, 2011, с. 20]. Постава та зовнішній вигляд «жолдаків» на черкаських кахлях

(Рис. 170) пагадус мушкетерів, зображених на кольорових гравюрах (Рис. 171), виконаних нідерландським майстром Якобом де Гейном II для посібника «Про правильне користування мушкетами у молодих та недосвідчених солдат» (1607 р.). Водночас, поза черкаських «жолдаків» пагадус і зображення козака з мушкетом на гербі Війська Запорізького (Рис. 172) з брошури Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана Війська його королівської милості Запорізького» (1622 р.) [Куштан, 2010, с. 46].

Із цих же розкопок походять фрагменти ще кількох сюжетних кахлів. Вони, як і попередня, мають вузьку одноступінчасту рамку по периметру лицьової пластини, доповненої, крім того, зубчастим обрамуванням. На одній із них у центрі композиції вміщено зображення вершника на коні (Рис. 125: 3). Фігура коня відтворюється майже повністю: він зображений у русі, мордою ліворуч, має коротку гриву і довгий хвіст. На морді вуздечка з віжками, а на спині – сідло, закріплене підпругами на грудях та крупі. Від вершника, що сидить у сідлі, залишилася лише нижня частина тулуба та нога, вставлена в стремено. Він, як і «жолдаки», одягнений у довгий камзол, підперезаний на поясі, краї камзола прикрашені гаптуванням. На поясі висять піхви короткої шаблі або кинджала. Ноги взуті в чоботи чи черевики з високими підборами. Найімовірніше, всршник тримав праву руку з кінцем віжок на боці, а в піднятій лівій тримав оголену шаблю. За спиною вершника на правій частині кахлі зображено рослинну композицію із закручених пагонів і стилізованих квіток. Перед всршником на задньому плані біжить невеличка тварина, напевне, з роду собачих (собака, вовк або лисиця). Над композицією вміщено пояснювальний напис, від якого залишилися лише три останні букви: «...ЕРЬ». З огляду на зміст сюжету можна припустити, що напис мав

вигляд «ЕГЕРЬ» і означав фах вершника (з німецької «Jäger» – мисливець).

На фрагменті правого нижнього кута іншої кахлі зображено невелику фігурку вершника з оголеною шаблею (Рис. 126). На відміну від попередньої кахлі, вона виконана досить недбало низьким рельєфом без дрібних деталей – можливо, це місцеве наслідування. Подібний сюжет («Вершник на коні») був досить популярний у народному мистецтві козацької доби, у тому числі часто прикрашав кахлі. Вважається, що ця композиція може походити від герба ВКЛ «Погоні» (литовське «Vytis», польське «Рогоń»), на якому зображено лицаря, що скаче верхи на коні, зі щитом і занесеним над головою мечем (Рис. 174: 1). Однак на українських кахлях цей мотив трапляється в абсолютно різних сюжетних композиціях – переважно батальних, побутових сценах та сценах полювання [Куштан, 2010, с. 47]. Сюжет «Вершник на коні» знайшов відображення і в геральдичній традиції Черкас пізнього часу (Рис. 174: 3 – 5).

Інша сюжетна кахля з пров. Старого, 13 прикрашена зооморфно-міфологічним сюжетом: посередині міститься «дерево життя» з розгалуженою у верхній частині кроною, гілки якої закінчуються закрученими пагонами зі стилізованими квітками на кінцях. Стовбур дерева з обох боків підтримують хижі тварини – леви, які стоять на задніх лапах мордами один до одного (збсрєглося зображєння лише лівого звіра) (Рис. 125: 4). Вони мають витягнуті, як у собак, морди з висолопленими язиками, маленькі вуха на потилиці; верхню частину тулуба вкриває грива; лапи з довгими пазурами. За спиною правого звіра вміщено пояснювальний напис: «Л'ВЫ», тобто «львы» (леви).

Одна ціла кахля кін. XVII – поч. XVIII ст. із цікавою композицією перебуває у експозиції ЧКМ. Ймовірно, вона походить з м. Черкаси (експонат з довоєнної колекції, тож точних даних про нього немає). На

кахлі зображено козака, що сидить верхи на коні з відведеною назад оголеною шаблею в руці. Перед ним стоїть дівчина (?) і притримує коня за вуздечку (Рис. 130). Сюжет «Козак і дівчина» є побутовим і, найімовірніше, його потрібно розуміти як зустріч воїна з походу чи, навпаки, як проводи козака на війну [Куштан, 2010, с. 47].

У XVII–XVIII ст. серед жителів міста набувають поширення керамічні люльки для паління тютюну – обов'язковий атрибут українського козака. Чимало їх знайдено в культурному шарі історичної частини міста: по пров. Старому, 13 (Рис. 132: 1-3), пров. Старому, 16 (Рис. 132: 5), вул. Остафія Дашковича, 4 (Рис. 132: 4), вул. Остафія Дашковича, 20 (Рис. 132: 6). Більшість люльок східного (турецького) типу, часто прикрашені рельєфним, різьбленим та штампованим орнаментом, деякі вкриті зеленою або жовтою поливою.

Характерними для другого хронологічного горизонту Черкаського посаду є вироби з гутного скла – це келихи (Рис. 122: 1), пляшечки (Рис. 122: 2), чарки (Рис. 122: 3), кругле віконне скло (Рис. 122: 4, 124: 7). Також у об'єктах цього часу трапляються вироби із заліза: ножі (Рис. 122: 5), швачка (Рис. 122: 8), підкови до чобіт (Рис. 122: 7, 124: 8), уламок гарматного ядра (Рис. 122: 9), гвіздки та інше. З рогу виготовляли накладні руків'я ножів і швачок, а також прясельця (Рис. 122: 13). Вироби із срібла репрезентують невеличкі сферичні гудзики з пстлсю (Рис. 122: 6), які слугували для запинання жупанів [Сवेशніков, 1992, с. 176 – 179, рис. 33: 4 – 6].

З ями поч. XVII ст. по вул. Смілянській, 2 походить мідна орнаментована накладка з гаком на кінці [Куштан, Пашковський, 2007/166, с. 7]. Вона має вигляд видовженої прямокутної платівки (довжина 8,5 см, ширина 1,7 см), її верхній край хвилястий, нижній потоншений і поступово переходить у гачок, закручений до лицьової сторони. По кутках накладки розташовано чотири отвори для кріплення до ремня.

Лицьову сторону платівки прикрашас викарбуваний візерунком зі стилізованих листочків, з'єднаних між собою у вигляді вісімки за допомогою картушів. Заглибини у візерунок заповнює емаль двох кольорів: жовтого і синього (Рис. 118: 2). Подібні металеві накладки-гаки кріпилися до ремінця на днищі колчану і слугували для його закріплення під час швидкої їзди верхи – тож були приналежністю кінного воїна-лучника. У XV – XVII ст. гаки стають елементом португеї сагайдачного (саадачного) набору, до якого входили лук з налуччям та колчан зі стрілами [Медведев, 1966, с. 20 – 23, табл. 7: 6]. Разом із накладкою знайдено залізний псалій від кінського вуздечного набору. Він стрижнеподібної форми з двома отворами: квадратним з одного краю та маленьким овальним посередині (Рис. 118: 1).

З металевих виробів польського періоду історії міста варто згадати мідного гудзика, знайденого у заповненні господарчої ями по вул. Остафія Дашковича, 20 [Куштан, 1999, с. 60]. Він мав плоский восьмигранний щиток у вигляді восьмипелюсткової квітки діаметром 2 см; на краях пелюсток нанесено дугоподібні заглибини, а по центру – восьмипелюсткова розетка. Петля гудзика кріпилася до щитка через отвір у центрі (Рис. 128: 9). Найближчі аналогії до нього знаходимо серед матеріалів розкопок на місці битви під Берестечком (1651 р.). На думку І. Сवेशнікова, такі гудзики слугували для запинання киреї (верхнього одягу типу плаща) або сагайдака [Сवेशніков, 1992, с. 179, 238, мал. 33: 13, 21; 62: 8]. Із житла кін. XVII – поч. XVIII ст., частково дослідженого на Дзеленьгорі (узв. Островського, 16/1), походить залізний підвісний замок циліндричної форми з дужкою (Рис. 128: 7). На території міста знайдено бронзове навершя булави або бунчука: пустотіле, грушоподібної форми; в отворах у нижній (вузькій) частині закріплено поперечний залізний штир для фіксації держака (Рис. 131)

[Де ля Фліз, 1996, с. 123, рис. 5]. Цей виріб, очевидно, мав не бойове призначення (клейнод).

У ряді об'єктів другого хронологічного горизонту по вул. Смілянській, 2 знайдено важливий матеріал для їх датування – монети. Найраніша з них – литовський гріш польського короля Сигізмунда II 1564 р. (Рис. 122: 12), а найпізніша – фальшивий мідний солід м. Риги шведської королеви Христини, 1633 – 1654 рр. (Рис. 122: 11). Характерні для цього періоду і монетні скарби. Так, на території міста знайдено скарб зі 187 монет Речі Посполитої короля Сигізмунда III, карбованих у 1620 – 1626 рр.: швітораків, литовських грошів, коронних та литовських солідів [Шостопал, 2007, с. 57]. Із Черкас походить ще один скарб, що складався зі 110 польських та німецьких монет (точне датування невідоме), складених у горщик [Антонович, 1895, с. 98]. Місце знахідки останнього – «біля старого собору», тобто поблизу старого місця розташування Миколаївської соборної церкви – поруч із замчищем на Дзеленьгорі, де зараз розташований Будинок природи (між узвозами Старособорним / Островського та Мисливським).

Археологічні дослідження на території міста дозволяють окреслити приблизні межі пізньосередньовічних Черкас. Так, північно-західний кордон проходив за Грещкою горою по сучасному узв. Пожежному, південно-східний – по вул. Смілянській та Ст. лейтенанта Подолянчука (кол. Нижній Комсомольській). З північного (південного та південно-західного) боку межа міста простягалася приблизно по сучасній вул. Хрещатик. За межами окресленої території зустрічаються лише матеріали не раніші XVIII ст.: узв. Держинського (нині – Білоцерківський), 18, узв. Хмельницького, 3 [Куштан, Пашковський, 2007/166, с. 10 – 11].

Трапляються археологічні знахідки козацької доби і у заплавної частині міста – черкаському Подолі. Фрагменти по-

суду та кахлів виявлено коло замчища Пагорб Слави [Пономаренко, 1981/151, с. 5 – 6] та біля підніжжя Дзеленьгори [Там само, с. 11]. На території мезолітичної стоянки Черкаси-I, у заплаві навпроти Пагорба Слави (нині затоплено) виявлено кілька десятків рушничних кременів. Вони мали характерну трапецієподібну форму. Їх виготовляли з уламків великих крем'яних пластин з дво- або тригранною спинкою (Рис. 134) [Григорьев, Сиволап, 1988/53, с. 51, рис. 88]. Такі кремені були елементом ударно-крем'яних замків на рушницях та пістолях, які використовували з XVI по сер. XIX ст. (Рис. 135). На території Східної Європи вогнепальна зброя з кремінними замками набула поширення в XVII–XVIII ст. [Мышковский, 1965, с. 198, рис. 11; Lalak, 2006, s. 220 – 221].

Сліди поселень XVII–XVIII ст. виявлено вздовж берега Дніпра на південно-східній околиці Черкас: на місці колишніх сіл Змагайлівка (між Черкасами та Червоною Слободою) [Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974, с. 93] та Секава (на місці сучасної Червоної Слободи) (збори М. Сиволапа).

Окрім цього, в історичній частині Черкас відомі принаймні два місця розташування цвинтарів доби пізнього середньовіччя – ранньомодерного часу. Один з них виявлено на території, прилеглої до готелю «Дніпро» (вул. Верхня Горова / Фрунзе, 13). Тут під час обстеження стінок котловану під котельню знайдено рештки пошкодженого поховання зі слідами зитлілої дерев'яної труни [Рець, 1996/71, с. 22]. Судячи з розташування ділянки в межах міста XVI–XVII ст., так само треба датувати і цвинтар. Інше кладовище знайдено неподалік замчища Пагорб Слави по пров. Старому, 14. Тут досліджено два поховання, одне з яких виявилось майже повністю зруйнованим пізнім перекопом. Інше збереглося майже повністю: скелет покійся в дерев'яній труні прямокутної форми. Небіжчик лежав випростано на спині, руки складені на животі, голова

завалилася на ліве плече. Орієнтація головою на захід із невеликим відхиленням до півночі (Рис. 133: 1). Розміщення цвинтаря поруч із замком XVII–XVIII ст., а також виявлена поруч монета – мідна російська «полушка» 1736 р. (Рис. 133: 2) – свідчать про його належність до 1-ї пол. – сер. XVIII ст. [Куштан, Назаров, Дяченко, 2006/130, с. 28, рис. 42].

Звичайно, із часом з'являться нові матеріали з Черкас, що доповнять ті знання про археологію міста, які ми маємо зараз, але напевно чи кардинально змінять їх. Наразі головне – це зберегти історичне «ядро» Черкас, яке вміщає городища-замки та культурний шар давнього міста. На превеликий жаль, одне із замчищ (Троїцьке городище) спотворено внаслідок спорудження меморіального комплексу, інші два городища (Дзеленьгора та Грецька гора) зайняла приватна забудова. Також під приватним сектором опинилася більша частина території культурного шару пізньосередньовічного міста. Тож проведення науково-дослідних розкопок практично унеможливлене (до того ж на-

вряд чи пайближчим часом з'являться кошти на це). Єдина надія – на новобудовні дослідження, які мають передувати будь-яким земляним роботам у місті (не має значення, територія комунальної чи приватної форм власності), як того, до речі, вимагає чинне законодавство України у сфері охорони культурної спадщини.

Як можна було пересвідчитися, археологічна спадщина Черкас досить багата на пам'ятки археології, які репрезентують практично всі етапи передісторії та ранньої історії міста: від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Це свідчить про практично безперервний розвиток стародавнього населення, що проходив у контексті культурно-історичних процесів, які відбувалися на теренах Середнього Подніпров'я і загалом Східної Європи. Для з'ясування ж причин і обставин занування, а також ранньої історії Черкас, крім археологічних джерел, необхідне залучення історичних, письмових, лінгвістичних, що ми й спробуємо зробити в наступному розділі.



Рис. 37. Реконструкція скелету викопного мамонта. Експозиція ЧКМ

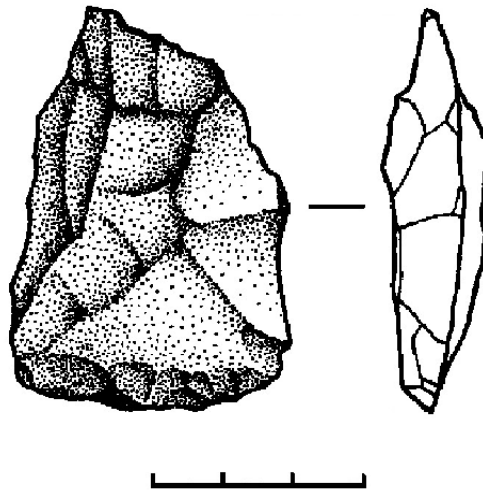


Рис. 38. Кварцитова скребачка доби пізнього палеоліту,
вул. О. Дашковича, 19 (за: Куштан, 2000/20)

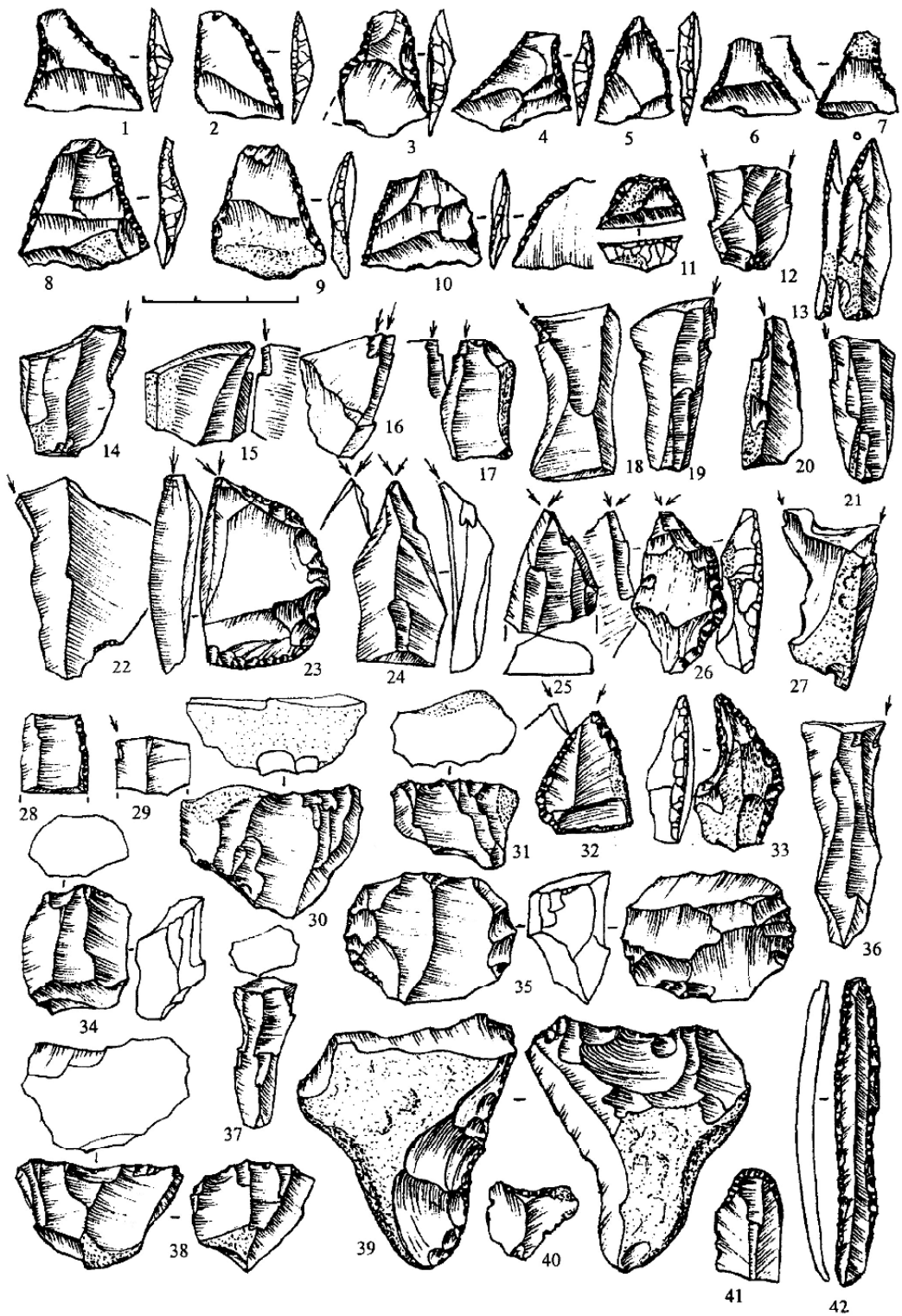


Рис. 39. Стоянка Дніпровець. Крем'яні вироби доби мезоліту (за: Залізняк, Деткін, Сиволап, 2004)

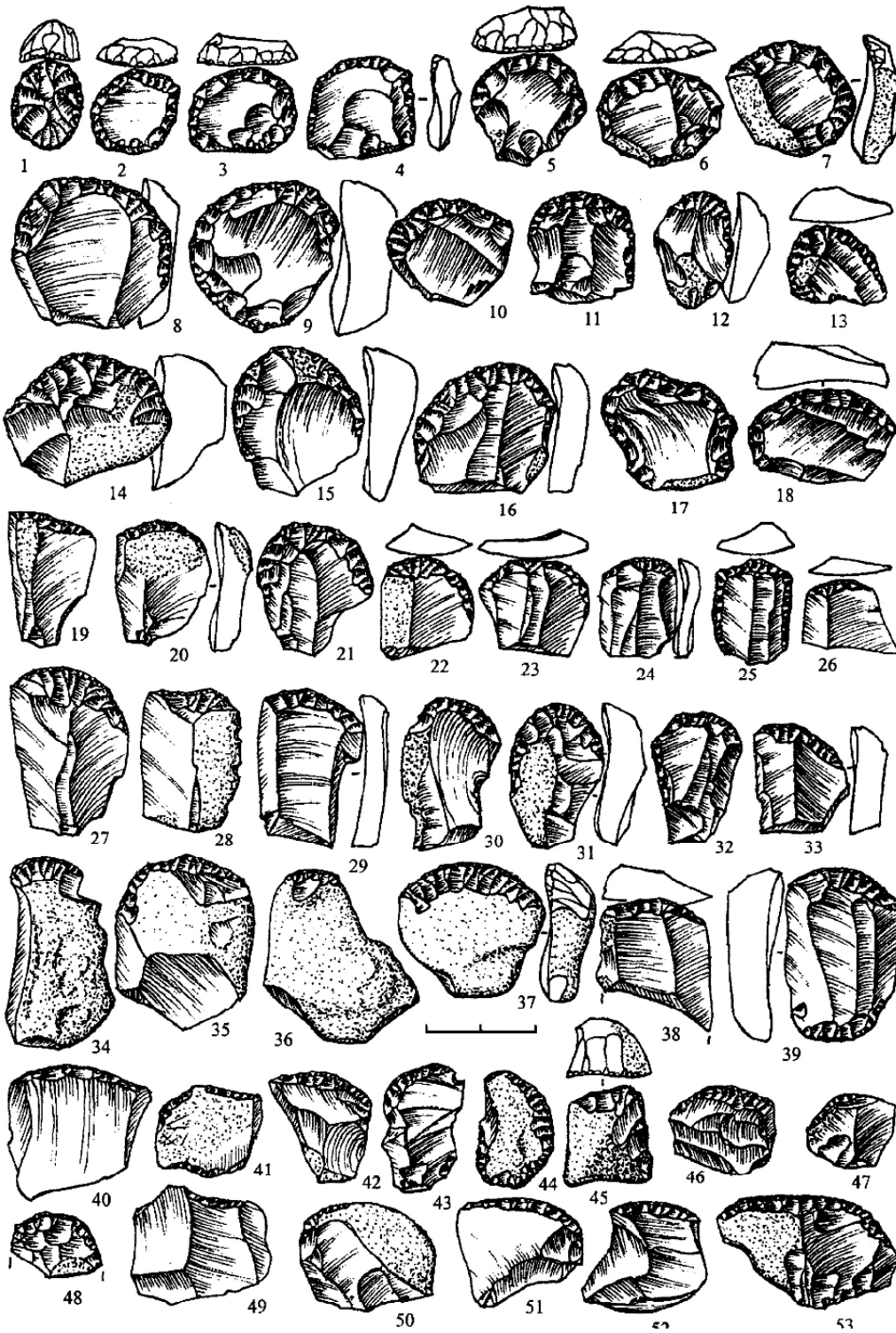


Рис. 40. Стоянка Дніпровець. Крем'яні скребачки доби мезоліту
(за: Залізняк, Деткін, Сиволап, 2004)

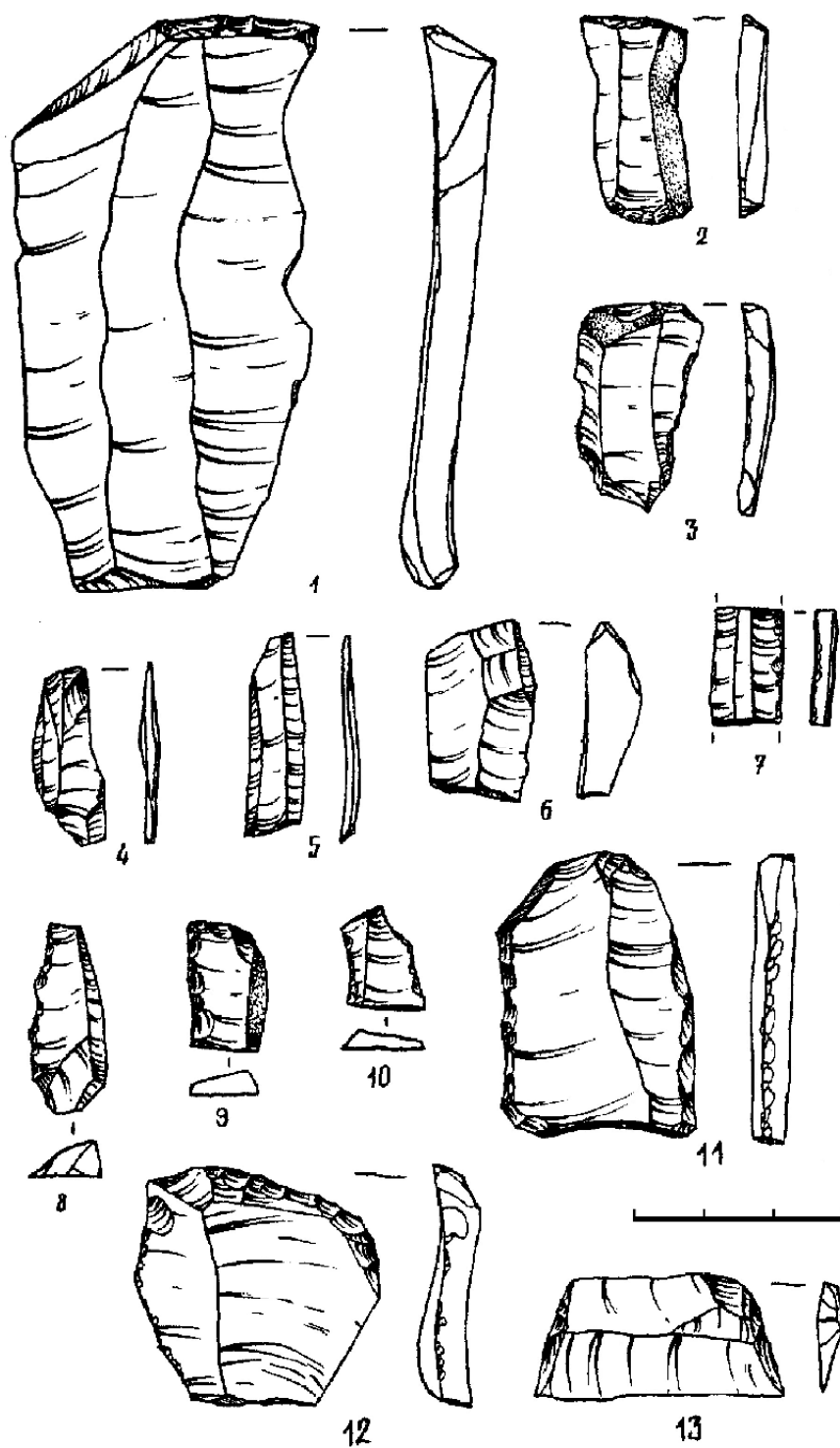


Рис. 41. Стоянка Черкаси-І біля Долини троянд.
Крем'яні вироби доби мезоліту (за: Григор'єв, Сиволап, 1988/53)

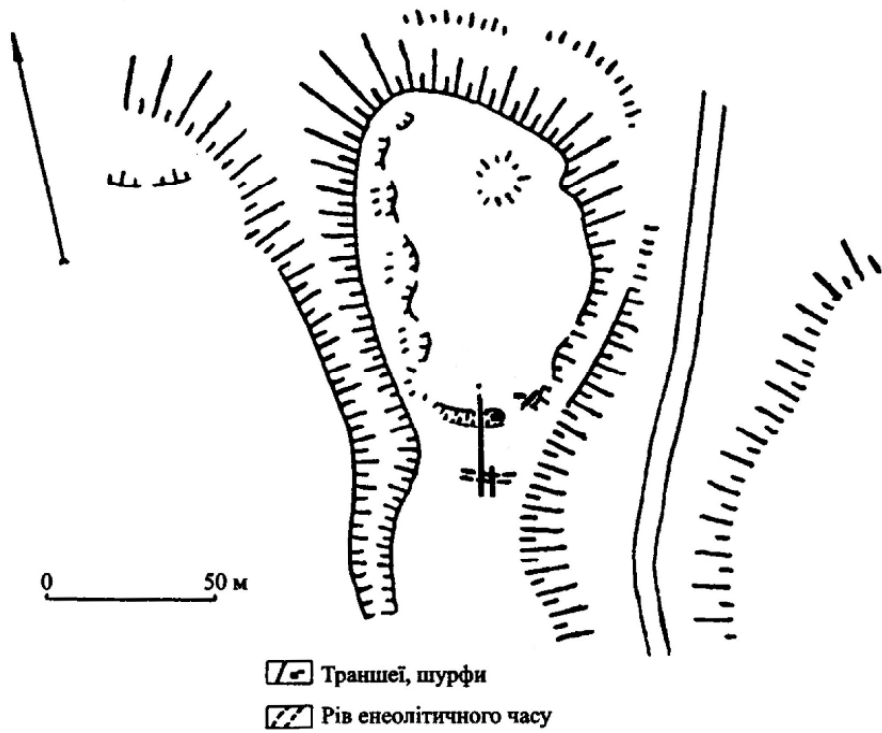


Рис. 42. Городище Василиця. План за дослідженнями 1997 р. (за: Лазоренко, Рець, 2001)

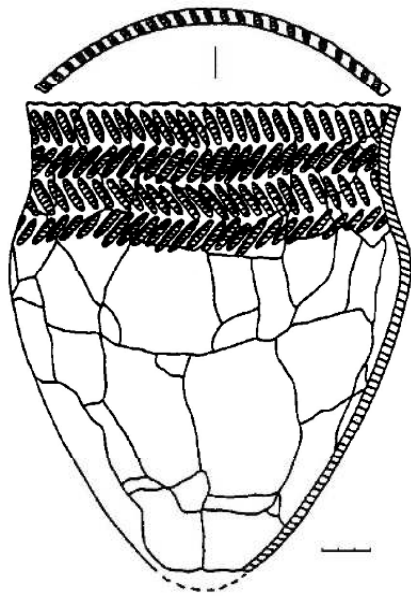


Рис. 43. Реконструкція горщика з пізньо-енеолітичного рову на городищі Василиця. Пивихинська культура (за: Лазоренко, Рець, 2001)

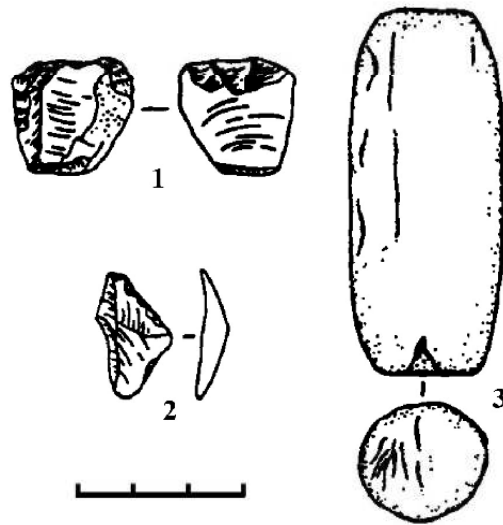


Рис. 44. Знахідки доби пізнього енеоліту з культурного шару городища Василиця. Пивихинська культура: 1, 2 – кремень; 3 – камінь (за: Лазоренко, Рець, 2001)

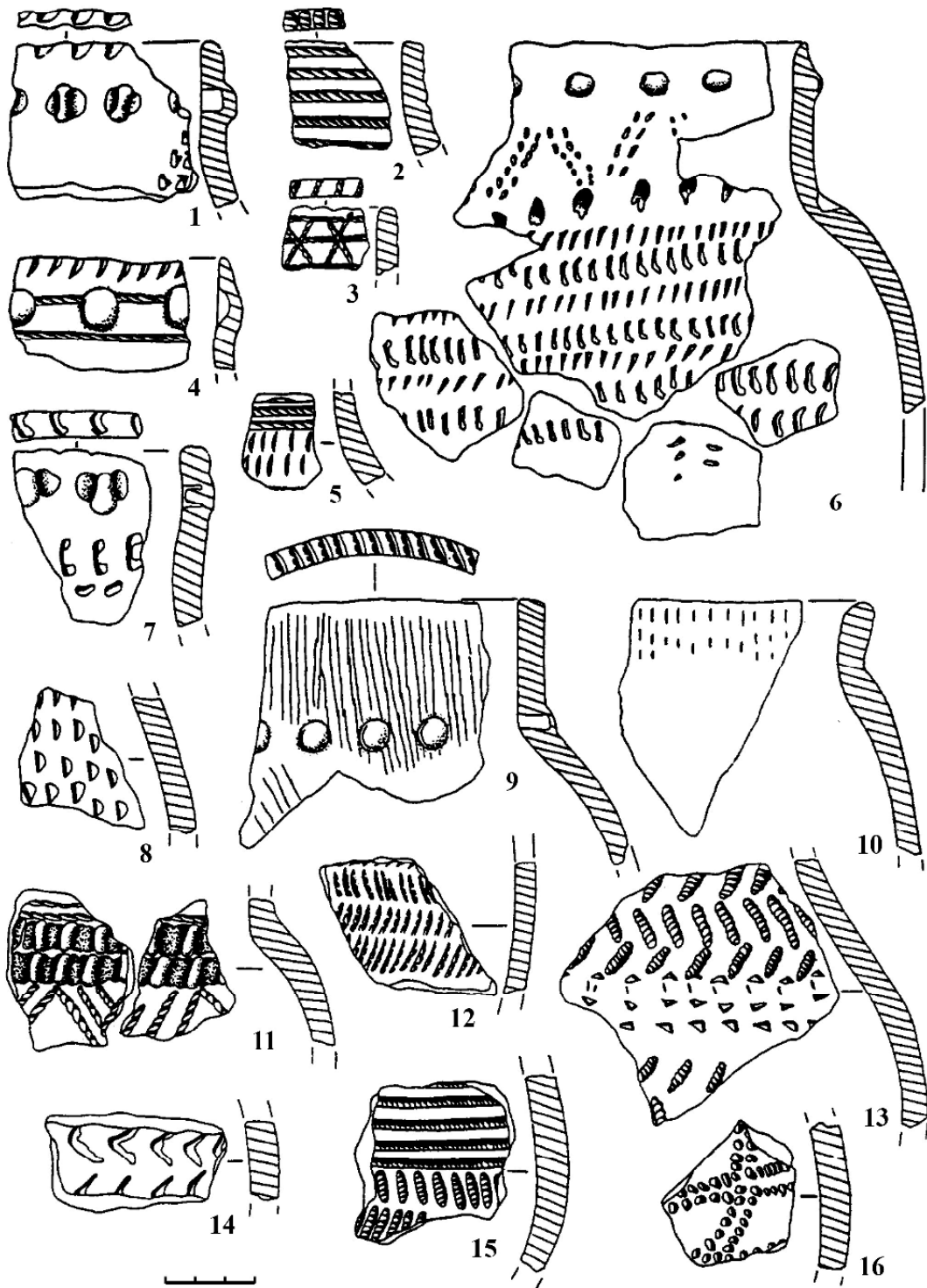


Рис. 45. Кераміка доби пізнього енеоліту з культурного шару городища Василиця.
Пивихинська культура: (за: Лазоренко, Рець, 2001)

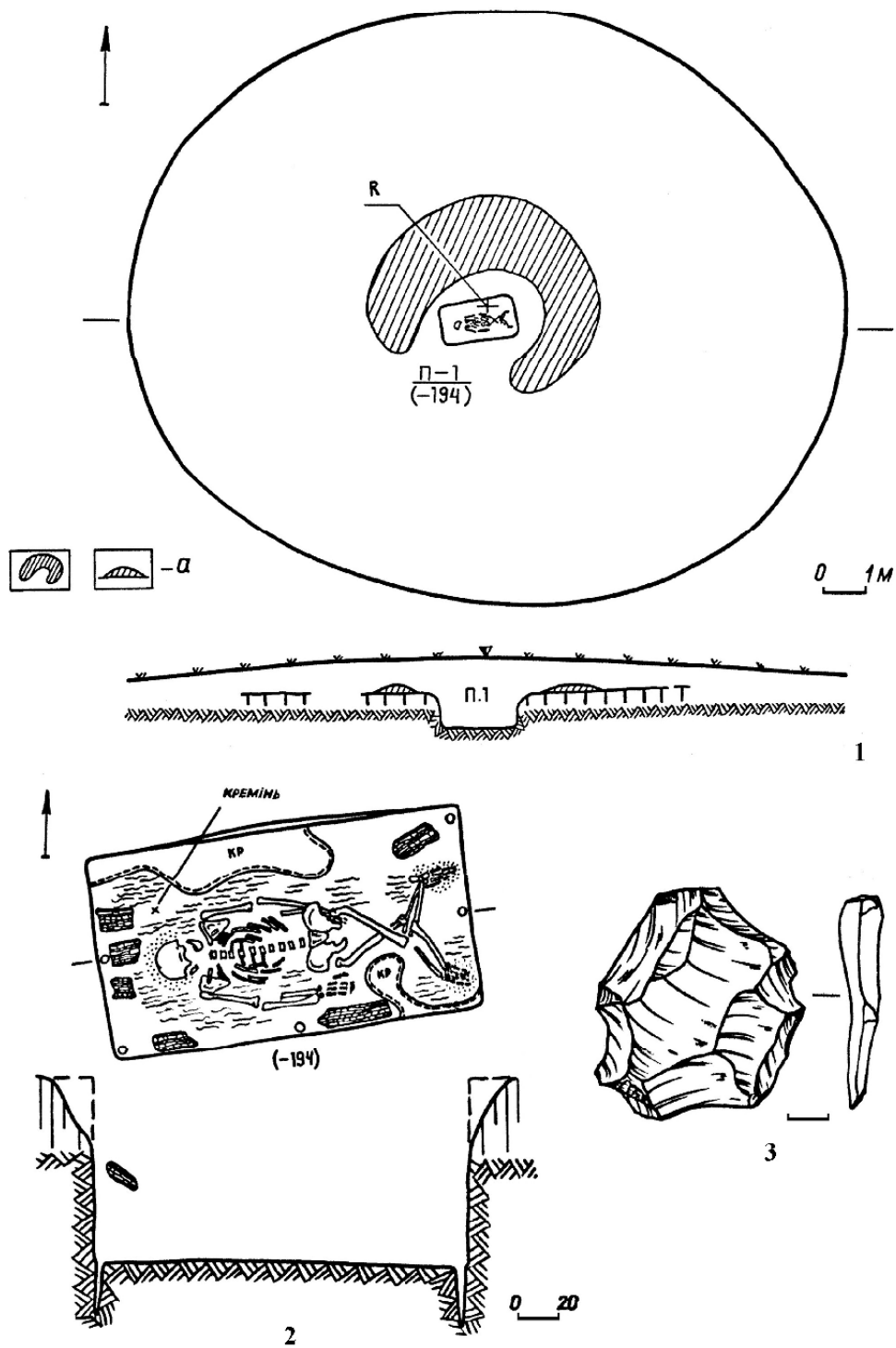


Рис. 46. Курган 6 біля с. Червона Слобода. Ямна культура:
 1 – план та розріз; 2, 3 – пох. № 1 (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142)

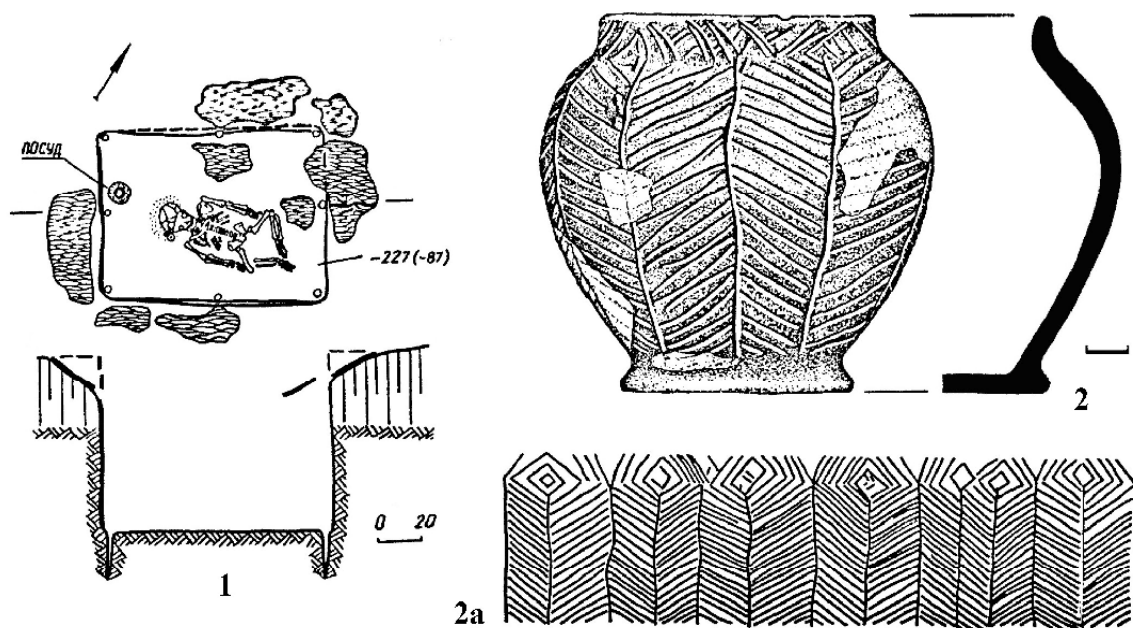


Рис. 47. Поховання з кургану 4 біля с. Червона Слобода.
 Ямна культура: 1, 2 – пох. № 6; 3 – пох. № 7 (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142)

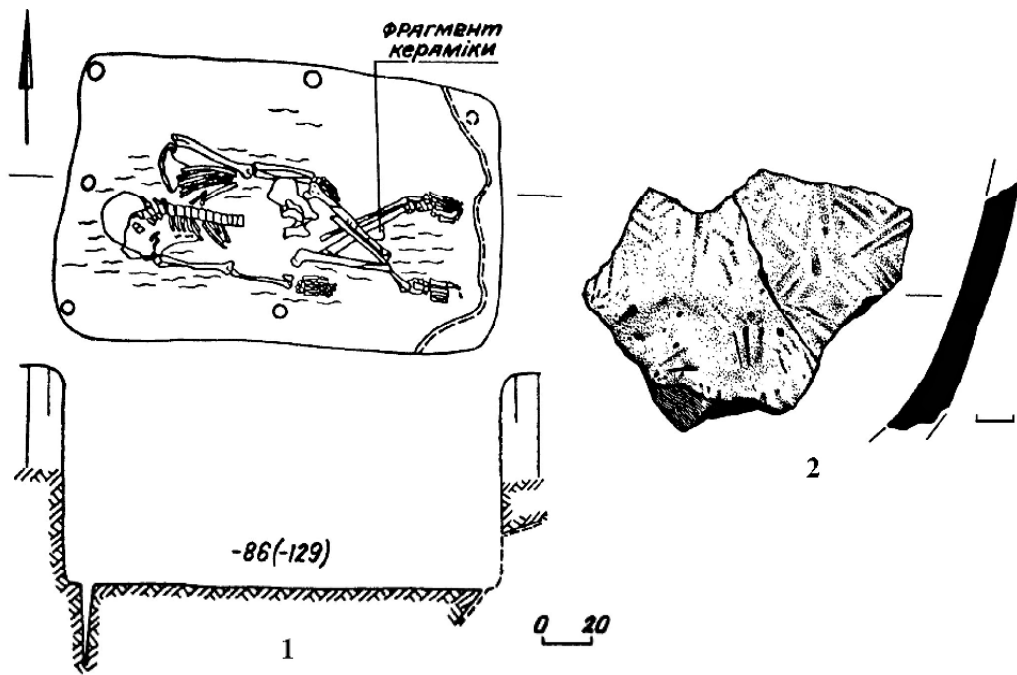


Рис. 48. Поховання № 2 з кургану 2 біля м. Черкаси. Ямна культура: 1 – план та розріз; 2 – фрагмент кераміки (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75)

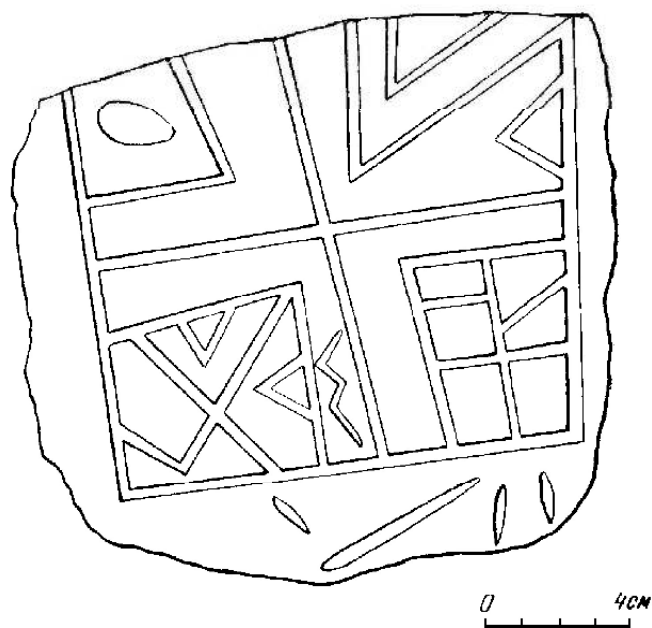


Рис. 49. Уламок кам'яної плити з орнаментом, знайдений у районі черкаської дамби. Ямна культура (?) (за: Формозов, 1969)



Рис. 50. Аналогії до кам'яної плити з Черкас – кромлех кургану ямної культури біля с. Вербівка на Чигиринщині (за: Формозов, 1969)

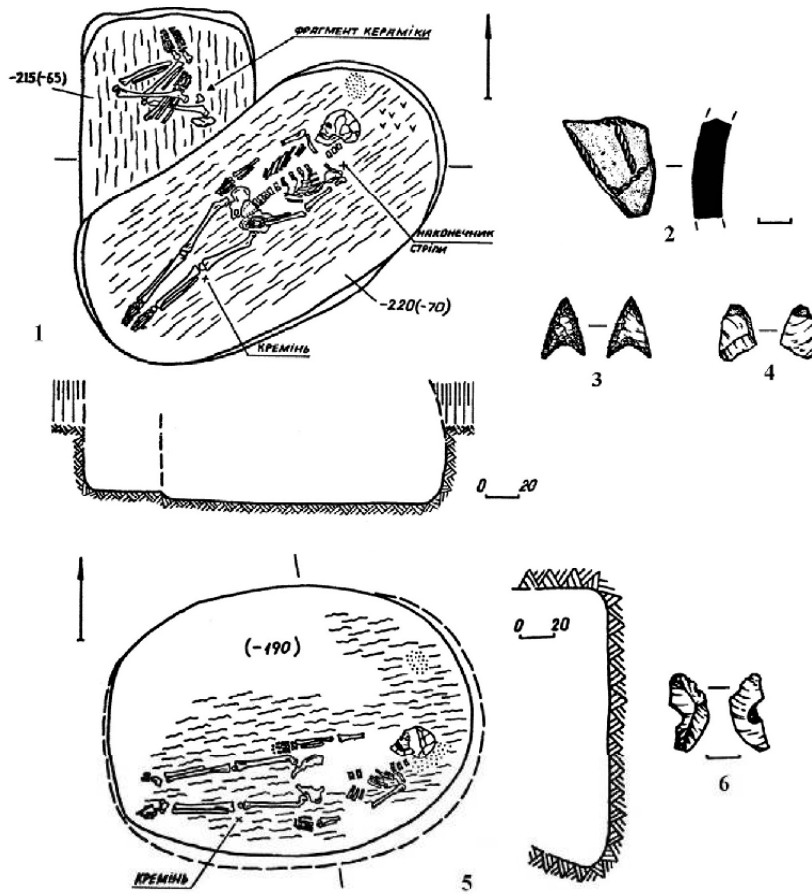


Рис. 51. Поховання у курганах біля с. Червона Слобода. Інгульська катакомбна культура (4/4 – пізньоямне): 1 – 4 – пох. 4/4 та 4/5; 5, 6 – пох. 5/1 (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142)

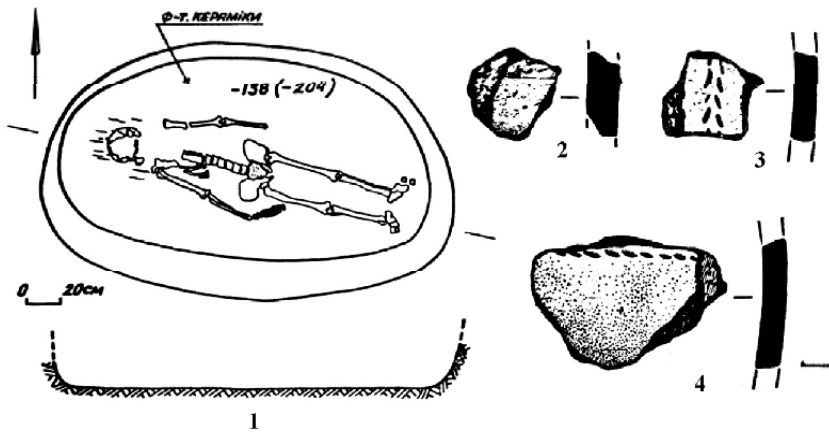


Рис. 52. Поховання № 2 з кургану 1 біля м. Черкаси. Інгульська катакомбна культура: 1 – план та розріз; 2 – фрагмент кераміки з заповнення; 3, 4 – кераміка з насипу (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75)

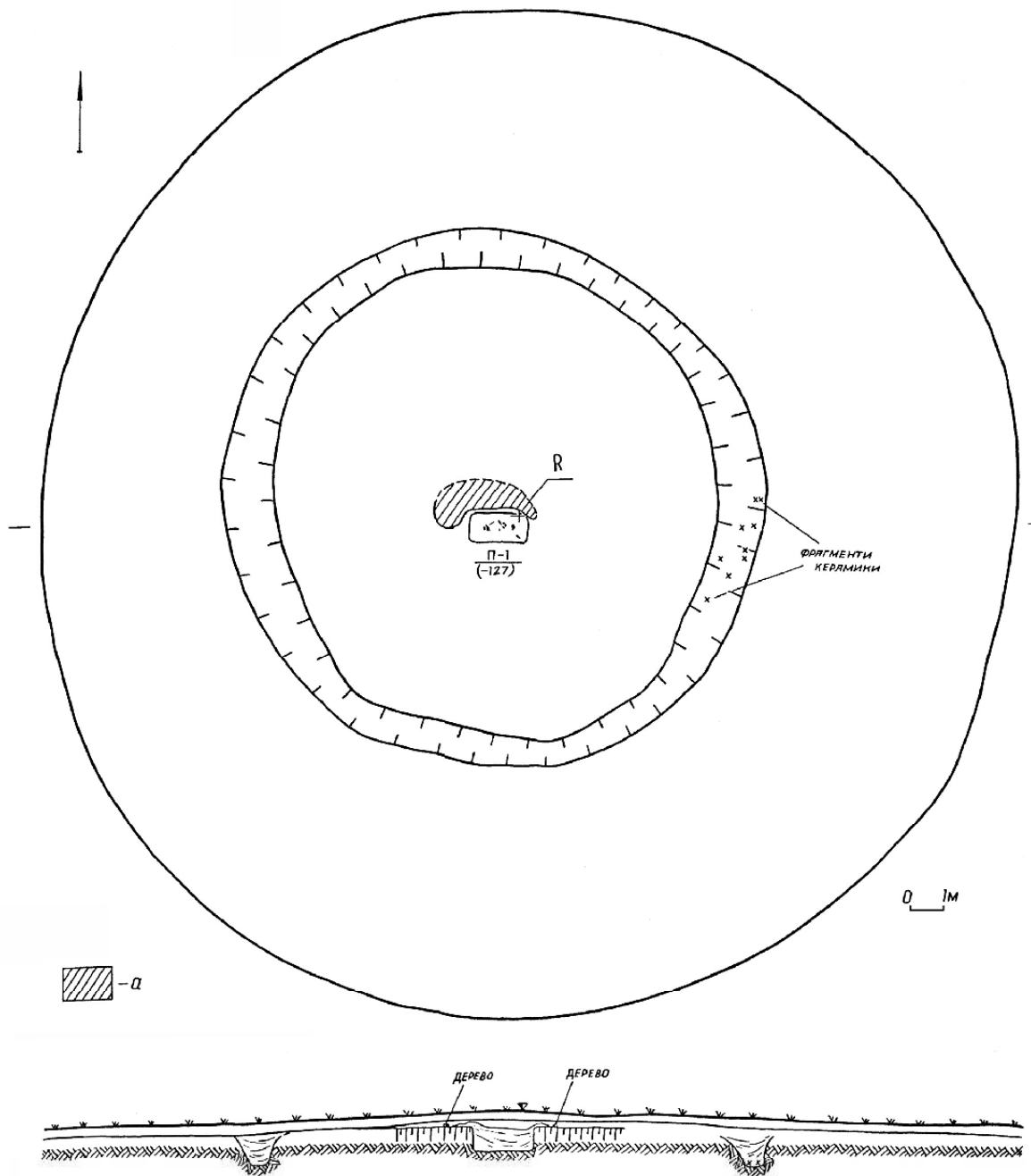


Рис. 53. Курган 3 біля с. Червона Слобода. Бабинська культура
(за: Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142)

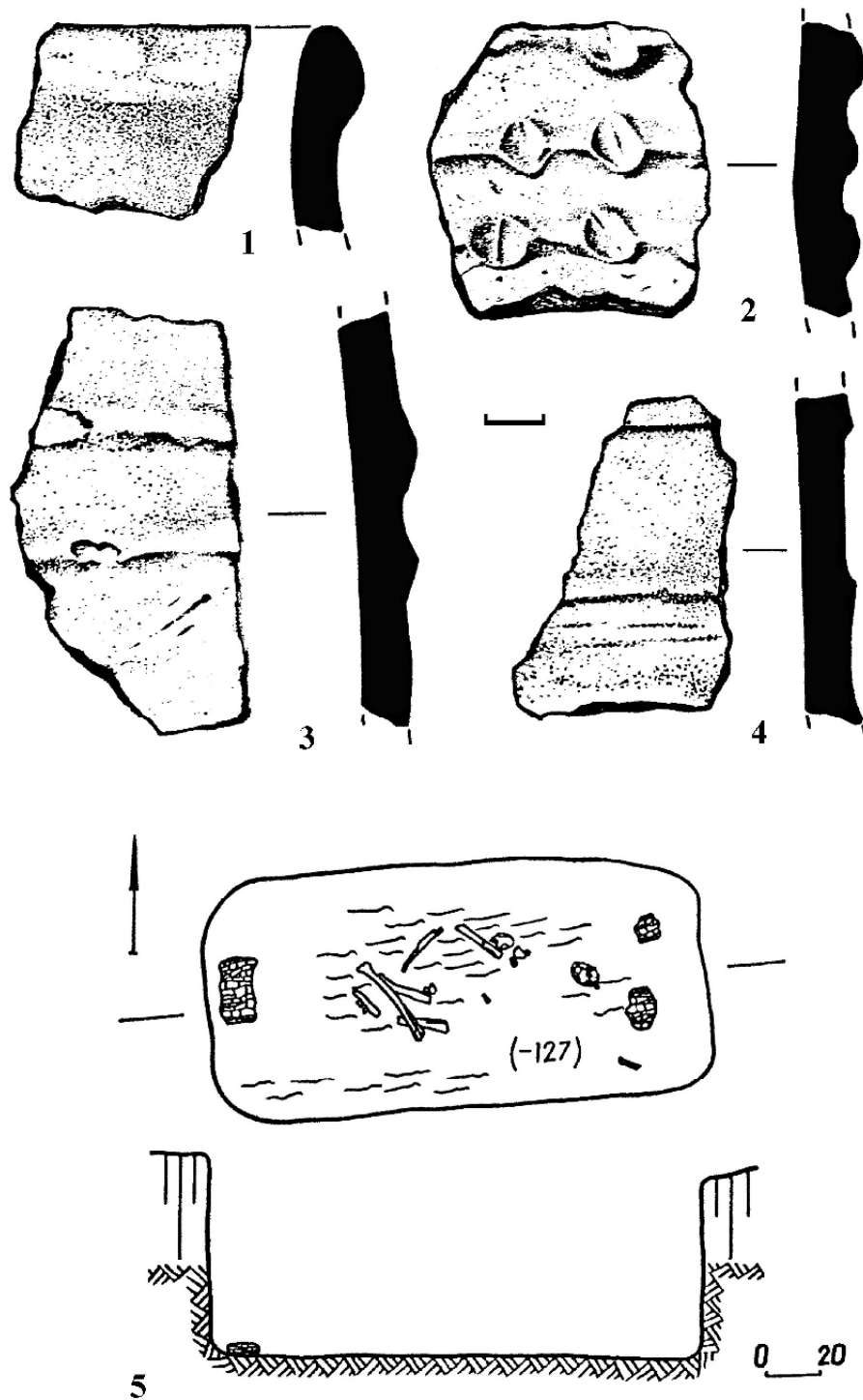


Рис. 54. Поховання № 1 з кургану 3 біля с. Червона Слобода (5) та фрагменти кераміки з ровика (1 – 4).
Бабинська культура (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142)

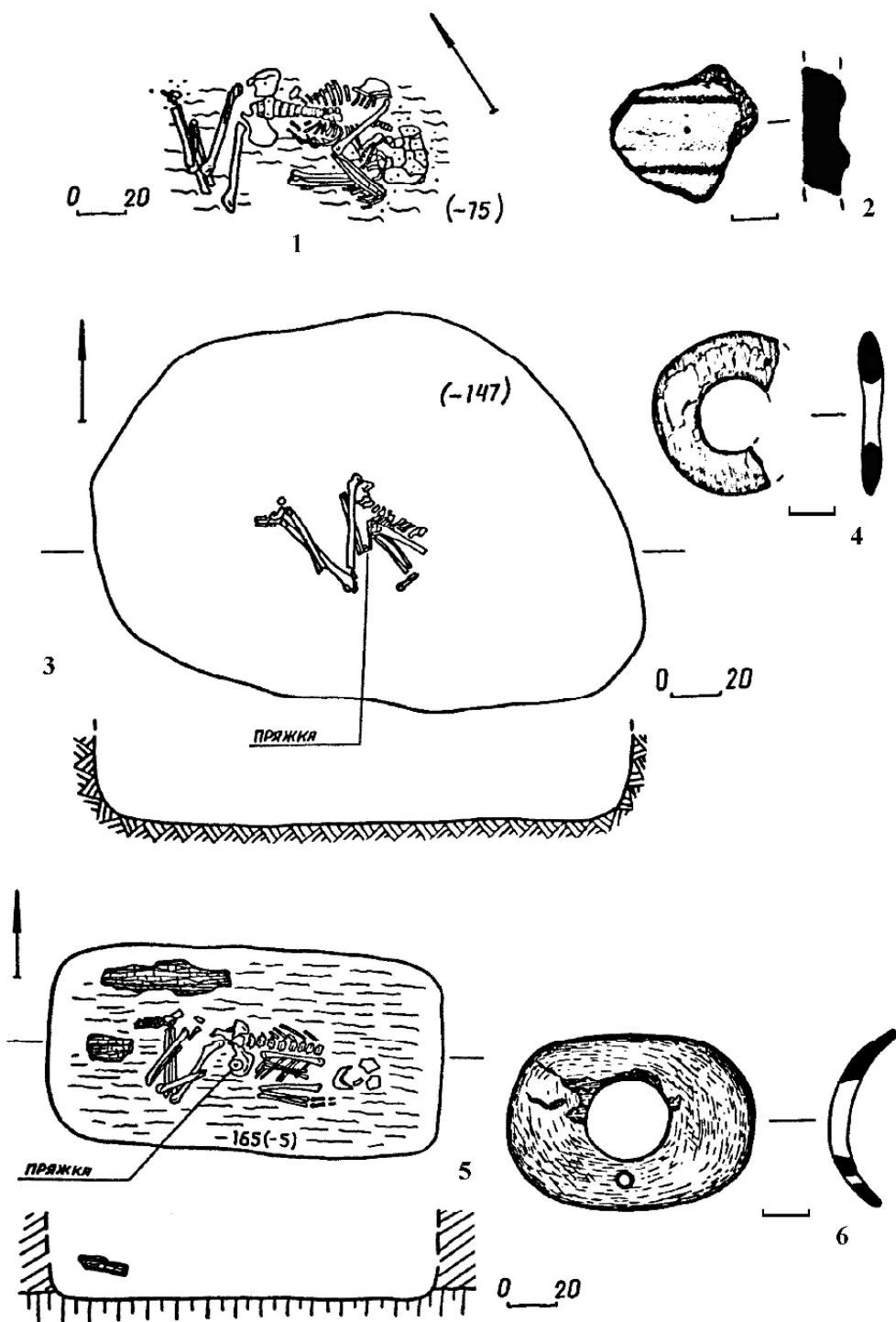


Рис. 55. Поховання з курганів біля с. Червона Слобода. Бабинська культура: 1 – пох. 1/3; 2 – кераміка з насипу кургану 3; 3, 4 – пох. 1/4; 5, 6 – пох. 4/8 (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142)

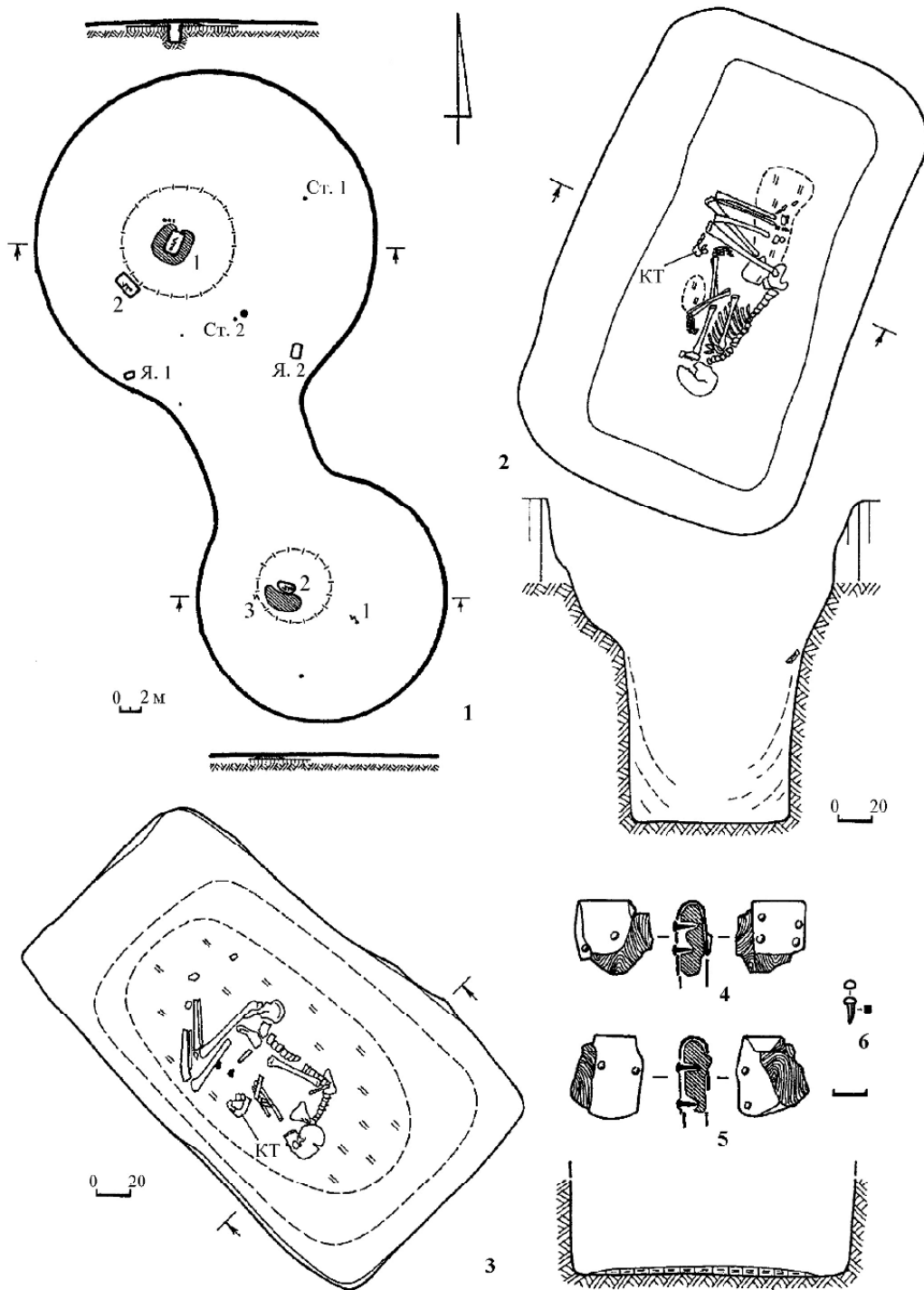


Рис. 56. Курган 6-7 Довга могила поблизу Черкас. Бабинська культура: 1 – план та розріз;
 2 – пох. 6/1; 3-6 – пох. 6/2 (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75)

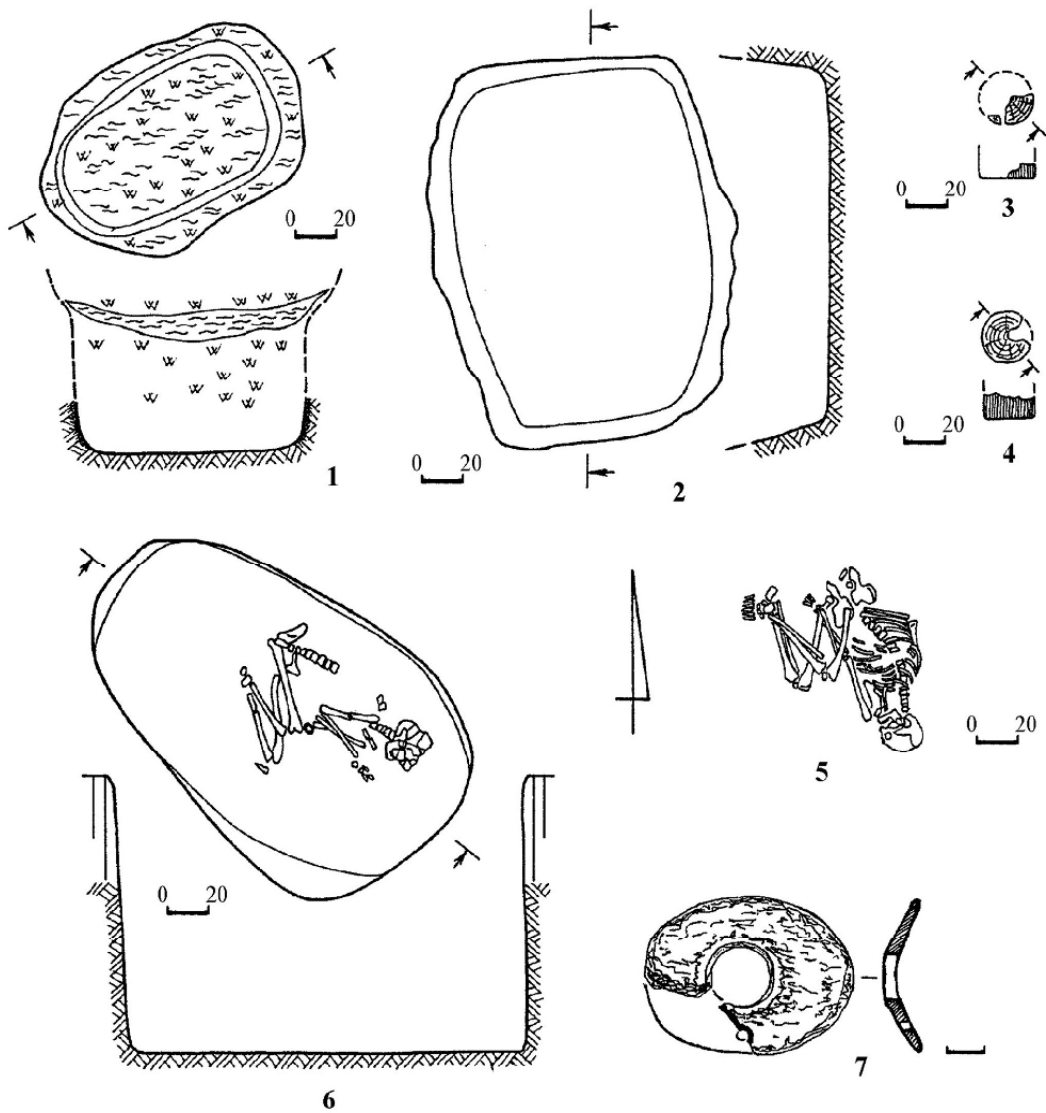


Рис. 57. Курган 6-7 Довга могила поблизу Черкас. Бабинська культура: 1 – жертвна яма № 1 (к. 6); 2 – жертвна яма № 2 (к. 6); 3, 4 – залишки стовпчиків №№ 1 та 2 (к. 6); 5 – пох. 7/1; 6, 7 – пох. 7/2 (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75)

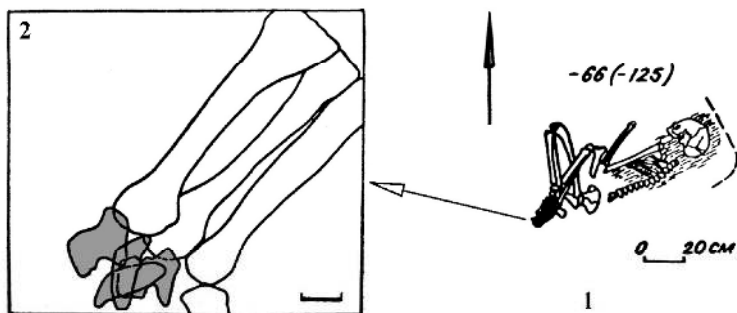


Рис. 58. Поховання № 5 з кургану 1 поблизу Черкас. Бабинська культура: 1 – план; 2 – розміщення зубів собаки (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75)

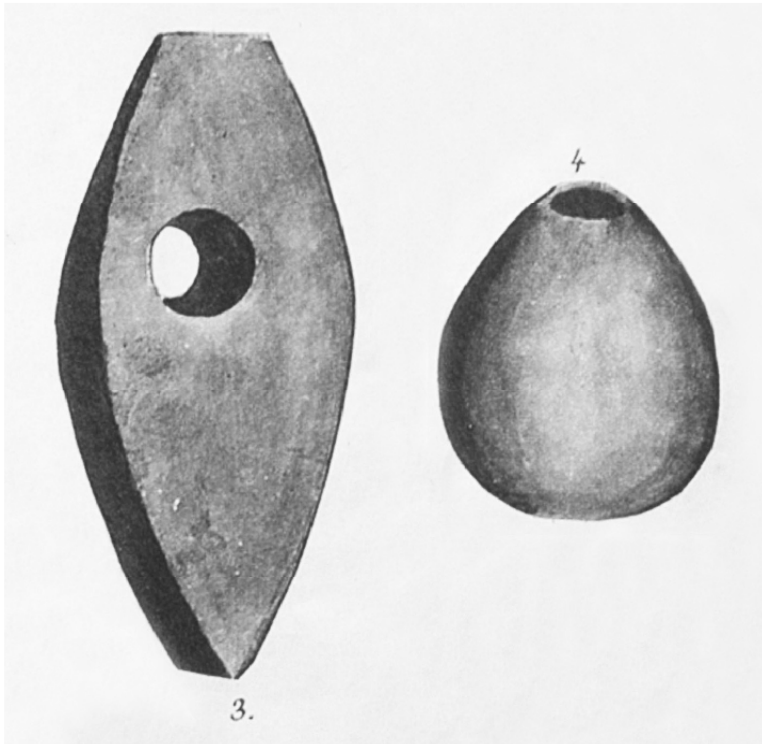


Рис. 59. Кам'яні знаряддя доби бронзи з Черкас: сокира та булава (за: Д. де Ля Фліз, 1996)



Рис. 60. Кам'яні сокири доби бронзи з території кол. Черкаського повіту (за: Древности Приднепровья, 1899)

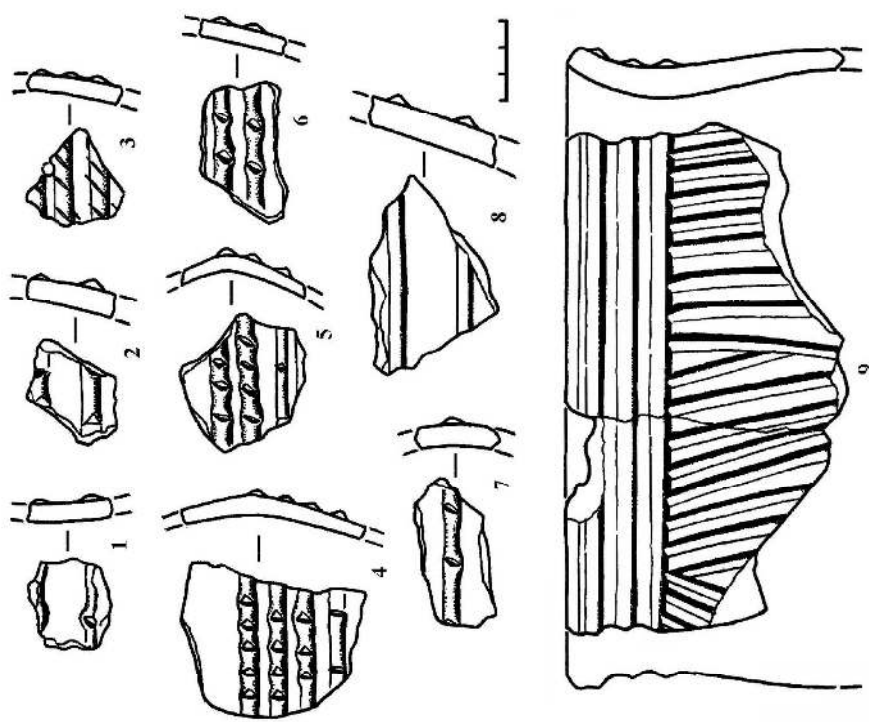


Рис. 61. Багатошарове поселення Василиця. Кераміка доби бронзи, бабинська культура (за: Рещь, 1996/71; 1998/104; Куптан, 1999/11)

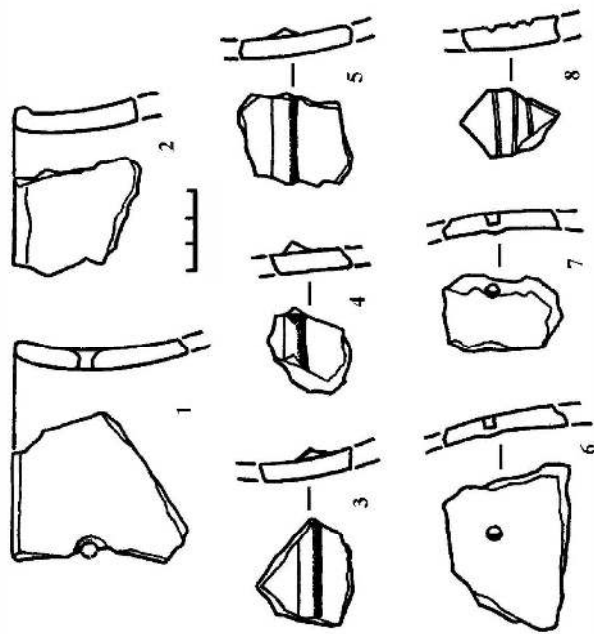


Рис. 62. Багатошарове поселення Василиця. Кераміка фіналу пізньої бронзи, білогрудівська і лебедівська культури (за: Рещь, 1996/71; 1998/104; Куптан, 1999/11)

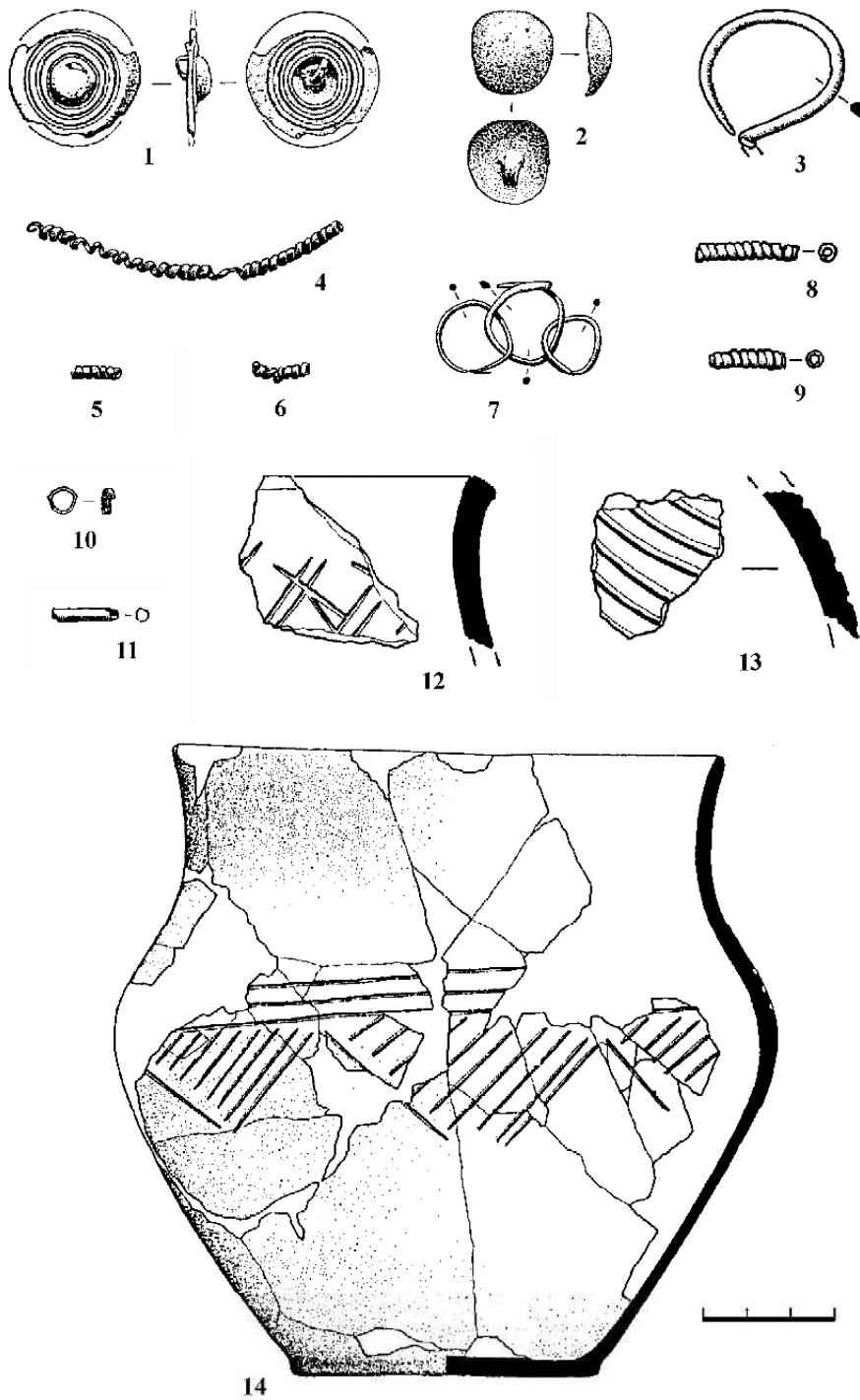


Рис 63. Могильник фіналу пізньої бронзи між м. Черкаси та с. Вергуни: бронзові прикраси та кераміка. Білозерська культура. 1, 2, 4, 5 – пох. № 5; 3, 8, 9, 12, 13 – пох. № 35; 6 – пох. № 14; 7, 10, 11 – пох. № 19; 14 – пох. № 7 (за: Сиволап, 1995–96/96)

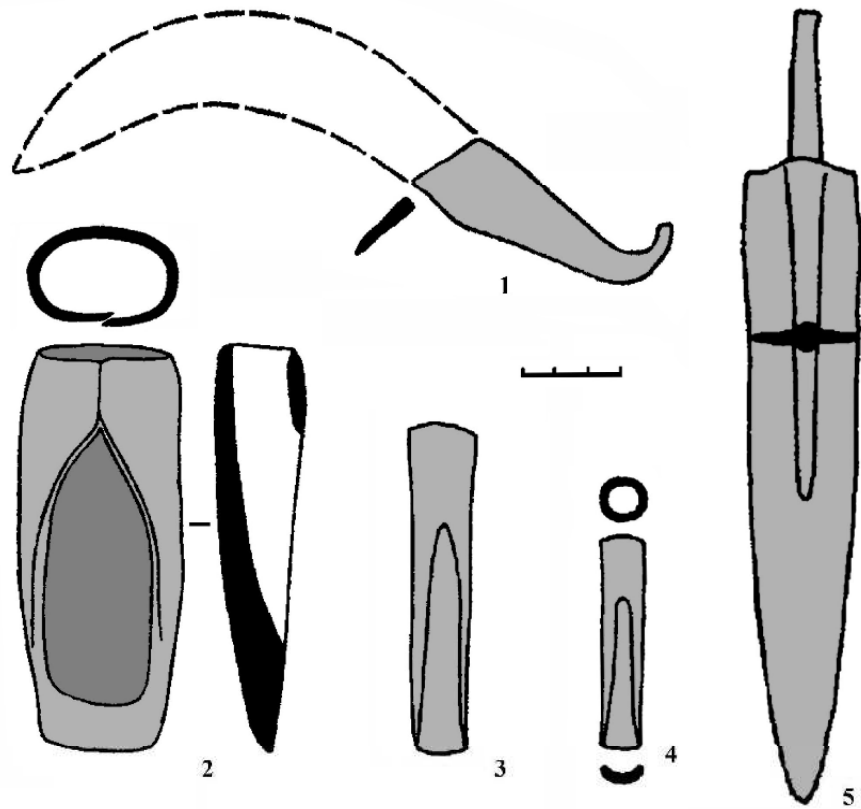


Рис. 64. Металеві вироби доби бронзи. Випадкові знахідки з території кол. Черкаського повіту
(за: Тереножкин, 1957; 1961)

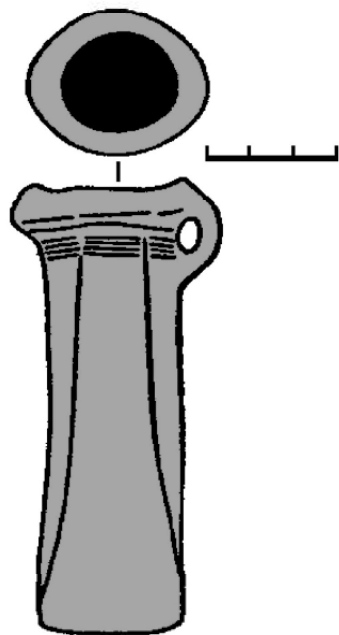


Рис. 65. Бронзовий кельт із Черкас (?).
Пізньочорноліська культура (за: Тереножкин, 1961)

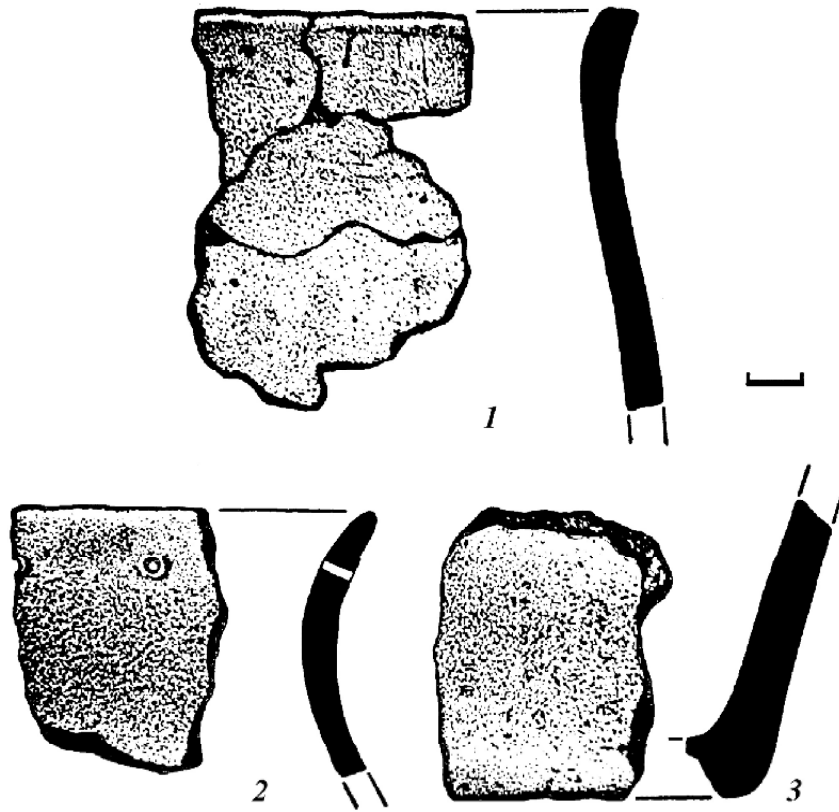


Рис. 66. Поселення Секава-І біля с. Червона Слобода. Кераміка доби бронзи (1, 3) та раннього залізного віку (2) (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75)

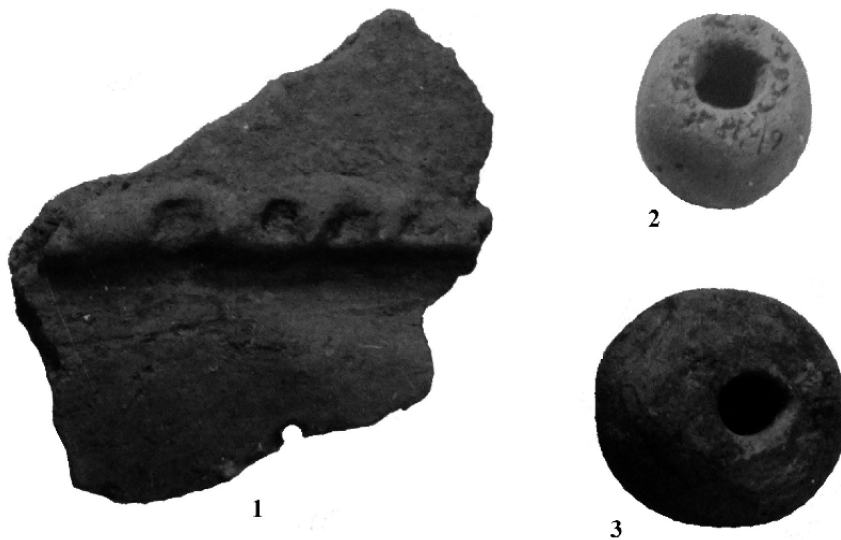


Рис. 67. Знахідки ранньоскіфського часу з території кол. Комсомольського парку в Черкасах (за: Пономаренко, 1981/151)

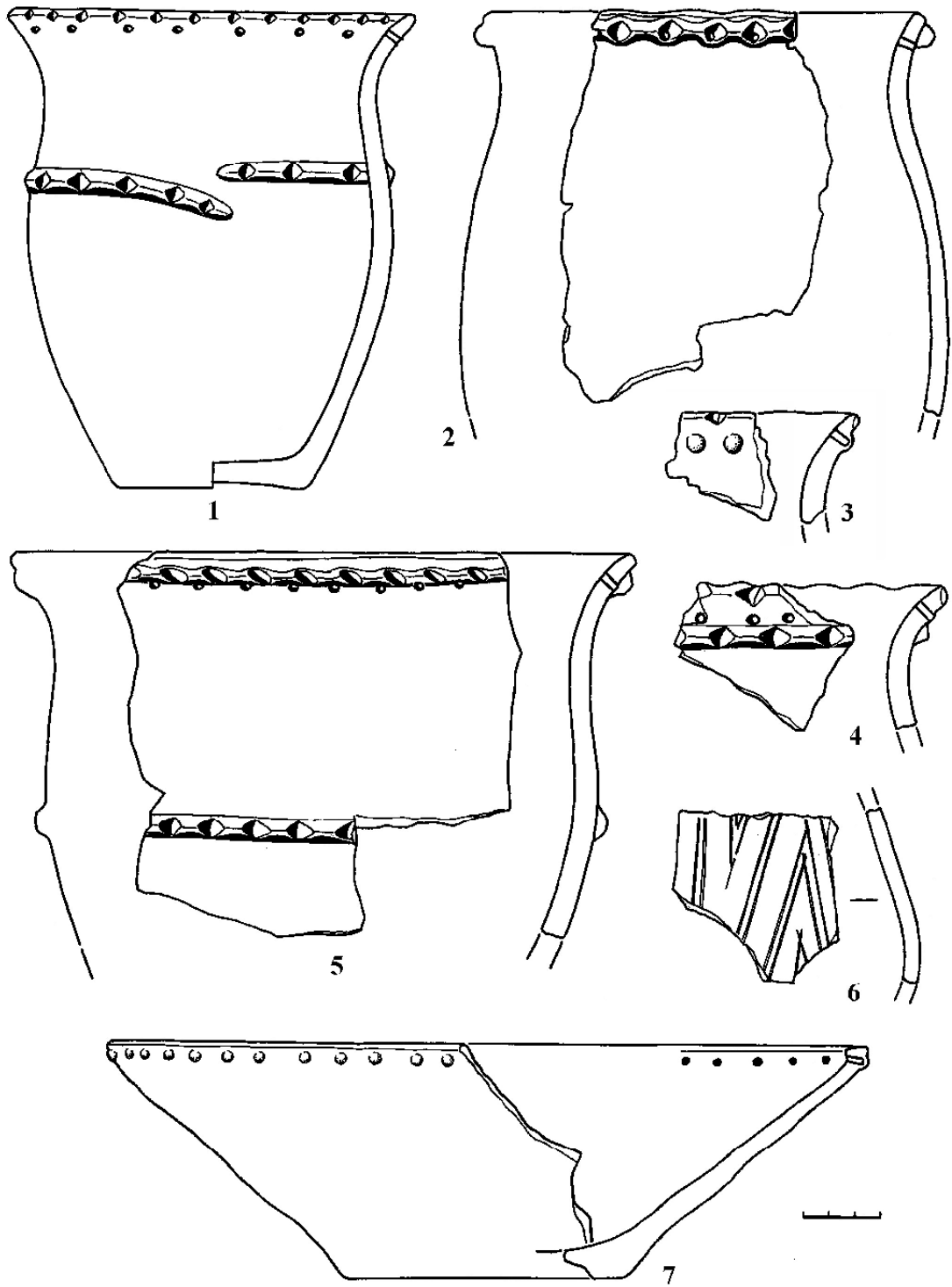


Рис. 68. Багатошарове поселення Дахнівка. Кераміка ранньоскіфського часу
(розкопки М. Брайчевського, 1959 р.)

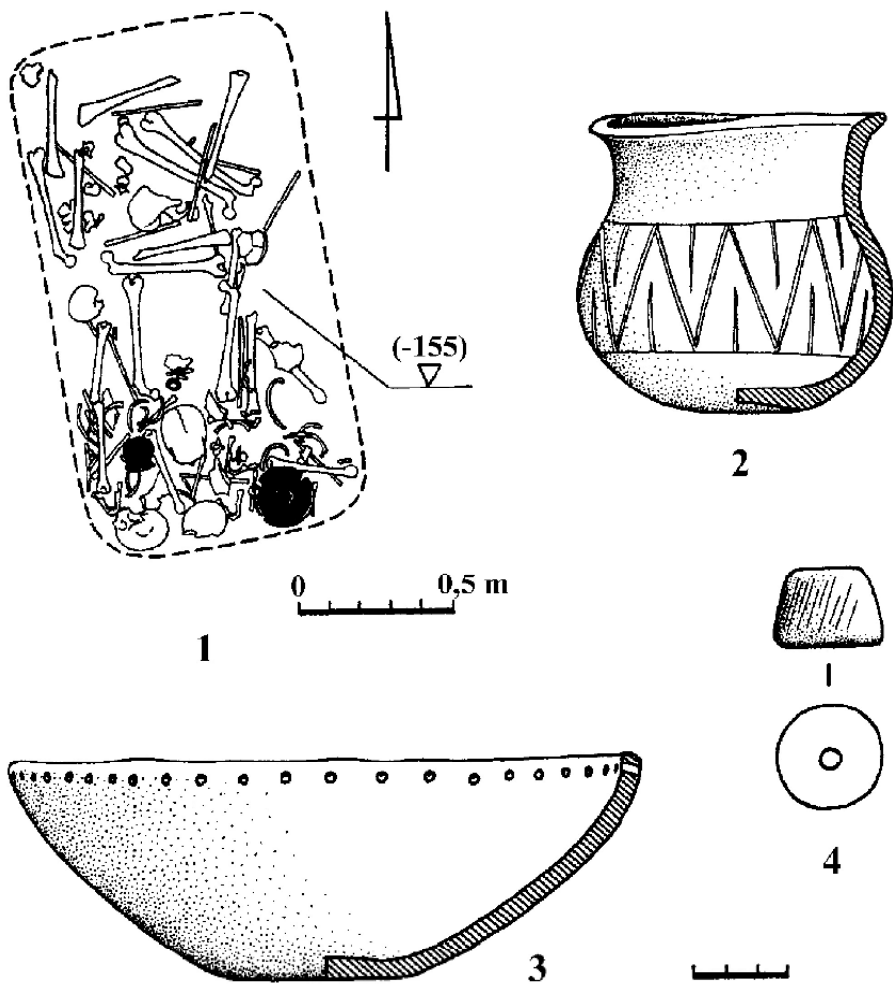


Рис. 69. Могильник ранньозалізного віку Черкаси-Центр 2. Поховання № 1, вул. О. Дашковича, 4 (за: Куштан, 1999/11)

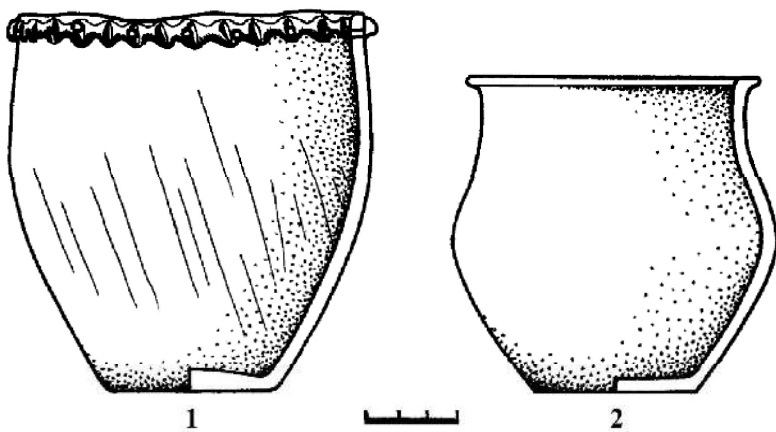


Рис. 70. Могильник ранньозалізного віку Черкаси-Центр 2. Поховання № 2, пров. Ручай (кол. Кірова), 8/1 (за: Куштан, Овчинников, 2003/142)

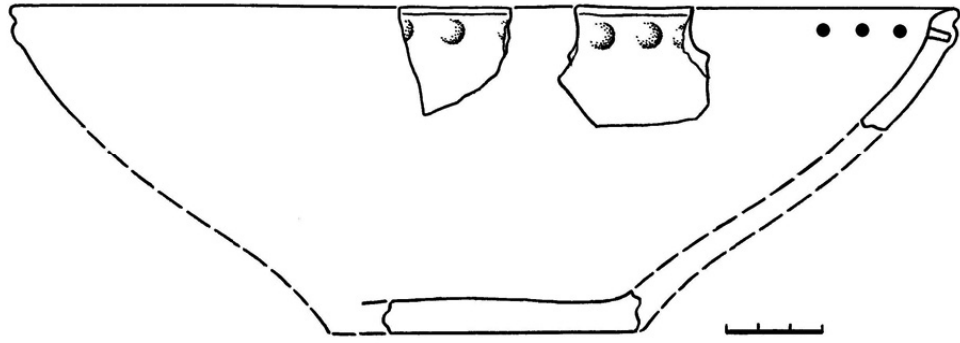


Рис. 71. Розвал миски ранньоскіфського часу з вул. Кавказької, 225/2
(за: Куштан, 2008/107)

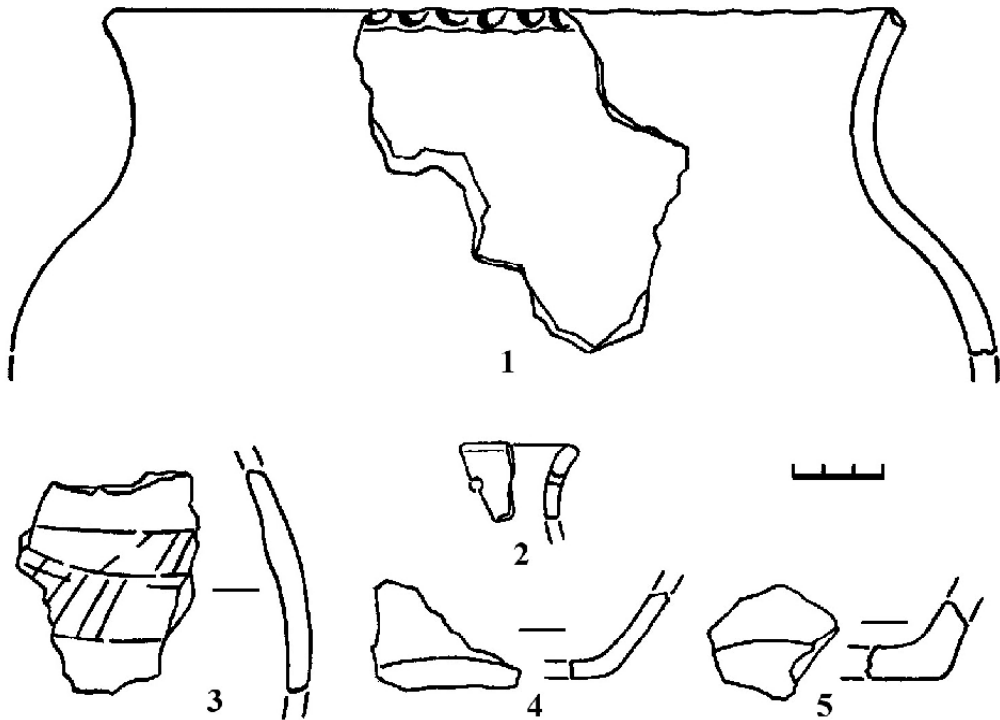


Рис. 72. Кераміка скіфського часу з багатошарового поселення Василиця (1, 2, 4, 5)
та вул. Розкопної, 16 (3) (за: Рець, 1996/71; 1998/104)

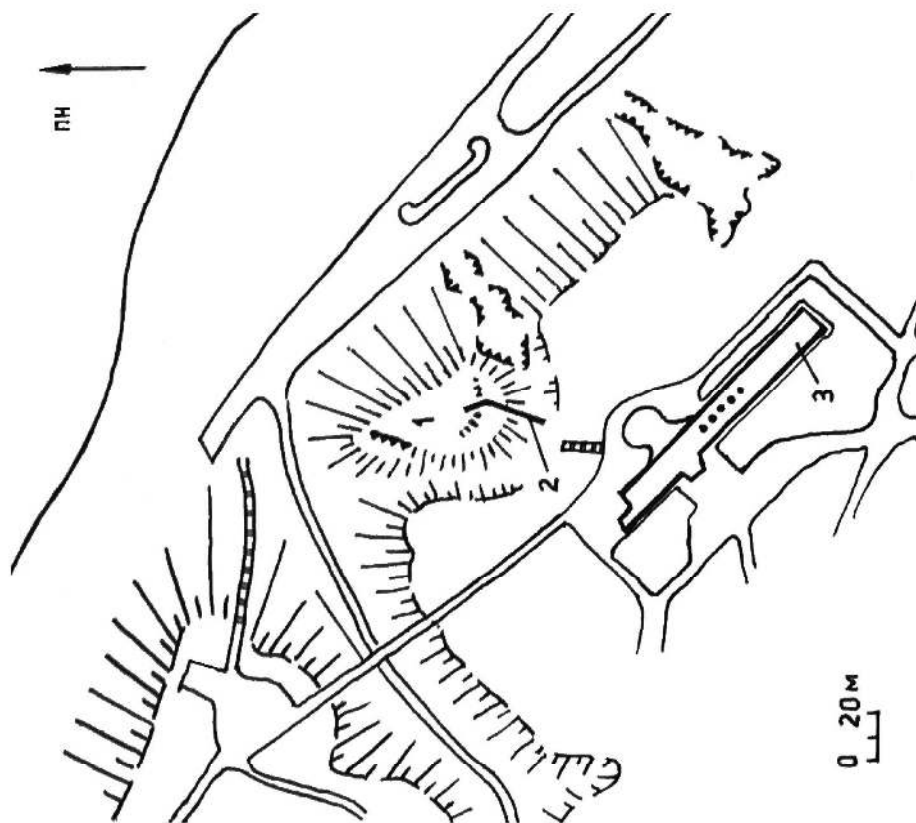


Рис. 73. Городище у парку «Ювілейний». План-схема за дослідженнями 1996 р.: 1 – городище; 2 – розвідувальна траншея; 3 – готель «Турист» (за: Рець, 1997/116)

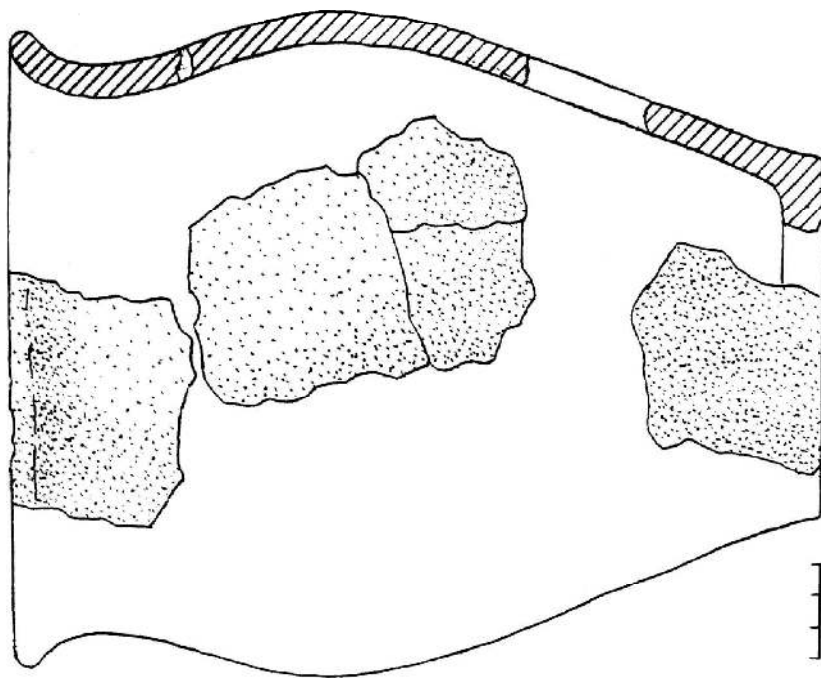


Рис. 74. Розвал горщика пізньоскіфського часу з рову городища у парку «Ювілейний» (за: Рець, 1997/116)

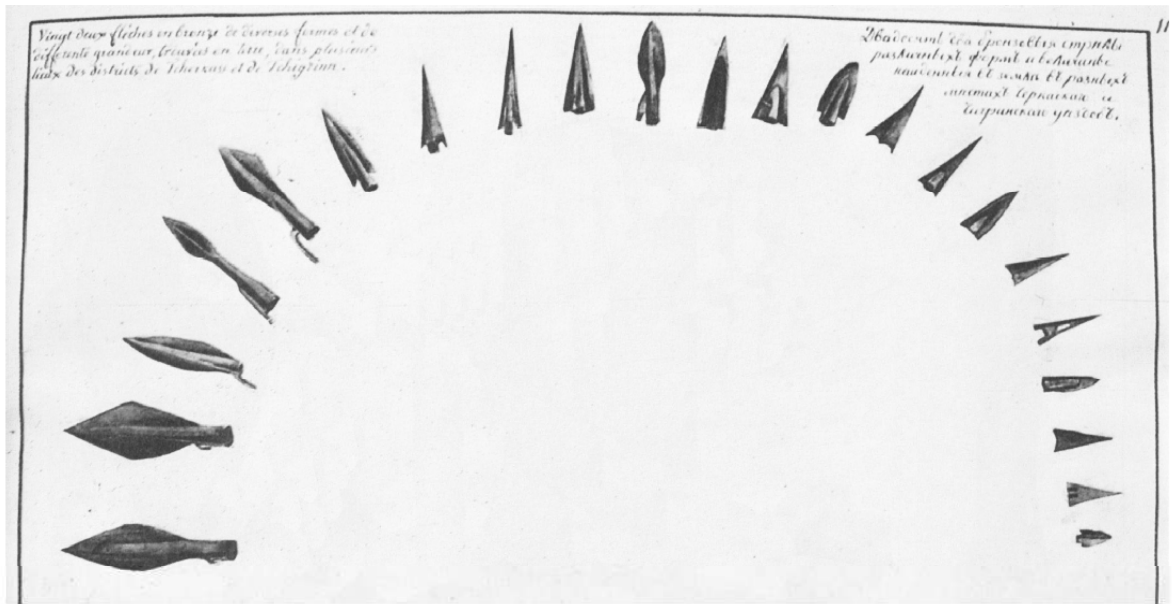


Рис. 75. Бронзові вістря стріл скіфського часу. Випадкові знахідки з території кол. Черкаського та Чигиринського повітів (за: Д. де ля Фліз, 1996)

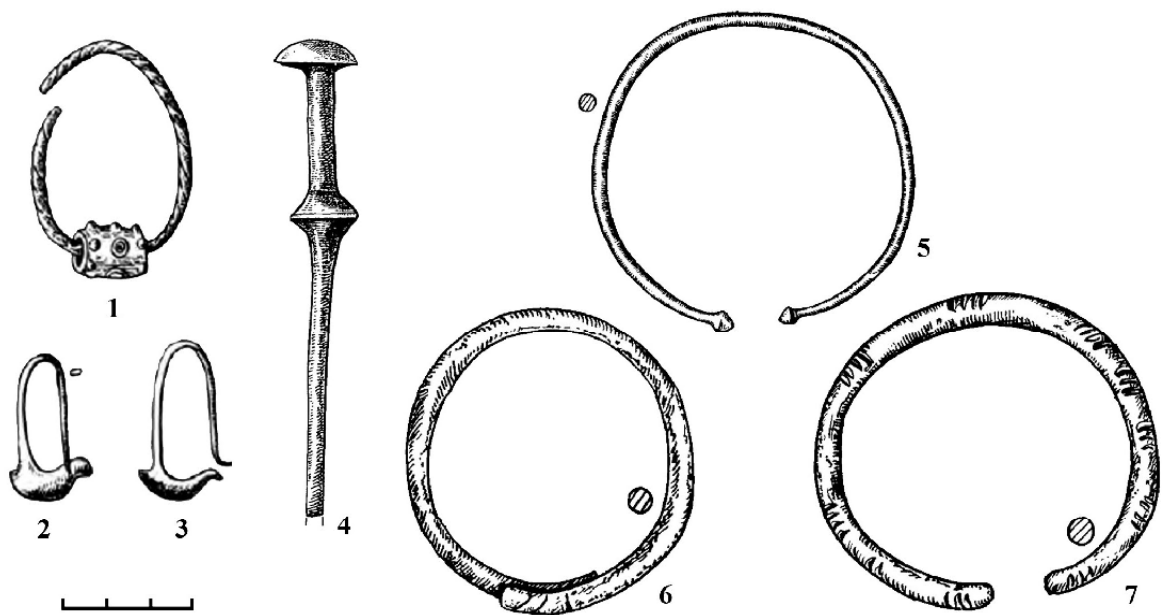


Рис. 76. Бронзові прикраси скіфського часу. Випадкові знахідки з території м. Черкаси та кол. Черкаського повіту (за: Петренко, 1967; 1978)

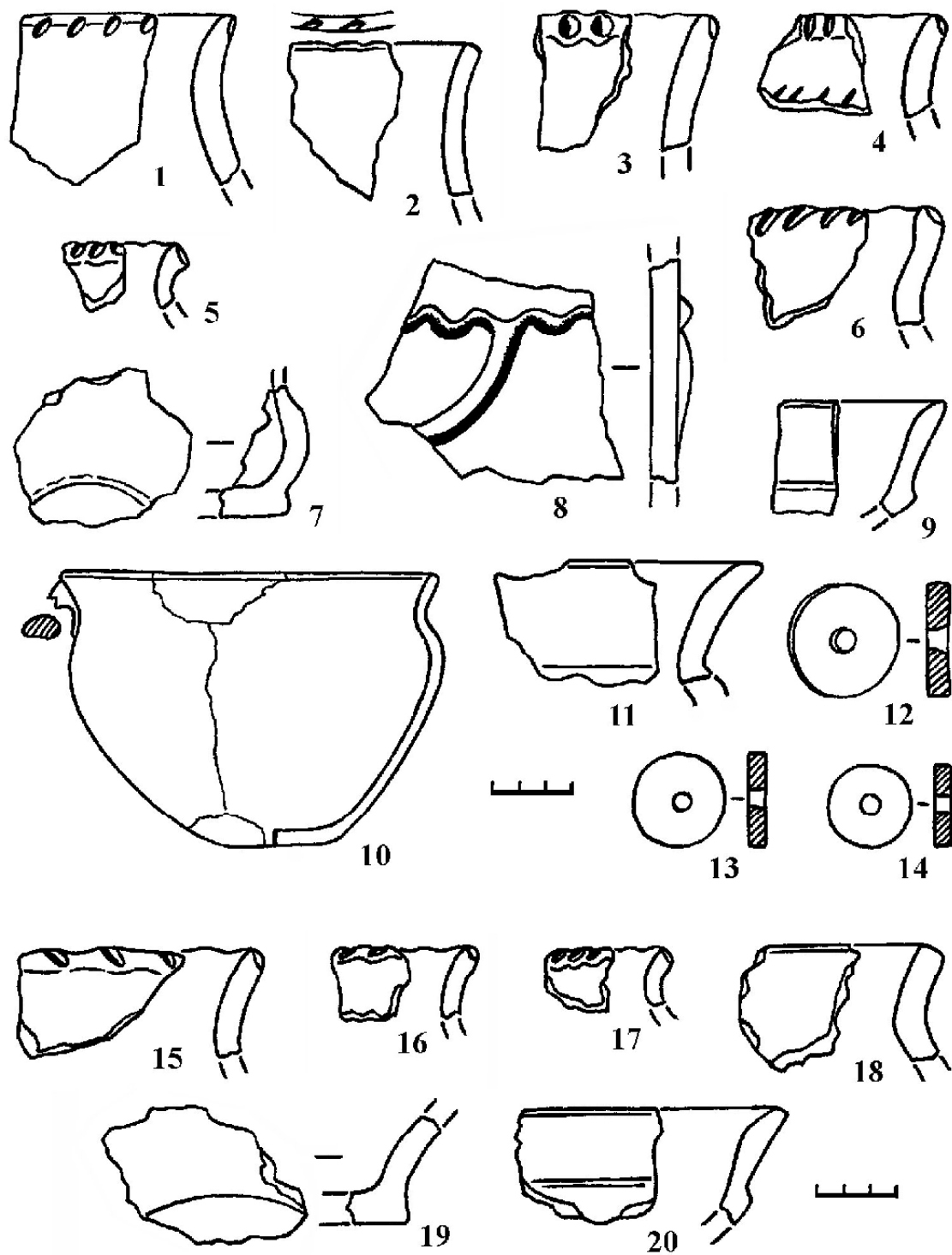


Рис. 77. Матеріали зарубинецької культури з городища Василиця (1-14) та поселення Василиця-2 (15-20): кераміка (за: Петрашенко, 1982/36; Рець, 1997/116; 1998/104)

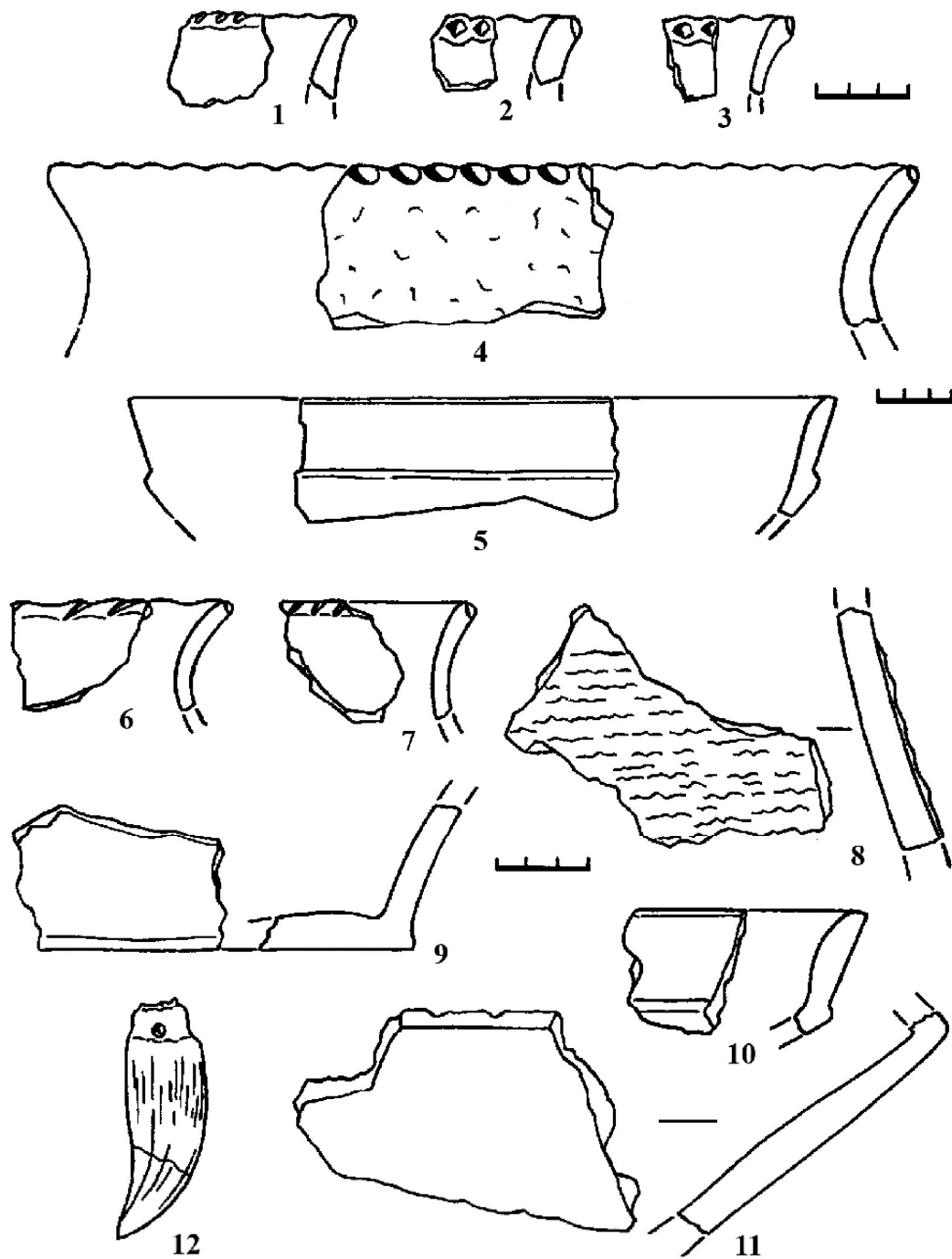


Рис. 78. Матеріали зарубинецької культури з м. Черкаси: 1 – р-н вул. Героїв Сталінграда; 2, 3 – р-н готелю «Жовтень» («Апельсин»); 4, 5 – узв. Парковий, 11; 6, 7, 9, 10 – вул. Розкопна, 16; 8, 11, 12 – сквер ім. Б. Хмельницького (за: Рець, 1996/71; Куштан, 2000/20; 2005/51; Куштан, Овчинников, 2003/142)



Рис. 79. Підвіска із золотої монети – наслідування римському ауреусу II–I ст. до н. е. Зарубинецька культура (?). Випадкова знахідка з Черкас. Прорис із експозиції ЧКМ



Рис. 80. Бронзова фібула латенського типу. Зарубинецька культура. Випадкова знахідка з території кол. Черкаського повіту (за: Древности Приднепровья, 1901)

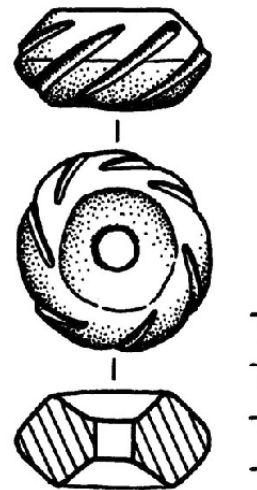


Рис. 81. Керамічне прясельце вельбарської (?) культури з культурного шару по вул. Верхній Горувій (кол. Фрунзе), 13 (розкопки М. та Л. Сиволапів, 1996 р.)

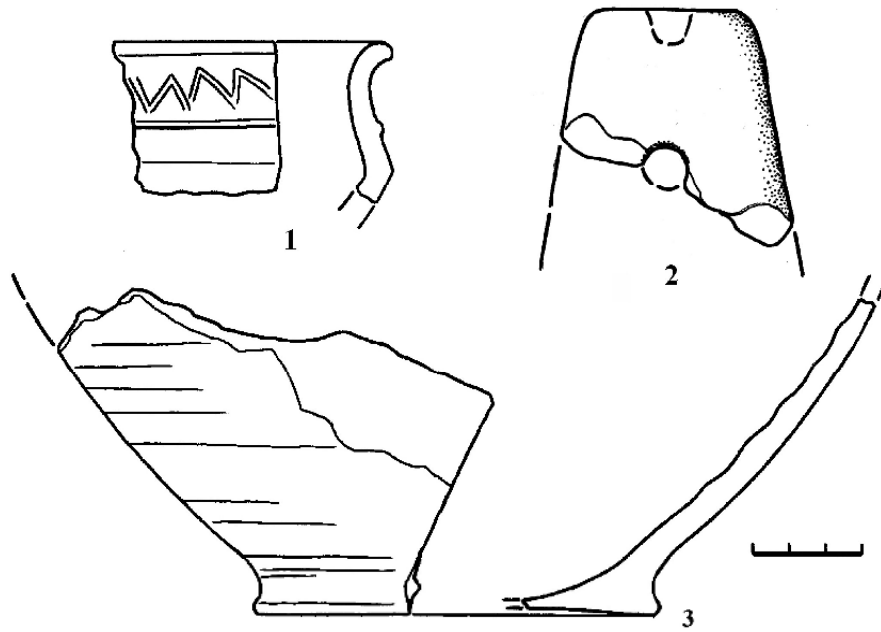


Рис. 82. Поселення Дахнівка. Матеріали черняхівської культури (розкопки М. Брайчевського, 1959 р.)

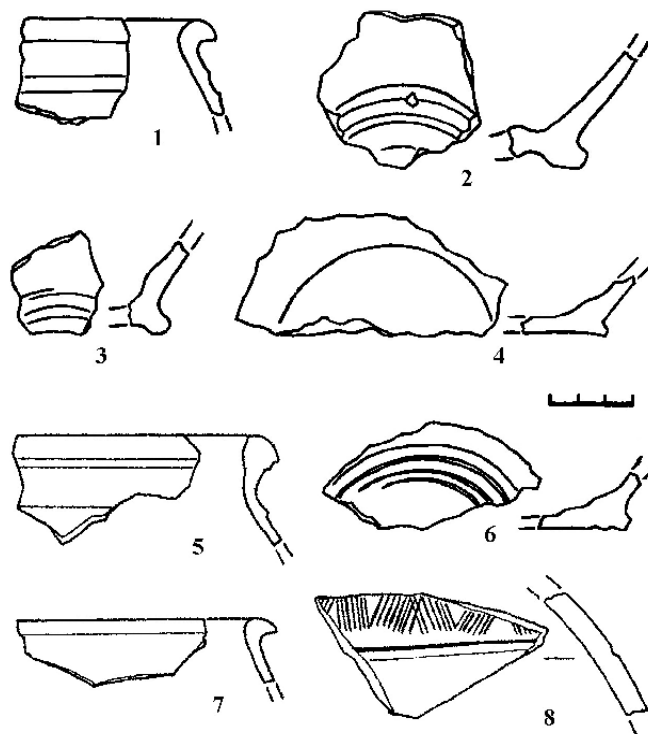


Рис. 83. Матеріали черняхівської культури з Черкас: 1-4 – р-н вул. Героїв Сталінграда; 5-8 – вул. Розкопна, 16 (за: Рець, 1996/71; Куштан, Овчинников, 2003/142)

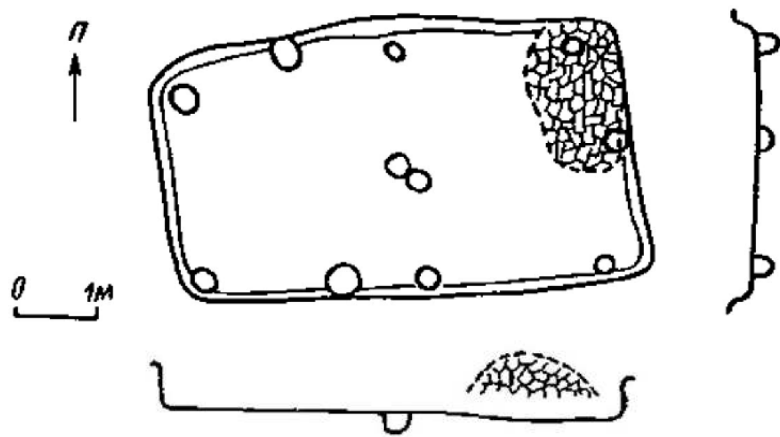


Рис 84. Поселення Червона Слобода. План і розрізи житла черняхівської культури (за: Симонович, 1969)

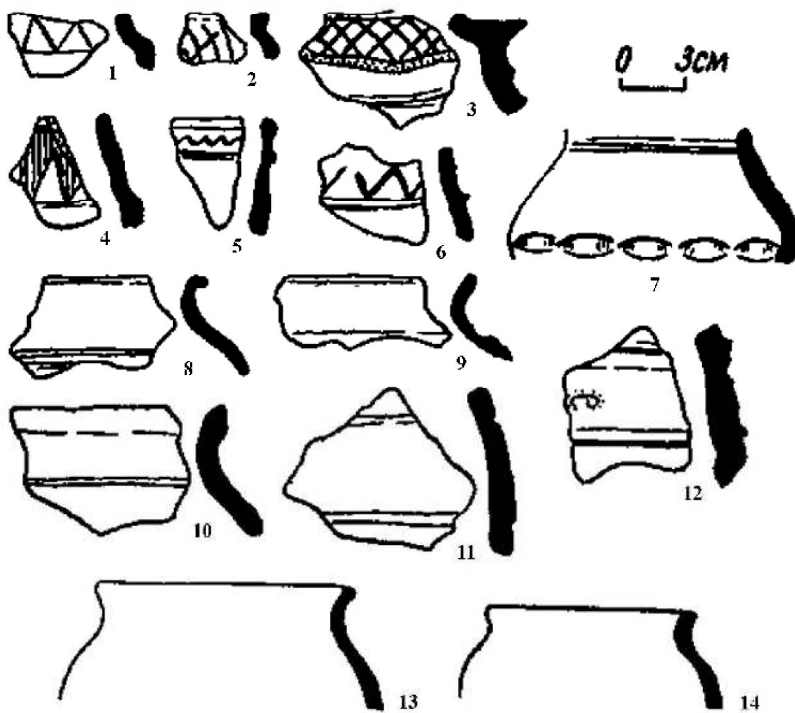


Рис. 85. Поселення Червона Слобода. Кераміка черняхівської культури: 1-12 – кружална; 13, 14 – ліпна (за: Симонович, 1969)



Рис. 86. Поселення Червона Слобода. Залізне вістря списа (за: Симонович, 1969)

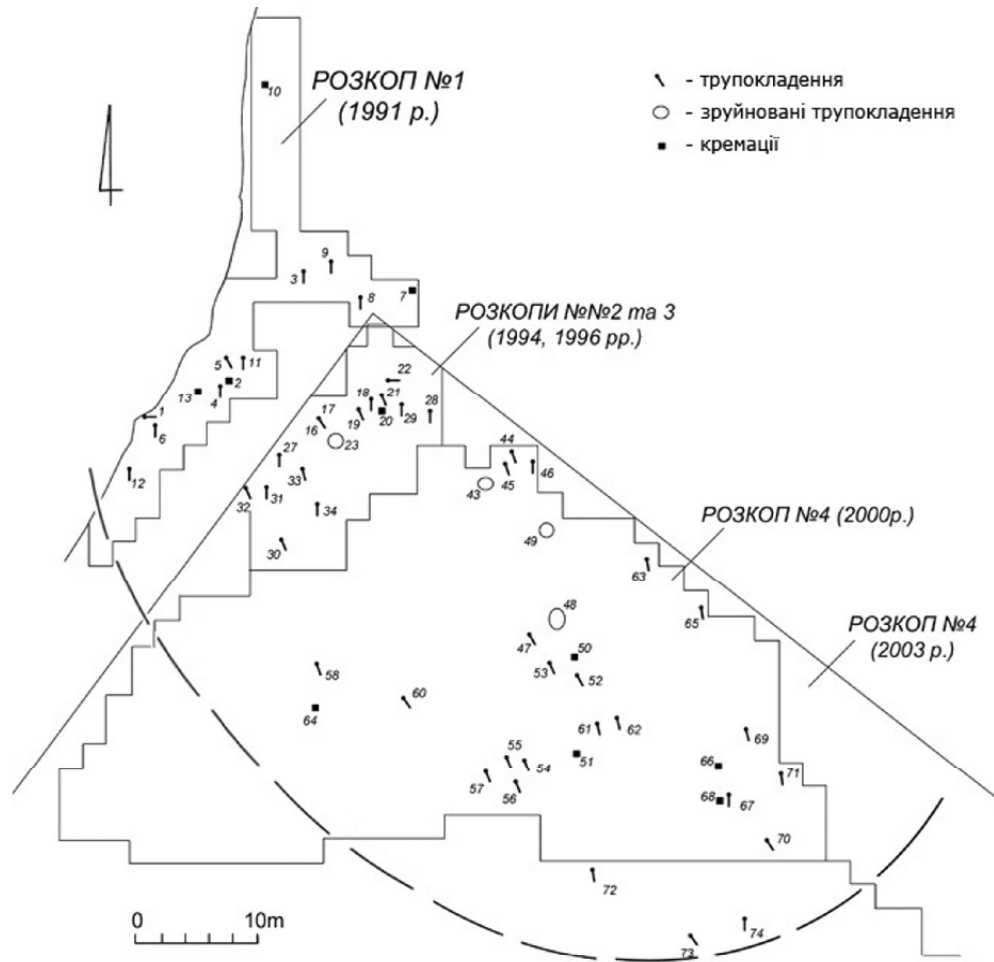


Рис. 87. План дослідженої частини могильника черняхівської культури Черкаси-Центр (за: Куштан, Петраускас, 2011)

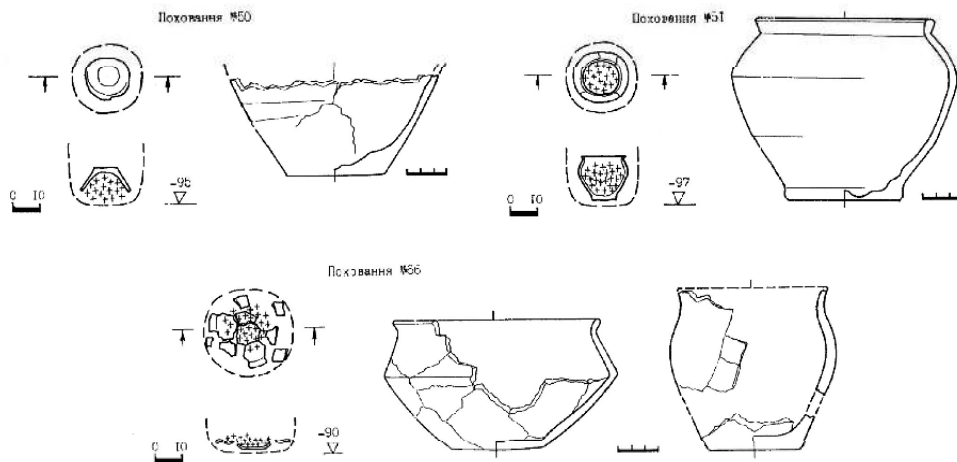


Рис. 88. Могильник Черкаси-Центр. Поховання за обрядом кремації (за: Куштан, 2000/20)

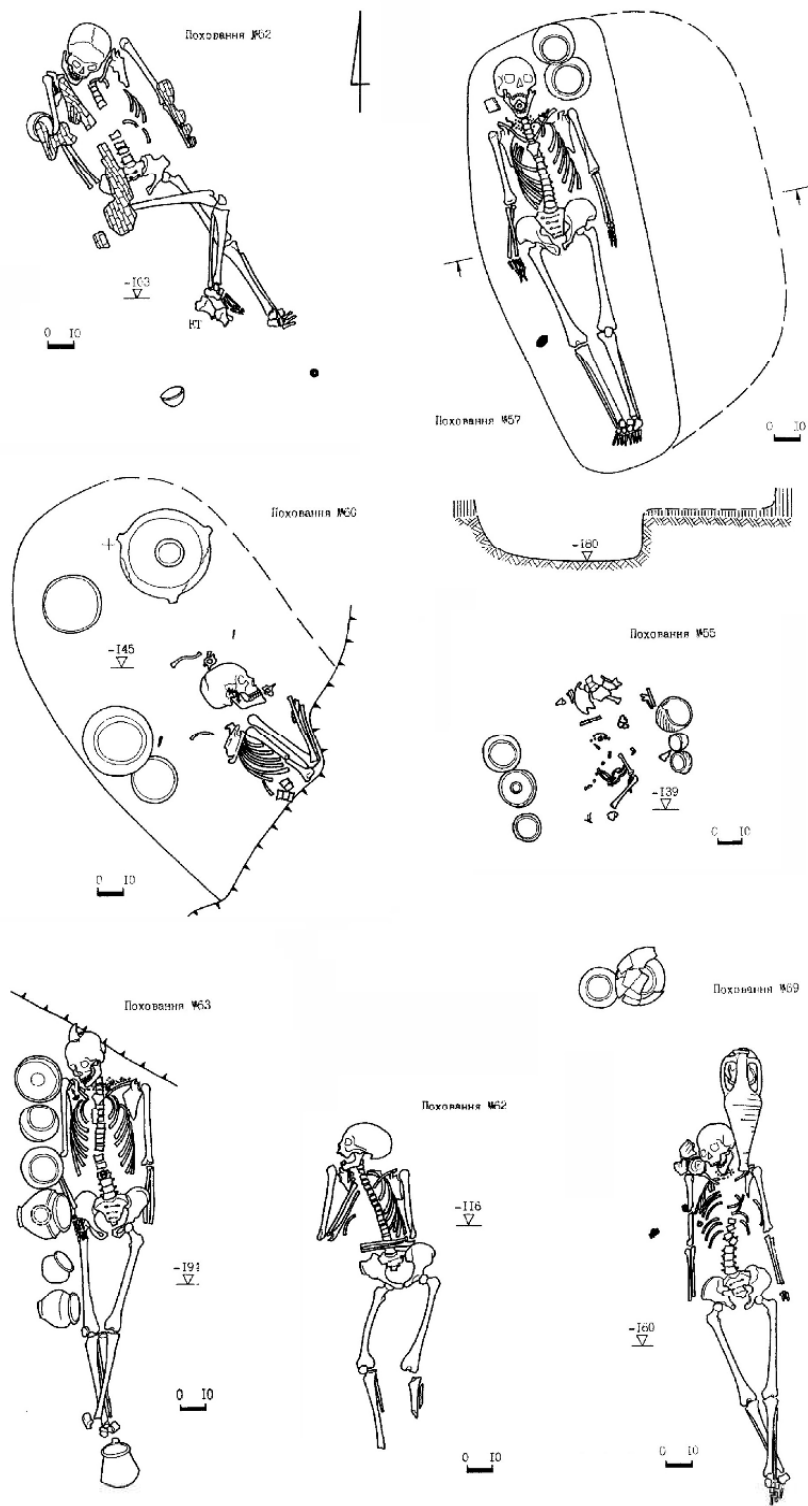


Рис. 89. Могильник Черкаси-Центр. Поховання за обрядом інгумації (за: Куштан, 2000/20)



Рис. 90. Знахідки з могильника Черкаси-Центр. Черняхівська культура (за: Куштан, 2000/20)

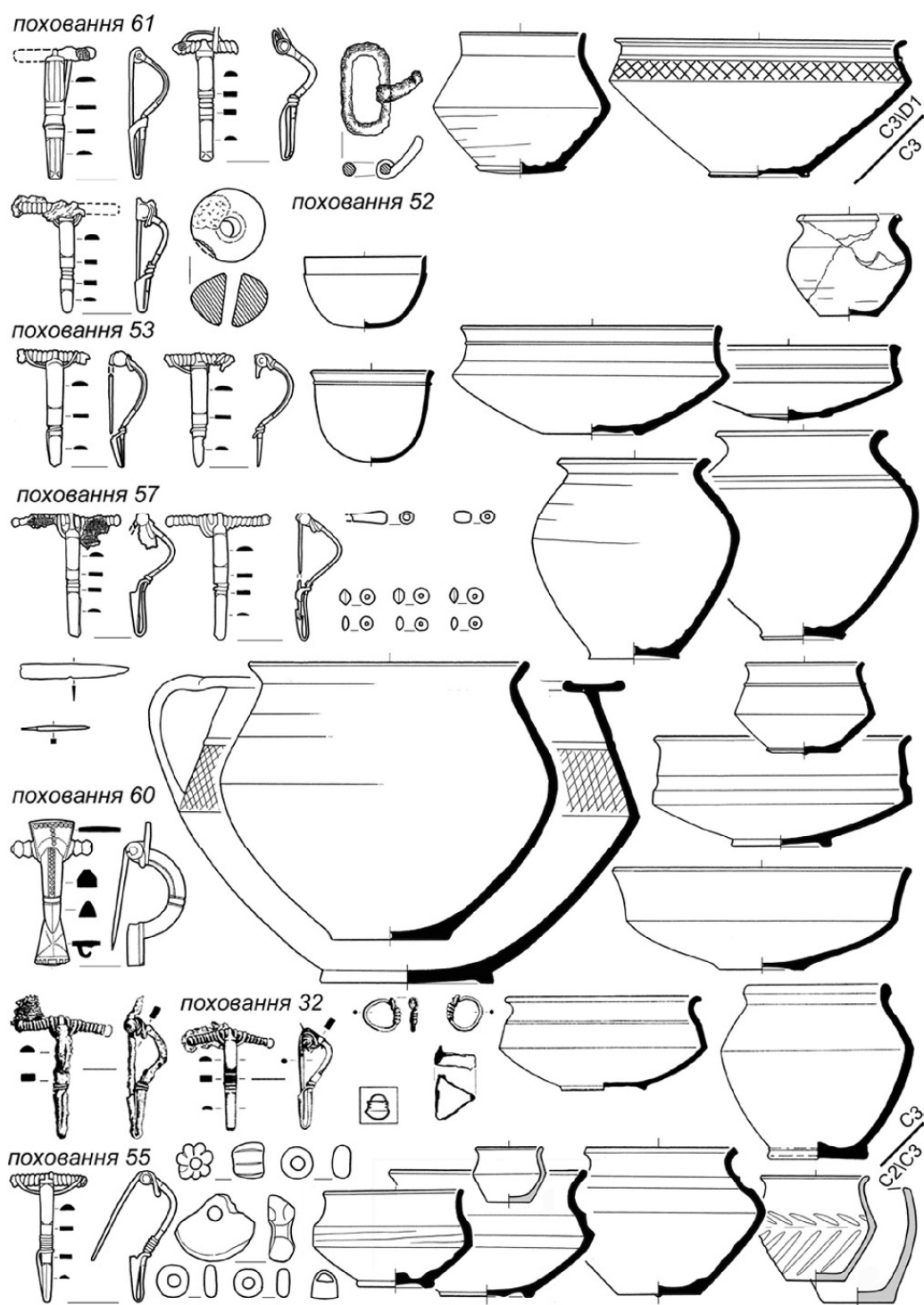


Рис. 91. Хронологія могильника черняхівської культури Черкаси-Центр
(за: Куштан, Петраускас, 2011)

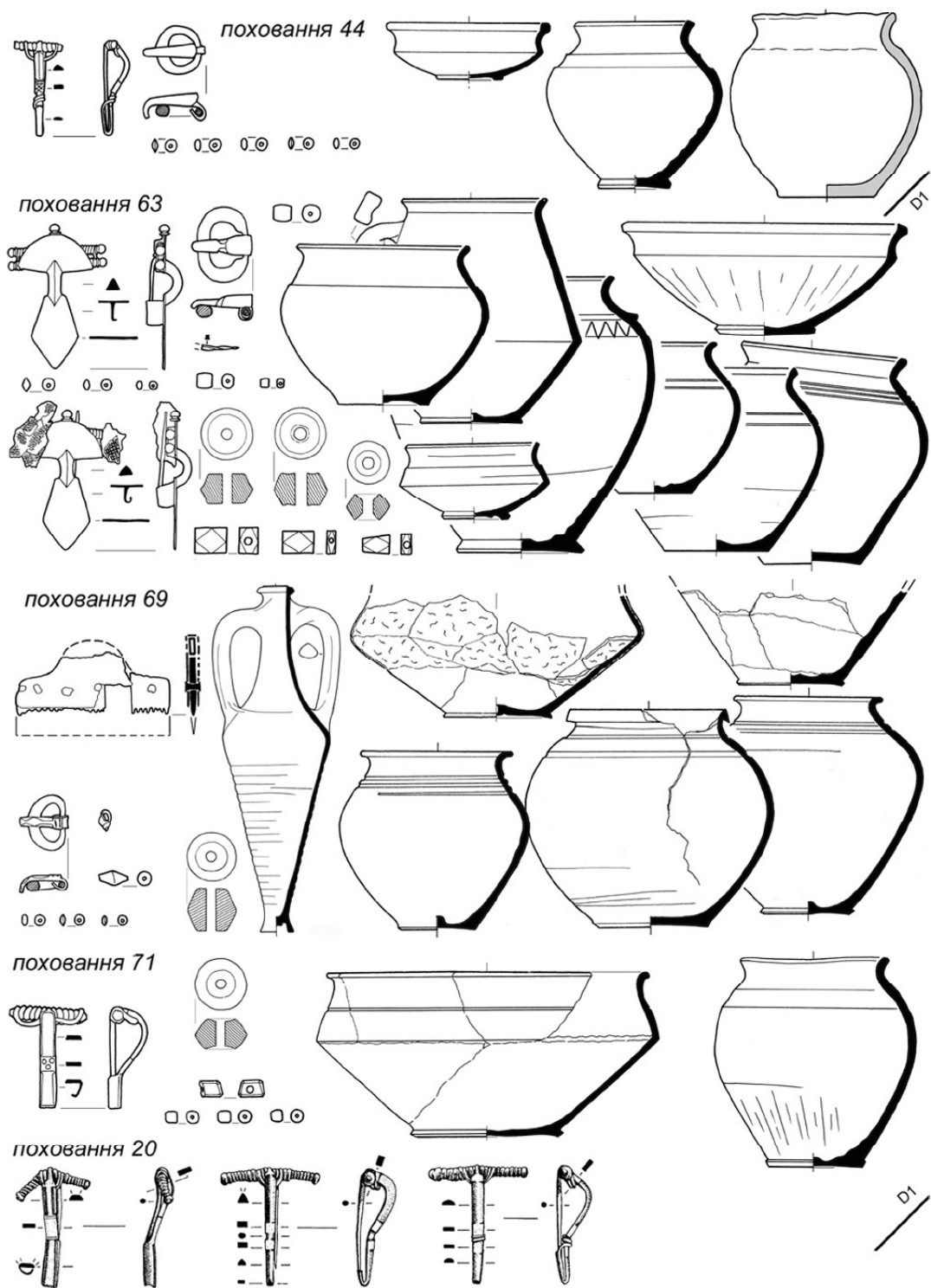


Рис. 92. Хронологія могильника черняхівської культури Черкаси-Центр (продовження)
(за: Куштан, Петраускас, 2011)



Рис. 93. Ваза черняхівської культури. Випадкова знахідка з Черкас (м-р Митниця).
Археологічний музей Середньої Наддніпрянщини ЧНУ ім. Б. Хмельницького

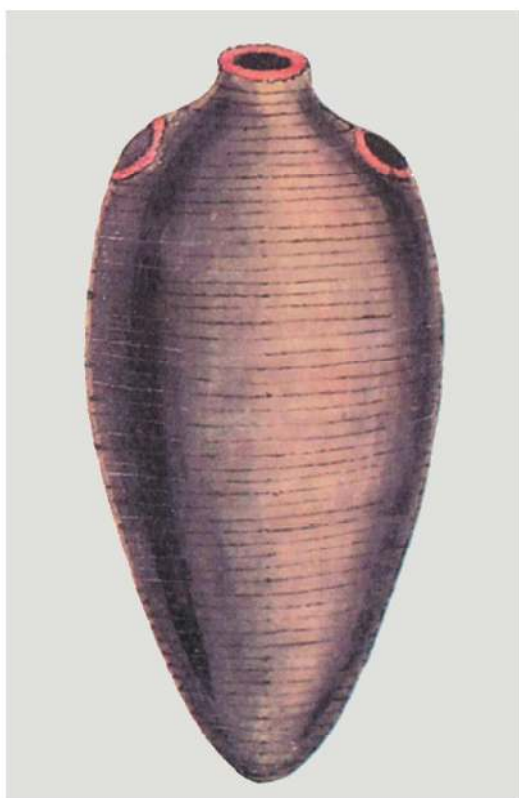


Рис. 94. Пізньоантична амфора з могильника (?)
черняхівської культури в с. Червона Слобода
(за: Д. де ля Фліз, 1996)

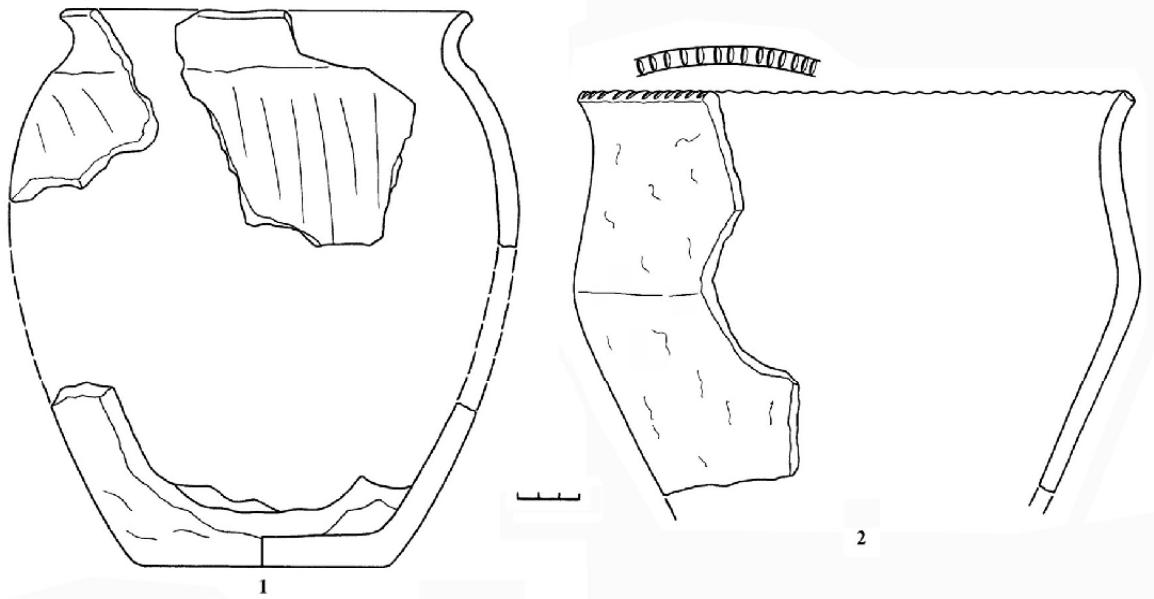


Рис. 95. Кераміка пеньківської культури з багатошарового поселення Дахнівка (розкопки М. Брайчевського, 1959 р.)

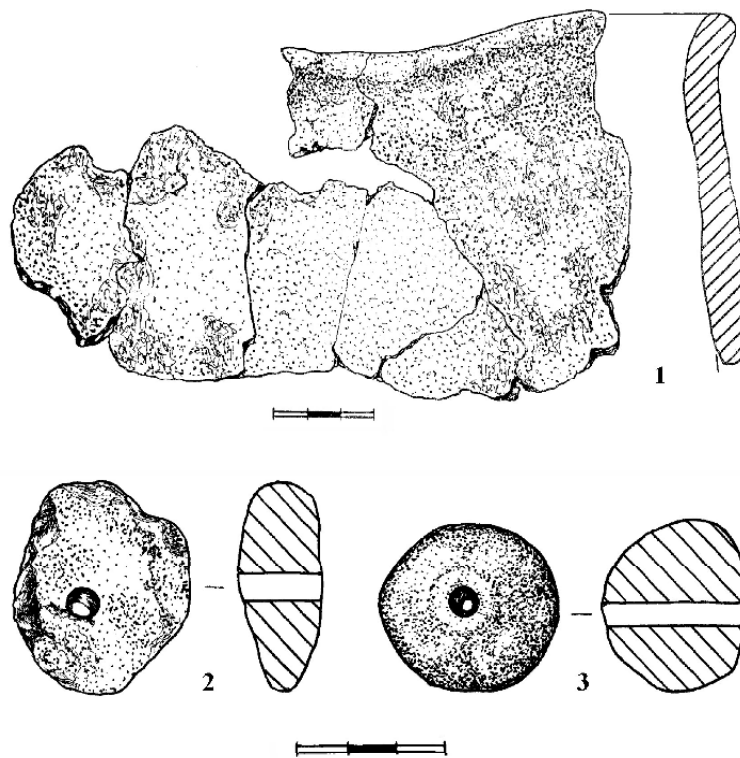


Рис. 96. Матеріали пеньківської культури з поселення Дахнівка (за: Телегин, Титова, 1981/24)

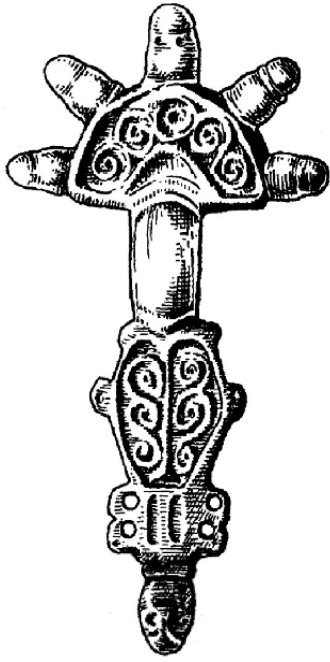


Рис. 97. Бронзова фібула. Пеньківська культура. Випадкова знахідка з Черкас, вул. Розкопна (за: Рыбаков, 1953)

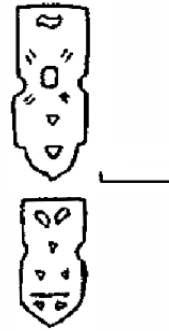


Рис. 98. Срібні поясні накладки. Пеньківська культура. Випадкова знахідка з Черкас. Малюнок О. Спіцина (за: Гавритухин, Обломский, 1996)



Рис. 99. Бронзовий хрест-енколпійон давньоруського часу. Випадкова знахідка з території кол. Черкаського повіту (за: Древности Русские..., 1899)



Рис. 100. Василицький скарб XIV ст. Срібні сьюльгами (за: Строкова, 2006)



Рис. 101. Василицький скарб XIV ст. (продовження). Срібні прикраси: браслети (1–5), серги (6–8), гудзик (9), застібка-фібула (10), персні (11–18) (за: Строкова, 2006)

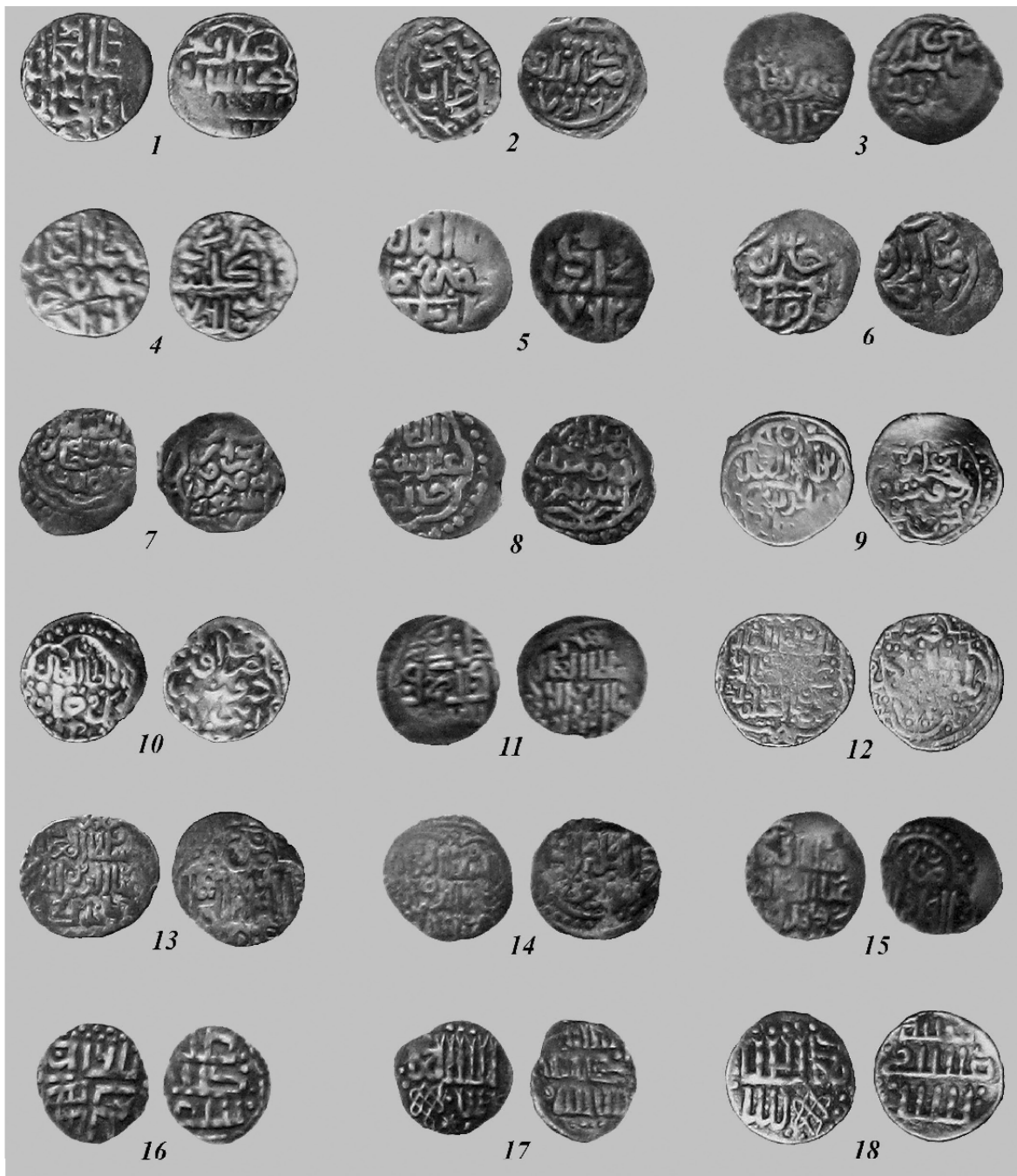


Рис. 102. Василицький скарб XIV ст. (продовження). Золотоординські срібні монети (данги) (1–15) та їх наслідування (16–18): 1 – Джанібек, Гюлістан, 752 р. Х.; 2 – Бердібек, Азак, 759 р. Х.; 3 – Кульпа, Сарай ал-Джедід, 760 р. Х.; 4, 5 – Хизр-хан, Гюлістан, 762 р. Х.; 6 – Абдулах-хан, Азак, 765 р. Х.; 7–9 – Абдулах, «чекан Ординський», 770 р. Х.; 10 – Мухаммед Булак-хан, «чекан Ординський», 771 р. Х.; 11 – Мухаммед Булак-хан, Орда, 772(3) р. Х.; 12 – Мухаммед Булак-хан, Біла Орда, 775 р. Х.; 13–15 – Мухаммед Булак-хан, 777 р. Х.; 16–18 – Київське князівство, 1362 – 1394 рр. (за: Зразюк, Строкова, Хромов, 2007)



Рис. 103. Скарб срібних гривен з Василиці (за: Шостопал, 2007)

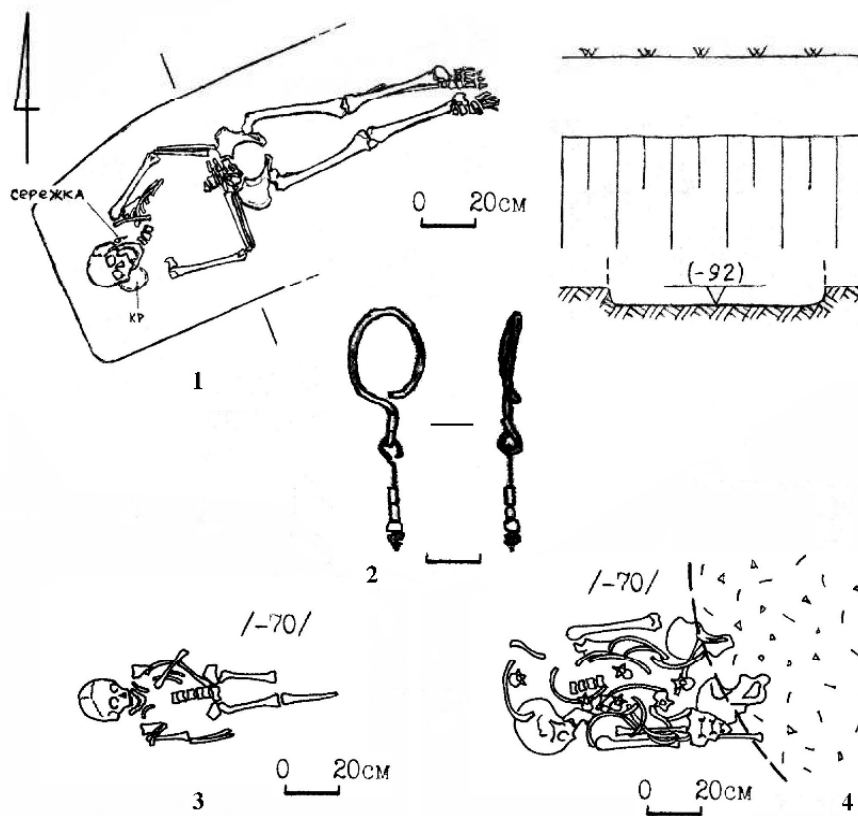


Рис. 104. Могильник Василиця, XIV ст.: 1, 2 – пох. № 1; 3 – пох. № 2; 4 – пох. № 3 (за: Рець, 1996/71; Куштан, 1999/11)

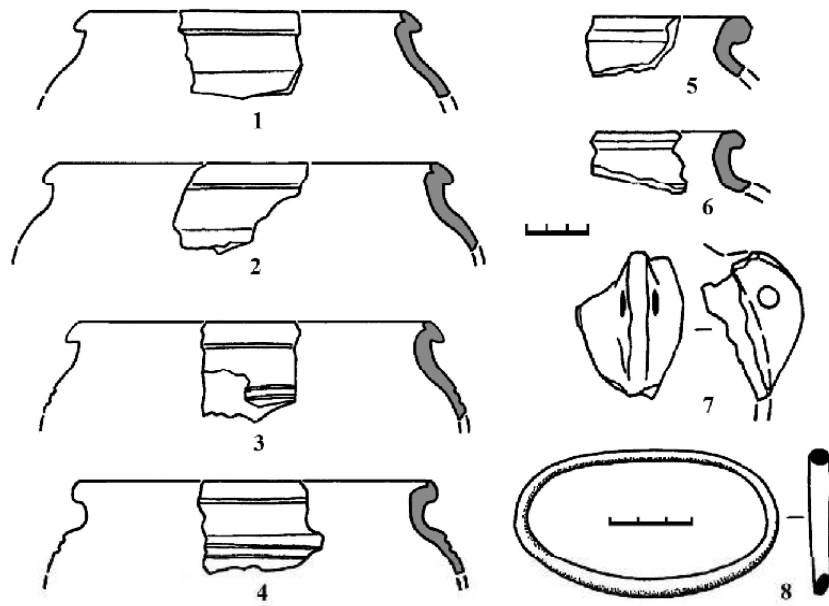


Рис. 105. Могильник Василиця. Знахідки 2-ї пол. XIV ст. з культурного шару:
1-7 – кераміка; 8 – бронза (за: Рець, 1996/71; Куштан, 1999/11)

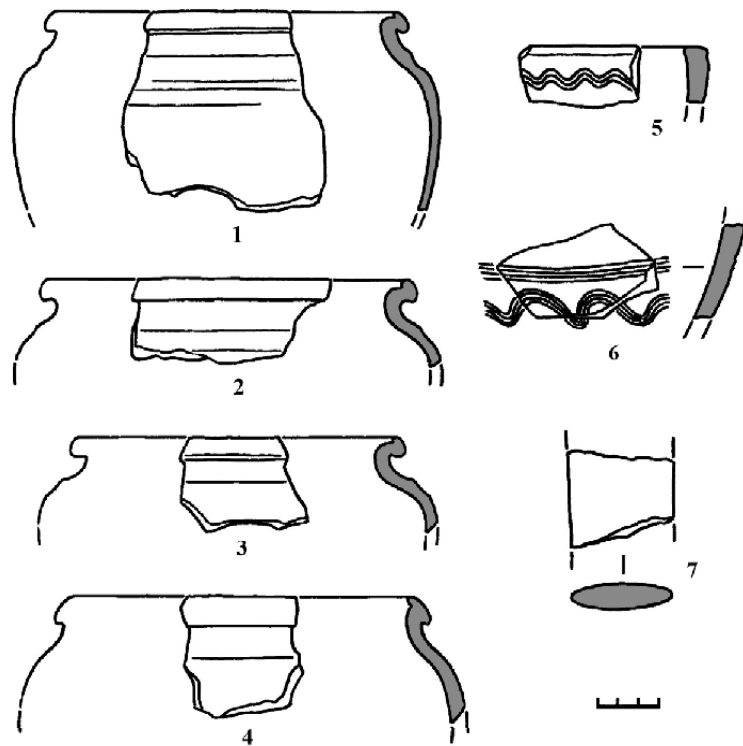


Рис. 106. Поселення Василиця. Кераміка 2-ї пол. XIV ст. (за: Рець, 1998/104)



Рис. 107. Підніжжя Дзеленьгори. Бронзова сережка XIV–XV ст. з узв. Старособорного (кол. Островського). Експозиція ЧКМ



Рис. 108. Срібні сережки з курганного поховання біля с. Чартовець (Польща) (за: Grochecki, 2012)

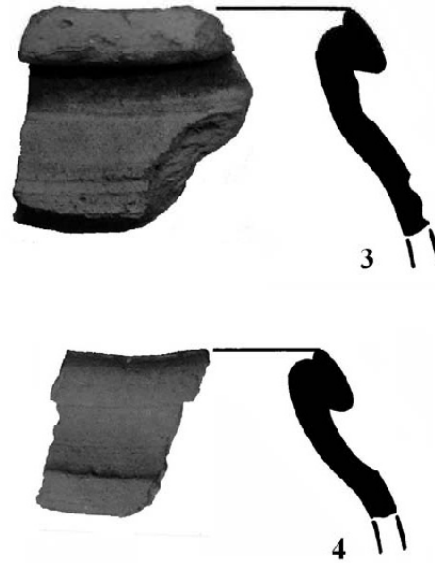
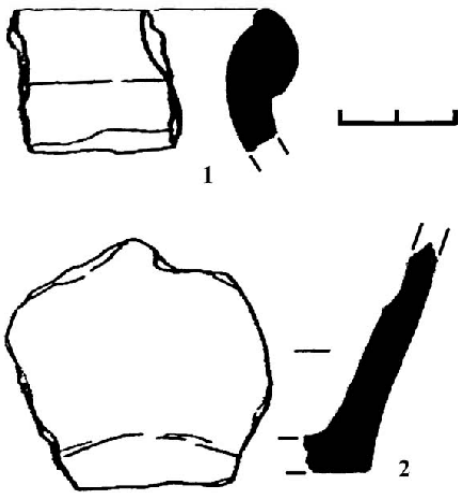


Рис. 109. Фрагменти горщиків 2-ї пол. XIV ст., знайдених на городищі у парку «Ювілейний» (1, 2) та в р-ні Пагорба Слави (3, 4) (за: Рець, 1997/116; Пономаренко, 1981/151)

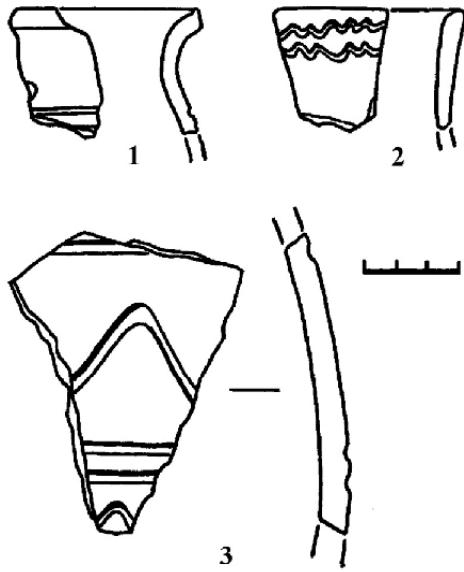


Рис. 110. Багатошарове поселення на перехресті вул. Героїв Сталінграда і Нижньої Горової / Калініна (навпроти річкового вокзалу). Кераміка 2-ї пол. XIV ст. (за: Рець, 1996/71)



Рис. 111. Мідна пряжка XIV ст. з культурного шару по вул. Верхній Горовій (кол. Фрунзе), 13 (розкопки М. та Л. Сиволапів, 1996 р.)

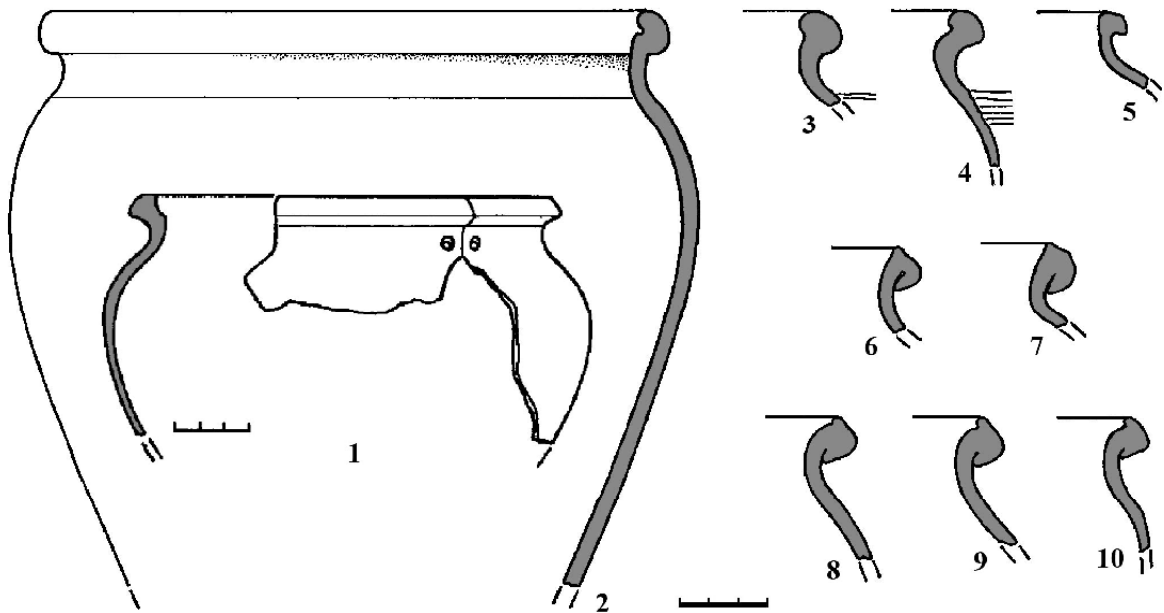


Рис. 112. Підніжжя Дзеленьгори. Кераміка 1-ї пол. XV ст. з узв. Старособорного (кол. Островського), 3 (за: Куштан, Овчинников, 2003/142; Куштан, 2010/42)

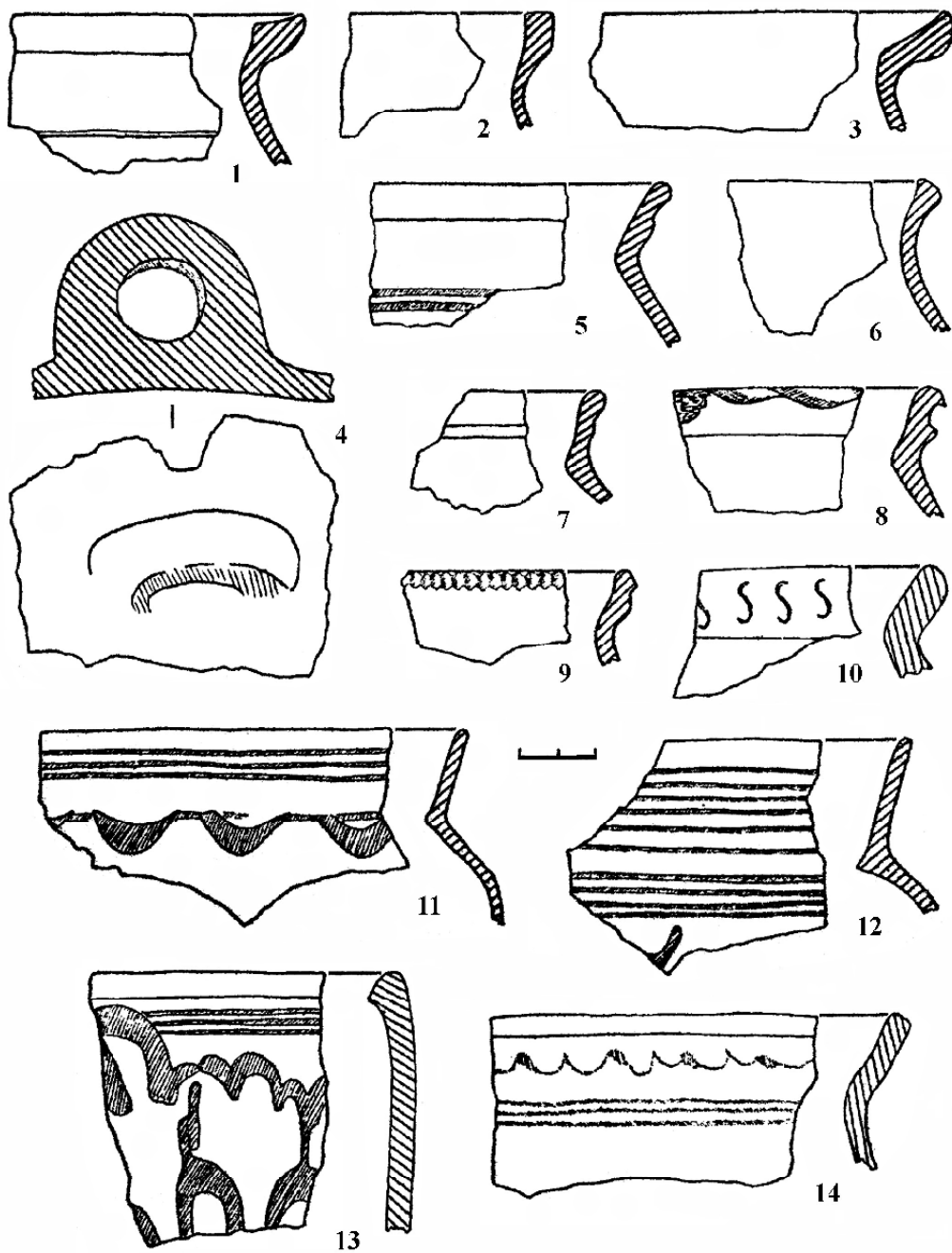


Рис. 113. Територія кол. Комсомольського парку (нині – скверу ім. Б. Хмельницького). Кераміка 2-ї пол. XV–XVI ст. (1–4) та XVII – 1-ї пол. XVIII ст. (5–14) (за: Петрашенко, 1982/36)

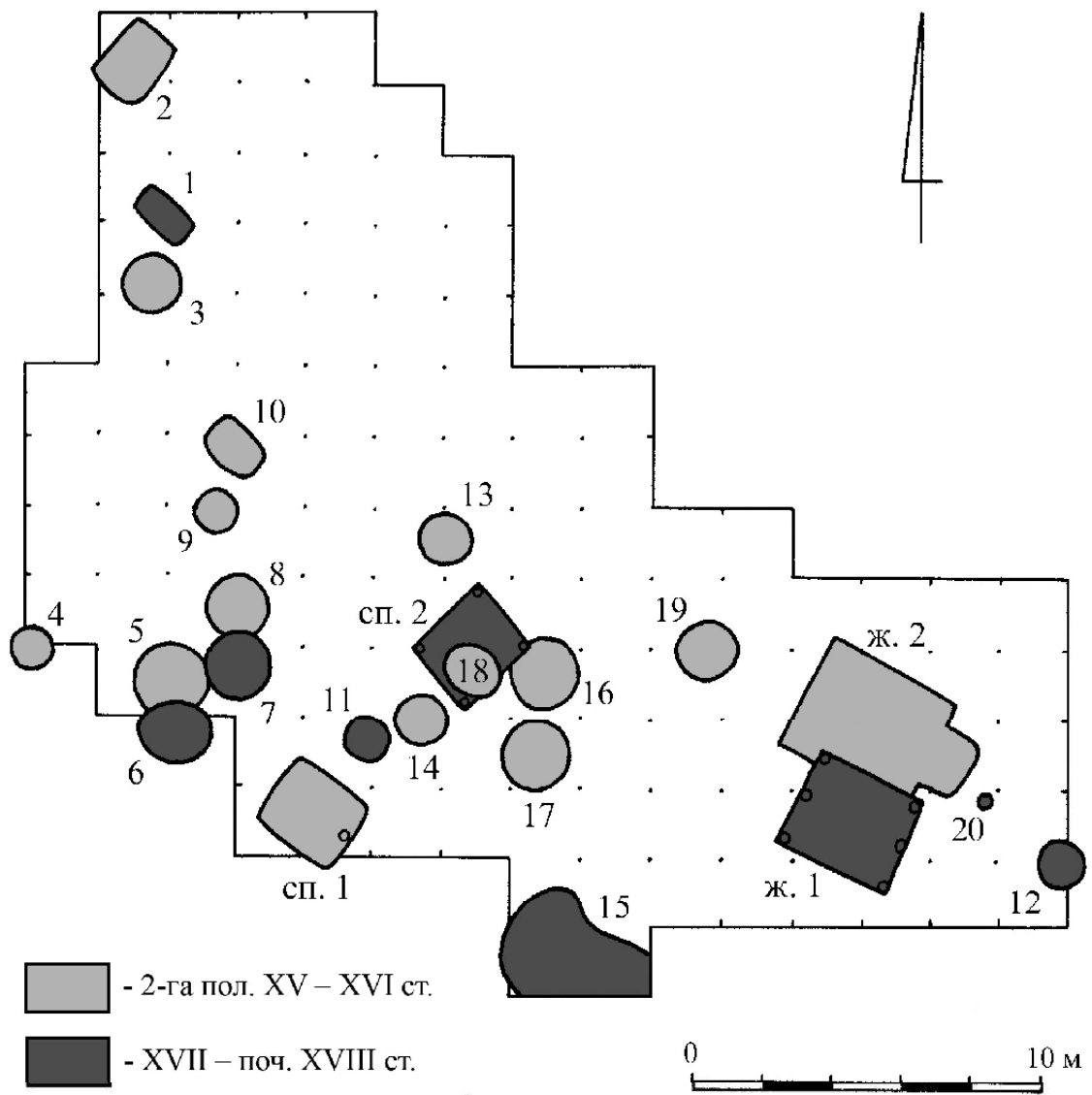


Рис. 114. Посад Черкаського замку. План розкопу по вул. Смілянській, 2 (за: Куштан, 2002/73)

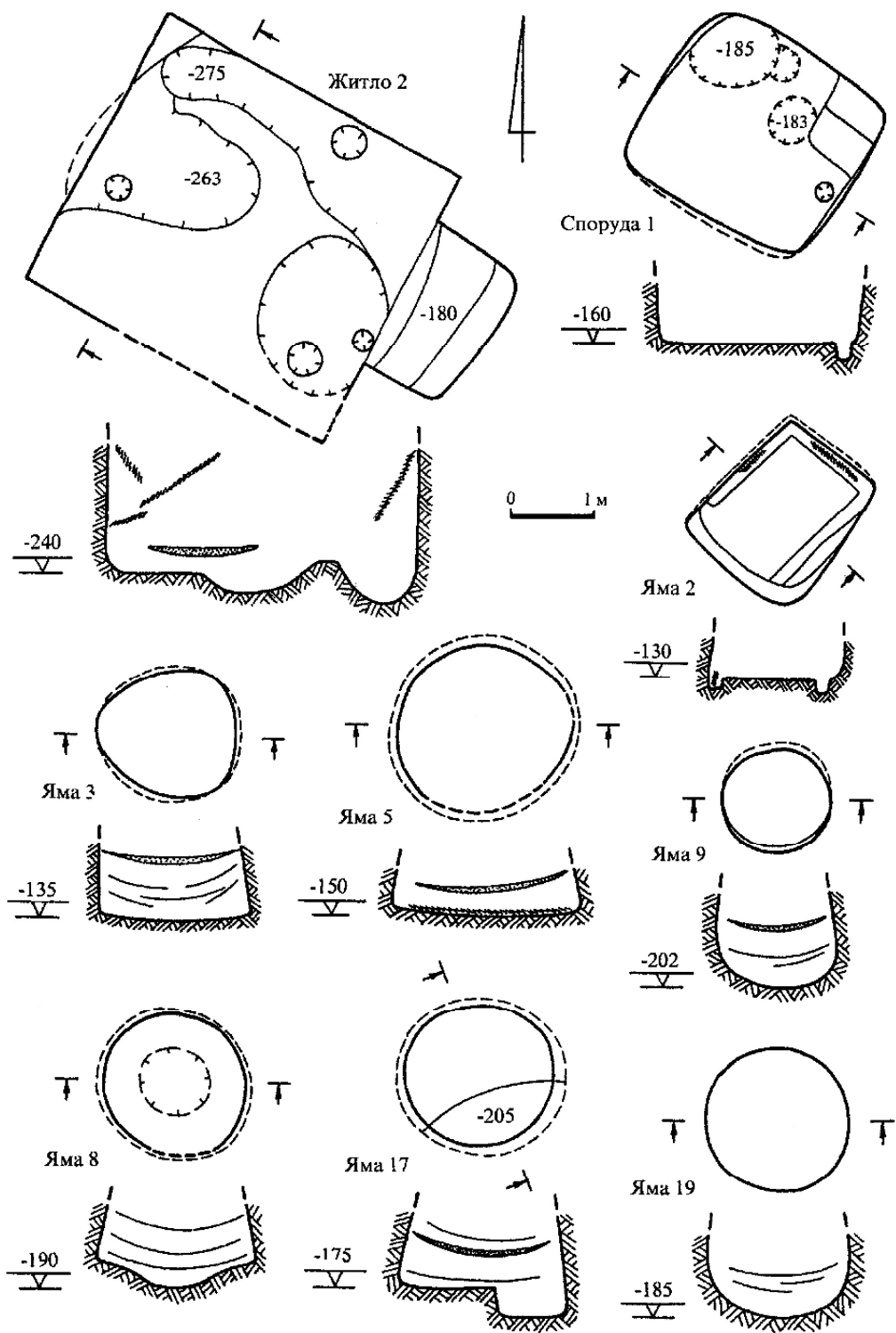


Рис. 115. Житлові та господарчі об'єкти 2-ї пол. XV-XVI ст. з території посаду по вул. Смілянській, 2 (за: Куштан, 2002/73)

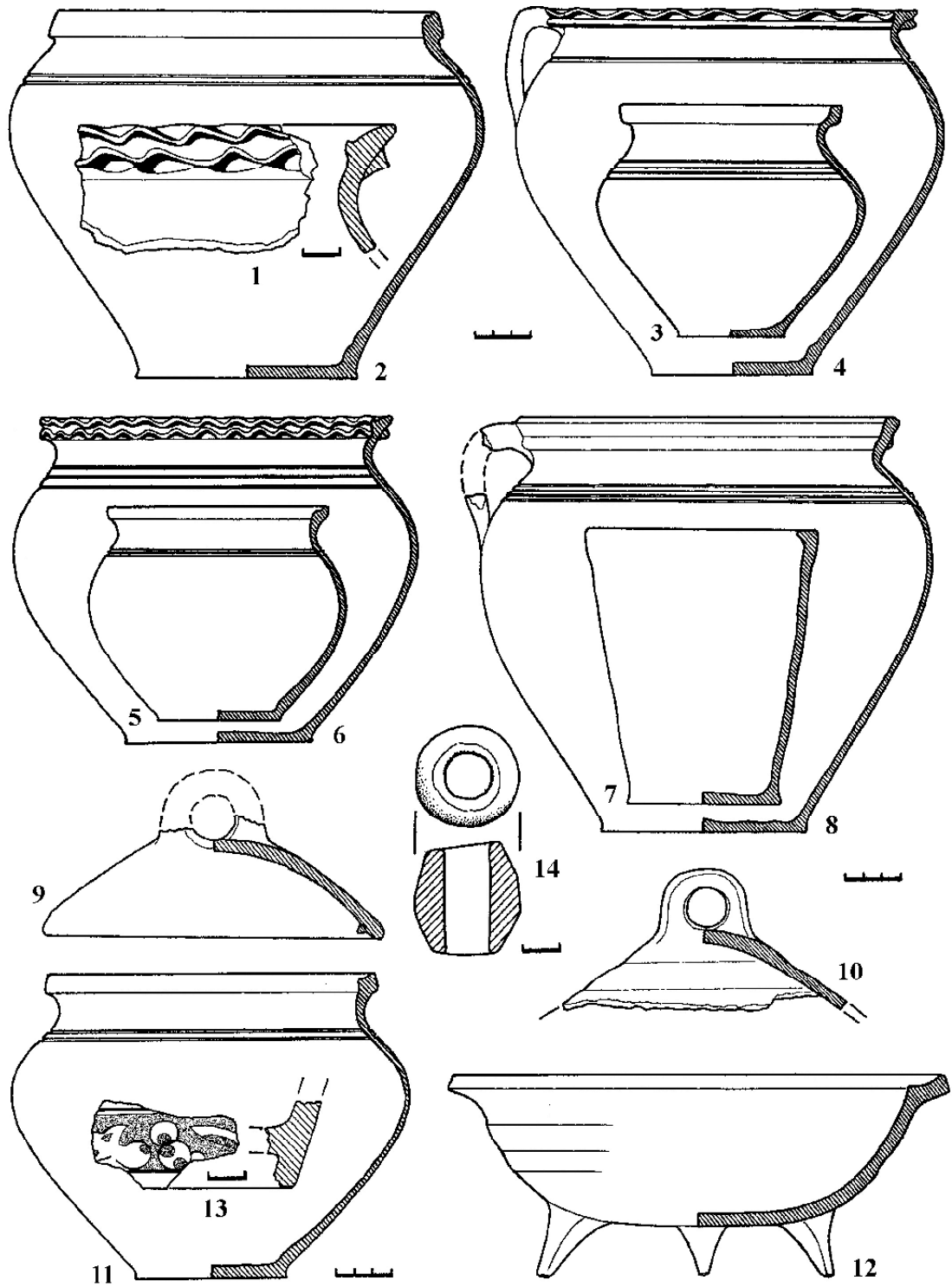


Рис. 116. Керамічні вироби 2-ї пол. XV–XVI ст. з вул. Смілянської, 2 (за: Куштан, 2002/73)

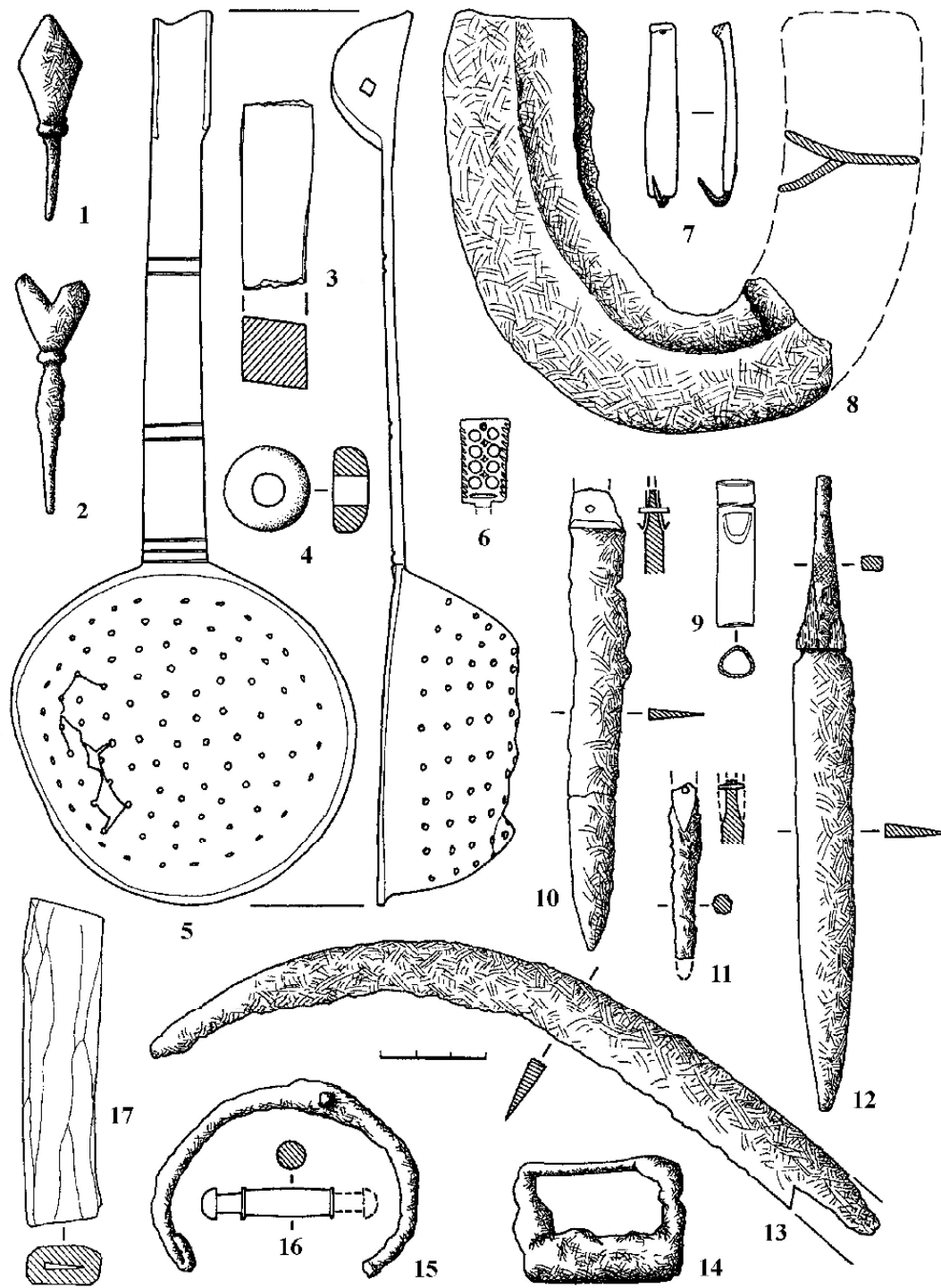


Рис. 117. Знахідки 2-ї пол. XV–XVI ст. з вул. Смілянської, 2: 1, 2, 8, 12–15 – залізо; 3, 4 – камінь; 5, 6 – мідь; 7 – свинець / залізо; 9 – кістка; 10, 11 – залізо / бронза; 16, 17 – ріг (за: Куштан, 2002/73)



Рис. 118. Металеві вироби 2-ї пол. XV–XVI ст. (4) та поч. XVII ст. (1–3) з вул. Смілянської, 2 (за: Куштан, Пашковський, 2007/166)

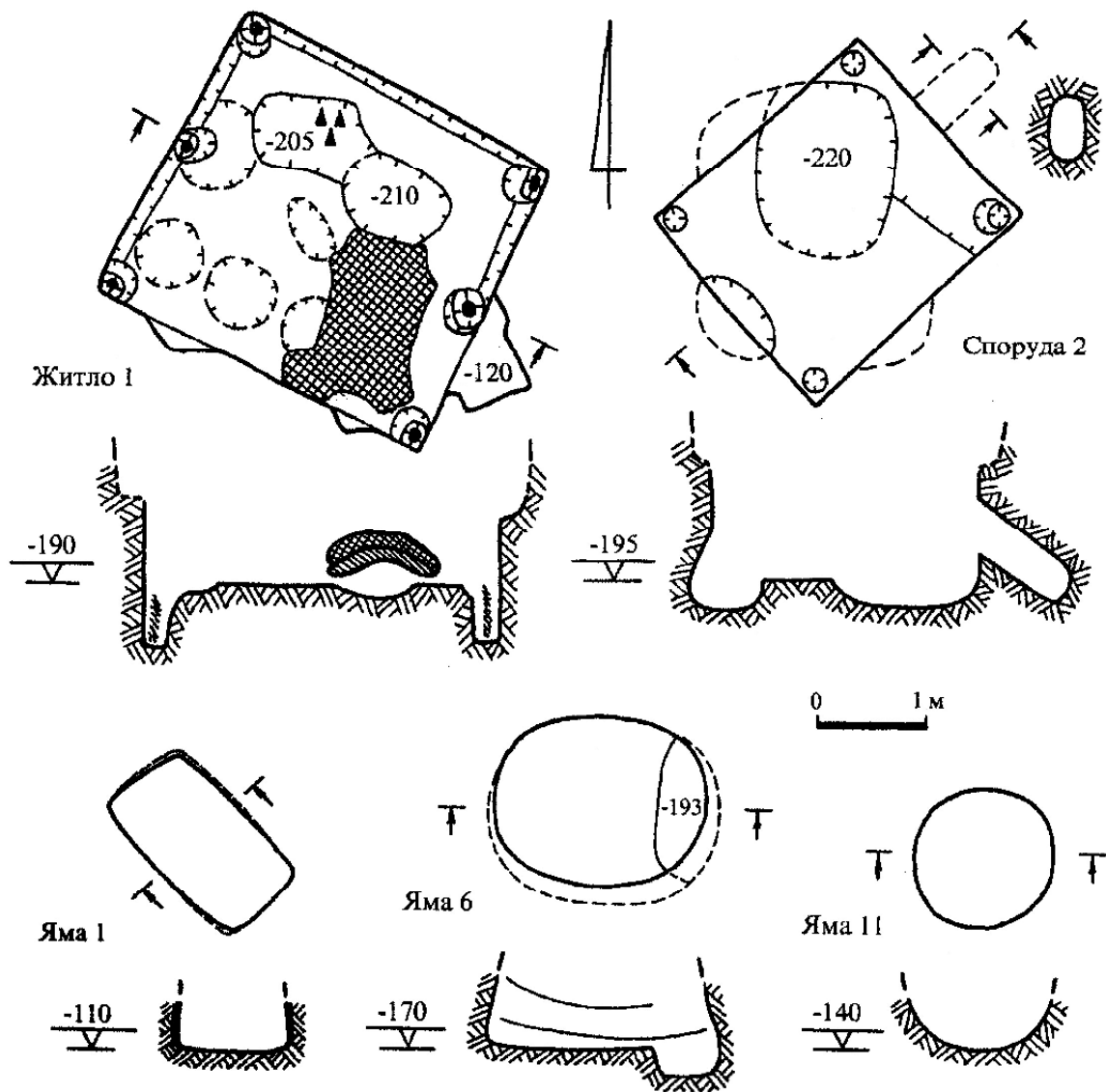


Рис. 119. Житлові та господарчі об'єкти XVII – 1-ї пол. XVIII ст. з території посаду по вул. Смілянській, 2 (за: Куштан, 2002/73)

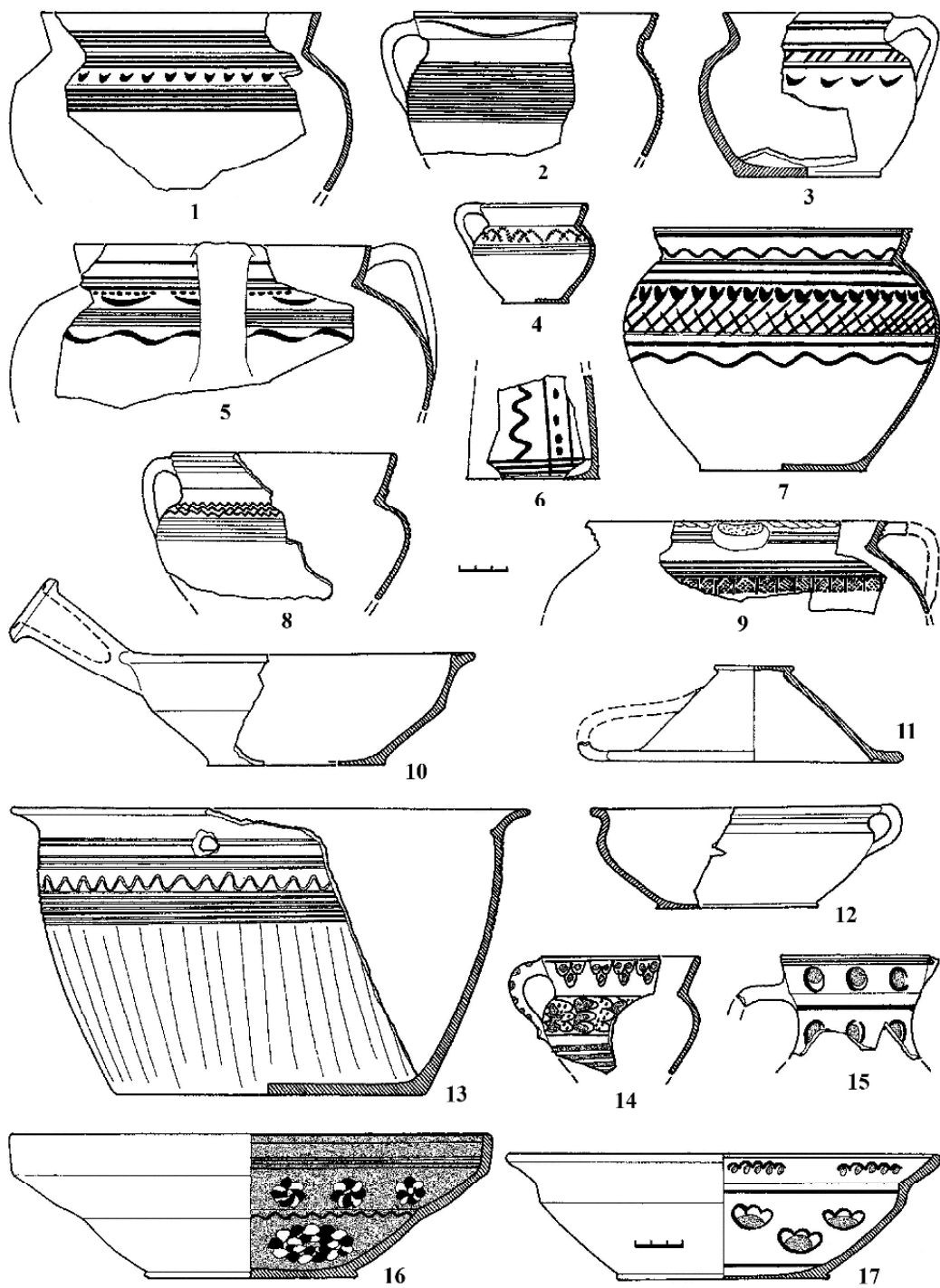


Рис. 120. Керамічний посуд XVII – 1-ї пол. XVIII ст. з вул. Смілянської, 2 (за: Куштан, 2002/73)

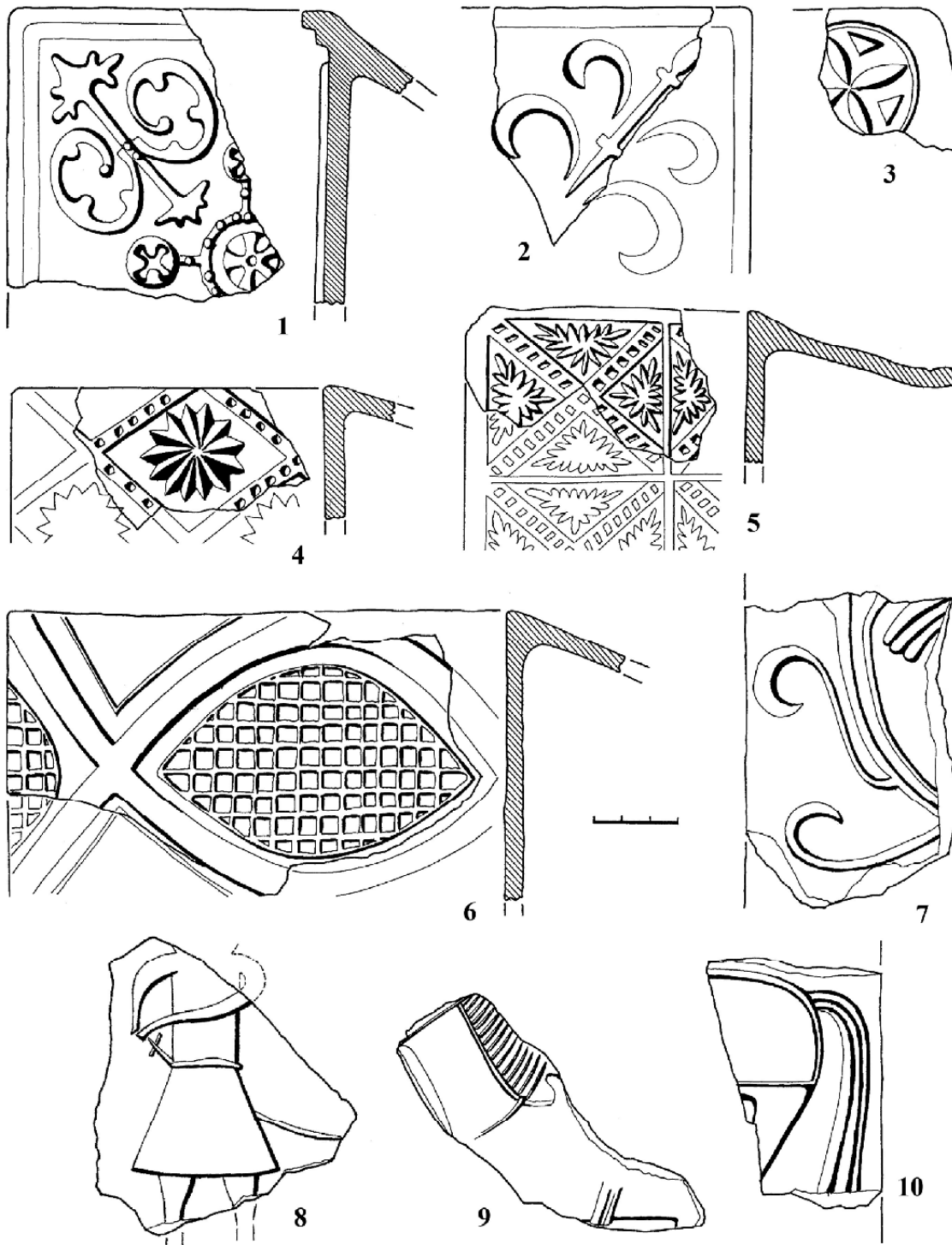


Рис. 121. Пічні кахлі XVII – 1-ї пол. XVIII ст. з вул. Смілянської, 2 (за: Куштан, 2002/73; Куштан, Назаров, Овчинников, 2004/84)

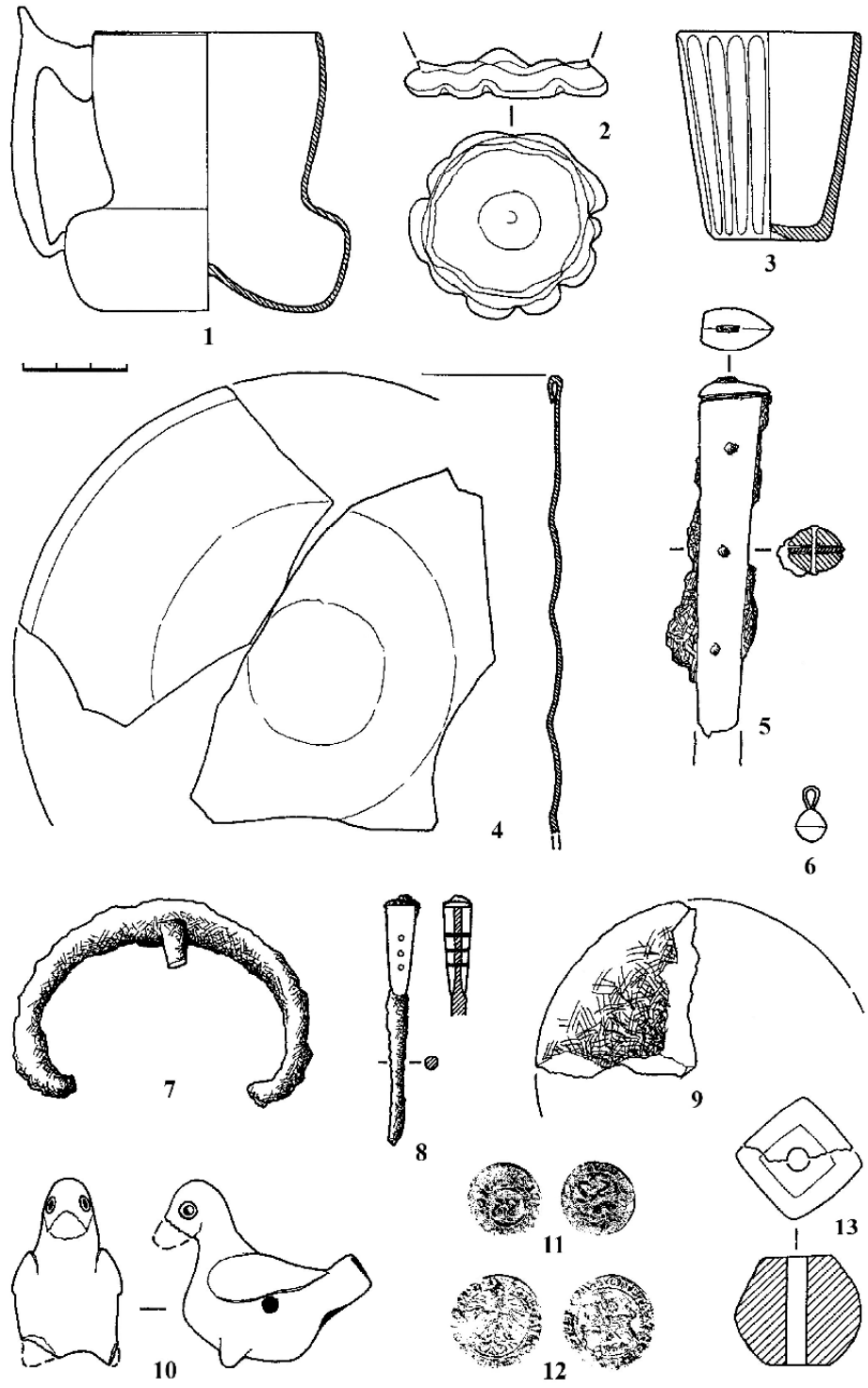


Рис. 122. Знахідки XVII – 1-ї пол. XVIII ст. з вул. Смілянської, 2: 1–4 – скло; 5, 8 – рiг / залiзо / бронза; 6, 12 – срібло; 7, 9 – залiзо; 10 – кераміка / полива; 11 – мідь; 13 – рiг (за: Куштан, 2002/73)

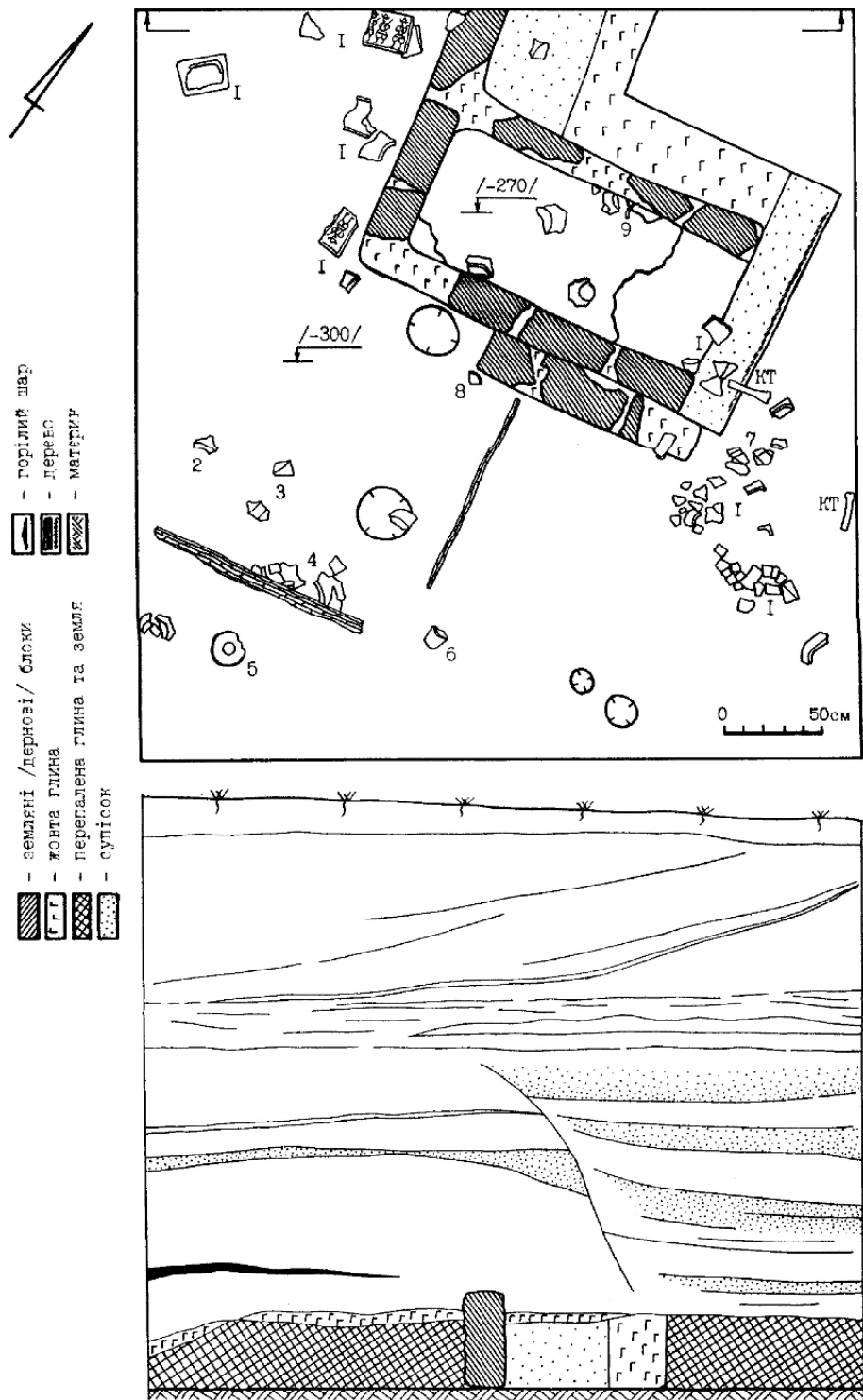


Рис. 123. Підніжжя Грецької гори. Залишки печі в житлі сер. - 2-ї пол. XVII ст. по пров. Старому, 13:
 1 - кахлі; 2-7 - кераміка; 8 - скло; 9 - залізо (за: Куштан, 1999/11)

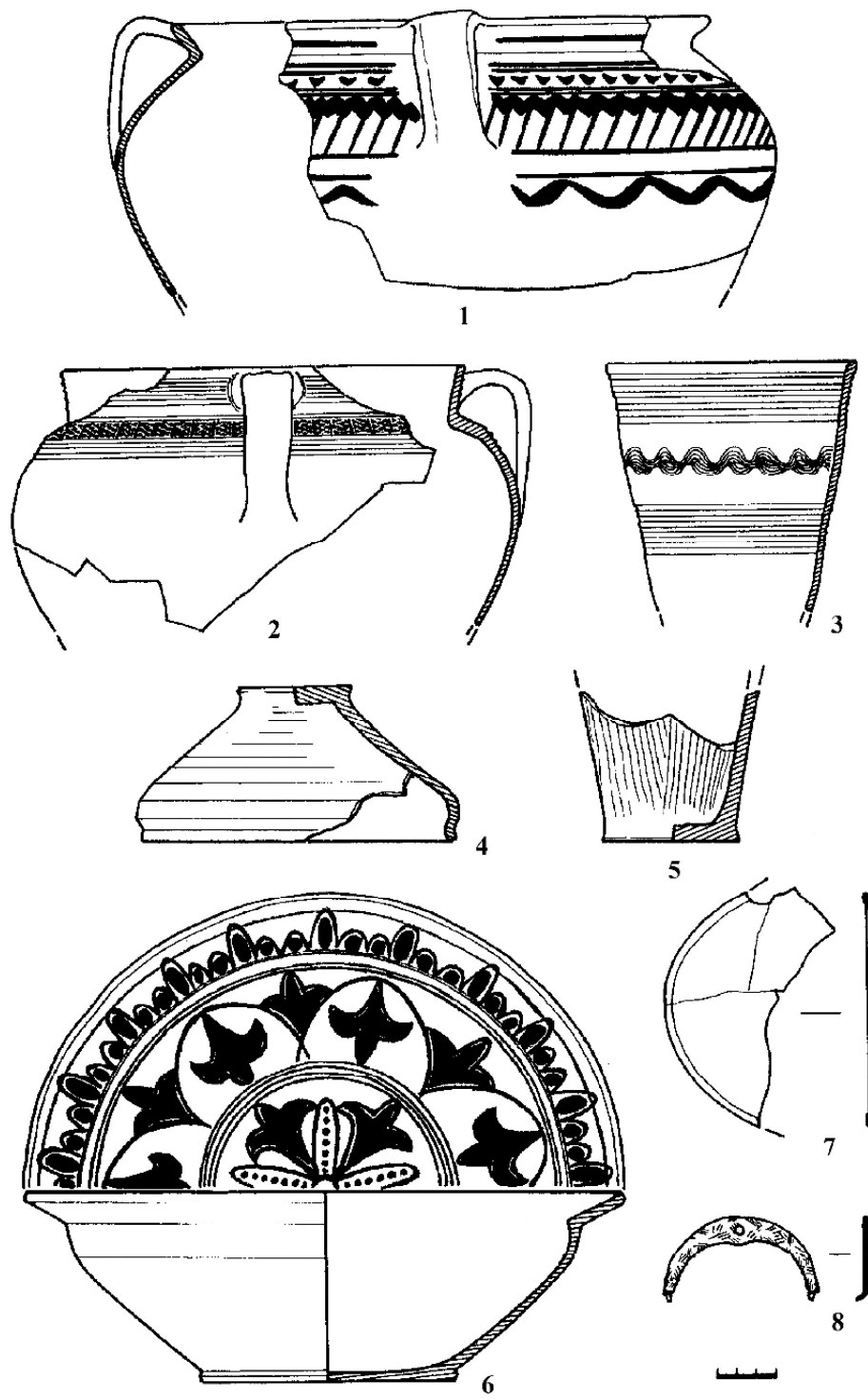


Рис. 124. Знахідки з житла сер. – 2-ї пол. XVII ст. по пров. Старому, 13: 1–6 – кераміка; 7 – скло; 8 – залізо (за: Куштан, 1999/11)

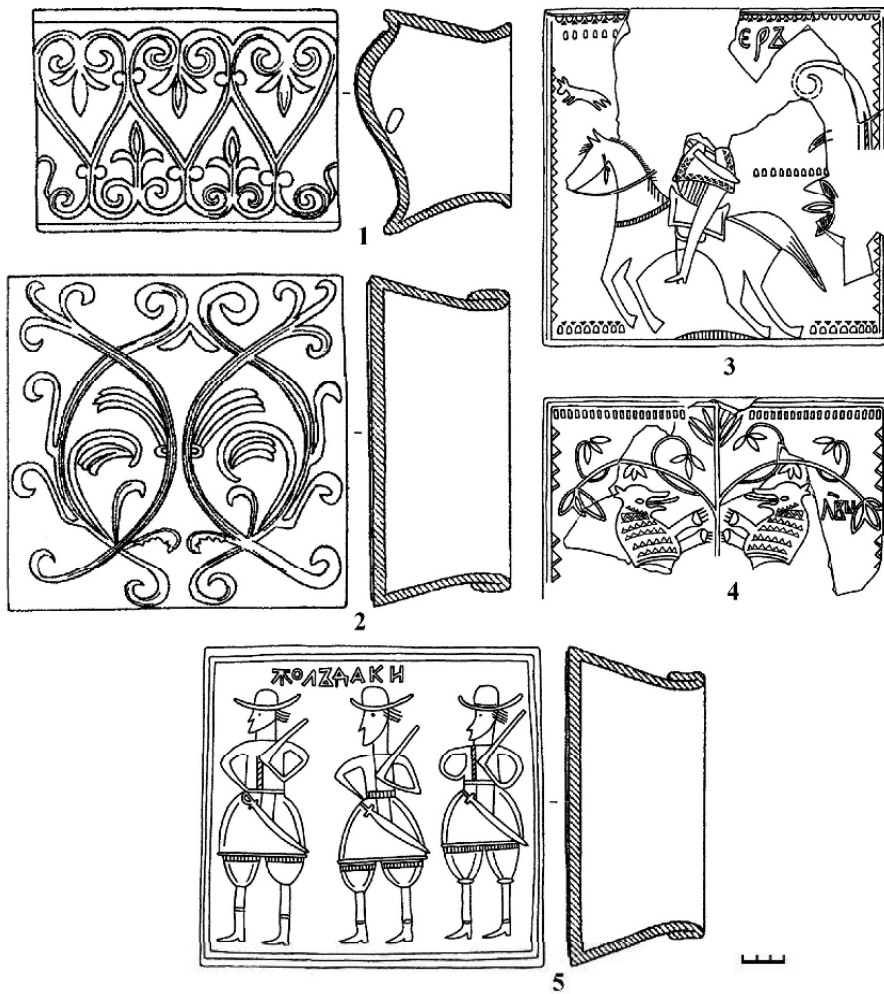


Рис. 125. Пічні кахлі з житла сер. – 2-ї пол. XVII ст. по пров. Старому, 13
(за: Куштан, 1999/11; Куштан, 2006 б)



Рис. 126. Фрагмент кахлі з житла сер. – 2-ї пол. XVII ст.
по пров. Старому, 13

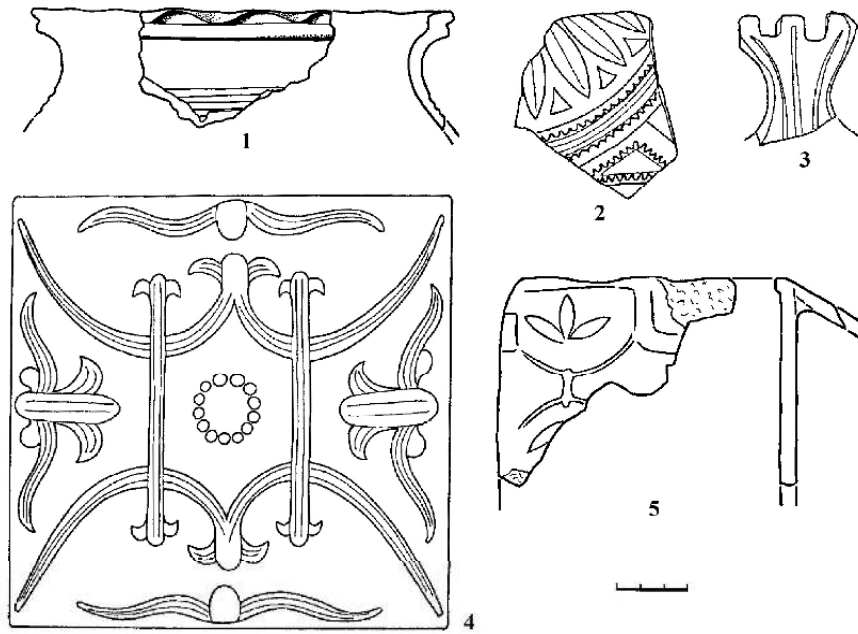


Рис. 127. Підніжжя Дзеленьгори. Керамічні вироби кін. XVI – поч. XVIII ст. з узв. Старособорного (кол. Островського), 3 (за: Куштан, Овчинников, 2003/142; Куштан, 2010/42)

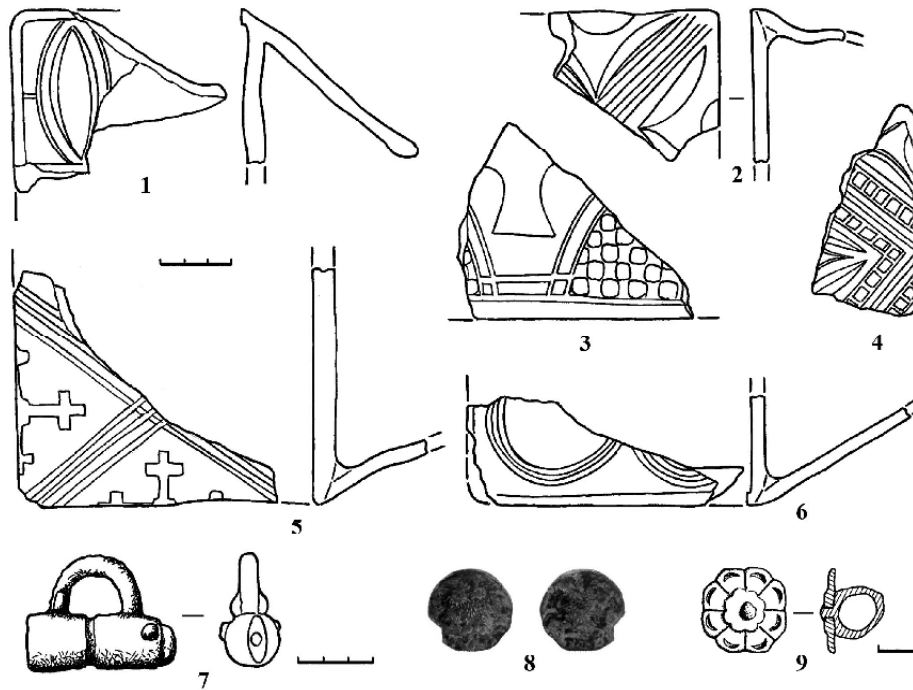


Рис. 128. Дзеленьгора та посад. Знахідки 2-ї пол. XVI – поч. XVIII ст.: 1–8 – узв. Старособорний (кол. Островського), 16/1; 9 – вул. О. Дашковича, 20 (за: Куштан, 1999; 2010/42)

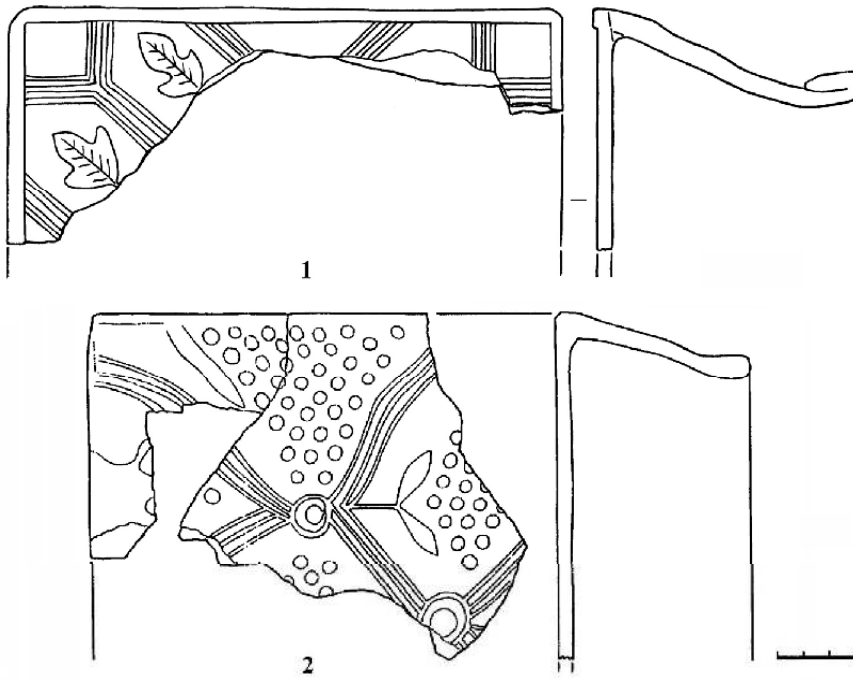


Рис. 129. Кахлі з килимовим орнаментом, 1-а пол. XVIII ст.: 1 – вул. Розкоша, 2; 2 – сквер ім. Б. Хмельницького (за: Куштан, 2000/20; 2009/68)

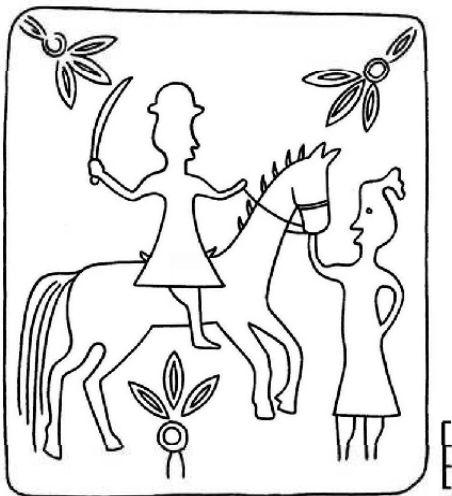


Рис. 130. Кахля 1-ї пол. XVIII ст. з Черкас (?) із зображенням сюжетної композиції. Експозиція ЧКМ



Рис. 131. Бронзове навершя булави чи бунчука з Черкас (за: Де ля Фліз, 1996)

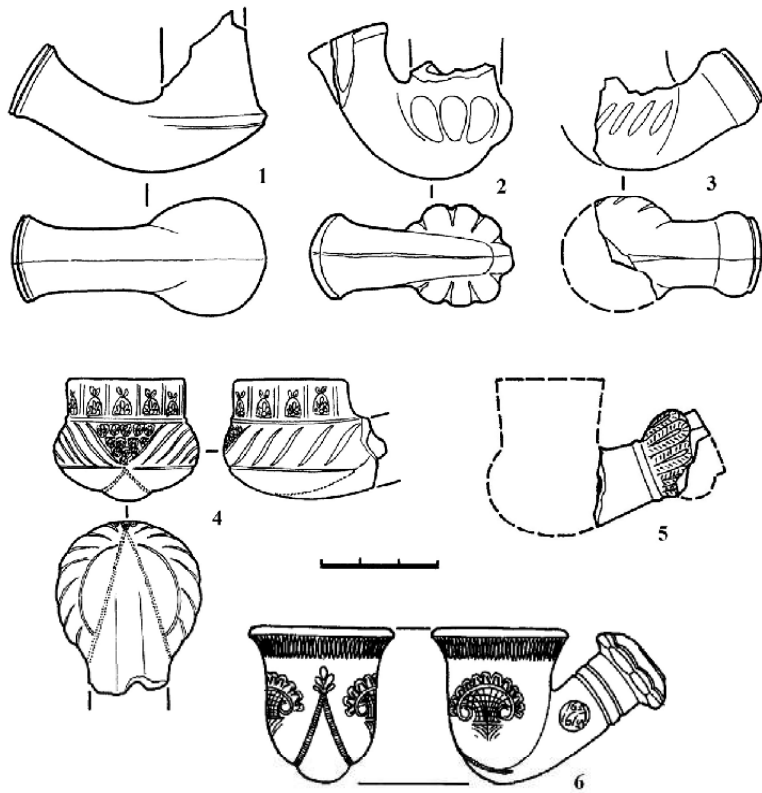


Рис. 132. Керамічні люльки XVII–XVIII ст. з Черкас: 1–3 – пров. Старий, 13; 4 – вул. О. Дашковича, 4; 5 – пров. Старий, 16; 6 – вул. О. Дашковича, 19 (за: Куштан, 1999/11; 2000/20; Куштан, Назаров, Дяченко, 2006/130)

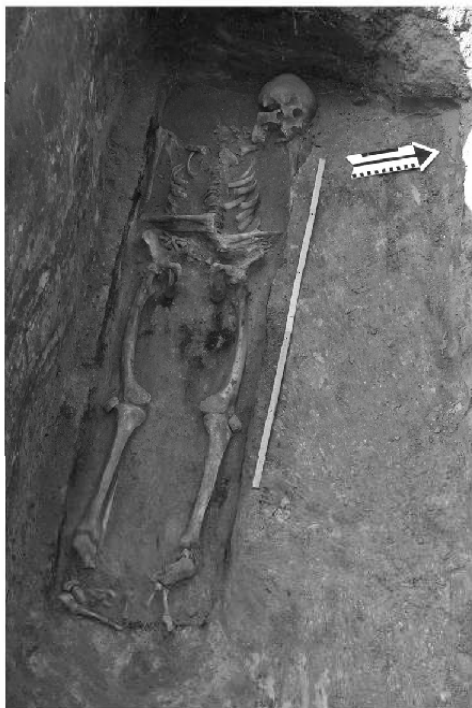


Рис. 133. Поховання 1-ї пол. XVIII ст. (1) та монета 1736 р. (2), виявлені по пров. Старому, 14 (за: Куштан, Назаров, Дяченко, 2006/130)

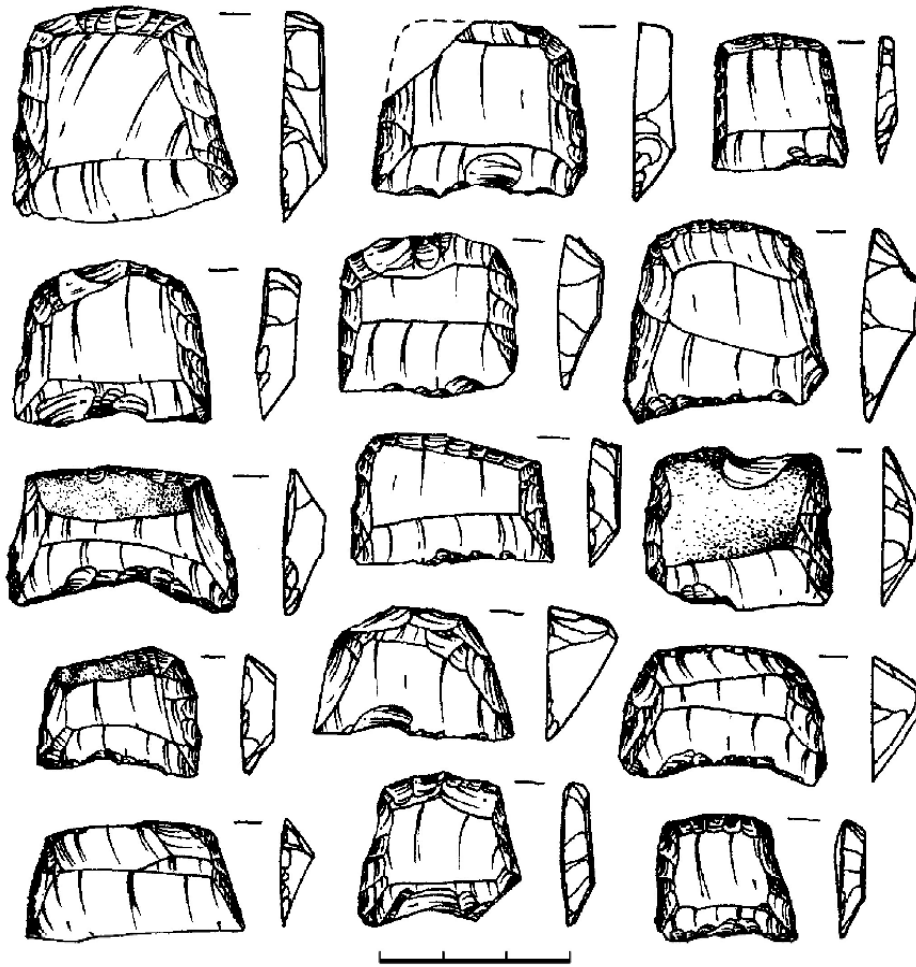


Рис. 134. Черкаський Поділ. Рушничні кремені з розмивів навпроти Пагорба Слави (за: Григорьев, Сиволап, 1988/53)

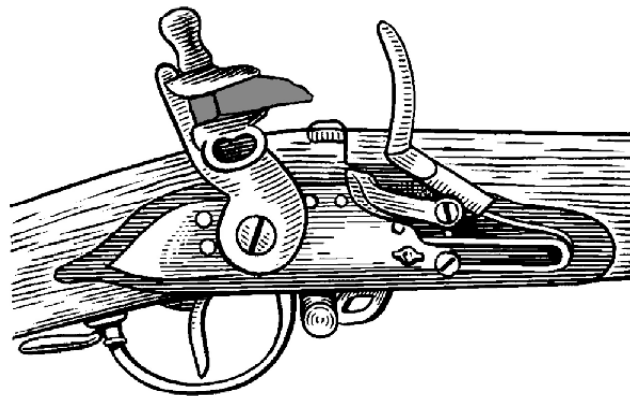


Рис. 135. Ударно-кремен'яний замок на вогнепальній зброї XVII – поч. XIX ст. (за: Жук, 1992)

Розділ 3.

**Час виникнення міста
та походження назви Черкас**



Якщо ви відкинете неможливе, те, що залишиться, і буде правдою, якою б неймовірною вона не здавалася.

Артур Конан Дойл

Про походження назви й виникнення міста Черкаси написано вже достатньо багато. На сьогодні це одна із загадок вітчизняної історії, пов'язана не з локальним епізодом, а з розвитком загальноісторичних процесів на території України в литовську добу. З цього приводу висловлено деякі версії («черкеська», «касозька», «тюркська»), але вони залишили все ж таки більше питань, ніж відповідей, оскільки засновані були на довірі до неперевіраних джерел і деяких випадкових збігах [Ластовський, 2015а, с. 7; 2015б, с. 180 – 181]. Чіткого ж результату в ході дискусій між істориками і краєзнавцями так досягнуто й не було. Але крапку фактично поставило рішення радянської партійної влади.

3.1. Фантом 700-річчя Черкас

Найяскравіше актуалізувалася проблема виникнення міста і його назви в першій половині 1980-х років. На сьогодні вже загальновідомо, що після успішного святкування 1500-річчя Києва тодішня партійна номенклатура розпочала процес пошуку відповіді й на «черкаську» легенду. Все крилося, звичайно, у можливості виділення із загальнодержавного бюджету значних коштів. Але для цього необхідно було обґрунтувати відповідну «круглу» дату. На це й кинули найкращі сили місцевих краєзнавців та істориків-партійців. Так і з'явилося 700-річчя міста Черкаси, яке гучно відзначили різноманітними заходами у 1986 р. (Рис. 141, 142). У листопаді того ж року спеціальним указом Верховної Ради СРСР місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Підготовка до святкування 700-річчя Черкас виявилася настільки потужною, що до процесу залучили Інститут історії та Інсти-

тут археології АН УРСР, котрі у 1985 р. дали з цього приводу позитивний висновок, хоча фактично об'єктивних підстав і матеріалів на це не існувало. В результаті часом заснування міста призначено 80-і рр. XIII ст. [Наш рідний край..., 1993, с. 53; Чабан, 2011б, с. 22 – 25].

Позитивом цього «святкового» процесу було виділення грошей на розвиток інфраструктури міста, на достатньо широкомасштабне будівництво, на проведення культурних заходів. У 1985 р. урочисто відкрито нову будівлю обласного краєзнавчого музею (її збудовано ще в 1983 р. за спеціальним проектом архітекторів С. Фурсенка, Л. Кондрацького та М. Собчука). У 1986 р. з'явилася Площа 700-річчя Черкас із величезною скульптурою літописного Бояна (скульптор – А. Куш, архітектор – О. Кусало), відкрито пам'ятник гетьману Івану Підкові (скульптор – П. Кулик, архітектор – В. Блоцук), збудовано цілий ряд нових приміщень: кінотеатр «Україна», музичне училище, автовокзал, аеропорт та ін.

Негативом же цього процесу стало часткове «замороження» теми і консервація наукового пошуку дослідників щодо середньовічної історії міста. Фактично із цього моменту інші варіанти минулого серйозно навіть не розглядали (за винятком деяких напівфантастичних газетних публікацій).

3.1.1. Виникнення ідеї. Які ж були підстави для визначення 700-річчя існування Черкас? По суті всі роздуми відштовхуються від одного – від інформації російських істориків XVIII століття. Точкою відліку стала творчість В. Татіщева (1686 – 1750) та І. Болтіна (1735 – 1795). Перший із них писав таке про «Черкас малої Русі» (у цьому випадку і далі цитати подано мовою оригіналу): «...*Оные прежде из кабардинских черкес в 14 ст^е²⁹ в княжестве Курском, под властью Татар, собравши множество зброда, слободы населили, и воровством промышляли, и для многих на них жалоб татарских губернатором на Днепр переведены, и град Черкасы построили, потом, усмотря польское безпутное правление, всю малую Русь в козаки превратили, гетмана или аттамана*

²⁹ Тут, очевидно, повинно було бути «ст.» або «ст-е».

избрав, все черкесы именовались...» [Татищев, 1769, с. 455]. Якраз тут варто згадати виправдні висновки О. Толочка стосовно творчості В. Татищева: «...оказывается, к вымыслу прибегают профессиональные ученые, занятые именно поисками истины... Едва ли Татищев был бы так интересен многим поколениям исследователей, не будь в его "Истории" "татищевских известий", то есть мистификаций, подлогов...» [Толочко, 2005, с. 518, 522].

Пізніше, намагаючись пояснити появу запорозьких козаків і їх прозвання «черкасами», І. Болтін, вдосконалюючи загальну ідею В. Татищева, описав складнішу схему: «В 1282 году, баскак татарской курского княжества, призвал черкес из Бештау или Пятигория, населил ими слободы под именем козаков. Разбои и грабежи причиняемые ими произвели многие жалобы на них; для коих наконец Олег князь курский, по дозволению ханскому, разорил их жилища, многих из них побил, а прочие разбежались. Сии, совокупяся с рускими беглецами, долгое время чинили всюду по дорогам разбои, укрываясь от поисков над ними по лесам и оврагам. Много труда стоило всех оттуда выгнать и искоренить. Многолюдная их шайка, не обретая себе безопасности там, ушла в Канев в баскаку, которой и назначил им место к пребыванию ниже по Днепру. Тут они построили себе городок, или приличнее острожек, и назвали Черкасск, по причине что большая часть их были породою Черкасы, как о поселении их в Курске показано. В сем новом жилище жили, как разбойникам прилично, без жен и без собственности, а все имея общее и похищенное. По умножении числа их, дали им поляки место в Переволочне, чтоб чрез них сделать себя безопасными от набегов татарских. Они не удовольствуются тем, ниже порогов на Хортицком остроу укрепились, но не могли долго там от силы татарской удержаться. Паки в верх перешед, прежние свои города Черкасск и Канев силою у поляков отняли. При царе Иоанне I м³⁰, князь Михайло Вишневецкий ушел из

³⁰ Тут мається на увазі перший московський цар Іоан IV Грозний.

Польши пришел к ним и собрал их множество поддался царю...» [Примечания..., 1788, с. 344 – 345].

Абсурдність останньої схеми достатньо очевидна з дуже багатьох позицій, навіть елементарних. Наприклад: 1) «...жили, как разбойникам прилично, без жен и без собственности, а все имея общее и похищенное. По умножении числа их...» (якщо у цих «черкесів» не було дружин, то як вони могли «умножитися»? міграціями?); 2) «...прежние свои города Черкасск и Канев силою у поляков отняли» (зрозуміло, що польської влади тоді у Середньому Подніпров'ї не було); 3) «...князь Михайло Вишневецкий ушел из Польши пришел к ним и собрал их множество поддался царю...» (який же був його шлях? через які землі?). Аналіз текстів як В. Татищева, так й І. Болтіна вказує тільки на одне: вони є повною фантазією авторів від початку до кінця, без жодної наукової підстави.

Для чого це їм було потрібно? Гадаємо, що відповідь криється в тодішній політиці. Якщо в часи В. Татищева йшов планомірний наступ на автономність Гетьманщини, права й волності козацтва, то в часи І. Болтіна вже необхідно було виправдати репресивну політику імператриці Катерини II щодо запорозького козацтва. Саме їхні ідеї одразу почали поширюватися в науковому світі, зокрема О. Ригельман (1720 – 1789), котрий ставився до козаків як до злодіїв і розбійників, запевняв, що козакам «следовало б называться черкасами, по пришедшим потом в Украину из Черкесской Кабарды, черкесам, которые, смесившись с украинцами вообще, проименовались тем именем, коим и доньне еще именуется», і далі, процитувавши В. Татищева, зробив висновок: «...почему все козачество, да и вся Малороссия, потом черкасами проименовалась...» [Ригельман, 1847, с. 8, 11]. Між іншим, у подібних ідеях крилася думка про певну меншовартість українського населення.

Алогічність інформації та побудови теорій російських істориків була очевидна ще на рубежі XVIII–XIX ст. Саме тому проти неї категорично виступив автор відомої «Історії русів». Та його думку в майбутньому ніхто не врахував, краєзнавці радянського періоду

продовжили ідеї В. Татіщєва та І. Болтіна, і саме на них й було побудовано обґрунтування 700-річчя Черкас. Свою ж позицію автор «Історії русів» висловив дуже чітко: «*Но то уже справедливо, что народ черкасы, за Азовским морем и рекою Доном обитающие и на который многие писатели указывают, никогда на Руси городов на свое имя не строил, да и у себя их не имеет...*». Цьому питанню автор приділив увагу у зв'язку з ототожненням етнічних назв «черкаси» та «малоросіяни». Але він не наважився дати відповідь на питання, коли ж місто Черкаси отримало свою назву: «*...то уже тонкость сия будет так нерешительна, как бы и о многих других в свете городах, не имеющих сведения о начале своего названия*» [История русов..., 1846, с. 19].

Проте татіщєвська версія залишається популярною й до сьогодні. У російській історичній науці її, наприклад, безсумнівно сприймає Р. Набієв [Набиев, 2014, с. 299]. Серед російських кавказьких істориків на тему масової безпричинної міграції адигів (які себе черкесами не називали) аж на Середнє Подніпров'я любить пофантазувати С. Хотко [2013]. Власне, подібну позицію підтримує дуже значна кількість дослідників.

Північнокавказька версія походження Черкас і етноніму «черкаси» культивується й у колах українських істориків (напр.: Горленко, 1993). Із деякими застереженнями її підтримує й намагається довести до логічного кінця О. Бубенок [2014, с. 299 – 317]. Його публікації заслуговують на особливу увагу. Адже їх автор називає «черкеську» версію не інакше як «історіографічним курйозом XVIII ст.». Але далі, попри всяку логіку, відстоює цю ж ідею, з тією тільки різницею, що підставою для цього слугує вже не російська історіографія, а т. зв. «канівська легенда» XVI ст.

З другої половини XVIII ст., а тим більше вже після висловленої офіційної позиції в 1980-х роках щодо 700-річчя, пошуки відповіді на питання про походження міста Черкаси відбувалися по суті тільки в одному напрямку – східному. При цьому дослідники припускалися найголовнішої помилки: абсолютно ігнорували історичну ситуацію, в якій з'явилося місто.

3.1.2. Позиція краєзнавців. До кінця 1970-х років черкаські краєзнавці чітко відповіді на питання щодо походження міста дати не могли. Офіційно в 1972 р. було висловлено думку, за якою нічого не відомо про появу міста, а перша достовірна згадка належить до 1394 р. Водночас тоді ж зазначено, що на території міста здавна селилися люди, є знахідки і часів доби бронзи, і часів Київської Русі [Історія міст і сіл..., 1972, с. 88]. Висловлювалися й інші думки: наприклад, у 1980 р. А. Сердюк висловив ідею, що Черкасам близько 850 – 900 років [Сердюк, 1980], не кажучи вже про фантастичні «гіпотези» С. Реця [Рець, 1981; 1997]. Ю. Мариновський аргументовано довів хибність «касозької» версії заснування міста в X–XI ст. [Мариновський, 2011б].

Як правило, апологети раннього часу заснування Черкас часто вказують саме на той факт, що на території сучасного міста є знахідки різних археологічних пам'яток: і мезоліту, і доби бронзи, і скіфського часу, і зарубинецької та черняхівської культур та ін. Однак, звичайно, ототожнювати їх із процесом розвитку міста щонайменше невиправдано. Крім того, необхідно пам'ятати, що історія міста може бути тільки безперервною, інакше мова буде йти вже про іншу історію.

Важливо відзначити, що офіційна краєзнавча наука 1950 – 80-х років (П. Гудзенко, Ю. Кругляк, С. Найден, О. Тканко, П. Соса та ін.) детальним аналізом джерельної та наукової інформації насправді не переймалася. Після святкування 700-річчя міста мало хто наважувався піддати сумніву офіційну (партійну) версію, за якою Черкаський замок вже наприкінці XIII ст. являв собою «*густой бревенчатый частокол первопоселенцев казак-черкасов*» [Черкассам 700 лет..., 1986, с. 3]. Найбільш відповідально до цього питання підійшли ті дослідники, яких не задовольняла спрощена офіційна версія: ґрунтовну спробу вивчити наявну джерельну базу й пояснити походження міста та його назви здійснили вже наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. два відомі на Черкащині краєзнавці: М. Пономаренко та Ю. Мариновський. Це вилилося в справжню наукову дискусію між ними,

оприлюднену в ряді публікацій. Їхні роботи відрізняються значним інформативним матеріалом та серйозним аналізом літератури. Однак і вони зосередили свою увагу тільки на «східних» версіях. У результаті М. Пономаренко повністю підтримав ідею про «черкеський» варіант, а Ю. Мариновський повністю її заперечив [Пономаренко, 1988; 1991; Мариновський, 1991; 2011б, с. 170, 176].

Головний результат цієї дискусії показав, що насправді пошук пояснення походження міста Черкас і його назви через «східну» версію (з різними варіаціями) є непродуктивним і тупиковим. Головна методологічна помилка всіх істориків і краєзнавців, які намагалися розглянути цю проблему, – орієнтування лише на запрограмований напрям – «східний». Спроб розглянути інші варіанти походження назви не було взагалі. Причина цієї помилки досить проста – співзвучність назви міста із назвою одного зі східних народів («черкеси») [Ластовський, 2015а, с. 8 – 9]. При цьому мало хто піддавав сумніву цей зв'язок (навіть відомий етимолог М. Фасмер беззаперечно визнав цю версію [Фасмер, 1987, с. 343]), хоча самі ж черкеси себе так не називали, оскільки їх самоназва – «адиги». Тобто зрозуміло, що самі вони вже а priori не могли назвати цю місцевість такою назвою. Для місцевого ж населення також необхідні були певні (і, мабуть, вагом!) причини, щоб це зробити, а найголовніше – розуміння того, що це саме «черкеси» (що виглядає фантастичним). Натомість відомостей про існування стоніму «чєркєси» ні в народній творчості цього періоду, ні в жодному іншому джерелі цього часу немає жодних. Є лише книжна фіксація: із сер. XIII ст. вона з'являється передовсім у східних джерелах і в деяких західноєвропейських, а в руських літописах лише з кінця XIII ст., остаточно ж закріплюється і набуває поширення в літературі вже в XIV–XVI ст. [Волкова, 1973, с. 23 – 24; Адыги..., 1974, с. 34 – 55]. Причому тут треба врахувати: якщо в цих джерелах під «черкєсами» і малися на увазі адиги, то безпосередньо на Північному Кавказі, а не в якому-небудь іншому місці. А згадуваний вище С. Хотко вза-

галі зазначас стосовно XIII–XIV ст.: «...*Правда, мы до сих пор не знаем, имела ли в виду конкретная лингвистическая группа, или же название относилось ко всем жителям данного региона*».

Однак відсутність такого важливого зв'язку не заважає висновкам прибічників кавказького походження Черкас.

3.1.3. Проігноровані думки. Слід відзначити ще один достатньо відомий факт, який пропустили або до кінця не продумали історики і краєзнавці. Ще у 1557 р. австрійський посол Сигізмунд Герберштейн (1486–1566) у своєму творі писав, що «черкаси», які живуть по Дніпру, відмінні від тих, які живуть в горах Понту (дослівно: «*Porro Circassi, Borusthenis accolae, Rutheni sunt alii ab his quos supra ad Pontum in montibus habi are dixi*» [Rerum, MDLVI, p. 111]; у російському перекладі «Rutheni» трактувалося як «русские» [Герберштейн, 1988, с. 185]). Він двічі, у 1517 та 1526 рр., пройжджав по землях Великого князівства Литовського і був особисто знайомий із старостою черкаським і канівським Остафієм Дашковичем. Важливість його думки полягає в тому, що вона віддзеркалює певні тогочасні бачення зв'язку (точніше, його відсутності) між «черкасами» і «черкєсами», яким захопилися пізніші історики. Тобто він його заперечує повністю. Ці слова означають, що й сам С. Герберштейн цікавився цим питанням і отримав адекватну відповідь на нього. У зв'язку із цим важливо мати на увазі, що тодішні жителі українських земель хронологічно були ближчі до початку міста і, зрозуміло, що в пам'яті народній «східний» фактор обов'язково був би зафіксований і заліпався відомим (чого насправді не було).

Найпростіший спосіб пояснення появи міста Черкаси і його назви можна побачити у відомого турецького мандрівника Евлія Челебі (1611–1682), котрий у сер. XVII ст. писав: «*Ее (фортеці – Авт.) первооснователем был один бежавший от татар [веро] отступник, которого звали Черкес. По его*

имени и крепость нарекли Черкас керман» [Эвлия Челеби, 1961, с. 81]. Тут цілком очевидно спрощена паралель з відомим татарським поселенням у Криму Черкас-кермен.

Свого часу натякнув на відсутність «східного» фактору у формуванні міста і М. Грушевський у 1891 р. Загалом він вбачав можливість «існування тут поселення в домонгольську епоху», а як доказ наводив приклад із знайденими в околицях чотирма гривнями «київського» типу [Грушевський, 1991, с. 13 – 14]. Але ця думка не підтверджується археологічним матеріалом. На її користь можуть свідчити деякі поодинокі знахідки, але вони мають розрізнений характер.

Наведені приклади є лише частиною в історіографії і показують поліваріантність ставлення до походження міста Черкаси і його назви. Але все це проігноровано у 1980-х роках.

3.2. Проблема пошуку відповіді

Для того щоб розкрити таємницю появи Черкас, треба відповісти на такі питання. По-перше: що спонукало до заснування міста, тобто які склалися для цього загальносуспільні передумови і причини (адже міста просто так не з'являються)? По-друге: які джерела свідчать про існування Черкас у відповідний період? Важливими для встановлення походження міста можуть бути: 1) археологічні матеріали (у т. ч. нумізматики); 2) письмові згадки (передовсім відповідні часу); 3) історичний фон події (обґрунтування реальності і можливості).

Зрозуміло, що поява міста Черкаси водночас пов'язана і з його назвою. Однак дослідники, зупиняючись на різних варіантах походження назви міста, так і не спромоглися відповісти на інше питання – чому воно з'явилося? Ніхто з дослідників, відстоюючи

свій східний вектор походження назви, не обґрунтував, з якого дива ця назва тут опинилася і, найголовніше, чому закріпилася та чому її сприйняло місцеве населення, державна влада, літописці і хроністи. А це і є ті ключові моменти, які дають відповідь на питання про походження самого міста і його назви.

Зазвичай міста (не поселення, а саме міста) виникають з двох причин: 1) суто торгово-економічні процеси, які завдяки вигідному географічному положенню перетворюють поселення на місто, центр торгівлі; 2) суто адміністративна воля, яка перетворює конкретний населений пункт на місто, де зосереджується місцева влада. Стосовно Черкас перша причина відпадає однозначно. Черкаси від початку заснування (коли б його не заснували) не являли собою місто – торгово-економічний центр. Натомість воно в перші свої століття виконувало суто адміністративні функції: прикордонні, дипломатичні, митні, фіскальні.

Планомірні наукові археологічні дослідження території Черкас розпочалися вже в 1950-х роках й були приурочені до святкування 300-річчя «возз'єднання» України і Росії. Є й інформація про проведення розкопок у межах міста ще в 1920 – 30-х роках, однак, на жаль, їх результатів не збережено і не введено до наукового обігу. Пізніші ж дослідження другої половини ХХ ст. проводили час від часу. Зокрема, відомий краєзнавець М. Пономаренко зміг домогтися й організувати проведення двох археологічних експедицій: у 1953 – 1954 та 1981 рр., а у 1970 – 1971 рр. місто і його околиці обстежували О. Приходнюк, Л. Пономаренко та С. Рець (за участі того ж М. Пономаренка).

В останньому випадку зафіксовані пам'ятки не дали жодної інформації стосовно існування Черкас у ХІІІ ст., лише засвідчили заселеність околиць міста в різні періоди – від енеоліту до пізнього середньовіччя [Приходнюк, 1974, с. 91 – 93]. А от результати експедицій М. Пономаренка розбіглися з його ж висновками. Сам краєзнавець у звіті вказував лише на кілька поодиноких знахідок кераміки ХІV ст. (причому лише три

одишці датовано виключно XIV ст., а ще 5 – у межах XIV – XVI ст.), але водночас дійшов думки, що «...первісні Черкаси... виникли на зламі XIII – XIV сторіч, уже в XIV ст. займали городища Замкову гору та Дзеленьгору і надбережну смугу Дніпра між ними та навколо них» [Пономаренко, 1981/151, с. 19]. Частину виявлених матеріалів, як він вказував, було передано до Черкаського краєзнавчого музею, але вона не збереглася. Датування знайденої кераміки М. Пономаренко провів за аналогією до знахідок поблизу села Сокильці на Південному Бузі та на хуторі Половецькому на Росі, які опублікував М. Кучера. Проте останній стверджував, що вони хронологічно належать до XIV – XVI ст. (але аж ніяк не до XIII – XIV ст.) [Кучера, 1965, с. 201 – 214; 1969, с. 174 – 181]. Недаремно в доданому до звіту рукопису статті «Скільки років Черкасам?» М. Пономаренко приходиться до зовсім інших висновків: «Появу Черкас слід найшвидше приписати колонізаційній діяльності київського князя Володимира Ольгердовича (1362 – 1394)» [Пономаренко, 1981/151, додаток, с. 5].

Продовження археологічних досліджень території Черкас стало можливим лише на початку 1990-х років, після створення Черкаської Лісостепової археологічної експедиції (керівники – В. Григор'єв та М. Сиволап), зокрема почалося вивчення центральної частини міста (найбільшим успіхом стало дослідження черняхівського могильника). Проте більш суттєвих успіхів стосовно середньовіччя розвідки і розкопки принесли вже на рубежі 2000-х років завдяки роботам, які провів Д. Куштан. Нові оприлюднені матеріали дозволили йому визначити найнижчий горизонт у рамках XIV – XV ст. [Куштан, 2004а, с. 33 – 35; 2004б, с. 19 – 22; 2006а, с. 75 – 81]. Однак археологічні матеріали на сьогодні не дають жодних підстав твердити про існування міста раніше XIV ст., але водночас не дають і точної відповіді на питання щодо існування й розвитку міста навіть у тому ж XIV ст., оскільки вони є фрагментарними й розрізненими.

Щодо нумізматичного матеріалу, то він, звичайно, не може мати визначального характеру. Тим більше, що останнє ґрунтовне дослідження А. Шостопаля на тему нумізматичних знахідок на Черкащині показує достатньо широкий їх діапазон в околицях міста – від римського часу до пізнього середньовіччя [Шостопал, 2007].

3.2.1. Легенда XVI ст. про заснування Черкас. Важливим фактором для розуміння ситуації навколо заснування міста і появи його назви залишається легенда, записана у лютому–березні 1552 р. під час створення «Опису Канівського замку». Суть її зводиться до такого: «От початку Черкасов и Канева уходы по всем тым рекам вольны были каневцом, бо яко князь великий литовский Гедимин, завоевавши над морем Кафу и весь Перекоп и Черкасы Пятигорское, и приведши черкасов часть з княгиней их, посадил их на Снепороде, а иных на Днепре, где теперь Черкасы сидят, а снопородцев посадил на Днепреж у Каневе, предся отчизны свои по речкам иным сеvirским уходити не перестали» [АЮЗР, 1886, с. 103]. Ця легенда виявилася достатньо стійкою в часі, особливо в питанні відстоювання інтересів жителів Канева. Вусюкому разі вона спокійно «дожила» аж до кінця XVIII ст. і її зафіксовано в привілеї останнього польського короля Станіслава II Августа від 9 липня 1792 р. [АЮЗР, 1869, с. 65 – 66].

Багато хто із краєзнавців і дослідників сприйняв цю легенду як підтвердження «черкеської» версії походження Черкас. Легенди про заснування міст, звичайно, не рідкість. Вони мають на меті перш за все підкреслити значення міста для населення (Рим, Київ тощо), наголосити на його особливості, відмінності від інших. Те ж саме бачимо і в цій ситуації. Як видно із самого тексту, та й історики цю думку також висловили, центральним об'єктом у цій легенді виступають угіддя-«уходи», які жителі Канева вважають своїми. Цікаво, що в описі Черкаського замку того ж часу нічого подібного не було зафіксовано. Із цього випливає, що для жителів Черкас

ця тема взагалі не була актуальною. На цей момент взагалі ніхто не звертав увагу. Ніхто не поставив питання: чому легенду про заснування Черкас записано в Каневі, а не в Черкасах? [Ластовський, 2015а, с. 8].

Ставлення істориків та краєзнавців до цієї легенди неоднозначне. Частина сприйняла її як достовірний факт (напр.: Н. Яковенко [1993, с. 174]), що доводить «східну» версію походження міста і його назви. Частина ж дослідників (напр., О. Русина, Ю. Михайлюк) визнали її недостовірною. При цьому О. Русина вказала на незаперечний зв'язок цієї легенди із тією інформацією, що була відображена в історичній пам'ятці, відомій під назвою «Хроніка Биховця» [Русина, 1997, с. 32 – 47]. Їх об'єднала інформація про похід литовського князя Гедиміна, котра перейшла в «Хроніку» М. Стрийковського, а потім помандрувала й по інших історіографічних джерелах (М. Бельський, А. Гваньїні та ін.). У результаті і в Густинському літописі (поч. XVII ст.) з'явився запис про те, що в 1305 р. литовський князь Гедимін захопив ряд українських міст, у т. ч. й Черкаси [Збірник козацьких літописів..., 2006, с. 107]. Для деяких же дослідників ця дата також стала достовірною і відправною в ідеї про заснування міста ще в XIII ст.

О. Русина підтримала думку, висловлену ще В. Антоновичем у 1878 р., що саме цей «подніпровський переказ» став основою для перекручення у творчості невідомого автора «Хроніки Биховця» [Антонович, 1878, с. 62 – 63]. Однак, на наше переконання, є серйозні підстави вважати, що канівську легенду створено штучно і вона не є народним переказом. Про це свідчить таке: 1) вона мала перед собою цілком конкретну вигоду; 2) вона не була відома Сигізмунду Герберштейну (хоча, можливо, він її просто проігнорував); 3) її записано в Каневі, а не в Черкасах, де про неї ніхто не знав (інакше б вона там була також хоч якось відображена); 4) у легенді засновником міст названо князя Гедиміна, а в легендах та «Хроніці» цей князь фігурує також як засновник інших міст – Трока

та Вільно (тобто відбулося запозичення інформації за аналогією); 5) її записано в одному-єдиному офіційному документі і жодними іншими джерелами (письмовими чи фольклорними) не підтверджено.

Тобто стає зрозумілим, що інформація, записана в «Хроніці Биховця» стосовно походу Гедиміна, вже в «канівській легенді» обросла деякими новими деталями, які й записано в 1552 р. Саму ж «Хроніку» створено раніше, в 30-х роках XVI ст. [Ючас, 1974, с. 230]. Варто підкреслити й те, що її автор не був знайомий із літописними джерелами, де Канів вперше згадано під 1144-м роком. У «Хроніці» також про це не йдеться.

Однак залишається ряд питань: хто створив цю легенду і що ж реального в ній було?

Зрозуміло, що використати інформацію «Хроніки» в побудові власної ідеї могла особа, не тільки знайома з нею й освічена, але й така, що належала до еліти тодішнього суспільства і була жителем Канева. Найімовірніше, це був канівський боярин Чайка. По-перше, саме він виступив як зацікавлена особа (зрозуміло, були й інші) у впорядкуванні користування уходами. По-друге, він тривалий час виконував адміністративні функції в Каневі, підпорядковуючись старості Остафію Дашковичу. Одразу після викладу «канівської легенди» в описі Канівського замку йшлося: «З уходов верху писаных не завжды ровно, але яко колы уходников много бываеть, а яко ся з ними умовляет, нижли поведил отчич тутошний, Чайка боярин...» [АЮЗР, 1886, с. 103]. Заради справедливості треба вказати, що можливим автором «легенди» міг бути тодішній староста черкаський і канівський Ян Хрщонович, який також фігурує в тому ж тексті із свідченням про занепад прибутків від уходів. Але, на відміну від боярина Чайки, Я. Хрщонович не мав зв'язку із Каневом і Черкасами, бо займав перед цим Гомельське староство і лише незадовго до ревізії (ймовірно, у 1547 р.) був призначений сюди [Яковлев, 1907б, с. 352 – 353].

Про самого ж боярина Чайку відомо небагато. Безперечно, він був місцевий, мав

значні земельні володіння (зокрема, «*на Удои земля Пирятинская, отчизная*»), отримував певні прибутки від угодів і займав посаду канівського намісника ще за старости О. Дашковича в проміжку між 1514 та 1535 рр.

І ось тут варто звернути увагу на факт, який, можливо, мав вирішальний вплив на формування «канівської легенди». У 1514 р. кримський хан Менглі-Герай відправив до польського короля Сигізмунда I Старого посольство, яке, крім іншого, мало повідомити про перемогу Ногайської орди над «П'ятигорськими Черкасами» («*Piatihorskijsz Czerkasy*»), у зв'язку з чим сам хан змушений був послати на ногайців своє військо [Pułaski, 1881, s. 436]. Очевидно, саме так і потрапила інформація до автора легенди про існування «п'ятигорських черкасів». Адже посольства кримського хана до польського короля проходили через Черкаси і Канів. Як відомо, Остафій Дашкович виконував функції канівського старости з 1510 р., а канівського і черкаського вже з 1514 р., які передбачали й дипломатичну діяльність. А боярин Чайка, як ми вже знаємо, десь після 1514 р. став виконувати в Каневі функції його намісника. Цю роль О. Дашкович не міг доручити особі, якій не довіряв. Зрозуміло також, що їхні стосунки мали бути довірливими і раніше. Тобто боярин Чайка міг мати повний доступ до дипломатичної інформації, бути присутнім на зустрічах О. Дашковича із посланцями, виконувати секретарські обов'язки тощо.

Чому «канівська легенда» виникає саме на початку XVI ст., а не в більш ранній час? Тому що тільки з кінця XV ст. починаються два процеси, незалежні один від одного, але одночасно відображені в історичних документах. По-перше, на території Середнього Подніпров'я поступово відбувається підвищення ролі і значення невеличкого містечка Черкаси, яке внаслідок бурхливого суспільного розвитку стало перетворюватися на серйозний військовий центр. По-друге, на Північному Кавказі опиняються в центрі уваги Османської імперії, Персії та Московського кня-

зівства і стають об'єктом міжнародних відносин племена адигів, більш відомі як черкеси, яких кожна із цих держав намагається використати у своїх інтересах.

Із цього випливає, що «канівську легенду» не можна сприймати як визначальне джерело для будь-якої наукової версії щодо заснування міста Черкаси. Так само вважав і дослідник середньовічної історії України П. Клепацький, у 1912 р. зауважуючи, що «...мнение о глубокой древности Черкасс не имеет за собой никаких данных» [Клепатский, 2007, с. 335].

Автор «канівської легенди» взяв «п'ятигорських черкасів» за основу для своєї ідеї як народ чужий та далекий, тому й пов'язав з ним заснування Черкас за співзвучністю назв. Водночас він підкреслив роль литовського фактора в заснуванні Черкас, на що дослідники взагалі не звернули увагу. А на його думку, саме цей фактор був головним, а поселення «черкасів» уже вторинним результатом.

3.2.2. «Черкаси» і «черкеси». Здавалось би, певним підтвердженням «черкеської» версії походження Черкас можуть бути археологічні матеріали, на які в останні десятиліття звертає увагу відомий російський дослідник, фахівець з озброєння кочівників М. Горелик. У ряді своїх праць він якраз звертав увагу на знахідки, пов'язані із типово черкеськими обладунками [Горелик, 2002; 2004, с. 293 – 300; 2014, с. 73 – 88]. І на підставі всього лишень одиначної знахідки, виявленої до того ж за 150 км на північний захід від Черкас по прямій, точніше під Білою Церквою, приходять до таких висновків: «*Можно не сомневаться, что погребенные в Яблоновском могильнике были не единственными адыгами: население южной Киевщины не позднее 2-й половины 14 в. получило название черкасов – черкасов. Похоже, адыги (черкесы) здесь занимали видное положение, если свое монголо-тюркское наименование передали на века местному славяноязычному населению: главный город этих мест уже в 15 в.*

називається Черкасы, а москвиты вплоть до 18 века прозывали украинцев южной части Среднего Поднепровья и Нижнего Поднепровья черкасами. У черкесов местные славяне заимствовали и адыгскую прическу – длинную прядь волос на макушке или у левого виска бритой головы, а также тип мужского костюма и всаднического вооружения» [Горелик, 2002].

А ось інший приклад – із сучасної відомої енциклопедії історії України, підготовленої під патронатом Інституту історії НАН України. Характеризуючи появу екзоніму «черкаси», С. Лунін пише: «Найімовірніша етимологія – від іранського слова, яке означало “орел”, “шуліка” тощо, – дає підстави припустити безпосереднє перенесення його аланським населенням Подніпров'я на найдавніших козаків навіть за відсутності там адигів. Нез'ясованими лишаються питання: яким саме чином слово “черкаси” пов'язане з назвою м. Черкаси; чи не походить таке його значення в рос. мові від самоназви козаків» [Лунін, 2013, с. 495].

По суті, в цих цитатах сучасних дослідників можемо бачити всю суперечливість проблеми: начебто є й пояснення, але немає головного – фактів та логіки подій.

Отже, якщо прийняти точку зору прихильників появи екзоніму «черкаси» внаслідок впливу кавказької цивілізації, то вимальовується наступна картина. По-перше, саму назву «черкаси» стосовно адигів починають застосовуватися лише із середини XIII ст. По-друге, вже в 1280-х роках на Середньому Подніпров'ї начебто з'являється поселення із назвою Черкаси, яке й перетворюється в майбутньому на центр українського козацтва. По-третє, саме за назвою цього міста екзонім «черкаси» із XVI ст. закріплюється вже за українським населенням. Так, наприклад, у Літописі Яна Бінвільського (сер. XVII ст.) «черкас» в цьому значенні згадано серед інших народів, таких як «москва» і «литва» [Моця, 2009, с. 101].

Що суперечить цій картині? По-перше, жодного писемного джерела про міграцію чи переселення хоч якоїсь групи адигів у Се-

редис Подніпров'я немає. По-друге, жодного археологічного підтвердження перебування «черкесів» на цій території не зафіксовано (матеріал, на який спирається М. Горелик, має одиночний характер, який жодним чином не свідчить про перебування черкесів у Середньому Подніпров'ї: для цього необхідна фіксація хоч якогось поселення, а не військового обладунку, який міг належати будь-кому). По-третє, самі адиги себе «черкесами» в ті часи не називали; звідси зрозуміло, що не могли й місцеві жителі назвати місце поселення на своїх землях іменем чужого народу, який себе так не називав. По-четверте, попри всі запевнення науковців, жодного письмового чи археологічного джерела про існування міста Черкаси не тільки в XIII ст., але й навіть до кінця XIV ст. не зафіксовано. По-п'яте, місто Черкаси з цього часу і впродовж всього XV ст. і на початку XVI ст. в жодних документальних джерелах не ототожнено із кавказьким населенням. Про це свідчать матеріали як літописів, так і західноєвропейських істориків (напр., Ян Длугош, С. Герберштейн). По-шосте, лише поява українського козацтва призвела до необхідності розмежування в документах та літописах найменувань двох різних народів.

Можна стверджувати напевне, що місто Черкаси й українські «черкаси» не мають ніякого стосунку до кавказьких «черкесів / черкасів». Це усього лиш певне співзвуччя назв і не більше.

Іноді на підтвердження «черкеської версії» як аргумент наводять існування на території сучасного міста мікротопонімів «Кавказ / Казбет / Казбек». Справді, такі існують, однак сучасний черкаський історик Ю. Мариновський аргументовано показав їх пізні походження (кін. XIX – поч. XX ст.), пов'язане з іменами жителів та скороченням у радянський період слів «козацька біднота» [Мариновський, 2001в, с. 178 – 186].

3.2.3. Ян Длугош і питання походження Черкас. Як не дивно, поза увагою дослідників минулого Черкас опинився відомий польський історик-хроніст Ян Длугош

(1415 – 1480), матеріал із досліджень котрого являє собою значний інтерес не лише з погляду фіксації історичних фактів, але й сприйняття ним самим відповідних подій та процесів у Центрально-Східній Європі. Лише нещодавно, саме в контексті початкової історії міста, на нього звернув увагу Р. Захарченко [2011, с. 61 – 63]. Ян Длугош був першим істориком, котрий згадав про місто Черкаси у своїй величезній праці. Звичайно, можна вказати ще й на італійського мандрівника Амброджо Контаріні († 1499 р.), котрий був у місті в 1474 р. і залишив згадку про нього у своїх нотатках. Але все ж таки італієць не був істориком. Інформація ж Я. Длугоша стосовно означеної проблематики цікава як з боку того, що він говорить, так і боку того, про що він не згадує і не пише, що теж має своє пояснення.

В одинадцятій книзі Ян Длугош пише про поїздку польського короля Владислава II Ягайла в 1411 р.: «...Z Kijowa, gdzie zostawił wielkiego księcia Aleksandra, udał się król polski Władysław przez Dniepr do Czerkas, Zwinigródka, Sokolca, Karawułu i Braclawia, a w końcu przybył do Kamieńca. Z Kamieńca udał się do Lwowa...»³¹ [Jana Długosza Roczniki, ks. 10, ks. 11, 2009, s. 210]. Відомо, що саме після цієї поїздки Ягайло передав Поділля під владу ВКЛ. Однак для нас вона важлива тим, що хроніст показав прикордонні точки, де розміщувалися військові залоги. Тут закінчувалися межі держави і починалося Дике поле. Ця поїздка, на нашу думку, мала інспекційний характер. Інформація ж Я. Длугоша підкреслює значення Черкас на той час суто як прикордонного міста і не більше. Цікаве припущення щодо мети подорожі Ягайла до Подніпров'я висловив Р. Захарченко: принаймні одна із її цілей могла бути пов'язана з поселенням на південних рубежах ВКЛ (у т. ч. Черкасах) полонених із числа тевтонців та іноземних найманців, яких взято в полон за рік

³¹ Переклад: «...З Києва, де залишив великого князя Олександра, відправився король польський Владислав через Дніпро до Черкас, Звенигорода, Сокільця, Каравула і Брацлава, а в кінці прибув до Кам'яця. З Кам'яця відправився до Львова...».

до цього, після перемоги польсько-литовського війська над Тевтонським орденом у Грюнвальдській битві [Захарченко, 2011, с. 63]. Все-таки нам ця версія видається дещо фантастичною. Для її підтвердження потрібні більш вагомі підстави.

Обов'язково треба відзначити ще й згадку в другій книзі Яна Длугоша етноніма «черкеси» під 1011 р.: «...Potem Jarosław książę kijowski wyprawił się przeciw Rededzie księciu czerkeskiemu z zamiarem poddania go sobie; a zwyciężywszy go w pojedynku (taka bowiem była umowa między książętami i ich wojskiem, by nie ich wojska, ale sami wodzowie spotkali się w walce, a zwyciężony poddał się zwycięzcy) zhołdował kraj Czerkiesów, a na lud nałożył daniny»³² [Jana Długosza Roczniki, ks. 1, ks. 2, 2009, s. 344].

Цей момент є дуже важливим. З тексту зрозуміло, що Ян Длугош має на увазі тільки жителів Кавказу, а не жителів Середнього Подніпров'я. Річ у тім, що до кінця XV ст. під «черкесами» чи «черкасами» завжди розуміли саме жителів Кавказу. Та й у літописах цього часу також вказано саме на них. І лише з XVI ст. від них вже почали відрізняти українських «черкас», прив'язуючи останніх до міста Черкаси.

Варто звернути увагу й на ту інформацію, яка повинна була б бути чи могла б бути в праці польського історика. Відсутність певної інформації в Длугоша, звичайно, спричиняє незручності. Однак і це має свій сенс. Так, у хроніста відсутній матеріал, що міг би пролити світло на події, пов'язані із битвою на Синіх Водах³³ у 1362 р.

Чому ж Ян Длугош навіть не згадав про цю подію, хоча він не міг не знати про неї і її значення він не міг не розуміти? Відомий український фахівець Ф. Шабульдо вважає, що на позицію Я. Длугоша безпосередньо

³² Переклад: «...Потім Ярослав, князь київський, відправився проти Редеди, князя черкеського з наміром підкорення його; перемігши його у поединку (бо така була умова між князями і їх військом, аби не їх армії, а самі вожді зійшлися у битві, а переможений здався переможцю), підкорив край Черкесів, а на населення наклав данину».

³³ Сині Води – найімовірніше, р. Синюха – притока Південного Бугу на Кіровоградщині.

вплинула офіційна доктрина Коропи Польської, оголошена в 1448 р., згідно з якою заперечувалося право Великого князівства Литовського на Поділля [Шабульдо, 2013, с. 73].

Звернемо увагу, що в Яна Длугоша також немає жодної інформації про похід литовського князя Гедиміна на поч. XIV ст., з яким деякі історики пов'язують першу згадку міста Черкаси (1305 р.) або його заснування. І це на тлі того, що історик достатньо багато уваги приділяє військовій діяльності Гедиміна та його участі в міжнародних відносинах. Оскільки інформація про цей похід Гедиміна з'явилася лише на початку XVI ст. (ми бачимо її у «Хроніці Биховця», у «Хроніці» М. Стрийковського та ін.), то відсутність її в праці Я. Длугоша є ще одним підтвердженням, що ніякого походу не було. Водночас дуже привабливою може бути думка щодо запозичення ідеї цього походу саме від польського історика, від його інформації про похід Ярослава Мудрого проти черкесів у 1011 р.

3.2.4. Історична ситуація у XIV ст. Найперспективнішим, нам здається, може бути пошук відповіді на наявну проблему у зв'язку з тими реальними історичними подіями XIV ст., що призвели до зміни суспільно-політичної ситуації в Подніпров'ї. Передовсім це події, пов'язані із переходом цієї території під владу Литовської держави та витісненням звідси золотоординської влади.

Черкаси впродовж всієї своєї історії XV – XVIII ст. виконували фактично функцію прикордонного міста, котрє мало укріплений замок, військову залогу і незначну кількість жителів [Мальченко, 2001, с. 285 – 287]. Очевидно, як литовський військовий форпост це місто й виникло в XIV ст. Саме цим можна пояснити відсутність значної кількості археологічних знахідок XIV – XV ст. Водночас треба згадати, що ті з них, які вважали ранніми, аналогічні до матеріалів біля села Сокільці на Південному Бузі. На основі останніх М. Кучера дійшов висновку, що «виникнення Сокілецького замку слід віднести до другої половини XIV ст. (після 1362 р.), коли згідно з літописними

даними при подільських князях Коріатовичах було розпочато будівництво фортець для відсічі татарської загрози, а також в зв'язку з намаганням литовського уряду та польської шляхти заволодіти Побужжям» [Кучера, 1965, с. 213]. Між іншим, одночасно виникає і зв'язок між Сокільцями та Черкасами: як вважає О. Білецька, у XIV ст. один із важливих шляхів якраз пролягав по лінії Київ – Черкаси – Звенигород – Сокилець [Білецька, 2004, с. 238].

Найімовірніше, що Черкаси також виникли вже після 1362 р. Загальновідомо, що в період з вересня по грудень цього року³⁴ відбулася битва на Синіх Водах між литовсько-руськими військами Ольгерда Гедиміновича та загонами Золотої Орди, коли в результаті перемоги над татарами під владу ВКЛ перейшли землі Південно-Західної Русі. Зрозуміло, що закріплення цієї перемоги потребувало необхідної прикордонної організації. Саме таким воєнним форпостом і стали Черкаси на Дніпрі. Заснування першого Черкаського замку, очевидно, пов'язано з діяльністю подільських князів з династії Коріатовичів (Корятовичів): Юрія, Олександра, Костянтина і Федора, які приходилися племінниками великому литовському князю Ольгерду. Як сказано в білорусько-литовських літописах: *«Ино тыи княжятя Коръятевечи три браты: князь Юръи а князь Александр, князь Костентин и князь Федор со князя великого Олгирдивым презволением и с помочию Литовския земли поили в Подолскую землю. И тогда в Подолской земли не было ни один город ни деревомь рубленого, а ни каменем будованого. И тогда тые княжятя Корятовичи пришли в Подолскую землю от татар, и боскакомь выхода не почали давати»* [Супрасльська летопись, 1980, с. 66]. Тож після Синьоводської битви князі взялися за укріплення Поділля шляхом відбудови старих та спорудження цілого ряду нових замків: Кам'янець, Бакота, Скала, Вінниця,

³⁴ Деякі історики слідом за М. Грушевським датують битву на Синіх Водах 1363 роком [Білецька, 2004, с. 110 – 111].

Брацлав, Сокілець та ін. Найімовірніше, Коріатовичі заснували й Черкаси як крайній східний форпост у цьому «ланцюжку». Старшим у ієрархії братів Коріатовичів був Юрій († 1374/75) [Білецька, 2004, с. 111 – 112; Сіцінський, 2009, с. 17], тож саме його, на нашу думку, можна вважати засновником міста.

Територія напівсуверенного Подільського князівства Коріатовичів на сході сягала Дніпра (Рис. 136в). Не випадково Черкаси фігурують у переліку саме подільських міст у «Списку руських міст дальніх і ближніх» [Білецька, 2004, с. 80 – 81; Моця, 2009, с. 92]. Це, між іншим, є першою достовірною згадкою про Черкаси. Дослідник «Списку руських міст» М. Тихомиров зробив припущення, що ця писемна пам'ятка з'явилася в період між 1387 та 1392 рр. [Тихомиров, 1952, с. 218]. Вона є свідченням того, що Черкаси вже не були на той момент простою заставою. Підтверджує це й думка Є. Наумова, що список створено як амбітний проект київського митрополита Кіпріана [Наумов, 1974, с. 150 – 163], а отже, до нього не могли внести малозначимі поселення. Але оскільки раніших достовірних згадок про Черкаси не існує, це є свідченням поступового зростання міста впродовж кількох десятиліть водночас із укріпленням литовської влади. Разом з тим, відзначаючи «Список руських міст» як першу документальну пам'ятку, в якій згадано Черкаси («Черкась»), не треба забувати, що її створювали у московських землях, відповідно не можна стверджувати, що звучання назви мало самс такий характер.

Цікаво, що Р. Набієв, проігнорувавши М. Тихомирова, зробив висновок на догоду власній концепції, що Черкаси (як і деякі інші міста в «Списку») збудували болгари (вихідці з берегів Волги) і волохи (до чого тут вони?) [Набієв, 2014, с. 282]. Але, як показав ще в 1952 р. М. Тихомиров, формула «се болгарскыи и волоскыи гради» стосувалася лише міста «Хотень» (Хотин) на Дністрі. Та й мова в «Списку» йшла про локалізацію та належність міст, а не їх будівничих.

На сьогодні цілком вірогідно, що в 1393 р. Черкаси вже існували як достатньо

вагомий фортифікаційний і паселений пункт, який належав до Подільської землі (князівства), у тому ж році захоплений Вітовтом, а у 1395 р. знову підпорядкований подільським правителям. У Супрасльському літописі (1-а пол. XVI ст.) так описано цю подію: *«Тои же весны князь Витовт поиде взя град Житомир и Вручи, и приеха к нему князь Володимер. Того же лета на осен князь великий Витовт выведе его ис Киева и дасть ему Копыл, а на Киеве посади князя Скиригаиля. Сам же князь великий Витовт поиде на Подольскую землю, а князю Скиригаилю повели ити ис Киева ко Черкасом и ко Звенигороду. Князь же Скиригаилю Божиюю помощию, великого князя Витовта повелением взя Черкасы и Звенигород и возвратися пакы ко Киеву»* [Супрасльская летопись, 1980, с. 65]. Водночас ніякі джерела не підтверджують інформацію Н. Яковенко (передовсім ті, на які вона посилається), нібито в 1396 р. князь Вітовт виділив у Черкасах і Каневі землі для хана Тохтамиша в період його боротьби з Темір-Кутлуєм за Крим [Яковенко, 1993, с. 174].

М. Тихомиров зазначає, що автор «Списку» під містами мав на увазі укріплені місця, а кам'яні укріплення відзначав особливо. У такому випадку і первісні Черкаси мали якісь певні укріплення.

3.2.5. Василицький скарб XIV ст. Цей монетно-речовий скарб має неабияке значення для вивчення походження та ранньої історії Черкас. Будь-який скарб завжди має кілька аспектів під час розгляду його цінності. Як матеріальна цінність, як художньо-естетична та як історична. В останньому випадку важливим є зв'язок скарбу із тією історичною ситуацією, в котрій він фіксується. Таким чином можна з'ясувати причини, що призвели до його появи. З другого боку, скарб може давати додаткову інформацію або ж додаткові підстави для оцінки відповідних його часові процесів і подій.

У 1921 р. в селі Василиця під Черкасами (зараз у межах міста) знайдено скарб,

котрий серед науковців отримав назву «Василицький». За постановою Всеукраїнського археологічного комітету в 1925 р. його передано до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (зараз – НМІУ) «...з огляду на його наукову вартість...». 22 липня від музею надано довідку О. Олександріву, тодішньому уповноваженому від ВУАК на Черкащині, в якій зазначено, що скарб передано і він налічував «99 срібних річей і монет» [ДАЧО, ф. Р-131, оп. 1, спр. 20, арк. 17]. Під час передачі цього скарбу було чітко визначено й ті предмети, що до нього належали:

«Речі з Василицького кладу.

1. 10 браслетів.

2. 24 сульгами.

3. 8 перстнів.

4. 1 брош.

5. 3 кулка.

6. 1 гудзик.

7. 52 монети східні.

18 липня 1925 р.

м. Київ» [ДАЧО, ф. Р-131, оп. 1, спр. 20, арк. 18].

Повідомлення про цю знахідку опублікували в 1926 р. [Василицький скарб, 1926, с. 103 – 104]. Цікаво, що тепер, вже за опублікованою інформацією, скарб налічував 111 одиниць: 27 сульгамів, 11 обручок, 8 перстнів, 3 кільця, 1 застіжку, 1 гудзик та 60 монет. Автор публікації відзначив, що знахідка складається «з жіночих окрас срібних болгарського типу й срібних золотоординських монет XII – XIV ст. Здається, це є 1-ша знахідка скарбу цього типу на території України».

Інформація про цей скарб досить довгий час в науковій літературі майже не з'являлася. Лише на рубежі 1990 – 2000-х рр. йому присвячено досить детальні розгляди в ряді праць Л. Строкової (1999 – 2006) та Д. Мадурова (2013), а також колективну статтю З. Зразюк, Л. Строкової та К. Хромова стосовно монетної частини скарбу (2007). В інших працях, як правило, щодо цього скарбу проводилися аналогії та аналізувалися більш загальні ситуації, пов'язані із датуванням скарбів, торгово-економічними, культурними процесами тощо [Ельников, 2005 – 2009].

Між іншим, і Л. Строкова, і Д. Мадурова повторили інформацію про те, що до музею передано 111 одиниць скарбу. Але, як бачимо, спочатку все ж таки це стосувалося лише 99 одиниць. Інші 12 одиниць скарбу, найімовірніше, передали дещо пізніше. Адже в тій же публікації 1926-го року було сказано: «...Горицьк було розбито та викинуто, частину грошей та срібних речей розтягнуто людьми, що найбільш, а частину заховала господарка садиби. Завдяки енергії уповноваженого ВУАК на Черкащині О. Олександрова, пощастило зрятувати цей цікавий скарб майже цілком. З великими труднощами О. Олександров зібрав речі, розтягнені василицьким населенням» [Василицький скарб, 1926, с. 103]. Тобто, ймовірно, вилучення речей скарбу продовжувалося ще й після передачі основної його частини до Києва.

Найважливішим у дослідженнях Василицького скарбу є не стільки аналіз його самого, скільки інтерпретація, пояснення його походження. Л. Строкова, зокрема, визначила його як татарський, такий, що належав «уже не русичам, а татарам... Цей скарб, безперечно, сховав хтось із багатих татар, можливо, один з представників татарської адміністрації на Наддніпрянщині» [Строкова, 2006, с. 42]. Сама ж дослідниця ще й достатньо точно датує виявлений скарб: не раніше, ніж 1370-ми роками, оскільки на це вказує датування монет. В окремих випадках історики, особливо краєзнавці, підтримали її думку щодо татарської належності комплексу.

З чого ж, власне, виникла думка про належність скарбу саме представнику татарської адміністрації та й взагалі про наявність татарської адміністрації саме в цьому місці? Адже походження речей та й самі речі не дають жодної інформації про їх власника. Тим більше, що ці речі є досить різноманітними за місцем їх виготовлення (за висновками експертів). Варте уваги хоча б те, що частина монет цього скарбу належить не до татарського, а до київського (!) карбування, ймовірно князя Володимира Ольгердовича після 1362/1363 рр., котрий

використав для наслідкування мопети хапа Джанібєка 1352 р. [Хромова, 2012, с. 233].

Підставою для висновків Л. Строкової послужили такі її думки: *«До кінця XIV століття становище в південноруських степах усталилося, грабіжницькі набіги змінилися регулярним збором данини. Підкорена людина пристосувалася до нових хазяїв, поновилися торговельні зв'язки. При цьому послабилися економічні взаємини з Києвом, а натомість посилилися з Кримом. Загалом XIV століття вважається періодом розквіту південноруських земель, як і всієї Золотої Орди. У той час бурхливо зростали золотоординські міста. Частина поселень південноруських земель пережила золотоординську навалу й існувала далі. Городища цього періоду відомі і в районі Черкас, зокрема у Василицях»* [Строкова, 2006, с. 42].

Однак Л. Строкова не врахувала кількох моментів: по-перше, 1350 – 1360-і рр. в золотоординській державі – це час т. зв. «Великої замятні», з рядом державних переворотів та внутрішньою війною; по-друге, у 1362 р. відбулася Синьоводська битва, яка позбавила Золоту Орду значних територій у Середньому Подніпров'ї; по-третє, у районі Василиці ніколи не існувало ні золотоординських міст, ані південноруських городищ XIV ст. (археологічні матеріали з Василицького городища належать до енеоліту та зарубинецької культури, а скарб знайдено в районі розташованих поруч (у заплаві!) поселенні та могильнику XIV століття). Крім того, не забуваймо, що в середині XIV ст. по всіх цих землях прокотилася хвиля чуми, що, звичайно, вплинуло на торговельно-економічні та політичні зв'язки, ослабивши їх.

Знахідка Василицького скарбу дозволяє припускати лише можливість існування на місці Василиці порівняно невеликого неукріпленого поселення. Ні про який адміністративний татарський центр у цьому районі йтися не може. Варто лише порівняти матеріали з Василиці (окрім скарбу) і дійсно золотоординського центру – комплексу пам'яток сер. XIV ст. біля с. Тор-

говиця на р. Сипюха (Кіровоградщина), що має такі «міські» атрибути, як тандири, баню-«хамам», можливо, мавзолей чи мечеть [див.: Бокій, Козир, Позивай, 2006].

Водночас на значну увагу заслугове децю інша думка Д. Мадурова, за якою скарб міг належати купцю, котрий скуповував награбоване татарськими воїнами і таким чином поповнював свої коштовності (автор датує знайдені в скарбі пряжки-сульгами XIII – XIV ст. та гіпотетично пов'язує його наповнення зі знищеним татарами булгарським містом Мокша) [Мадуров, 2013, с. 190]. У будь-якому випадку з приводу належності скарбу, звичайно, можна сперечатися, однак здається, що думка Д. Мадурова є більш реалістичною.

Проте на скарб слід поглянути ще й під іншим кутом. Вважаємо, що він є важливим фрагментом-свідченням процесу появи міста Черкаси. На час знахідки скарбу село Василиця було передмістям міста Черкаси, а вже на сьогодні воно стало його частиною (від історичного центру Черкас на відстані 8 – 10 км по шляху, по прямій лінії – близько 5 км).

Час приховання Василицького скарбу дослідники визначають між 1376 та 1380 рр. [Зразюк, Строкова, Хромов, 2007, с. 119]. Для розуміння ситуації надзвичайно важливе спостереження сучасного дослідника Б. Черкаса: *«...під час активного наступу ВКЛ у XIV – XV ст., ця держава “контала” улуси цілком і протягом тривалого часу зберігала їх первинні кордони»* [Черкас, 2014, с. 274 – 275]. Із цього випливає, що після Синьоводської битви територія Черкащини (в т. ч. і поселення Василиця) не могла залишатися під золотоординською владою і перейшла під литовську [Моця, 2012, с. 4 – 6]. Це суперечить твердженню деяких істориків про те, що Південна Київщина разом із Черкасами до 90-х рр. XIV ст. залишалася під цілковитим або, бодай, частковим контролем Золотої Орди [Шабунько, 1987, с. 30; Михайлюк, 2011, с. 79].

З огляду на вищевикладене, уявляється така картина. У 2-й пол. XIV ст. деякий час поруч існували два поселення: перше

відоме нам як поселення Василиця, де й було знайдено скарб, друге – прикордонний форпост із найменуванням Черкаси. Поселення розташовувалось на досить значній відстані від форпосту, а тому було практично беззахисним. Для нього реально існувала небезпека, оскільки лівобережна частина Дніпра ще певний час залишалася підконтрольною золотоординській владі (татарські стійбища та поселення фіксують фактично за кілька десятків кілометрів південніше з протилежного боку Дніпра, у міжріччі Сули та Орелі – Келеберда, Правобережні Кишеньки, Веселий Поділ та ін. [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004; Супруненко, 2013, с. 163 – 164]). Реальний же захист для місцевого населення міг дати лише черкаський форпост, котрий з кінця XIV ст. поступово починає залюднюватися.

Найімовірніше, що Василицький скарб якраз і є свідченням того, що під загрозою нападу татар жителі поселення Василиця змушені були покинути насиджені місця і переселитися до форпосту Черкаси, який міг забезпечити його захист. Тому й уявляється реальний зв'язок між хованням скарбу на рубежі 1370 – 1380-х років та першими письмовими згадками про Черкаси на рубежі 1380 – 1390-х років. Населення стікалося сюди з навколишніх околиць, перетворюючи тим самим невеликий прикордонний форпост на достатньо серйозну військову твердиню.

3.3. Етимологія слова «Черкаси»

Саме слово «Черкаси» містить у собі безперечний корінь «чер-» та суфікс «-кас-». Якщо подивитися на географію населених місць східноєвропейського середньовіччя, то можемо бачити, що є досить значна кількість населених пунктів,

у назві яких зафіксовано цей корінь: Черпигів (IX ст.), Черемин (місто на Волині, XII ст.), Чичерськ (*Чачэрсск*; місто в Білорусі, XII ст.), Черськ (*Czersk*; місто в Польщі, XIII ст.), Чернівці (XIV ст.), Червень (*Чэrvень*; місто в Білорусі, XIV ст.) та ін. Тобто цей корінь не є винятковим для слов'янського світу.

Головна помилка істориків – пошук відповіді стосовно Черкас за аналогією із «черкесами» та «Черкесією». Наприклад, М. Янко виводить назву міста саме від етноніму «черкеси», що походить від перського (іранського) *tcsherikass* – «воїн» [Янко, 1998, с. 382 – 383]. Водночас видається більш перспективним із усього наявного фактичного матеріалу визначити кілька можливих варіантів походження назви міста Черкаси відповідно до реальних історичних процесів у Східній Європі, а не міфічного переселення адигів із Північного Кавказу до Середнього Подніпров'я.

3.3.1 Версія 1. Литовське походження.

Із XIV ст. на українські землі починають поширюватися і топоніми, які мають литовське походження. Зокрема, це було продемонстровано в узагальнювальній роботі відомого мовознавця А. Непокупного, а потім і в публікаціях сучасного дослідника К. Тищенка стосовно Сіверщини і Глухівщини та ін. [Непокупний, 1981; Гідронімія України, 1981, с. 65 – 83; Тищенко К., 2001, с. 104 – 117; 2002, с. 30 – 36].

Цілком вірогідно, що, створюючи форпост, литовці, відповідно, могли дати йому свою назву. Зокрема, у литовській мові можна знайти цілий ряд слів, співзвучних із «Черкасами»: *čėras* (чемерник), *čėrekšlė* (гарячка), *čėriukas* (жеруха, настурція), *čėrkasas* (домашнє сукно, напівшерстяна тканина), *čėrkšėjimas* (брязкіт), *čėrkšlys* (крикун), *čėrkšna, -as* (снігова кора), *čėrkšti* (скрекотати). Є і співзвучні слова, які вже існують у вигляді топонімів. Наприклад, у Литві є невелика річка під назвою *Čėrkšne* (*Čėrkšnis, Šėrkšna*), етимологія назви якої виводиться від *čėrkšnas*, тобто снігова кора, наст [Vanagas, 1981, p. 77]. Можна вказати

ще й на існування в литовській мові слова *kas* (хто, що, кожен). Крім того, суфікс *-кас* часто трапляється в литовських прізвищах (напр. Петраускас, Ренькас та ін.) і є еквівалентом польському *-ський*.

Для аналогії можна вказати на балтійське походження таких гідронімів як Чечера, Чечора, Чичора, що пов'язується із балт. *Kikis, Kieker*, лит. *Čučirys* та латв. *Ciecere* [Роспонд, 1972, с. 67].

Венеціанець А. Контаріні, проїхавши через Черкаси у 1474 р., зафіксував їх назву як *Serkas* [Библиотека..., 1836, с. 24, 137]. До речі, він охарактеризував їх не як місто, а як «поселення» і вказав, що тут йому довелося прожити чотири дні до появи татарського загону, який повинен був супроводжувати його далі. Це ще раз доводить функціонування Черкас як литовського форпосту. Також бачимо в Ольшевському літописі одночасні написання *Serkassi* та *Czerkassy* [Ольшевская летопись, 1980, с. 180, 86].

Не можна не запропонувати й ще одного можливого варіанта – одночасної появи в 2-й пол. XIV ст. топонімів Черкаси та Чеховé (детальніше щодо цього топоніму див. нижче, у розгляді 3-ї версії) із початковою основою *čerk-*, трансформованою пізніше в різні варіанти місцевим населенням. Поява цього мікротопоніму теж може бути пов'язана із литовською мовою, оскільки в останній присутній корінь *ček-*: *čekoti* (гризти, з'їдати), *čeksenti* (чавкати), *čekšt* (клатцати), *čekuoti* (різати) та ін., які стосувалися виробничої діяльності місцевих жителів. Звичайно, напевне стверджувати важко, тому це тільки припущення.

Варто звернути увагу і ще на один литовський топонім – місцевість під назвою *Cirkliškis* неподалік від міста Швянченіс. Річ у тім, що в деяких середньовічних писемних пам'ятках Черкаси фігурують під назвою, близькою до цього написання: Чіркаси або Чиркаси. Наприклад, у творах Я. Длугоша (*Czirkasy*), Б. Ваповського (*Cirkasios*), С. Герберштейна (*Cirkas, Cirkassi*), М. Стрийкоського (*Czyrkasy*) та Г.-Л. де Боплана (*Cirkacze*), зафіксовані на картах Вацлава Гродецького

(*Czyrkasy*) 1558 р., Миколая Радзівіла (*Czyrkasy*) 1613 р., Германа Молла (*Cirkassi*) 1695 р. та ін. Найраніша назва «*Cirkassy*» фігурує в жалуваній грамоті королеви Ядвіги краківському воєводі Спитку від 10 липня 1395 р. [Білецька, 2004, с. 292, 307], а пізніше «*Czirkassy*» згадано в переліку замків, що належать князеві Свидригайлу від 2 березня 1402 (1432) р. [*Skarbiec diplomatów...*, 1860, s. 331].

3.3.2. Версія 2. Гібридне походження.

Не можна відкидати й можливості формування назви міста як гібридного топоніма, коли корінь і суфікс належать до різних мов – в такому випадку, можливо, до слов'янської (*čer-*) і литовської (*-k-*, *-as*). За кореневу основу міг послужити цілий ряд слів: наприклад, **čerty*, що в деяких слов'янських мовах означає болотисту місцевість, у староукраїнській відоме як **черетіє*, а в сучасній українській трансформувалося в «очерет»; або ж **čersti*, **čerto*, що означало «проводити межу, креслити», яке в старослов'янській мові репрезентує слово «чъртати» (М. Фасмер вважає, що воно початково означало просіку, межу чи кордон у вигляді вирубки, а потім відмітку, лінію, розкорчоване місце) [Фасмер, 1987, с. 348]. У зв'язку з останнім як аналогію, варто було б нагадати про походження назви «Січ» (яка стосувалася військово-організаційного утворення) від «сікти, засіка» та слова *січень* від **sěkti* (сікти, рубати), що пов'язане було із підсічним землеробством [Етимологічний словник..., 2006, с. 258].

Прив'язка топоніма до означення межі / кордону в цьому регіоні можна вважати достатньо вірогідною. Адже фактично навпроти Черкас у Дніпро впадає річка Ірклій, а на її берегах розташоване село Іркліїв (Чорнобаївський р-н). Існує думка, що ця назва походить від індоєвропейського **e/orH* (кордон) [Рассоха, 2007].

Гібридне походження назви міста цілком вірогідне з огляду на постійну заселеність Середнього Подніпров'я в середньовіччі представниками різних етносів. До того ж постійним тут все ж таки було праукраїнське насе-

лешня. Зрозуміло, що після 1362 р. відбувається притік представників інших етнічних груп, зокрема, литовців, чехів, поляків. Це призводить до оновлення етнічної ситуації, що накладає відбиток і на місцеві топоніми.

Ніхто з дослідників не звертав уваги на різночитання назви міста в різних джерелах. Можливо, вважаючи, що вони є просто помилковими, ніхто не поставив питання про природу цих різночитань, ніхто не поставив питання «чому?». Вважали, що від самого початку місто мало назву «Черкаси». Але не факт, що воно не мало іншого звучання, а з часом лише трансформувалося. Адже перші писемні пам'ятки литовської мови з'явилися лише на початку XVI ст.

На підтвердження думки про литовське походження міста Черкаси можна звернути увагу ще й на те, що навколо нього фіксують й інші історичні топоніми, які можуть мати литовське походження періоду XIV – XV ст. До них можна зарахувати такі назви населених пунктів, як Мліїв, Ірдинь та ін., що згадані у документах XV – XVI ст.

Під 1499 р. у документах фіксується Mihlijewo / Мехлеєво [Грамоты..., 1868, с. 32 – 33, 44; АЮЗР, 1886, с. 90] (сучасне с. Мліїв Городищенського р-ну), назва якого може походити від *migla*, *miglotas* (туман, туманність). До того ж періоду належить і згадка назви Ірдинь («Ердань» у 1535 р.), Ірдинські болота («*blota Rdeńskie*» у 1562 р.), річка Ірдинка, село Ірдинівка (Ірдинь). Можливо, вони походять від литовських *irudinti* (ставати бурим), *irudyti* (ржавіти) або *erdve* (простір). Крім того, близькими до цього слова є *girdas* (чутка, повідомлення), *girdykla* (водопій). В описі 1552 р. записано як «на Рдне» [АЮЗР, 1886, с. 81]. Поруч із Ірдинськими болотами досі існує урочище Литвинова (останнє, найімовірніше, все ж таки значно пізнішого часу). Хоча необхідно зазначити, що є й думка про тюркське походження слова «Ірдинь».

Залишки литовського впливу на топоніміку Правобережної Черкащини спостерігаються й дотепер у багатьох випадках через різноманітні афікси, зокрема

через суфікси *-ейки* (с. Кумейки), *-ишки* та *-ешки / -ишкі-* (с. Терешки, с. Тишківка).

На протилежній стороні Дніпра, на північ від Черкас (за 30 км) лежить село Домантове (Золотоніський р-н). Назва його має яскраво виражене литовське походження: від *daug* (багато) та *manta* (добро, майно). Вперше ж воно з'являється в документах під 1536 р. [АЮЗР, 1890, с. 368]. А опис Черкаського замку 1552 р. вказує на жителя міста – «князя Васильєв Домонтов Черкашенина» [АЮЗР, 1886, с. 86, 89]. Як відомо, литовські князі Довмонти (*Daumantas*; Даўмонт) фігурують в історичних джерелах ще в XIII ст. [Насевіч, 2007, с. 582; Позднякоў, 2007а, Т. 1, с. 582–583]. Пізніше з'явилися й родини (у т. ч. й черкаські Домонти), які ув'язувалися із цими князями, але цього зв'язку так доведено й не було [Wolff, 1895, s. 52; Позднякоў, 2007б, Т. 1, с. 593; 2007, Т. 2, с. 653]. Проте Н. Яковенко чомусь зараховує черкаських Домонтів до нащадків татарської родини, спорідненої із князями Глинськими [Яковенко, 1993, с. 96 – 98, 326 – 329]. Якщо остання думка правильна, то ці князі запозичили своє ім'я вже від литовського топоніма (до речі, населені пункти з такою ж назвою існують також на території Росії на Вологодщині та Тверщині). Крім того, у цьому контексті важливо було б звернути увагу ще й на те, що на правому березі Дніпра через м. Сквиря протікає річка Домонтівка, яка належить до басейну р. Рось. Відомий лінгвіст І. Железняк переконана, що «в даному випадку гідронім є вторинним по відношенню до ойконіма, який сягає литовського особового імені *Daumantas*» [Железняк, 1987, с. 105].

3.3.3. Версія 3. Карпатське походження.

Для розуміння цієї версії необхідно окреслити ареал поширення топонімів із коренем «Черкас». Цим питанням переймався ще в 1970 – 80-х роках черкаський краєзнавець А. Сердюк (1912 – 1989), полковник у відставці, сам уродженець міста Черкаси і член місцевого осередку Товариства охорони пам'яток історії та культури. Він підрахував, що на теренах тодішнього СРСР подібних

топонімів було понад 120: від Алтаю на сході до Львівщини на заході та від Карелії на півночі до Азовського моря та Північного Кавказу на півдні [Сердюк, 1976; 1979; 1981; 1986]. Краєзнавець пояснював появу усіх цих топонімів не інакше як бажанням перенести в нові місця «пам'ять про рідне місто»; до того ж він наполягав і на тому, що придніпровські козаки ще з XV ст. називалися черкасами. Тобто поширення топонімів, похідних від кореня «Черкас», пояснювалося колонізацією та переселенням жителів із території Середнього Подніпров'я на східні та північно-східні землі (Полтавщина, Слобожанщина, Кубань, Курщина, Смоленщина, Поволжя і т. д.).

Така схема має право на життя, але тільки починаючи з кінця XVI ст., оскільки колонізаційний процес з України йшов у цих напрямках. Однак вона не пояснює іншого – появи аналогічних топонімів у західному й північно-західному напрямках від міста Черкаси і їх наявність там уже в XV ст. Саме тут треба звернути увагу на існування таких гідронімів, як Черкаська (Черкаська) і Черхавка (Черхава) та топонімів Черкаси (Україна, Львівська область, Пустомитівський район; Волинська обл., Ковельський р-н; Польща, Люблінське воєводство, Томашівський повіт), Черкас (Київська обл., Білоцерківський р-н), Черкасівка (Хмельницька обл., Вінковоцький р-н), Черкавщина (Тернопільська обл., Чортківський р-н), Черхава (Львівська обл., Самбірський р-н). Чотири села з назвою Черкаси відомі на території Білорусі: три – у Вітебській області, одне – у Гродненській. Деякі із топонімів, як зазначено, відомі з XV ст.: Черхава з 1427 р., а Черкасівка з 1493 р. Серед сіл, отриманих у 1440 р. кам'янецьким каштеляном Бедрихом від короля Владислава III Варненчика, значиться село Чиркашівці (Cyrkaszowce) [Михайловський, 2012, с. 189].

Однак якщо з приводу населених пунктів (за відсутності достовірної інформації) ще можна будувати різноманітні версії, то важливішим фактором для розуміння появи назви Черкас можуть служити гідроніми, які, як відомо, відображають етнічні та міграцій-

ні процеси: 1) у Чортківському районі Тернопільської області є річка довжиною 25 км, правий приток Серета (басейн Дністра), назва якої звучить як Черкаська (Черкаська); 2) згадане вище село Черхава стоїть на березі річки Черхавки (Черхави) довжиною 26 км, лівої притоки Бистриці Тисменицької (басейн Дністра). Сучасний дослідник гідронімів Дністровського басейну С. Вербич дійшов думки щодо ймовірної вторинності назви «Черкаська / Черкаська» щодо ойконіма Черкавщина (від «Черкав-») [Вербич, 2009, с. 179].

Як з'ясовується, основа гідроніма Черхава має, найімовірніше, фракійсько-іллїрійське походження, фіксується подекуди в Європі, зокрема в Чехії, Сілезії, Румунії, Угорщині, на Балканах. В іллїрійській мові **kirsava*, як і в староболгарській **črcha* мають одне й те ж значення – «чорна ріка» [Вербич, 2007, с. 87].

Зараз важко точно встановити, яким чином і коли саме гідронім закріпився в Карпатському регіоні. Проте очевидно, що він має ще дослов'янське коріння. На підтвердження цієї думки можна звернути увагу на ще один цікавий епізод. Село Черкас Білоцерківського р-ну Київської обл. стоїть на березі річки, котра раніше мала назву Касерка (нині – Поправка). Ця назва також має чітке фракійське походження [Железняк, 1987, с. 128]. Як зазначає І. Железняк, «варіант кореня **kas-* реалізувався саме у фракійській мові» [Там само, с. 129]. На її думку, «у межах гідронімії слід припускати для основи **kad-* / **kas-* значення «чистий, прозорий» з огляду на типологічні закономірності цього шару лексики».

Найімовірніше, основа «Черкас» саме в Карпатському регіоні пройшла трансформацію через поєднання іллїрійського та фракійського коренів: **črcha* + **kas* = Черкаси.

А от тепер варто звернути увагу на ще один топонім. До сьогодні в межах міста Черкаси зберігається одна із найстаріших місцевих назв, зафіксована в описі Черкаського замку 1552 р.: за півмилі від нього розташовувалося озеро «на имья Чехова», яке належало місту і його жителям [АЮЗР, 1886, с. 85 – 86]. Цей мікрото-

понім позначений також на картах міста і в архівних документах кінця XVIII – початку ХХ ст. як річка «Чеховая», «урочище Чеховбе» та «ул. Чеховская», а в радянські часи трансформувався у вулицю Чехова (у краєзнавчих публікаціях цього періоду назву пояснювали великою любов'ю жителів до видатного письменника Антона Чехова; з'явилася навіть легенда, що він приїжджав сюди лікуватися від сухот на курорт «Соснівка»). Це місцина за 5 км на південний схід від історичного центру міста – частина колишньої заплави між береговою терасою та річищем Дніпра, де протікала річка Чехова (зараз затоплена частина Подолу навпроти м-р Портовий: вздовж вул. Берегової, від річкового вокзалу до туристично-розважального комплексу «Спорт-охота»). Судячи з форми топоніма (присвійний прикметник), назва озера, річки, урочища і, на решті, вулиці може бути антропонімом і походити від прізвища / назвиська Чех [Словник староукраїнської мови, 1978, с. 541]³⁵.

Однак найбільш вірогідною уявляється зовсім інша історія появи цього мікротопоніма: перші поселенці в Черкасах могли принести його із собою з Поділля, де ще на початку XV ст. фіксували подібні назви: напр., тодішнє село Czesz (Czesschi), яке сьогодні ототожнюється із селом Чехи в Старосинявському районі Хмельницькій області [Білецька, 2004, с. 278, 280, 289; Сіцинський, 2009, с. 81]. І це не поодинокий випадок: с. Чехи (до 1948 р.; Житомирська область, Бердичівський район), с. Чехів (Тернопільська обл., Монастирський р-н), с. Чехівщина (Волинська обл., Луцький р-н), с. Чехова (Івано-Франківська обл., Городенківський р-н; Житомирська обл., Ружинський р-н). Село Чехів у Тернопільській області, до речі, відоме з 1454 р. А в Закарпатській області, у Хустському районі протікає гір-

ська річка Чеховець (права притока Ріки, басейн Дунаю) загальною довжиною 17 км. Між іншим, прямо навпроти черкаського уроч. Чехове, на протилежному березі Дніпра розташоване село Чехівка (Чорнобаївський р-н), назва якого також, напевне, пов'язана із цим топонімом.

Як бачимо, таке перенесення цілком імовірно, оскільки Черкаси в 2-й пол. XIV ст. (за винятком короткого проміжку в 1393 – 1395 рр.) і приблизно до 1430-х років адміністративно належали до Подільської землі.

Оприлюднені вище версії з приводу походження назви міста Черкаси, звичайно, не є безсумнівними, оскільки ми не маємо чітко зафіксованого факту його заснування. Кожна із них має право на існування. Звичайно, можна сприйняти думку, що якщо утворення військового форпосту на березі Дніпра сталося взимку, то найбільш вірогідною основою для цього послужило слово *čerkšnas*; не менш імовірним може видатися і формування назви як гібридного топоніма із слов'янським коренем *čer-*). Найбільш реальною, на нашу думку, є остання, третя версія – «карпатська» [Ластовський, 2015б, с. 181].

Може виникнути питання: навіщо показувати інші версії, якщо найбільш вірогідною вважаєш останню? По-перше, для можливості здійснення певного порівняння іншими дослідниками і, по-друге, для підкреслення можливості багатоманітності варіантів у вирішенні поставленого питання порівняно з попередніми пошуками істориків суто в східному напрямі.

3.4. Поява Черкас на історичній арені

Реалістичний сценарій заснування Черкас нам уявляється так. Перемога ВКЛ у битві на Синіх Водах створила передумови для

³⁵ У документі за 1532 р. згадано київського ротмістра Петра Чеха [АЮЗР, 1907, с. 8]. У реєстрах сторожових прикордонних загонів 1-ї пол. – сер. XVI ст. Брацлавщини і Київщини трапляються польські шляхтичі Чеховські [Яковенко, 2008, с. 264], а в люстрації Черкаського староства поч. 1630-х рр. – черкаський боярин пан Чехович [Мицик, 2009, с. 51].

подальшого заснування і розвитку міста Черкаси (Рис. 161). Необхідність закріплення цієї території за литовською владою створила потребу формування нової прикордонної системи. Можливо, вже у 1363 р., можливо на пару років пізніше влада Подільської землі (Рис. 163) вирішила захистити свої територіальні володіння утворенням військових прикордонних форпостів на східних рубежах своєї держави, тобто на правій частині берегів Дніпра. Точкою відліку для заснування міста стало створення прикордонного литовського форпосту із супутньою системою охорони.

Для цього в 1360-х роках було утворено три опорні пункти, що мали перекрити передовсім систему бродів і доступ з лівого берега Дніпра, котрий певний час ще контролювала Золота Орда, на правий. 1-й пункт відомий нам як поселення Василиця, 2-й пункт – Черкаси, 3-й – урочище Чехове. На всіх них виявлено матеріали 2-ї пол. XVI ст. (поселення коло річкового вокзалу розміщувалося біля витоків р. Чехова). Всі ці три пункти прекрасно влягаються в одну оборонну лінію вздовж правого берега Дніпра з відстанню між ними близько 5 км по прямій лінії. Не можна відкидати й наявність інших проміжних опорних пунктів, як-то на городищі біля готелю «Турист», що були незначними, або інформацію про які втрачено. Між іншим, така система опорних пунктів збереглася й пізніше. Хоч і в зміненому (точніше, вдосконаленому та розширеному) вигляді, але вона існувала і в XVI ст., про що яскраво свідчить опис Черкаського замку 1552 р.: «...А мевают сторожу польную на местцах урочистых: на Тясмени у Чигиринна в осми милях от замку, на Голом Тясме-

ни пять миль от замку, на Рдне 5 миль, у Сугарева кургана 6 миль, у Великого кургана 3 мили, на Мостицах 3 мили, на Мошнях 3 мили...» [АЮЗР, 1886, с. 81].

Опорний пункт Василиця зник, очевидно, вже на рубежі 1370 – 80-х років, про що свідчить знахідка Василицького скарбу. Його назва, на жаль, до нас не дійшла. Можливо, тому, що цей пункт проіснував недовго.

Форпост Чехове проіснував, імовірно, довше, але вже в XV ст., від нього залишилася лише назва, проте його продовжували використовувати жителі міста.

Центральний же опорний пункт у цій тріаді – Черкаси – залишився як прикордонний митний та військовий форпост, покликаний відбивати загрозу, насамперед з боку Дикого поля. Передовсім на це вплинуло вигідне географічне положення замку: на високому, порізаному ярами березі Дніпра, що створювало достатньо зручну природну систему оборони.









Після цього впродовж наступних трьох десятиліть його околиці поступово залюднювалися і врешті на 1390-і роки документальні джерела зафіксували існування міста, де як мінімум повинні були бути укріплений замок і посад. Наразі можна із впевненістю сказати, що немає жодних безперечних наукових підстав (лінгвістичних, археологічних, історичних) стверджувати, що місто Черкаси (і його назва) з'явилося в 2-й пол. XIII – 1-й пол. XIV ст. і що початок йому поклав «тюркський світ», як це було подано в російській та радянській історіографії. Тобто Черкаси як місто почало формуватися внаслідок східноєвропейських цивілізаційних процесів, але аж ніяк не східних.



**ЧЕРКАСЬКІ ВОЄВОДА, НАМІСНИКИ
ТА СТАРОСТИ XIV – XVIII СТОЛІТЬ***

Родовий герб	Ім'я	Статус	Період обіймання посади (роки)
	Бедрих	пан, воєвода	Згадано 1392
	Рафал із Слупова	пан, староста	Згадано 1409
	Кміта-Александр Волчкович	пан, намісник	Згадано 1434 (?)
	Свиридов	пан, намісник	За київського князя Семена Омельковича (1454 – 1470)

* З 1409 по 1580 рр. – за Ю. Михайлюком [2011, с. 141–143, табл. 1] з виправленнями В. Ластовського, з 1594 по 1648 рр. – за А. Котиченко [2011].

	Матвій Александрович Кміта	пан, намісник	1482 – 1487 (?)
	Богдан Глинський	князь, намісник	1488 – 1493 (весна 1494 (?))
	Матвій Александрович Кміта	пан, намісник	Не пізніше травня 1494 – 1496
	Ольбрахт Гаштольд	пан, намісник	Згадано 1498
	Іван Глинський	князь, намісник	1500 – 1501
	Михайло Халецький	пан, намісник	Згадано 1501
	Сенюшко Волчкович	пан, намісник	1502 – 1503 (?)
	Сенько Полозович	пан, намісник	Згадано 1503

	Василь Глинський	князь, намісник / староста	1504 – 1507
	Тимофій Капуста	князь, староста	1507 – щонайменше до травня 1511
	Андрій Немирович	пан, староста	1511 – до травня 1514
	Тимофій Капуста	князь, староста	Травень 1514
	Остафій Дашкович	пан, староста	Листопад 1514 – січень 1536 (?)
	Василь Каленикович Тишкович	пан, староста	1536 – 1537
	Ян «Пенько» Немирович	пан, староста	Осінь (?) 1537 – травень–початок червня 1540
	Андрій Пронський	князь, староста	10.06.1540 – 1544



Оникій Горностаї

пан, староста

29.09.1544 –
06.09.1547



Ян Хрщонович

пан, староста

1547 – 1552



Дмитро Сангушко

князь, староста

Кінець 1552 –
1553



Йосип Халецький

пан, староста

1555 (кінець
1553 (?)) – 1559



Михайло
Вишневецький

князь, староста

1559 – 1580



Олександр
Вишневецький

князь, староста

1580 – 1594



Януш Острозький

князь, староста

1594 – 1620



Костянтин
Вишневецький

князь, староста

1620 – 1638

	Олександр Вишневецький	князь, староста	1638 – 1639
	Миколай «Ведмежа лапа» Потоцький	пан, староста	1639 – 1643
	Адам Казановський	пан, староста	1643 – 1648
	Адам Кисіль	пан, староста	1648 – 1650
	Микола Кисіль	пан, староста	1650 – 1651
	Миколай Потоцький	пан, староста	1667 – 1676
	Стефан Потоцький	пан, староста	1694
	Пйотр Потоцький	пан, староста	1714 – 1726



Антоній Міхал
Потоцький

пан, староста

1726 - 1733



Маріан Потоцький

пан, староста

1733 - 1735



Павел Карл Сангушко

князь, староста

1735 - 1750



Юзеф Паулін
Сангушко

князь, староста

1750 - 1762



Ієронім Януш
Сангушко

князь, староста

1762 - 1793



Ім'я	Роки обіймання посади
Грицько	1634
Яків Гугнівий	1637
Каленик Прокопович	1637
Дем'ян Гижицький	1638
Якубовський	1644
Іван Барабаш	1647 – 1648
Максим Кривоніс	1648
Марко Тарасович	1648 – 1649
Яків Воронченко	1649 – 1651
Радишевський (наказний)	1649
Барановський	1651 – 1652
Василь Шенделицький (наказний)	1651
Яків Пархоменко	1653 – 1657
Федір Джулай	1657 – 1659, 1663 – 1664
Андрій Одинець	1659 – 1661
Михайло Гамалія	1661 – 1662, 1667 – 1668
Денис Мурашка	1662 – 1663
Петро Дорошенко	1665
Яким Головченко	1668 – 1669
Павло Білий	1671
Григорович	1674
Филон Горілий	1674
Ждан Степанович	1675
Богдан Калістрат	1676

* За В. Зарубою [2007, с. 98 – 99].

ІСТОРІЯ ЧЕРКАСЬКИХ ЗАМКІВ



Замки	Місце розташування	Час спорудження	Час припинення функціонування	Примітки
1-й*	Дзеленьгора (?)	Від 1363	1482	Знищили татари
2-й	Дзеленьгора (?)	До 1492	1493	Знищили татари
3-й	Дзеленьгора	1496	1549	Ремонт у 1532 р. Розібрали для нового замку
4-й	Дзеленьгора	1549	1637	Знищили поляки
5-й («Замок Ошпана»)	Троїцьке городище	1551	1664	До 1630-х рр. не використовували. Знищили козаки
6-й	Троїцьке городище	1714	1768	Знищили гайдамаки
7-й	Троїцьке городище	1768	1793	Ліквідувала російська влада

* У період між 1363 та 1482 рр. звичайно відбувалися ремонти чи, можливо, й перебудови Черкаського замку. Однак інформація щодо цього, як і щодо руйнування, знищення чи побудови нових замків у цей період, поки що відсутня.

Розділ 4.

**Історія міста Черкаси
в пізньосередньовічний
та ранньомодерний часи
(XIV–XVIII століття)**



**Ледве встиг я оглянути місто, як опинився
самим природнім чином серед свідків старовини
і наймиліших оповідачів про неї.**

Пантелеймон Куліш, 1856 р.

Черкаський замок протягом більше трьохсот років відіграв роль військової фортеці і прикордонного форпосту. Саме він був тією основою, навколо якої формувалося місто й залюднювалися землі.

До наших днів практично не залишилося решток оборонних споруд Черкас. Це зрозуміло, оскільки замок та місто навколо нього були збудовані з нетривких матеріалів (дерево, земля), часто руйнувалися, і їх доводилося перебудовувати (Табл. 3). В історичній частині міста принаймні для двох пунктів використовували мікротопонім Замкова гора: для сучасного Пагорб Слави (між узв. Остріжним / Клубним і пров. Робітничим) та району скверу ім. Б. Хмельницького (між узв. Замковим і вул. Розкопною). Тут відомі три давні городища мисового типу: вже назване Пагорб Слави (Троїцьке), Дзеленьгора та невеличке укріплення на Грецькій горі між узв. Пожежним та пров. Старим. Археологічні дослідження на місцях імовірних замчищ обмежувалися лише шурфуванням, розкопки ж проведено лише на території посадів.

Історичний розвиток Черкас почався після 1363 р., коли місто стало східним форпостом Подільської землі, якою правили князі Коріатовичі (Рис. 162 – 164). Версія ж археолога-краєзнавця М. Пономаренка про розташування першого Черкаського замку кін. XIII – XIV ст. на місці Троїцького городища (Пагорб Слави) не має жодного підтвердження. Одному з авторів неодноразово доводилося шурфувати ділянки тераси, прилеглої до Пагорб Слави: пров. Робітничий, 10; вул. Слави, 2, 4, 14; пров. Старий, 10, 13, 14, 16 [Куштан, 1999/11, с. 4 – 7; Куштан, Назаров, Дяченко, 2006/130, с. 27 – 29; Куштан, Пашковський, 2007/166, с. 10 – 11]. Але ніяких матеріалів XIV – XV ст., навіть XVI ст., виявити не вдалося. Усі знахідки датовано від сер. XVII ст. Поодинокі фрагменти післямонгольської кераміки – основний аргумент краєзнавця – могли походити із півніжжя гори (документально ці знахідки, виявлені в 1950 –

70-х рр., ніяк не зафіксовано). Там, очевидно, розташовувалося поселення XIV ст. Сам же М. Пономаренко виявив на березі Дніпра, на розі вул. Гагаріна та кол. узв. Клубного (район сучасної Долини троянд) кераміку післямонгольського часу [Пономаренко, 1981/151, с. 5 – 6]. До того ж ця кераміка не може належати до кінця XIII ст., у найкращому випадку – до 2-ї пол. XIV ст.

Більш імовірно розташування першого Черкаського замку (прикордонного форпосту) 2-ї пол. XIV ст. на Дзеленьгорі. По-перше, цей мис найвигідніший для цього, адже максимально висунутий у бік Дніпра. По-друге, саме там стояв замок за литовського часу.

4.1. У складі Великого князівства Литовського (1380-і рр. – 1569 р.)

Значно впевненіше можна говорити про історію Черкаського замку у литовський час. Містечко Черкаси разом зі Звенигородом³⁶, що раніше перебувало в складі номінально незалежного Подільського князівства, зайняв васал Литви київський князь Скригайло Ольгердович у 1393 р. і приєднав до ВКЛ [Білецька, 2004, с. 125]. Але вже через два роки ці міста знову згадано в джерелах як подільські, а в грамоті польської королеви Ядвіги – як польські. Сучасна дослідниця О. Білецька вважає, що Поділля Коріатовичів у 1395 р. було перерозподілене: західна частина відійшла до Польщі і король Владислав II Ягайло передав її у володіння

³⁶ Звенигород – городище Звенигора на території сучасного с. Гудзівка Звенигородського р-ну, Черкаської обл., за 5 км від м. Звенигородка. Існує також альтернативна думка, що середньовічне місто Звенигород (Swinigrod) розташовувалося південніше – у районі с. Синюхин Брід на півночі Миколаївської обл. [Гедзь Т. До питання...].

шляхтичу Спитку з Мельштина, центральна і східна (у т. ч. Черкаси) потрапили до володіння Королівства Польського, і лише деякі замки (Брацлав і Сокілець) залишилися під владою великого литовського князя Вітовта [Білецька, 2004, с. 128 – 130; Україна: литовська доба..., 2008, с. 100].

Саме в цей період місто відіграло велику роль як важливий форпост на південних рубежах ВКЛ, один з прикордонних замків, що ланцюжком простягнулися від Дністра до Дніпра: Кам'янець, Бакота, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокілець, Звенигород, Черкаси (Рис. 136). Через це Черкаси набули правового статусу «великокнязівського» міста. Проте, незважаючи на таку значиму його роль у історії ВКЛ, воно, на жаль, досі не посіло відповідного місця в історичних студіях із цієї проблематики [напр.: Україна: литовська доба..., 2008; Города, местечки и замки..., 2009].

Доведеним можна вважати, що на рубежі 1380 – 1390-х років у Черкасах розташовувалося вже достатньо серйозне укріплення. Свідченням цього є внесення Черкас до загальновідомої пам'ятки цього часу – «Списку руських міст». Відтак замок стає і центром розміщення місцевої адміністрації. Сучасний дослідник В. Михайловський між іншим підкреслює, що в часи правління Коріатовичів невеликі замки частенько ставали повітовими центрами [Михайловський, 2009, с. 38].

Управління Черкасами в цей час здійснював воєвода, що підпорядковувався подільському старості. Його призначали безпосередньо князі Коріатовичі, і він виконував військову, адміністративну та судову функції [Білецька, 2004, с. 192]. Першим відомим нам воєводою Черкас був пан Бедрих («пан Бедрых Черкасский воєвода»), котрий здійснював тут свою владу принаймні в 1392 р. З таким титулом його згадано як свідка в грамоті, виданій Пашку Васневичу на володіння в Брацлавському повіті [Новая грамота..., 2014, с. 150]. Обов'язки пана Бедриха достатньо чітко окреслив Федір Коріатович: «А Бедришко має своїх людей су-

дити і виши й присуди людей своїх брати, а до Бедришковиц людей не треба втручатися жадному воєводи, тільки самому Бедришкови, бо то його люди; тільки коли всі земляне будуть давати данину Татарам, тоді сребро мають давати Бедришкови люди, і замок мають поправляти, до якого замку будуть прихилени. А Бедришко і його діти і його потомки мають нам і нашим дітям і нашим природним потомкам скрізь вірно служити і на війну на поганина (йти), як всі наші земляне» [Żródła Dziejowe, 1877, s. 21; Сіцинський, 2009, с. 41]. Як бачимо, тут проглядаються і певні дипломатичні функції, які будуть виконувати черкаські намісники та старости і в XVI ст., й обов'язок слідкувати за станом замку. При цьому О. Білецька вважає, що зазначену «данину» треба сприймати як засіб набуття тимчасових гарантій від татарських набігів [Белецкая, 2008, с. 98].

Найімовірніше, пана Бедриха призначив на цю посаду князь Федір Коріатович (Рис. 162), а пробув він на ній, можливо, до 1394 року. Чи залишався Бедрих на цій посаді далі, важко стверджувати, однак В. Михайловський [2009, с. 39] підкреслює його лояльність до князя Вітовта (отже, це можливо). І це підтверджує надання йому від останнього деяких сіл у володіння [Сіцинський, 2009, с. 42].

Вперше ж пана Бедриха (Бедришко, Bedryszko, Bedryško) згадано в документах ще з 1388 року. Відомо, що він був вихідцем із Сілезії (імовірно, переселився в українські зсмі внаслідок діяльності сілзького князя Владислава Опольського, котрий у 1370 – 80-х роках правив Галичиною), належав до гербу «Сверчек» (Świerczek), а в 1392 р., за свої заслуги отримав від подільського князя Федора Коріатовича чотири села в Скальському повіті³⁷ [Михайловський, 2009, с. 38 – 40]. Між іншим, колоніза-

³⁷ Відомо також, що його син Миколай Бедрих (або просто Бедрих) за часів Вітовтового володіння Поділлям отримав низку надань і займав чільне місце серед місцевого панства, а пізніше обіймав посаду першого кам'янецького каштеляна (1436/37–1441 рр.) [Михайловський, 2009, с. 39].

ція українських земель вихідцями із Сілезії служить ще одним додатковим аргументом на користь появи саме таким шляхом як топоніма Чехове, так і топоніма Черкаси.

З перепідпорядкуванням Черкас владі князя Вітовта, змінилася й система управління. Фортеця стала центром староства. Після повернення до складу Подільського князівства старостою черкаським («*capitaneus czerkasiensis*») у 1409 р. вже був Rhael (Raphael) de Sluprow [Яковлев, 1907б, с. 343]. Відомо, що Рафал із Слупова³⁸ в цьому році десь на подільському кордоні придбав собі села Зялова (Ziałowa) та Микулинець (Mikuliniec) [Źródła Dziejowe, 1897, s. 110]. Дещо раніше, у період 1403 – 1405 рр., його називали намісником Західного Поділля: «*terra Podolie a Domino Raphaelo Capitaneo*» [Starodawne prawa..., 1870, s. 149]. Важливо те, що це була особа явно не місцевого походження і належала до польсько-литовської (радіше польської) еліти, але не до української. Можливо, що в Черкаси він потрапив як у певне вигнання, адже до цього займав все ж таки значну політико-адміністративну посаду.

У дванадцятій книзі Ян Длугош згадує одного із керівників черкаського форпосту на початку XV ст.: «...*Jest bowiem rzeczą wiadomą, że rządził nim [Podolem] rycerze polscy: Powała Słupowski i inny, i że potem zostało ono nadane wieczystym nadaniem wojewodzie krakowskiemu Spytkowi z Melssztyna, czego document posiadamy dotąd*»³⁹ [Jana Długosza Roczniki, ks. 12, 2009, s. 130]. Тут є важливим згадування істориком Рафала із Слупова. І хоча вчений помилково його називає «*Powała Słupowski*», все ж не виникає сумнівів, що він мав на увазі саме ту особу, яка деякий час на початку XIV ст. керувала черкаською залогою

і мала титул «*capitaneus czerkasiensis*». В історичній літературі ця особа стала відома ще з кінця XIX ст. завдяки дослідженням А. Яблоновського. Дещо пізніше її як «міфічну» згадав у своєму дослідженні А. Яковлів. Не сумнівається в реальності Рафала із Слупова сучасний черкаський історик Ю. Михайлюк. Однак лише В. Михайловський показав історичну реальність цього діяча і довів його тотожність із згаданою персоною в праці Яна Длугоша. На думку дослідника, Рафал Слуповський походив із найближчого оточення краківського воеводи й західноподільського володаря Спитка Мельштинського († 1399) і, як і його «патрон», належав до шляхтичів гербу «Леліва» [Михайловський, 2013, с. 220].

Знову під владу ВКЛ Черкаси разом з усім Поділлям потрапили у 1411 р., після блискучої перемоги польсько-литовської армії на чолі з великим князем Вітовтом над Тевтонським орденом у Грюнвальдській битві (1410 р.). Польський король Владислав II Ягайло надав ці землі Вітовту в пожиттєве володіння, але прагнув зберегти свій сюзеренітет над Поділлям. Тому після смерті Вітовта (1430 р.) його наступник Свидригайло Ольгердович розпочав війну з Польщею за незалежність ВКЛ та за землі Поділля. У перші роки війни Східне Поділля (у т. ч. Черкаси) опинилися у володінні Свидригайла, але всередині ВКЛ відбувся державний переворот, у результаті якого великим князем оголошено брата Вітовта Сигізмунда Ксїстутовича, за яким стояли пропольські сили (переважно феодали-католики) [Україна: литовська доба..., 2008, с. 100 – 101]. Після цього у ВКЛ впродовж 1432 – 1435 рр. тривала громадянська війна між Свидригайлом, який проголосив себе володарем Великого князівства Руського, та великим литовським князем Сигізмундом. Примітно, що Черкаси присутні в «Списку міст Свидригайла» (1432 р.), тобто місто певний час (принаймні до 1435 р.) належало до складу Великого князівства Руського. Із цим періодом пов'язаний третій відомий нам черкаський намісник – пан

³⁸ Напевне, мається на увазі Слупув (пол. Słupów) – село за 40 км від Кракова в суч. Меховському повіті Малопольського воеводства Польщі.

³⁹ Переклад: «Тому що є річ відома, що керували ним [Поділлям] польський лицар Поваля Слуповські та інші, і що потім залишилося воно в наданні краківському воеводі Спиткоу із Мельштина, про що й документ маємо».

Кміта-Александр (1434 р.), який походив із роду київських шляхтичів Волчковичів [Яковенко, 2008, с. 169; Михайлюк, 2011, с. 136]. Після поразки Свидригайла Черкаси разом із Київським князівством остаточно повертаються до складу ВКЛ. У 1471 р. після смерті останнього київського князя Семена Олельковича князівство перетворено в однійменне воєводство Литовської держави.

Про те, що і в сер. XV ст. Черкаси залишаються південним форпостом ВКЛ, свідчить той факт, що саме черкаському наміснику київський князь доручає провести розмежування південно-східних кордонів держави: «А на тые границы князь Семен Олелькович высъклал наместника своего Свиридова, который от него Черкасы держал, и тот по тым местцом розъездчал и по тым урочищам границы клал, яко с землею Татарскою так и з Бельм-городом, так теж з землею Волоскою» [Акты ЗР, 1848, с. 362].

Про ранній Черкаський замок ми не знаємо практично нічого. Єдине – те, що він стояв на тому ж самому місці, що й «новий» литовський замок, збудований у 1549 – 1552 рр. Перше черкаське городище (литовський замок) заклали на найбільш вигідному місці – максимально висунутому в долину Дніпра, розташованому на мінімальній відстані до найближчої протоки (р. Митниця). Це – Дзеленьгора – мис тераси, обмежений сьогодні з боків вул. Розкопною та узв. Старособорним (Рис. 140: 1). Саме в її околицях виявлено такі знахідки: ссержка і шпора XIV – XV ст. та господарча яма з керамікою 1-ї пол. XV ст. (узв. Старособорний / Островського, 3). Замчище з напільного боку обмежував рів. Вважаємо, що це саме той рів, який зображено на планах міста кін. XVIII – поч. XIX ст. (Рис. 139А: 3). Він проходив по сучасному узв. Старособорному. Дитинець мав неправильно-округлу форму і невелику площу – близько 0,5 га. Єдине на сьогодні історичне зображення цього замчища збереглося на гравюрі польського художника сер. XIX ст. Казимира-Костянтина Пжишиховського – це гора з округлою вершиною

правильної форми (Рис. 139Б: 3). Нині замчище на Дзеленьгорі ще менше – його західна частина за останні 200 років практично зрита (тепер там проходить вул. Розкопна). Укріплення «старого» замку були дерев'яно-земляні, як і в усіх пізніших фортецях міста (Рис. 150). Це була одна з причин, чому до нашого часу практично не залишилося слідів від цих фортифікаційних споруд. Камінь під час будівництва черкаських замків не використовували, головню через відсутність місцевої сировини для спорудження мурованих фортець. Найвірогідніше, судячи зі значної ролі «західного» фактора в ранній історії міста та основних тенденцій європейської фортифікації XIV ст. [Раппорт, 1967, с. 217, рис. 166: 3], на верхівці Дзеленьгори спочатку розміщувалася висока дерев'яна вежа-донжон, а саме замчище навколо неї оточувала оборонна стіна-тин.

Береговий мис між узв. Замковим та Парковим (територія скверу ім. Б. Хмельницького), що з подачі С. Реця отримав назву Замкова / Дніпрова гора (Рис. 139А: 4), насправді був не давнім замчищем, а лише частиною верхнього посаду міста, котрий займав територію, прилеглу до замку на Дзеленьгорі: підніжжя гори, а також, найімовірніше, сусідні миси від узв. Замкового до узв. Мисливського (Рис. 140Б). Тож територія раннього міста була порівняно невеликою і становила близько 12 га.

Фантазія істориків XIX – поч. XX ст. було створила міф про несприступність замку в XV ст. і його можливість протистояти кількатисячній орді. Ще відомий дослідник М. Володимирський-Буданов у 1890 р. написав: «Черкаський замок ... у 1482 році, він не тільки уцілів, але черкащани, під керівництвом Матвія Кмити, розбили татар» [Владимирский-Буданов, 1890, с. 83 – 84]. Після цього легенда пішла гуляти по більшості наукових праць і по всіх красеннавчих публікаціях [напр.: Мальченко, 2001, с. 285; Михайлюк, 2011, с. 169 – 170]. І мало хто запитував себе: як сталося, що від нападу орди зруйновано значно

міцніший Київ, а маленьке поселення / містечко вціліло? Відповідь начебто напрошується сама: цьому сприяв тільки героїзм місцевих жителів. У це хотілося б вірити... Проте є ще й документальне свідчення 1495 р., заявлене в листі до великого князя московського Івана III від самого руйнівника Києва – хана Менглі-Герая. Він писав: «...місто Київ спалив я, Хотковича Івашка пана з жінкою і з дітьми у полон взяли; Черкаське містечко йшовши спалив я...» [Сборник ИРИО, 1884, с. 218]. Останнє повідомлення стосується конкретних подій 1482 р. і ніяких інших. На це вказує те, що їх перераховано в одному контексті, де Менглі-Герай звертається до московського правителя Івана III з нагадуванням про союзницькі стосунки, спільні інтереси і дії, виявом яких і був напад на Київ і Черкаси у 1482 р.

За розпорядженням великого князя литовського Олександра Ягеллончика, датованим 1496 р., для відбудови фортеці після навали орд Менглі-Герая (1493 р.) було споряджено бригаду теслярів із білоруських земель: «С Меречи⁴⁰ отправлены люди с волостей Черкас рубить: с Кричова 100 человек с топоры, а с Пропойска, со Олуич, с Дрокова человек 100. С Речицы 50 человек. С Брагиня – 50 человек» [Черкассам 700 лет..., 1986, с. 35; Мальченко, 2001, с. 20].

Навесні 1532 р. Черкаський замок витримав двотижневу облогу кримського хана Саадат-Герая, а його обороною тоді керував староста черкаський і канівський Остафій Дашкович (Рис. 175: 3, 177: 2) [Ластовський, 1999]. Від тих подій зберігся фінансовий документ, в якому йдеться про виділення з держаної скарбниці коштів на роботи в Черкаському замку: 30 кіп грошів литовських на двадцять городень та 20 кіп на колодязь [Ластовський, 1999, с. 90; Михайлюк, 2011, с. 159]. Із нього стає відомо, що стіни замку 1-ї пол. XVI ст. у Черкасах вже мали конструкцію у вигляді городень –

⁴⁰ Мереч (Меркіне) – містечко на півдні суч. Литви, поблизу кордону із Білоруссю.

з'єднаних між собою дерев'яних зрубів, заповнених землею. Таких городень було щонайменше 20. Найвірогідніше, фортеця мала круглу або овальну форму (за формою мису); на випадок тривалої облоги у дворі замку викопували криницю. Така будова середньовічних замків була характерна для «градів» часів Київської Русі. Попри відсутність бойових веж вона давала можливість вести фронтальний обстріл з міських стін в усіх напрямках [Раппопорт, 1965, с. 20 – 22, табл.: I; 1967, с. 216, рис. 166: I].

Більше інформації ми маємо про замок 2-ї пол. XVI ст., збудований на місці старого на Дзеленьгорі за часів старостування тут пана Яна (Івана) Хрщоновича (колишнього намісника Гомельського замку). За описом 1552 р., який здійснили литовські емісари (Додаток А)⁴¹, Черкаський замок розташовувався на високій неприступній з боку Дніпра горі на відстані «*трьох перестрілів з лука*» від річки. З напільного боку замчище обмежував рів. Фортеця дерев'яна (з отесаних соснових колод) із чотирма вежами. Три з чотирьох башт мають вигляд зрубів з подвійними стінами

⁴¹ Цей документ переклала зі староруської мови доцент Черкаського педінституту (зараз ЧНУ ім. Б. Хмельницького) Ф. Непійвода [1991; 1992]. Втім, варто зазначити, що в цьому тексті та коментарях неправильно перекладено або розтлумачено деякі специфічні терміни, що стосуються передовсім фортифікації. Йдеться, насамперед, про такі поняття, як «совиті», «бланкування», «підсябиття», «отамований» [Непійвода, 1991, с. 30; 1992, с. 32], які мають принципове значення для реконструкції зовнішнього вигляду замку [див.: Івакін, 1996, с. 134]. «Пивниці» [Непійвода, 1991, с. 27] насправді треба розуміти як льохи [див.: Словник староукраїнської мови, 1978, с. 144], «кгרותи» – не «набалдашники», а дротики або вістря списів та ін. У деяких публікаціях, де йшлося про Черкаський замок 1552 р. [напр.: Наш рідний край..., 1993, с. 62–64], містилися неточності та вигадки: серед будівничих фортеці чомусь з'явилися вихідці з Волощини та Волині (насправді: «волощани верхньодніпровські» – вихідці з верхньодніпровських волостей); безпідставно стверджували про відливання гармат при замку; звідкілясь узявся «міст на палях, який опускався та піднімався за допомогою ланцюгів»; через неправильний переклад на замковому подвір'ї з'явилися пивні (!); новий замок Ошпана чомусь розташовували в центрі міста на торговлиці; у місті звідкілясь узявся монастир тощо.

(«совиті»), що здійснюються над стіпами. Стіни зведено з городень, які мають «бланкування», тобто над ними надбудовано криту дахом галерею із захисною стіною-збрамом з бійницями. Надбудова мала «підсябиття» (облам) – це частина «бланкування», яка висунута вперед, з отворами знизу для можливості чинити опір нападникам «під собою»: стрільбою, скиданням каміння та колод, виливанням гарячої смоли чи окропу тощо. Розміри городень неоднакові: від 6 до 12 м. Опис укріплень замку в документі починається з лівого боку від надбрамної вежі («від Дніпра»), тобто за годинниковою стрілкою. Першу вежу з воротами із другою об'єднує стіна з трьох городень завдовжки 18 саж. (39 м). Між другою та третьою вежами стіна складалася з 10 городень, загальна довжина яких 45 саж. (97 м). Від третьої до четвертої вежі – вісім городень завдовжки 45 саж. (97 м). І, нарешті, між четвертою та першою вежами – також вісім городень загальною довжиною 25 саж. (54 м). Зовні дерев'яні стіни замку частково присипані шаром піску, що утримувався «плотом хвостяним», який мав бути обліплений глиною. З містом замок сполучав місток, перекинутий на палях через рів. Рів шириною 4 саж. (8,5 м), глибиною трохи більше 1 саж. (2 м). У замкових стінах між першою і другою, а також другою і третьою вежами в клітках городень влаштовано жилі будівлі. Перша складалася з комори, сіней та світлиці з комином, а друга – з двох світлиць, розділених сіньми. По два вікна з цих будівель виходили зовні із фортеці, а по чотири – у подвір'я замку. На території самого замку розташовано такі об'єкти (Рис. 147: 1–6): дерев'яна церква Св. Миколая; «чорна» хатина із сіньми поблизу воріт; «житник» (продуктова гамазая) на стовпах; порохова комора-«шпихлір», обмазана глиною; дві «пивниці» (льохи); дві копи соснових брусів. Також у замку містився колодязь з коловоротом глибиною 18 саж. (39 м). Перед замком стояли «чорна» хатина із сіньми та стайня [АЮЗР, 1886, с. 77 – 79].

Фортецю артилерію репрезентують чотири литі бронзові гармати («діла») різного калібру (з них лише три цілі), чотири залізні серпантини⁴² та ядра до них. Гармати та серпантини встановлено на дерев'яні колісні лафети, окуті залізом (Рис. 153: 1, 2). На двох гарматах були дата «1532» та герб-клеймо у вигляді прямокутника з двома хрестами, розташовані симетрично зверху й знизу (Рис. 176: 1). Дата на гарматах може сприйматися як відгомін облоги Черкас військом кримського хана Саадат-Герая в цьому році: замок міг бути укомплектований новою артилерією напередодні нападу або невдовзі після нього [Ластовський, 1999, с. 91]. Зображений на гарматах знак подібний до одного з варіантів польсько-литовського шляхетського герба «Могіла» (Mogila), на якому змальовано кубічний або квадратний надгробок з хрестами: один – зверху, два – по боках (Рис. 176: 2) [Herby Rycerstwa..., 1858, s. 867]. Варіант цього герба з двома хрестами по вертикалі мав назву «Vuchowśów» і належав однойменному роду литовсько-руських (смоленських) бояр Биховців, відомих з поч. XVI ст., що мали маєтності у Вітебському, Троцькому та Мінському воєводствах ВКЛ⁴³ (Рис. 176: 3) [Boniecki, 1900, s. 271; Шаланда, 2007, с. 1]. Цікаво, що такий само знак присутній і на шиферній могильній плиті (кришці склепу?), що виявлена під час дослідження Успенського собору Києво-Печерського монастиря (Рис. 176: 4). На ній є дата – 1516 р. [Холостенко, 1976, с. 162, рис. 26; Івакін, 1996, с. 176, рис. 84]. Як свідчить фрагмент прочитаної епітафії, плита має певне відношення до Остафія Дашковича [Ластовський, 2002]. Тож, очевидно, що й клейма на гарматах із Черкаського замку якимось пов'язані з черкаським старостою, але як саме – залишається поки що нез'ясованим.

⁴² Серпантини (серпентини) – різновид артилерійських довгоствольних гармат невеликого калібру.

⁴³ До цього роду, зокрема, належать такі відомі особи, як український дипломат часів гетьмана І. Мазепи Іван Биховець та білоруський поміщик І-ї пол. XIX ст. Александр Биховець, завдяки якому зберігся відомий літопис часів ВКЛ, названий «Хроніка Биховця».

З ручної вогнепальної зброї в замку мали: гаківниці⁴⁴ більшого й меншого калібру – 36 (Рис. 153: 3), кий⁴⁵ – 7 (Рис. 154: 1) та аркебузи⁴⁶ – 29 (Рис. 153: 4), а також кулі та форми для них (кулелійки), свинець, порох та його компоненти (селітра, сірка). Згадано, зокрема, залізні кулі, облиті свинцем, що справді практикували у військовій справі того часу [Кирпичников, Хлопин, 1961, с. 239; Сас, 1989, с. 70]. Для виготовлення пороху слугували дві мідні ступи із залізними товкачами. Також у замку містився інший інвентар: залізні мотики, долота, пожежні багри, дротики (вістря списів?) тощо. У продуктивній коморі зберігали харчові припаси: вівсяні та гречані крупи [АЮЗР, 1886, с. 79 – 80].

Будівництво Черкаського замку розпочали 1549 року, за три роки до ревізії, теслярі-«добродеревці» з верхньодніпровських волостей під керівництвом моголівського намісника-«державця» Федора Баки. Звели новий замок на місці старого, меншого за розмірами: на момент ревізії посеред двору новозведеного замку простежувався рів старого [АЮЗР, 1886, с. 77]. Звісно, Черкаський замок не був грандіозною фортифікаційною спорудою. За розмірами та кількістю башт він поступався не лише Київському, але й Канівському (той мав шість веж). До того ж, перевіряльники відзначили кілька суттєвих недоліків новозбудованого замку. Деякі городні не перекриті, стіни зовні не обмазано глиною, висоту городсьнь занижено («*може на деяких місцях людина, на землі стоячи,*

бланкування і підсябиття кист доторкнути ся»). Досить низько розташовано й вікна вбудованої у городні будівлі («*людина, на землі стоячи, головою дістати може*»). Необхідно було також укріпити схили гори, що осипалася, та поглибити й розширити фортечний рів. Міст, що вів до замку через рів, видався перевіряльникам хитким та похиленим, до того ж вразливим до обстрілів супротивників з-за міських стін [АЮЗР, 1886, с. 78 – 79; 1890, с. 83 – 84].

Місто розташовувалося навколо замку й було обнесено острогом; воно складалося з двох частин: нагірної (на надзаплавній терасі) та подільної (між терасою та протокою Дніпра). Стіни острогу споруджували із частоколу загострених дубових паль та кілків. Перед огорожею проходив неглибокий рів (Рис. 149: 6). Міська огорожа мала двоє воріт: верхні (у нагірній частині посаду) та нижні (на Подолі), а також одну хвіртку [АЮЗР, 1886, с. 86 – 87; Сас, 1989, с. 54]. Протяжність острогу: між верхніми та нижніми воротами – 360 саж. (777,5 м), від нижніх воріт до хвіртки – 210 саж. (453,5 м), від хвіртки до верхніх воріт – 420 саж. (907 м).

У люстрації 1552 р. згадано ще один новий Черкаський замок. Його закладено в іншому місці – «*початый справою Ошпановою*» (будували під керівництвом якогось Ошпана⁴⁷). На момент огляду замок був недобудований: земляний вал, загачений хмизом та обшитий зовні дошками, мав заввишки 7 ліктів (4 м), завширшки 7,5 ліктів (4,3 м). В описі зазначено, що черкаські не бажають переселятися до нового замку через потенційну небезпеку, яку вони вбачали в його розмірах («*просторість непомірну*») та віддаленості від Дніпра, адже допомогу у випадку облоги можна було очікувати лише рікою. Під керівництвом того ж Ошпана поблизу

⁴⁴ Гаківниці – важкі фортечні ручні пищалі з характерним залізним гаком під ложем, що слугував упором при стрільбі та гасив віддачу.

⁴⁵ Кий – різновид ручної вогнепальної зброї, на зразок пищалі, з довгим прикладом у вигляді палиці (звідси й назва – «кий»). На відміну від пищалей-«ручниць» та аркебуз, кий не мали гнотового замка [див.: Мышковский, 1961, с. 226 – 227].

⁴⁶ Під аркебузами мається на увазі різновид ручної вогнепальної зброї або ж арбалети особливої конструкції, що стріляли свинцевими кулями та дротиками [Маркевич, 2005, с. 17]. Серед замкового інвентарю дротики («кроти») були присутні також [АЮЗР, 1886, с. 80].

⁴⁷ Можливо, прізвисько Ошпан походить від Гішпан, тобто іспанець – це міг бути іноземний військовий інженер на литовській державній службі. В описі Канівського замку того ж 1552 р. згадується справця Ішпан [АЮЗР, 1886, с. 93].

його з майстрами «дородеревцями» табору, між новим замком та містом і острогом насипали вал. Розміри ділянки, охопленої валом: уздовж 42 саж. (90 м), завширшки 26 саж. (56 м) [АЮЗР, 1886, с. 90 – 91].

Не можемо погодитися з думкою О. Мальченка, що Черкаський замок на поч. 1550-х рр. був «переміщений» [Мальченко, 2001, с. 80], адже діючим залишився ново-збудований замок на місці старого (на Дзеленьгорі), фортецю ж на новому місці – «замок Ошпана» – так і не добудували і, як можна буде далі пересвідчитися, понад 80 років не використовували за призначенням.

Збереглися листи короля Польщі і великого князя литовського Сигізмунда II Августа до черкаського і канівського старости Я. Хрщоновича, датовані 1551 роком, в яких йдеться про необхідність будівництва нового Черкаського замку на новому місці, обнесення його острогом, спорудження будівель та переселення містян до нього [АЮЗР, 1907, с. 49 – 55]. З документів виходить, що ця ініціатива належала монарху і справу цю він вважав надзвичайно важливою. У своїх листах Сигізмунд Август висловлював незадоволення зволіканням старости з облаштуванням нового замку: *«...нагадуємо і наказуємо тобі ласкою нашою господарською, щоб з великою пильністю нам, Государю, послужив і якнайшвидше міщанами та іншими підданими нашими тамошній острог коло замку нового з того дерева готового зробив, і зі всіма людьми до того замку нового перенісся і, там мешкаючи, у великому піклуванні й обережності був так, щоб ми від нападів людей неприятельських безпечні були, про що ми лист до міщан та підданих наших тамошніх писати казали і дворянина нашого Александра⁴⁸ послали, наказуючи під суворим розпорядженням нашим, щоб вони без жодних змов і занепокоєння тих часів якомога швидше острог у тому новому замку з дерева готового зробили і хати і кліті для мешкання та сховання свого там по-*

⁴⁸ Хто такий «дворянин Александр» достеменно не відомо: можливо, якийсь урядник ВКЛ.

ставили і на тому замку нашому при тобі, старості своєму, всі були» [АЮЗР, 1907, с. 50]. Із іншого листа довідуємося, що Я. Хрщонович відзвітував про роботи зі спорудження острогу коло нового замку, зокрема про будівництво двох веж та житниці [Там само, с. 53]. Але, найімовірніше, староста до кінця не впорався із завданням, бо, можливо, всі ресурси поглинуло будівництво замку на Дзеленьгорі, а виправдання знайшов у нібито небажання містян селитися коло нового замку. Напевне це а також привласнення старостою замкових припасів жита, свинцю, селітри та сірки з арсеналу [АЮЗР, 1886, с. 80; 1907, с. 54 – 55] і стало приводом для відсторонення Я. Хрщоновича від займаної посади після ревізії 1552 року (про це опосередковано може свідчити те, що пізніше його вже не згадують як очільника будь-якого іншого староства).

Єдиної думки в істориків та краєзнавців щодо розташування «нового» литовського замку не було (Рис. 144): це і сучасний Пагорб Слави (М. Пономаренко), і сквер ім. Б. Хмельницького (С. Рець), і навіть розташований між ними мис під сучасною обласною науковою бібліотекою ім. Т. Шевченка (кол. ім. В. Маяковського) [Черкассам 700 лет..., 1986, с. 5]. Але з опису Черкаського замку 1552 р. випливає, що ново-збудована фортеця стояла на місці старої на Дзеленьгорі (очевидно, найпершої), значно меншої за розміром. Територія «нового» замку збільшилася до напільного боку і була окопана новим ровом (залишки старого опинилися в подвір'ї фортеці). Новий рів пролягав зі сходу на захід по узв. Мисливському та початку вул. Байди Вишневецького, потім повертав на північ по сучасній вул. Розкопній (Рис. 146: 5). До нашого часу слідів цього рову не збереглося, за винятком Мисливського узвозу – лише цю його частину зображено на старих планах міста (Рис. 145).

Наш варіант локалізації замку підтверджує згадка в тексті люстрації Миколаївської церкви, що стояла на його території. На планах міста 1800 та 1815 рр. цю церкву

зображено на місці сучасного Будинку природи (між узв. Старособорним та Мисливським) – поміж старим і новим ровами замчища на Дзеленьгорі (Рис. 139А: 1, 140: 5, 145). Розташування храму на території дитинця було характерним для архітектури доби середньовіччя. Цікаво, що в наступних ревізіях замку (1570, 1622, поч. 1630-х рр.) цю церкву не згадано зовсім. Відомо, що новий храм на цьому ж місці було закладено в 1693 р.⁴⁹ Його зображення є на гравюрі К.-К. Пжишиховського (Рис. 139Б: 1). Тут церква простояла до сер. XIX ст., до початку будівництва кам'яного храму на новому місці – сучасній пл. Соборній (кол. Соборно-Миколаївській) [Похилевич, 1864, с. 613].

Литовські чиновники залишили нам достатньо даних для реконструкції загального вигляду Черкаського замку сер. XVI ст. Згідно з описом і промірами, фортеця мала в плані форму рівностороннього трикутника зі стороною завдовжки близько 100 м: 97×97×(39+54+ворота)⁵⁰, верхівка спрямована в бік Дніпра (на північ – північний схід), а основа прилягає до сухого рову (Рис. 148). Про таку саму форму Черкаського замку згадує й опис 1631 – 1633 рр.: «поставлений у формі трикутника» [Мицик, 2009, с. 47]. У фортеці три кутові вежі та четверта – надбрамна – приблизно посеред сторони над ровом, ближче до західного кутка (Рис. 147: I–IV); кутові вежі вищі за надбрамну. Через рів перскинуто дерев'яний міст на палях, що сполучав замок із посадом. Форму веж не вказано, найімовірніше, надбрамна вежа була прямокутна, кутові з боку рову – ква-

дратними, а вежа, обернута в бік Дніпра, що, крім оборонної, напевне, виконувала спостережну функцію, могла бути шестикутною. Вона мала розміщуватися на найвищому місці – на верхівці дитинця «старого» замку.

Зовсім по-іншому реконструював Черкаський замок архітектор С. Кілессо. На його думку, територія замку сер. XVI ст. розташовувалася на місці сучасного Пагорба Слави, мала форму овалу (!), стіни склалися з 35 дерев'яних городень (така їх кількість за описом 1570 р.). Решта реконструкції не суперечить нашій: бойові надбудови на городнях, чотири вежі, фортечні споруди: будинок старости, церква, казарми, стайня, пороховий погріб. За Кілессо, стіни фортеці та вежі обмазували глиною (про що згадано в описі 1552 р.) і, можливо, білили [Кілессо, 1966, с. 10 – 11]. Цей варіант реконструкції взяв за основу художник О. Казанський під час створення діорами Черкаського замку XVI ст. в експозиції ЧКМ в 1985 р. (Рис. 143). На нашу думку, реконструкція замку С. Кілессо та її втілення в макеті О. Казанським, на жаль, не відповідають дійсності. Це насамперед стосується місця його локалізації, форми фортеці в плані та вигляду деяких її веж. Щодо підтрикутних обрисів Черкаського замку, то так її реконструював і архітектор-краєзнавець С. Рець, але розташовував фортецю не на Дзеленьгорі, а західніше, на краю тераси між Дзеленьгорою та мисом, що зараз називається Замкова гора (Рис. 144: II) [Рець, 1996/71, с. 10, рис. 2]. Єдина відмінність його реконструкції – надбрамна вежа не розміщувалася на одній лінії по відношенню до кутових, як у нас, а виступала уперед, що робило форму замку в плані наближеною до опуклого дельтоїда. Зважаючи на те, що згідно з описом надбрамна вежа, найімовірніше, не була бойовою (вона була нижча за кутові і не мала подвійних стін), вважаємо, що така конструкція фасадної частини фортеці погіршувала б її оборонний потенціал, адже перешкоджала вести концентрований перехресний вогонь по

⁴⁹ Із цією церквою пов'язаний народний переказ, який наводить І. Фундуклей. У ньому йдеться про те, що в стародавні часи одна «княжна черкашенка» збудувала на цьому само місці дерев'яну церкву таких малих розмірів, що нову церкву будували навколо неї і, коли довели до купола, тоді тільки розібрали і винесли із новозбудованого храму стару церкву [Фундуклей, 1852, с. 463].

⁵⁰ У ревізії зазначено значно менші розміри замку, а саме 30×17 саж. (64×36 м), але треба зважати, що останній промір зроблено «від стіни, котра до Дніпра, до рову, котрий тепер у замку, а раніше був за стіною старого замку» [АЮЗР, 1886, с. 77].

напільній стороні та фланкувальний – вздовж стіни [див: Раппопорт, 1965, с. 53 – 54, 67].

Така конструкція цілком відповідала основним тенденціям фортифікаційного будівництва ВКЛ XIV – XVI ст.: замок споруджено з дерева на природно захищеному мисі, який обмежував із напільного боку штучний рів. На відміну від давньоруських «градів», замки литовської доби все менше пристосовувалися до рельєфу місцевості, а мали регулярне планування і правильну форму (трикутника, квадрата) [Города, местечки и замки..., 2009, с. 47]. Подібна конструкція замків дозволяла протистояти штурму з використанням артилерії: кутові башти забезпечували кругову оборону фортеці, а прямі стіни між ними – ведення фланкувального вогню вздовж муру [Раппопорт, 1965, с. 67, табл.: VI; 1967, с. 219, рис. 166: 6; Капустін, 2013, с. 78 – 79]. Основу укріплень становили з'єднані між собою дерев'яні зруби-городні, заповнені землею (Рис. 149: 3), що могли протистояти гарматним ядрам (про існування земляного валу у Черкаського замку цього часу не згадують). У верхній частині городень зазвичай містилися криті бойові галереї з брустверною стінкою (забралом) із бійницями (Рис. 149: 4). Завдяки висунутому вперед за стінку брустверу можна було вести обстріл не лише вперед, але й униз («підсябиття» – від «під себе бити») (Рис. 149: 1, 2). Основними вузлами оборони виступали дерев'яні всжі, які не лише дозволяли вести фланкувальний вогонь по супротивнику, що наступав, але й завдяки своїй висоті слугували пунктами спостереження за околицями. Поряд з найпоширенішими чотирикутними вежами, широкого поширення набули багатокутні башти (шести- та восьмикутні) – аналог круглих мурованих башт (Рис. 149: 5). Щоб запобігти гниттю та забезпечити вогнетривкість, дерев'яні укріплення зовні часто обмазували глиною [Сас, 1989, с. 44 – 46; Города, местечки и замки..., 2009, с. 47 – 52].

Черкаська фортеця мала майже такий самий вигляд, що й деякі дерев'яні замки часів ВКЛ, розташовані на території сучасної Білорусі. Це, наприклад, такі трикутні в плані замки, як Коз'янський та Красний (Тетче) кол. Вітебського воєводства, на кордоні з Московією. Їх зображення збереглися на гравюрах 1579 – 1580 рр., виконаних італійцем Дж. Б. Кавальєрі за малюнками Станіслава Пахоловицького (Рис. 151) [Города, местечки и замки..., 2009, с. 48, 176, рис.]. Особливо подібний до Черкаського замок Красний, який теж мав чотири вежі: три кутові й одну надбрамну (Рис. 151: 1). Ця схожість із білоруськими замками не є випадковою, адже й Черкаський замок споруджували теслярі з території сучасної Білорусі («волощани подніпровські верхові») під керівництвом Ф. Баки з м. Могилів тодішнього Вітебського воєводства [АЮЗР, 1886, с. 77]. Необхідно також відзначити неабияку зовнішню схожість литовського замку в Черкасах з кам'яним Токівським замком на Тернопільщині. Останній збудовано наприкінці XVI ст.; він, як і Черкаський, мав трикутну в плані форму, три кутові вежі та одну надбрамну (Рис. 152: 1). За сучасною реконструкцією, у Токівському замку так само по периметру стін розміщувалася бойова надбудова, а всередині двору – прибудовані до мурів споруди (Рис. 152: 2).

Ефективність дерев'яних литовських замків, втім, не змогла протистояти розвитку артилерії та новій тактиці захоплення фортець. Напевне, із цим пов'язано будівництво в Черкасах одночасно із замком на Дзеленьгорі за наказом самого короля і великого князя нового «замку Ошпана». Його споруджено за іншими (західноєвропейськими) принципами фортифікації: із високих земляних валів, облицьованих зовні дерев'яними дошками (Рис. 157: 1). Це т. зв. бастионна (бастейна), або староіталійська система укріплень замків, яку на землях ВКЛ почали використовувати саме з XVI ст. Бастионні замки мали ефективно протистояти облоговій артилерії, а також самі слугували для розміщення значної кількості

артилерії, у т. ч. важкої, яка могла обстрілювати віддалені об'єкти супротивника [Города, местечки и замки..., 2009, с. 60; Глушок, 2009, с. 15–22; Оконченко, 2011, с. 200].

Питання локалізації «замку Ошпана» не є остаточно вирішеним. Зважаючи на те, що він, за описом, стояв за межами міста сер. XVI ст., місцем його розташування, на нашу думку, може бути Троїцьке городище (Пагорб Слави). Воно розташоване втричі далі від річки, ніж замок на Дзеленьгорі (Рис. 140: 2, 155), що було основною причиною небажання черкасців селитися коло нової фортеці. Також поруч із цим укріпленням розташовані: невеличке городище на Грецькій горі (Рис. 140: 3), що можна ідентифікувати як табір («стояніс») Ошпана з майстрами-«добродеревцями», а також вал між табором і новим замком, який також згадано в описі 1552 р. (Рис. 140: 4). За розмірами вал у районі сучасних узв. Остріжного та пров. Старого цілком подібний до описаного у ревізії. Спроби деяких місцевих істориків локалізувати «замок Ошпана» на місці сучасного готелю «Оптіма Черкаси» на перехресті бул. Шевченка та вул. Лазарева не витримує жодної критики. Як можна було будувати фортецю у відкритому полі (!) за 600 м від краю корінної тераси, адже це суперечить усім принципам фортифікації. До того ж жодних свідчень про наявність тут залишків укріплень не існує.

Приблизні межі міського острогу 2-ї пол. XVI ст. можна визначити за конфігурацією старих черкаських вулиць, зображених на деяких планах кін. XVIII – поч. XIX ст.⁵¹ Деякі старі вулиці, на нашу думку, могли зберегти обриси міських укріплень, оскільки, вочевидь, огинали зовнішні укріплення міста (рів та острог). Так, за планом 1800 р. рів та стіна острогу проходили приблизно так: узв. Замковий – вул. Гагаріна – вул. Ст. лейтенанта Подо-

лячука (кол. Нижня Комсомольська) – початок вул. Смілянської – пров. Ручай (кол. Кірова) – початок вул. О. Дашковича (Рис. 139А, 140В). Це підтверджують і дані археологічних досліджень, адже матеріали литовської доби виявлено саме в межах окресленої території: Дзеленьгора, сквер ім. Б. Хмельницького, вул. Смілянська, 2. Таким чином, розміри міста становили: 650 м уздовж берега, на 450 м від Подолу до напільної сторони – це приблизно 25 га.

Люстрація Черкаського замку 1552 р., окрім опису замку й міста, містить важливу інформацію про інші сфери життя черкасців. Статус прикордонної фортеці – важливого форпосту на межі з Диким полем – зумовив особливо пильне ставлення до Черкас з боку уряду ВКЛ. Держава призначала свого намісника – старосту, якому підпорядковувалися Черкаське староство, а частини й сусіднє Канівське (Табл. 1). Резиденція старости перебувала в Черкасах. Він відповідав за обороноздатність замку й гарнізону, розпоряджався державними коштами, виділеними на це, контролював надходження від мита та різних податків. У призначенні намісників і старост великий князь перш за все керувався принципами ефективності, і часто бували випадки, коли державців «перетасовували», міняючи їм місце служби. Так, колишній черкаський намісник кін. XV ст. пан Ольбрахт Гаштольд (Рис. 177: 1) згодом обіймав таку ж посаду в Більську, Мозирі, Гродно та Бобруйську; черкаські намісники поч. XVI ст. Сснюшко Волчкович та Сенько (Семен) Полозович (Рис. 175: 1) пізніше зустрічаються серед державців Овручського замку. Пан Василь Тишкович після старостування в Черкасах перебував на такій само посаді в Мінську, Вовковиську, Пінську та ін., князь Андрій Пронський – майбутній староста житомирський. Пан Андрій Немирович (Рис. 175: 2) – колишній мозирський староста, Остафій Дашкович – староста кричевський. Черкаський староста сер. XVI ст. князь Дмитро Сангушко (Рис. 175: 5, 177: 4) – колишній державець житомирський, староста брацлав-

⁵¹ У 1826 р. російський архітектор В. Гесте створив новий Генеральний план м. Черкаси, за яким на зміну старій хаотичній забудові міста прийшла впорядкована квартальна, що існує до сьогодні.

ський і віпшицький, а папа Йосипа Халецького, що замінив його, перевели в Черкаси з посади овруцького старости. У 1487/88 р. із Путивля до Черкас на посаду намісника направлено пана Матвія Александровича Кміту, а у зворотному порядку – князя Богдана Глинського; 1547 р. посадами поміняли черкаського старосту пана Оникія Горностая та гомельського очільника Яна Хрціоновича, що прийшов на його місце [Яковлев, 1907б, с. 352; Михайлюк, 2011, с. 125 – 126]. Лише пан Матвій Кміта (онук Кміти-Александра Волчковича) займав місце черкаського намісника двічі: у 1482 – 1487 (?) та 1494 – 1496 рр., а між цими термінами перебував на такій само посаді у Вінниці [Михайлюк, 2011, с. 137], а також, можливо, князь Тимофій Капушта: у 1507 – 1511 та 1514 рр.

Існували також посади помічників старости: підстарости (Рис. 175: 6, 7) та справця (Рис. 175, 4). Міську цивільну та судову адміністрації представляв в'їт. Основними мешканцями міста були бояри⁵² і міщани, які служили вартовими, замковою обслугою та ополченцями (кінними і пішими) під час військових походів. До того ж черкаські несли «польну» службу з охорони переправ та торгових шляхів. Згадано в ревізії також місцевого аристократа князя Василя Домонта⁵³, який володів землями й угіддями на території староства (зокрема, йому належали Мошни), а також мав будинок у місті.

Гарнізоном збройних найманців-«драбів» при замку керував ротмістр. Драби були регулярним військом європейського зразка, яке утримували державним коштом. До їх складу належали списоборці (пікінери) та стрільці (аркебузери, або

мушкетери). Перших озброювали списом або алебардою і коротким мечем («кордом»), других – пицаллю («ручницею») і мечем (Рис. 168, 169). В документах 1551 – 1552 рр. у Черкасах згадано загони найманців-вершників під керівництвом ротмістра Петра Чаплича та піших «драбів» під проводом ротмістра Петра Розбицького [АЮЗР, 1886, с. 90; 1907, с. 52, 63]. Замковою артилерією завідували гармаші, яких у Черкаському замку на 1552 р. було двоє, «тільки один п'яниця великий, а другий нічого не вміє» [АЮЗР, 1907, с. 75].

Окрім міського ополчення та драбів, важливу роль у посиленні військового потенціалу замку відігравали козаки. Їхні загони більшу частину року перебували в Дикому полі («на Низу»), де здійснювали набіги на татарські улуси, займалися грабунком торговельних караванів, а також не гребували мирними промислами. У місто козаки зазвичай приходили на зимівлю: зимою 1551/1552 рр. їх у Черкасах налічувалося близько двох з половиною сотень. Більшість з них не мала постійного помешкання в місті, це були т. зв. «прихожі» [АЮЗР, 1886, с. 89; Сас, 1989, с. 30]. Староста, а іноді й уряд ВКЛ за плату залучали козаків до сторожової та військової служби як при замку, так і під час бойових походів. Місцева влада розуміла, що козацькі експедиції є ефективним стримувальним фактором проти агресивних дій кримців, тож черкаські старости О. Дашкович, В. Тишкович (Рис. 177: 3), Ян Пенько⁵⁴, А. Пронський, О. Горностай та ін. підтримували тісні контакти з козаками, поставляли їм коней, зброю, провіант, отримуючи за таке покровительство частину здобичі, захопленої під час походів [Щербак, 2006, с. 377]. Вже в 1-й пол. XVI ст. на рівні уряду ВКЛ ставили питання про залучення загонів козаків до несення прикордонної служби за державний кошт. Провідниками цієї ідеї стали колишній черкаський

⁵² На відміну від родовитих бояр у Київській Русі та Московському царстві, тут маються на увазі представники дрібної шляхти: бояри-землевласники («зем'яни») та напіврицарі («панцирні бояри») [див.: Яковенко, 2008, с. 62–64].

⁵³ Василь Домонт, або Домонт Черкашенин належав до відомого русько-литовського князівського роду Глинських, засновником якого вважають темника Золотої Орди Мамаю. Матір'ю В. Домонта була Олена Григорівна Глинська, а батьком – князь Григорій-Василь Домонт [Wolff, 1895, s. 52, 89; Войтович, 2006, табл. 38, с. 694; Яковенко, 2008, схема VI(1), с. 364].

⁵⁴ Пенько, насправді не прізвище, а прізвисько Яна Петровича Немировича – троюрідного брата Андрія Немировича [Jaszczolt, 2015, s. 233–235].

староста С. Полозович у 1524 р. та чинший староста О. Дашкович – у 1533 р. Проте через брак фінансів ці плани втілити не вдалося [Щербак, 2006, с. 377 – 378].

Влада замкової адміністрації не обмежувалася лише містом. Вона поширювалася далеко за межі Черкас. Так звані промислові угіддя-«уходи» Черкаського замку розташовувалися на величезній території, в т. ч. у Дикому полі. На Правобережжі – від кордону з Канівським староством, по р. Вільшанка на півночі, по Тясмину, Інгулу й Інгульцю, до Таванського перевозу⁵⁵ на Нижньому Дніпрі на півдні; на Лівобережжі – пониззя Псла, Ворскли, Орелі та Самари [Сас, 1989, с. 154; Клепатський, 2007, с. 311 – 315; Михайлюк, 2011, с. 263, map. 6]. Цими угіддями для ловів, рибальства, бджільництва користувалися як черкаські, так і жителі інших міст за плату, яка частіше за все була натуральною і йшла на користь старости та замку.

Окрім доходів від «уходників», черкаські мали платити чималу кількість інших податків. Так, старости платили частку від присуду, «повежне» від арештантів, щорічну «колядку» на Різдво, віз сіна «з диму», «куницю» з дівчини або вдови, що йшла до шлюбу; мирову «куницю» – підстарості. На території колишнього черкаського Подолу існувало урочище Митниця (за назвою однойменної річки, що впадала в Дніпро), де, судячи з назви, стягували податок з приїжджих та транзитних торгівців (за аналогією з Вітовтовою митницею на Нижньому Дніпрі). Торгівці, крім державного мита, платили старості «обестку» за в'їзд з товаром до міста та «помірне» від збіжжя на торгу. З торгових караванів, що йшли із Криму, староста отримував підношення східними товарами (тканини, спеції, сагайдаки, сідла

⁵⁵ Таванський перевіз – давній брід у районі суч. м. Берислав Херсонської обл. Тут поруч з переправою через Дніпро на поч. XV ст. литовці заклали Вітовтову митницю, яку вже в середині століття захопили кримські татари. Наприкінці XV ст. вони збудували тут фортецю Кизи-Кермен, що до 1784 р. стала одним з опорних пунктів турецького панування в Північно-мусульманському Причорномор'ї.

тощо); старості платили й човнярі, що трап-спортували річний караван. Старості належало також соляне мито, яке сплачували проїжджі чумаки сіллю. На користь старости стягували податки навіть із пійманих у степу або приведених втеклим полоненим коней, військових трофеїв та бранців. Чималий дохід черкаський староста мав від утримання корчми, де розливали питний мед та горілку. Не обходилося без зловживань старост, що призводило до конфліктів з міщанами. Протистояння із головним замковим урядовцем вирішувалося шляхом скарг, які місцева громада подавала великому князеві, або навіть спричиняло бунти, як це сталося 1536 р. у Черкасах і Каневі [АЮЗР, 1907, с. 9 – 13; Яковлев, 1907а].

На утримання міської сторожі всі міщани платили «сторожове». Також вони повинні були надавати підводи й «стацію» (сіно, хліб, м'ясо) для державних і татарських послів, що йдуть з Орди. Тоді як будівництво замку та його оборонних споруд забезпечувала держава, на бояр і міщан покладено роботи зі спорудження міського острогу та ремонт замку, мосту й лагодження гори.

Крім служби при замкові, міщани активно займалися господарством – промислами на «уходах». За межами міста («у полі») міщани могли без обмежень займатися землеробством. Археологічні розкопки в південній частині посаду Черкаського замку литовської доби (вул. Смілянська, 2) засвідчили наявність у господарчих об'єктах значної кількості риб'ячої луски й кісток, костей свійських та диких тварин, знарядь для риболовлі, мисливства та землеробства [Куштан, 2006а, с. 77]. Городяни займалися й ремеслами. У згаданих археологічних комплексах трапилися знаряддя та сліди виробництва, що свідчать про розвинене гончарство, металургію та металообробку, косторізну справу, прядіння та швацтво. У люстрації згадано ковалів, чоботарів, теслярів, кушнірів.

Цікавий опис Черкаського замку і тим, що в ньому наведено поіменний перепис мешканців міста (домовласників).

Основу населення становили бояри і міщани, а також козаки, які не мали тут постійного помешкання. Згадано також князя та шляхтичів-«зем'ян», що проживали в місті й мали замські маєтки на території староства. Аналіз прізвищ черкасців свідчить про різноетнічний склад народонаселення [Михайлюк, 2011, с. 258 – 259; Сас, 1989, с. 34]. Так, поруч із звичними руськими (українсько-білорусько-російськими) прізвищами трапляються татарські або турецькі (Кубеча, Гусейм, Кудаш, Мехед, Данжул, Малик Баша), польські (Корецькій, Ян Келбовський, Чорнавський, Петр Розбицький), молдавські (Валах) та чимало південнослов'янських (сербських?): Ілко Бубнич, Горяїн Тиньснич, Бахта Розмечич, Жадко Налитнєвич, Радюка Губинич. Останні масово потрапляли на службу до ВКЛ та інших християнських країн Центральної та Східної Європи як найманці (т. зв. раці), особливо на межі XV – XVI ст., після підкорення Османською імперією Балкан. При Черкаському замку перебував і німець – гармаш Томас Козел. Ще один найманець-німець, теж гармаш – Уліріх Циморман – служив при Черкаському замку раніше, у 1488 р. Тож населення Черкас у цей період формувалося з місцевих жителів, інших підданих ВКЛ, а також іноземців, що потрапляли сюди як найманці, охрещених полонених із турків і татар, або ж із звільнених із турецько-татарської неволі християн. На 1552 р. у Черкасах налічувалося понад 250 будинків, що дозволяє зарахувати їх до групи середніх міст ВКЛ [Сас, 1989, с. 22]. Загальна кількість містян становила близько 1 570 осіб (разом із драбами та козаками – понад дві тисячі) [Михайлюк, 2011, с. 254].

Отже, за литовської доби Черкаси поклали як місто, що перебувало на особливому державному (великокнязівському) положенні, передовсім як важливий прикордонний замок на південних рубежах ВКЛ для стримання татарської експансії. Тому особливу увагу литовські чиновники звертали на обороноздатність фортеці. Її будівництво, забезпечення зброєю та бое-

припасами, утримання постійної військової залоги (драбів) здійснювалося цілком із державної скарбниці. Поширення замкових промислових угідь далеко вниз по Дніпру перетворило Черкаси на форпост колонізації південноукраїнських земель.

Також місто завдяки своєму вигідному географічному положенню стало важливим транзитним пунктом на торговельних та дипломатичних шляхах, що йшли з Криму сухоходом, частково по Чорному шляху удовж Дніпра або рікою в бік Києва, а далі – до Вільно чи Москви [Сас, 1989, с. 135; Михайлюк, 2011, мап. 7]. Збереглася згадка про Черкаси в подорожніх записках венеціанського дипломата й мандрівника Амброджо Контаріні, який у 1474 р. під час подорожі до Персії разом із литовським послом до Орди на шляху від Києва до Кафи⁵⁶ прибули до міста, де пробули два дні в очікуванні загону татар для супроводу. *«Проскакавши до 13 числа (травня), ми прибули до селища, під назвою Черкаси, також підпорядкованого тому королю (Казимиру IV Ягеллончику, що був одночасно і польським королем, і великим литовським князем – Авт.). Тут ми залишилися до 15 травня, коли посол взяв, що татари прийшли до Черкас. У супроводі цих татар ми поїхали і вступили до пустельного степу»* [Барбаро и Контарини..., 1971, с. 213]. Цим самим маршрутом, але у зворотному напрямку пролягав останній шлях тверського купця і мандрівника Афанасія Нікітіна, який у 1474/75 р., разом із супутниками – московськими купцями – вертався з Кафи додому після свого «ходіння за три моря» (подорожі до Персії та Індії) й помер у дорозі, не дійшовши до Смоленська. Прямуючи вгору по Дніпру, він неодмінно мав відвідати й Черкаси [Хождение..., 1986, с. 134 – 135, карта]. Черкаси неодноразово згадано і в книзі «Записки про Московію» австрійського дипломата

⁵⁶ Кафа – сучасне м. Феодосія на південно-східному узбережжі Криму. З 1266 р. торгове місто належало генуезцям, а в 1475 р. його захопили турки і воно стало одним із головних османських портів на Чорному морі.

та мадрівника 1-ї пол. XVI ст. Сигізмунда Герберштейна. У ній місто фігурує як південна окраїна литовських земель, його населення зветься черкасами, а керує ними О. Дашкович, якого Герберштейн характеризує як надзвичайно досвідченого полководця [Герберштейн, 2008, с. 455, 457].

У 50-х рр. XVI ст. в Черкасах деякий час перебував відомий ватажок – князь Дмитро (Байда) Вишневецький. Та опинився він тут не як черкаський і канівський староста, як помилково вважають деякі історики, а радше як авантюрист, який разом зі своїми людьми фактично окупував Черкаси і Канів у 1557 р. Мету таких дій досі не з'ясовано. Звідси, якщо вірити Никонівському літопису, Д. Вишневецький звертається по «інструкції» до свого союзника московського царя Іоанна IV: «...прийшов, засів у Черкасах і Каневі: а государь як велить?». Московський же володар повелів повернути міста під польсько-литовську юрисдикцію [Rulikowski, 1880, s. 806; АЮЗР, 1890, с. 84; Михайлюк, 2011, с. 147 – 152; Сокульский, 2014, с. 120]. Через два роки черкаським старостою призначено двоюрідного брата Байди – князя Михайла Вишневецького.

4.2. Під владою Речі Посполитої (1569 – 1648 рр.)

Наступна люстрація Черкаського замку відбулася в 1570 році – наступного року після об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського у федеративну державу Річ Посполиту [Zródła Dziejowe, 1894, s. 19 – 21; АЮЗР, 1905, с. 10 – 13]. За Люблінською унією 1569 р., що задекларувала це об'єднання, частина литовських земель, у т. ч. Київське воеводство,

відійшли до складу Польщі. Так почалася нова – польська – доба в історії Черкас.

У цій люстрації (Додаток Б), яку здійснили вже польські чиновники за старостування князя Михайла Вишневецького, зазначено, що Черкаський замок (той самий, «новий» литовський на Дзеленьгорі) «знаходиться неподалік від річки Дніпро, на горі середньої висоти, бо місто на багатьох місцях вище замку сидить». За майже 20 років фортеця мало змінилася. Кількість веж залишилася та сама – чотири, причому надбрамна була надбудована і перетворена на бойову. Кількість городень збільшилася з 29 до 35, вірогідно, внаслідок локальних ремонтів. На вежах було зосереджено замкову артилерію: разом шість литих бронзових гармат (польових, середніх) та чотири серпантини (п'ята серпантина містилася в арсеналі). На території замку згадано лишень дві споруди: резиденцію старости та ротмістрську. Зовсім не згадано церкву Св. Миколая, що до того стояла у дворі фортеці.

Збройний потенціал замку, окрім артилерії, репрезентує ручна вогнепальна зброя: гаківниць – 64 та 10 несправних, кийв – 5, ручниць (пищалей) – 42 (Рис. 154: 2). Також у замку містилися запаси пороху, ядер та куль, форм для них, сірка, селітра та ступи для виготовлення пороху, інший інвентар: залізні гаки, відра, гарматний квадрант («якір»), дротики, залізо та свинець. Із часу попередньої ревізії міський замок постав у занедбаному, напівзруйнованому стані («всі бапти та городні погнили й обвалилися»), хоча ще мав досить потужний арсенал артилерійської та ручної вогнепальної зброї [АЮЗР, 1905, с. 10 – 11].

Згадано в описі 1570 р. ще один Черкаський замок, відомий із ревізії 1552 р. як «замок Ошпана», а також споруджений біля нього вал: «Замок, який перед тим почали було будувати на горі за містом, також віддалік од Дніпра, і насипали чималий вал на самому краю гори, а з другої сторони є велике поле, рівне». У тому, що другий замок на окраїні міста виявився

досі не затребувавши, ревізори вбачали серйозну небезпеку для міста, «*бо де б його неприятель узяв, мусило б місто в ніщо обернутись*». Чиновники відзначають гарний оборонний потенціал старого «нового» замку, а основну причину його ігнорування черкасянами – віддаленість від річки – пропонують вирішити «*малим коштом*»: шляхом виправлення русла Дніпра, щоб обернути його попід саму гору [АЮЗР, 1905, с. 11]. Напевне, цей самий замок біля Черкас згадано в описі маршруту походу коронного гетьмана Єжи (Юрія) Язловецького проти загону татар у 1571 р. в книзі Бартоша Папроцького «*Herby Rycerstwa Polskiego*» (1584 р.): «*Tam sie stad obrocili do Cyrkas przeprowili sie przez Tasmín Cyhryn mil 16. Tamże zamek nowy, który zową Kitaj Horodek, Cyrkasy zakładał niejaki Ostafiej*»⁵⁷ [Herby Rycerstwa..., 1858, s. 221; Гедзь Т. Перший топографічний...]. Назва Китай-городок походить від польського «kita» та староукраїнського «кіта», що означає: китиця, гребінь, жмут, коса, плетінь. Тобто зовнішні стіни фортеці споруджували із земляних валів, які скріпляли дерев'яним плетнем та облицьовували дошками («*вал землею і хмизом нагачений, ... облицьований знадвору дошками*», за описом 1552 р.)⁵⁸.

Місто Черкаси, за ревізією 1570 р., розташоване при замку та обгороджене простим острогом. Усе населення міста підпорядковується старості, «*коли супроти неприятеля, тоді разом зі старостою виїжджає*». Польські ревізори загалом під-

тверджують обов'язки, покладені на містян із часів ВКЛ. Це стосується насамперед ремонту замку й острогу, формування замкової, острогової та «польної» сторож, служби в ополченні. Заборонялося стягувати побори понад затвержені королівським урядом, що, безумовно, «урізало» доходи старости. Ротмістру не дозволялося набирати в драби простих міщан. Також заборонялося міщанам надавати низовим козакам товари військово-стратегічного значення: свинець, порох, селітру та ін., що свідчить про початок конфронтації між польською шляхтою та запорізькими козаками [АЮЗР, 1905, с. 11 – 13].

Тож за польської доби, як і за часів ВКЛ, Черкаси не втратили своєї важливої державної ролі. Черкаське староство належало до складу т. зв. «кролівщини» – земель, що безпосередньо підпорядковувалися королю. Він особисто призначав намісників – старост – із числа відданих магнатів та шляхтичів (Табл. 1). На відміну від литовської доби, у часи Речі Посполитої ця посада все частіше стає пожиттєвою, у процесі призначення на перший план виходять правила спадковості й васалітету: від батька до сина (Михайло й Олександр та Костянтин і Олександр Вишневецькі, Павел Карл і Юзеф Паулін Сангушки), від старшого брата до молодшого (Адам і Микола Киселі, Стефан і Пйотр Потоцькі, Юзеф Паулін та Ієронім Януш Сангушки), племіннику (Пйотр і Антоній Міхал Потоцькі), зятю (Миколай «Всдмєжа лапа» Потоцький – Адамові Казановському).

Згадку про Черкаси 70-х рр. XVI ст. знаходимо в праці Алессандро Гваньїні «Опис Сарматії Європейської» (1578 р.): «*На південь від Києва лежить дерев'яне місто на березі Дніпра, котре зуть Черкасами. Волості, фільварки і поселення цих Черкас широко й далеко простяглися понад рікою Дніпро*» [Гваньїні, 2007, с. 419]. У 1594 р. місто двічі (у травні та липні) проїздом відвідав австрійський дипломат Еріх Лясота й залишив у своєму щоденнику такий запис: «*Черкаси (Cirkassi) – королівське місто*

⁵⁷ Переклад: «Звідти повернули до Черкас, переправились через Тясмин, Чигирин, 16 миль. Там же новий замок, котрий називають Китай-Городок, Черкаси заснував якийсь Остафій». П. Куліш у своєму перекладі цього тексту помилково замість «Китай-Городок» написав «Рытый-Городок» [Куліш, 1874, с. 41], очевидно, сприйнявши в слові «Китај» готичну літеру «К» за «R».

⁵⁸ Цікаво, що Китай-город у Москві – це також додаткова фортеця, прибудована до Кремля у 1530-х рр. за участі італійських військових інженерів [Раппопорт, 1965, с. 78]. Він, як і черкаський «замок Ошпана» / Китай-городок, був прилаштований для протидії облоговій артилерії: мав нижчі але товщі стіни з площадками для розміщення гармат.

і староство на правому березі Дніпра; місто розташоване частково внизу коло річки, а частково на горі, в ньому є замок, куди веде дерев'яний міст із верхньої частини міста» [Мемуари до історії..., 2005, с. 187].

З XVI ст. на південних кордонах ВКЛ, а пізніше Речі Посполитої, набуває сили козацтво – унікальне явище військової самоорганізації населення в умовах постійної військової загрози, що існувало на підставі народно-демократичних звичаїв та власного устрою (Рис. 167, 173). Формується дві гілки козацтва: низове в Запоріжжі та городове або реєстрове, адміністративним центром якого ще за часів О. Дашковича стають Черкаси. Уряд всіляко намагався контролювати козацтво й використовував його як військову силу під час воєн та прикордонні загони в мирний час. Як наслідок, відбулося формування козацьких полків – адміністративно-територіальних і військових одиниць, на чолі яких стояв полковник, якого призначав гетьман. Так близько 1625 р. утворено Черкаський полк реєстрових козаків із центром у м. Черкаси (Табл. 2) [Заруба, 2007, с. 12 – 14]. Він займав територію по обидва боки Дніпра й контролював основні переправи. Проіснував Черкаський козацький полк до 1676 р.

У травні 1593 р. під Черкаси виступив 2-тисячний загін низових козаків під проводом гетьмана Криштофа Косинського, що повстали проти польської шляхти. К. Косинський мав «найбільшу ворожнечу» з тодішнім черкаським старостою Олександром Вишневецьким, тож вирішив «князя у замку добувати». Але в битві під містом урядові війська розбили повстанців, а сам Косинський загинув (за іншими даними, гетьмана підступно вбили під час перемовин у замку або в придорожній корчмі за містом слуги Вишневецького) [Rulikowski, 1880, s. 807; Селянський рух..., 1993, с. 102; Наш рідний край..., 1993, с. 79; Історія України..., 1997, с. 218]. Урочище, де загинув К. Косинський, у народі отримало назву Косинське [Історія міст і сіл..., 1972, с. 91]. Це місцевість за 1 – 2 км

па північний захід від тодішнього міста – зараз мікрорайон Казбет, де одна з вулиць носить назву Гетьмана Косинського [Соса, Кривенко, Страшевич, 1997, с. 46; Мариновський, 2001в, с. 179, 183].

Наступна люстрація Черкаського староства відбулася в 1616 р. за старости князя Януша Острозького (Рис. 177: 5), але вона практично не містила будь-яких описів ні замку, ні самого міста – лише статистичні відомості. Так, на цей час у місті налічувалося 950 будинків (150 належало «послушним» міщанам, що виконували військову службу при старості, а 800 – «непослушних» козацьких) [Źródła Dziejowe, 1877, s. 107 – 108; АЮЗР, 1886, с. 314].

Через шість років, за наступного старости князя Костянтина Вишневецького, відбулася ще одна люстрація, також не дуже змістовна⁵⁹. За описом 1622 р.: «*Замок черкаський. Є на горі укріплений, від дніпровської оболони виставлений, тому що Дніпро є віддалік од замку і міста. Будування в нім все старе, попереду великий добрий міст через рів, посад палями обставлений добрими дубовими, старих підгнилих баит, непокритих 3, комор попованих погнилих 8, льох і льодовник новий добрий, баита при воротях стара похилена, при ній ганок і дах, критий дранками. Хат білих старих на стайні і коморах 3, комор, критих дранками, 3, під ними комор погнилих 6, пекарня, сіни і комора нова, старих непокритих комор 2, льох, то все ремонту потребує» [Źródła Dziejowe, 1894, s. 62]. Йдеться в люстрації і про замкову зброю: чотири старі (1520 та 1530 рр.) бронзові гармати, дві з яких мали зображення державних гербів «Орел» і «Погоня»; два залізні серпантини, лафет і колеса яких у поганому стані; бронзова ступа для товчення пороху; 14 гаківниць;*

⁵⁹ Причиною «поверхневої» ревізії Черкаського замку в 1622 р. стала повинь, через яку польські чиновники змогли дістатися лише до Корсуня, де отримали необхідну інформацію від черкаського підстарости Адама Ласковського [Rulikowski, 1880, s. 807; Źródła Dziejowe, 1894, s. 62].

14 органків⁶⁰ (Рис. 153: 5). Також у арсеналі обліковано: стволів гаківничних поганих – 3; куль, пороху, свинцю, сірки немає; залізних гарматних ядер – 9; форма (для куль) гаківнична – 1; кам'яних куль – 33; три бочки селітри, прислані від короля [Żródła Dziejowe, 1894, s. 62]. Судячи з перепису, військовий потенціал замку значно поступався зафіксованому в попередній люстрації 1570 року. Станом на 1622 р. у Черкасах налічувалося 120 будинків «послушних» міщан, а козацьких – понад 1000 [Żródła Dziejowe, 1877, s. 134; Воссоединение..., 1953, Т. I, с. 38].

У краківському архіві князів Сангушків зберігається ще одна люстрація, яку, за Ю. Мициком, датовано періодом між 1631 – 1633 рр.⁶¹ [Мицик, 2009, с. 43]. Ця ревізія відбулася також за старости К. Вишневецького (Додаток В). У ній описано все той же Черкаський замок на Дзеленьгорі: *«Його розташування є на високій горі над Дніпром, бо сам Дніпро тече оподалік як від замку, так і від міста. До замку немає зручного доступу, тільки з боку самого міста і тільки з одного боку. Але з цього боку замкове передмістя є відділене від міста глибоким ровом, а через цей рів є міст до передмістя»*. Структура міста, за цим документом, має такий вигляд: дитинець (замок), передмістя (укріплений посад) і місто (неукріплений посад). Передмістя з дитинцем оточують дубові палі (острог). Острог має недобудовану й непокриту дрсв'яну браму, а також принаймні три вежі: високі, шестикутні, з подвійного дерева, але похилені та старі (одна з них – без покриття). Замок мав трикутну форму. *«При вході до нього ліворуч є висока башта, але недобре покрита, задля котрої є з боку Дніпра ганок і хатка, драмицями оббита; праворуч бійниця, у котрій тримають гармати. Біля цієї вежі, у дитинець йдучи далі, є дві комори, які впираються у замок»*.

⁶⁰ Органок (орган) – різновид багатоствольної вогнепальної зброї невеликого калібру.

⁶¹ Точне датування люстрації ускладнене тим, що не збереглося перших аркушів документа.

Біля цих комор будівля, в котрій є одна біла кімната, сіни та чорна кімната. На другому боці є велика будівля, у котрій на долі є кілька добре укріплених комор». На верховці замкової гори – великий будинок, що складався із ганку, сіней та трьох кімнат, в яких *«є добрі скляні вікна, столи і лави»*. Поруч великої будівлі стоїть повітка, біля якої влаштовано артилерійський склад «шопу». В описі відзначено, що як сам замок, так і його надвірні будівлі перебувають у поганому стані і *«вимагають великого ремонту»* [Мицик, 2009, с. 47].

Місто, за цим описом, розташовувалося там само, на високих пагорбах над Дніпром. Його не оточував докола ні паркан, ні частокіл, ні вал. Виняток становив в'їзд з боку Корсуня (з північного заходу), де був частокіл з ровом, а посередині – в'їзна брама до міста (у поганому стані – «недобра»). Очевидно, це одна з тих двох брам острогу, що збудували ще в 1551 р. біля «замку Ошпана» (він розташований якраз у західній частині тодішнього міста – у напрямку Корсуня). Станом на початок 30-х рр. XVII ст. у Черкасах було 1 150 будинків: 120 – міщан на замковій службі; 60 – ремісників; решта – козаків [Мицик, 2009, с. 48].

Тож, аналізуючи люстрацію початку 1630-х рр., можна зробити такі висновки щодо оборонних укріплень та замкових споруд міста. Збільшення території міста (у понад 4 рази порівняно з 1552 р.) призвело до того, що вона вийшла за межі острогу й утворився неукріплений посад. Міські фортифікаційні укріплення, як і раніше, склалися з рову та дерев'яного частоколу. Окрім цього, з'явилися три дерев'яні шестикутні в плані вежі. Фортифікаційні замкові споруди практично не згадано (окрім однієї вежі), проте докладно описано споруди у дворі фортеці. Тут ми бачимо два будинки, вбудовані в стіни замку – *«дві комори, які впираються у замок»*, – які згадано і в люстрації 1552 р. Проте нічого не сказано про церкву Св. Миколая (як і в люстраціях 1570 та 1622 рр.). З ревізією литовського часу зіставляються ще дві споруди:

будівля з коморами (продуктова гамазя?) та артилерійський склад-«шопа». Великий трикімнатний будинок із сіньми та ганком – найвірогідніше, резиденція старости, відома з ревізії 1570 р.

Замковий арсенал, судячи з опису, не надто потужний (це зазначають самі перевіряльники) і майже повторює перелік, зафіксований станом на 1622 рік. Так, були наявні всього три бронзові гармати (ще одну – четверту – вкрадено під час останнього повстання⁶²), два залізні серпантини, 14 гаківниць, 14 органків, залізні та кам'яні ядра, бронзова ступа для виготовлення пороху, селітра. Відзначено незадовільний стан зброї: погані запали гармат та колеса лафетів [Мицик, 2009, с. 48].

У люстрації згадано черкаських шляхтичів-землевласників («путніх бояр») [Мицик, 2009, с. 51], серед яких фігурує Дахнович – імовірний засновник с. Дахнівка⁶³, що зараз перебуває в адмінмежах Черкас.

У 1637 р. Черкаси опинилися в епіцентрі антипольського козацького повстання під проводом Павла Бута (Павлюка), який «потайки вийшов з Запорожжя, вихопив нам (є)армату з Черкас, (...) так що їх там до кільканадцяти тисяч зібрало ся» [Селянський рух..., 1993, с. 279]. Після поразки повстанців у битві під Кумейками місто разом із замком спалили поляки на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецпольським [Гузичанський, 1991, с. 23]. Причина такої жорстокості польського уряду – те що, Павлюка підтримали черкаські реєстрові козаки. Опісля спалення Черкаський замок на Дзеленьгорі, очевидно, припиняє своє існування. Згадку про місто того часу нам залишив французький

інженер та картограф Гійом Левассер де Боплан, що перебував на польській службі. Вона міститься в його книзі «Description d'Ukraine...» («Опис України...»): «Ще нижче і знову на руському боці розміщені Черкаси, дуже старе місто, добре розміщене і придатне для укріплення. Я бачив його у час розквіту, коли сюди звідусіль сходились козаки і навіть мав резиденцію сам їхній отаман. Але ми спалили його 1637 р. 18 грудня, через два дні після того, як здобули перемогу над згаданими козаками. У той час, як ми з ними воювали, вони теж тримали тут козацький полк. Є також пором для переправи через річку» [Боплан, 1990, с. 36 – 37]. Ця подія знайшла відображення і в щоденнику ченця-домініканця Симсона Окольського – військового капелана в польській армії. Ось як він пише: «...коли військо прийшло до Черкас, місто палало вогнем так, що небезпечно було зупинятися в ньому. Міщан там небагато, а козацьких домів дві тисячі. Хоча гетьман наказав гасити вогонь, але піднявся такий сильний вітер, що вціліли лише окремі будинки поблизу замку, ніби Божя кара вразила місто» [Мемуари до історії..., 2006, с. 210].

Г. де Боплан залишив нам не лише письмову згадку про Черкаси, але й географічні мапи України сер. XVII ст., серед яких найвідоміша «Генеральна карта України» 1648 р.: «Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis» («Загальний план Диких полів, простіше кажучи, Україна з налжними провінціями»). На Великій мапі України Г. де Боплана 1650 р. (перевидана в 1670 р.) у числі інших фортець Дніпровської лінії Черкаси позначено як чотирибастіонну фортецю на березі Дніпра, розташовану в середмісті, напівколом оточену острогом з п'ятьма вежами (Рис. 138: 5) [Чернецький, 1995, с. 82]. Схожим є зображення Черкас (Рис. 138: 6) на мапі голландця Яна Янсона (1680 р.), в основі якої також була одна з карт Г. де Боплана 1662 року. На останній Боплан зобразив такий самий бастіон,

⁶² Очевидно, мається на увазі козацько-селянське повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича (Трясила) [Мицик, 2009, с. 43].

⁶³ Існує народна легенда про заснування Дахнівки. Назва села нібито походить від хуторянина, на ім'я Дахно (Яхно), що оселився першим у цій місцевості. Ця ж легенда пояснює появу сусіднього села Василиця: сюди Дахно відселив свою дочку Василису, яка завдавала йому великого клопоту постійними сварками.

але оточений навкруг міським острогом з дев'ятьма вежами (Рис. 138: 4). Є підстави довіряти умовним планам міст і фортець на картах Боплана, який, складаючи їх, міг користуватися картографічними матеріалами, що не дійшли до нас [Вечерський, 2001, с. 17]. До того ж сам Г. де Боплан був у Черкасах у 1637 р.

Отже, якщо вірити картографічним джерелам, у сер. – 2-й пол. XVII ст. замок у Черкасах мав вигляд чотирикутної фортеці бастионного типу (Рис. 157: 1). Така конструкція замку цілком відповідала тенденціям цього часу: на зміну дерев'яним фортецям прийшли бастионні системи укріплень, в яких дерев'яні споруди грали допоміжну роль [Вечерський, 2001, с. 96 – 97].

Найвірогідніше, після спалення старої дерев'яної фортеці на Дзеленьгорі у 1637 р. військовий і адміністративний центр міста перемістився до земляного «замку Ошпана» (Китай-городка), розташованого на околиці тодішнього міста. Ми локалізуємо це місце як Троїцьке городище (Шагорб Слави) (Рис. 140: 2). Оборонні споруди Черкаського замку сер. – 2-ї пол. XVII ст., як і більшість фортець Наддніпрянщини того часу, склалися із сухого рову, що огорожував мис з напільного боку, та земляного валу. Вал могла доповнювати зверху дерев'яна огорожа у вигляді острогу; відкис валу дернували або укріплювали дошками [Вечерський, 2001, с. 97]. Форма замку – чотирикутна з кутовими бастионами – характерна для більшості фортець Речі Посполитої XVII–XVIII ст. [Глушок, 2009, с. 36 – 65; Оконченко, 2011, с. 203 – 205, рис. 1]. Як приклад можна навести замки в Біржаї (суч. Литва), Ляховичах, Слуцьку, Заславлі (суч. Білорусь), Білій Церкві (Центральна Україна), Звенигороді, Золочеві, Підгірцях (Західна Україна) (Рис. 158). Зовнішні межі міста, як правило, огорожувалися ровом і парканом із загострених дерев'яних паль.

Поруч із замчищем розташовано інше невеличке городище на Грецькій горі, між узв. Пожежним та пров. Старим (Рис. 140:

3). Очевидно, воно належало до сдиного із замком комплексу фортифікаційних укріплень (Рис. 155, 157: 4). Тут, найімовірніше, розміщувався невеличкий острог. Його військовий потенціал досить сумнівний через те, що укріплення було на кілька метрів нижче розташованої поруч тераси. Вхід до острогу міг розташовуватися з боку тої самої тераси, адже з інших боків були схили гори. Цікавим елементом фортифікації є земляний вал, що починався на рівні краю мису Грецької гори, проходив паралельно до її південного та південно-західного схилів і з'єднувався з терасою навпроти входу до острогу (Рис. 157: 5). На нашу думку, цей вал не просто слугував додатковою оборонною стіною, а створював зі схилом гори вузький коридор довжиною близько 80 м, що вів із боку Подолу до воріт острогу. Подібний фортифікаційний прийом нерідко застосовували в середньовічних замках і називали захаб (рукав), або перібол [Губайдуллин, 2003, с. 46, 71]. Його призначення – стримати нападників за рахунок вузького довгого проходу та повороту. Саме при вході в цей «рукав» виявлено залишки житла сер. – 2-ї пол. XVII ст. (пров. Старий, 13). Можливо, це було приміщення-вартівня (Рис. 157: 6). Не суперечать цьому й мілітарні сюжети пічних кахлів, знайдених у ньому: мушкетери, вершники [Куштан, 2006б, с. 68 – 70].

Чим же був острог на Грецькій горі? Зважаючи на невеликі розміри, не зовсім вигідне розташування в сенсі оборони, натомість складну систему входу-виходу, вважаємо, що тут міг розташовуватися військовий гарнізон або чиясь резиденція. Відомо, що на початку повстання Хмельницького, взимку 1647–48 рр., під Черкасами квартирувався військовий табір поляків на чолі з коронним гетьманом Миколаєм Потоцьким, до речі, колишнім черкаським старостою (Рис. 175: 8, 177: 6) [Rulikowski, 1880, s. 803]. Як свідчить літописець Григорій Грабянка: *«прийшов з силою великою до міста українського Черкас, та змушений*

був зазимувати в ньому» [Збірник козацьких літописів..., 2006, с. 890]. Тут Потоцький пробув до весни, відсвяткував Великдень і в травні звідси ж надсилав гетьманський універсал та листи [Джерела з історії..., 2012, с. 13, 19 – 20]. А вже в червні 1648 р., після перемоги над поляками в Корсунській битві з Черкас надсилає листа до московського царя вже Богдан Хмельницький [Воссоединение..., 1953, Т. II, с. 32 – 34]. Тож острог на Грецькій горі цілком могли використовувати як тимчасову резиденцію і М. Потоцький, і Б. Хмельницький.

Міський фортифікаційний комплекс Черкас сер. XVII ст., за класифікацією В. Вечерського [2001, с. 97], був тридільним: замок, острог та укріплений посад. Взаємне розташування укріплених ділянок окремішніє (за малюнком на картах Боплана – концентричне). Форма плану наближена до овальної – витягнута вздовж берега Дніпра.

У 1647 р. черкаський староста пан Адам Казановський (Рис. 178: 1) став ініціатором зведення в місті католицького костелу та монастиря домініканців (у Черкасах на той час існував лишень один православний храм). Того ж року польський король Владислав IV підтвердив їх фундацію і розпорядився вибрати для них місце. Але через повстання Хмельницького, цим планам не судилося здійснитися [Rulikowski, 1880, s. 807].

4.3. У роки Української національної революції, Руїни та «згонів» (1648 – 1714 рр.)

У 2-й пол. XVII ст., у буремні часи козацького повстання під проводом Б. Хмельницького, Гетьманщини та Руїни, коли Черкаси переходили з рук у руки, жодних ревізій замку, зрозу-

міло, не проводили. Цей пробіл лише частково можна компенсувати згадками про місто іноземних дипломатів і мандрівників.

1656 року проїздом, під час зворотної мандрівки з Москви до Дамаску, у Черкасах побував антіохійський патріарх Макарій. Після відвідин Києва патріарх з поштом вирушив на південь лівим берегом Дніпра, через Бориспіль та Переяслав. Опісля Золотоноші мандрівники переправилися на правий берег і через Черкаси вирушили до тодішньої козацької столиці – Чигирини. Син патріарха архідиякон Павло Алеппський (Халєбський) залишив такі спогади про наше місто: «...торгове місто, місце походження козаків, на ймення Черкаси. Тут вони споряджають кораблі, котрі ходять у Чорне море, так як річка Дніпро тече по під самим містом. Тут народився Хмель і тут вперше з'явилися козаки. Мешканці подібні до диких звірів (?)» [Алеппский, 1898, с. 192]. Щодо народження Б. Хмельницького у Черкасах, то будь-яких інших доказів та історичних свідчень цього немає.

А ось як описує Черкаський замок турецький мандрівник Евлія Челебі, що побував тут у 60-х рр. XVII ст.: «Це кам'яна фортеця у володіннях польського короля. (...) Це не потужна кам'яна споруда, а паланка, оточена насипним земляним валом із частоколом, яка стоїть на березі Дніпра. У фортеці близько тисячі критих тесом будинків, монастир з трьома дзвонами. Її крамниці, гармати, арсенал чудові, вони викликають велике захоплення. (...) У цій фортеці три тисячі вояків. І невірні саме з цієї фортеці, використовуючи придатні для цього кораблі, грабують і руйнують узбережжя Чорного моря» [Евлія Челеби, 1961, с. 81 – 82]. Згадка в тексті про «кам'яну фортецю»⁶⁴ не відповідає дійсності (можливо, неправильний переклад), адже далі Е. Челебі пише, що Черкаський замок не кам'яний, а дерев'яний: огорожений земляним валом із частоколом. Так само

⁶⁴ В уяві деяких істориків Черкаська фортеця XVII ст. постала навіть як «білокам'яний замок» (!) [Черкас-сам 700 лет..., 1986, с. 3].

сумішви викликає згадка мандрівника про монастир у Черкасах. На території міста відомі два монастирі (чоловічий і жіночий), але засновано їх лише на поч. XIX ст. [Похилевич, 1864, с. 613–614]. У часи, коли Е. Челебі відвідав Черкаси, у місті розташовувався лише один храм – Миколаївська соборна церква на території колишнього замчища (на Дзеленьгорі). Напевне, її він і сприйняв за монастир. Під «трьома дзвонами», можливо, мандрівник мав на увазі трикупольну будову храму. У 1671 р., з дозволу митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського на черкаському Подолі (між литовським та польським замками) зводять ще одну православну церкву – Троїцьку [Похилевич, 1864, с. 613], яку позначено на старих планах міста (Рис. 139А: 2, 140: 6) і зображено на гравюрі К.-К. Пжишиховського (Рис. 139Б: 2).

«Літопис Самовидця» засвідчив, що Черкаси (а отже і замок) у 1664 р. спалив полковник лубенський Григорій Гамалія, якого послав гетьман Іван Брюховецький. Можливо, це була показова акція для упокорення: «...у Черкаси увійшовши, зрабовал и спалив, где инніе города, узавши пострах, присилали, здаючися гетману Бруховецькому» [Літопис Самовидця, с. 96]. Про цю ж подію пише і Самійло Величко, зазначаючи, що помстою за це було спалення вже Петром Дорошенком Переяслава *«через те, що Брюховецький спалив був його Черкаси»* [Величко, 1991, с. 45, 50]. Вже в 1930 р., на підставі архівних документів, М. Пстровський показав, що знищенням Черкас загально керував тодішній військовий осавул Пархом Нужний [Петровський, 1930, с. 276].

У часи Руїни Черкаси, як і всі міста Південної Київщини, опинилися в зоні, на яку претендували три держави: Річ Посполита, Московське царство та Османська імперія. Спочатку, за Андрусівським перемир'ям (1667 р.), місто разом із частиною Правобережжя лишалося в складі Речі Посполитої, але Лівобережжя, Запоріжжя і м. Київ відійшли до Москви (Рис. 137). У результа-

ті польсько-турецької війни 1672 – 76 рр., частину Правобережної України, у т. ч. Черкаси, визнано козацькою територією під управлінням гетьмана Петра Дорошенка (до речі, колишнього черкаського полковника) (Рис. 178: 5), який визнавав протекторат Туреччини. Відмовою Речі Посполитої від Правобережжя вирішило скористатися Московське царство і захопити його, не порушуючи Андрусівського перемир'я. Так розпочалася московсько-турецька війна 1676 – 81 рр. Військові дії точилися й неподалік Черкас – це заперкі облоги Чигирини 1677 та 1678 років. *«По взятии Турками Чигирини, в 1679 году покушались они овладеть всею Заднепрскою Малоросиею, и для того, укрепив нарочито при Днепре город Черкасы, отправили корпус войск, составленных из Турков, Татар и Чигиринских Козаков, под командою некоего Яненка, бывшего Старшиною при Гетмане Юрие Хмельницком, который и сам был тогда при войсках, но под присмотром сего Яненка, а ему повелено покорять города, при Днепре лежащие»* [История русов..., 1846, с. 179].

За наказом московського уряду син гетьмана Івана Самойловича Семен Самойлович організував насильне переселення мешканців Правобережжя на Лівобережну Україну 1678–1679 рр., що отримало назву «Великий згін» [Яковенко, 1997, с. 261]. Ця масова депортація торкнулася й жителів Черкас. За Бахчисарайським мирним договором 1681 р. між Туреччиною, Кримським ханством та Московською державою Південна Київщина опинилася під владою Османської імперії. Після поразки турецько-татарських військ під Віднем у 1683 р. Польща відновила свою владу над частиною Правобережної України. І, нарешті, у 1686 р. в Москві підписано «Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московією, за яким більша частина Правобережжя знову закріплювалася за Польщею, а спустошена війнами Південна Київщина мала стати «пусткою» – нейтральною територією

сю між Московською державою та Річчю Посполитою [Rulikowski, 1880, s. 808]. Із цієї причини так і не відбулося відновлення Черкаського козацького полку, тоді як польська влада дала дозвіл на відновлення деяких полків на Правобережній Україні. Крім того, у порубіжжі не лише забороняли нове будівництво фортифікаційних споруд, але й знищували наявні замкові укріплення. Саме тоді, очевидно, зрили земляну бастионну фортецю на Черкаському замчищі (Пагорбі Слави).

Через практично безперервні війни 2-ї пол. XVII ст. та демілітаризований статус території у XVIII ст. розвиток фортифікації Черкаського замку гальмувався і йому так і не судилося отримати передові для того часу фортифікаційні елементи: стрілчасті бастиони, кронверки, рavelіни та ін.

За обрисами вулиць на старовинних планах міста (до реформи В. Гесте) добре простежується можлива межа міського острогу XVII – поч. XVIII ст. Його лінія на сучасній мапі міста проходила б по верхній терасі і Подолу приблизно так: узв. Пожежний – вул. Гагаріна – вул. Ст. лейтенанта Подолянчука (кол. Нижня Комсомольська) – початок вул. Смілянської – між вул. Хрещатик та бул. Шевченка – початок вул. Святотроїцької (кол. Кірова) (Рис. 140г). Тобто тогочасне місто охоплювало територію Черкас литовської доби, а також значно поширилося на захід (у напільний бік) та північний захід (у бік нового замку). За цими межами вже практично відсутні й археологічні знахідки вказаного періоду. Місто займало територію протяжністю 1 км уздовж берега Дніпра та шириною до 0,7 км, площа становила понад 60 га. Забудова була хаотична. Завдяки старим планам Черкас вимальовується місце розташування центрального міського майдану – він розміщувався зверху сучасного Замкового узвозу (стара назва – Старобазарний). Сюди з одного боку сходилися основні міжміські комунікації: дороги на Корсунь, Смілу та Чигирин, а з друго-

го – узвози, що вели до Подолу-Митниці та переправи через Дніпро (Рис. 139А).

Кількість мешканців Черкас на сер. XVII ст. перевищувала три тисячі осіб. Населення міста було багатонаціональним. Поряд з українцями тут проживали поляки, татари, турки, волохи (молдавани), серби, євреї, цигани та ін. [Компан, 1963, с. 96]. Внаслідок драматичних подій Руїни та кількох «згонів» Черкаси починають «згасати», а його населення зменшилося щонайменше вдвічі.

4.4. Знову під владою Речі Посполитої (1714 – 1793 рр.)

Згідно з Прутським мирним договором 1711 р., укладеним між Московією, Польщею та Османською Портою, місто Черкаси разом із більшою частиною Правобережжя знову опинилося під владою Речі Посполитої (фактично це відбулося після 1714 року) [Гузичанський, 1991, с. 23].

Місце розташування ранньомодерного (польського) замку не викликає сумнівів – це знову Троїцьке городище (Пагорб Слави). На плані міста 1800 р. цей мис тераси, обмежений ровом, підписано як замок, всередині якого будівлі, що належать економії колишнього черкаського старости князя Сангушки (Рис. 155, 159). Як про колишнє замковище про це місце згадують дослідники сер. XIX – поч. XX ст.: І. Фундуклей [1852, с. 463], Л. Похилевич [1864, с. 613] та О. Олександрів [Ластовський, 2009, с. 141 – 143]. Як урочище Замчище (Замок), це місце відоме серед черкасців [Мариновський, 2001в, с. 179, 184]. На межі XVIII–XIX ст. саме

навколо колишнього замку були зосереджені всі основні адміністративно-господарчі об'єкти: городничче правління й земський суд, міський магістрат, повітове казначейство, базар та ін. (Рис. 139А). Проте, що замчище Пагорб Слави належить до ранньомодерного часу, писав С. Рець, полемізуючи з М. Пономаренком. Головний аргумент – його околиці значно бідніші на знахідки часів пізнього середньовіччя, порівнянно з районом Замкової гори та Дзельногорі [Рець, 1996/71, с. 10]. Зовсім відсутні тут і матеріали литовського періоду. Це підтверджують і результати багаторічних досліджень одного з авторів.

Відомості про пізній (XVIII ст.) Черкаський замок містяться в інвентарі 1736 р. [Черкассам 700 лет..., 1986, с. 46 – 47] та люстраціях 1765 і 1789 рр. [АЮЗР, 1905, с. 1 – 2, 248 – 250]. Вони свідчать, що українські староства в складі Речі Посполитої втратили державницьку й військово-політичну функції і «перетворилися у феодальні помістя, володарі яких дивились на них виключно з точки зору своїх матеріальних інтересів» [АЮЗР, 1905, с. 4]. Черкаське староство перебувало в спадковому володінні польських шляхетських родів: із сер. XVII ст. – Потоцьких⁶⁵, а з 1730-х рр. – князів Сангушків.

Текст інвентарю Черкаського староства з описом міського замку 1736 р. зберігся серед інших господарчих документів у славутинському архіві князів Сангушків. Ця рсвізія, ймовірно, відбулася у зв'язку з передачею польським королем Августом III Фрідріхом права на управління староством від Потоцьких до Сангушків, а саме – Павлу Карлу (Рис. 178: 7). Основну увагу приділено опису будівель всередині двору замку: «Вїзд до двору з вулиці або ринку Черкаського, через подвійні ворота на дерев'яних бігунах. Сам двір

⁶⁵ Черкаськими старостами до кін. XVII ст. були представники гетьманської гілки роду Потоцьких (гербу «Срібна Пилява»), а з 1694 р. – примасівської гілки (гербу «Золота Пилява»). Останнім старостою Черкас з роду Потоцьких у 1730-х рр. знову став представник гетьманської гілки – Маріан Потоцький.

оставлений довкола сосновим палісадом. З подвір'я до будинку двері на дерев'яних бігунах. В сінях комірка. З сіней двері до світлиці на залізних завісах, з клямкою і залізною заціпкою. У світлиці вікон трое, в дерево оправлених; під стара з простих білих кахлів⁶⁶, шафка дерев'яна із залізними завісами. Із світлиці кімната, відокремлена сосновими дошками, до неї двері на дерев'яних бігунах. З кімнати алькеж⁶⁷, вікон трое в дерево оправлених. Через подвір'я кухня: сїни перед пекарнею; із сіней пекаренька з піччю до випікання хліба, вікон двоє скляних, в дерево оправлених. Стайня гонтами покрита. Шпихлір невеличкий, поставлений в зруб, гонтами покритий, з годним засіком» [Черкассам 700 лет..., 1986, с. 46 – 47].

Черкаські старости XVIII ст., не перебували в місті, а здійснювали управління староством через призначених ними «губернаторів», резиденція яких розміщувалась у міському замку. У 1740-х роках черкаським губернатором був пан Янішевський [GorczaK, 1902, s. 162 – 163], а в 1765 р. – Александр Пенчельський [АЮЗР, 1905, с. 8].

Згідно з описом 1765 р. (Додаток Г), Черкаський замок «стоїть на горі неподалік ріки Дніпро». До нього веде дерев'яний міст, перекинутий через рів (Рис. 159: 1, 2). Замкову браму виготовлено з дубового дерева, замикається вона подвійними воротами, зробленими «під циркуль» (напівкруглі?). Стіни замку споруджено з дубових паль: «від брами новими, а далі старими» (Рис. 159: 3). Обабіч брами в стінах розташовано бійниці, а з боків – дві невеликі вежі, «для стражі козакам поставлені». Третя вежа – «башта висока, нова з дерева дубового, гонтом покрита» розташовувалася з протилежного від входу до замку боку, обернутого

⁶⁶ Маються на увазі звичайні неполив'яні керамічні кахлі, поверхня яких вкривалася побілкою.

⁶⁷ Алькеж – кутова відособлена частина будівлі, типу флігеля, що сильно виступає назовні відносно стіни (архіт.).

до Дніпра (Рис. 159: 4). У подвір'ї фортеці містилися такі споруди (Рис. 159: 5–11). Зсередини брами прибудовано хатинку з вікнами без печі, криту гонтом. По ліву сторону від брами розташовано землянку, криту соломою, призначену для козаків і арештантів, а поряд з нею – возівню під стріхою. Біля возівні було зерносковище на стовпах; з дубового дерева, крите соломою. По правий бік від брами стояла стайня, крита соломою, а також прибудована до стіни замку хатина з алькежем і кухнею в сінях, також під солом'яною стріхою, призначена для челяді. Посередині двору, перед високою вежею – будівля резиденції черкаського губернатора. Її збудовано із соснового дерева, вкрито старою соломою. При вході з ганку розміщено сіни, по обидва боки від яких – кімнати з кахляними печами. Кімнати мають вікна, а одна з них – два алькежі⁶⁸. Коло будинку викопано погріб. В описі згадано також підземний хід: «підземний хід до міста зроблений, деревом із середини вибудуваний, з двома дверима, що йде попід палями» [АЮЗР, 1905, с. 1 – 3]. На відміну від попередньої ревізії, серед замкових споруд вже не згадано фортечний арсенал – шпихлір. У самому місті на той час було 455 будинків. Тож, як бачимо, порівняно із сер. XVII ст. (близько 1 000 будинків) внаслідок Руїни та «згонів» кількість жителів Черкас на сер. XVIII ст. скоротилася більш ніж наполовину.

Через три роки після вищезгаданої ревізії, у 1768 р., Черкаси опинилися у вирі селянсько-козацького повстання Коліївщина, спрямованого проти кріпосницького, релігійного та національного гніту шляхетської Польщі. В околицях Черкас діяв загін гайдамаків на чолі із Семеном Неживим. У травні вони легко взяли приступом місто й зруйнували Черкаський замок, в якому перебував невеликий польський гарнізон [Rulikowski, 1880, s.

⁶⁸ Можливо, йдеться про альковні – архітектурні елементи внутрішнього інтер'єру у вигляді виїмки-ніші у приміщенні.

803; Черкасам 700 лет..., 1986, с. 47 – 48]. Не останню роль у цьому відіграла майже повна втрата Черкаським замком військового потенціалу й обороноздатності. Адже кількості погано озброєних повстанців змогли легко оволодіти фортецею, тоді як Черкаський замок XVI ст. не раз успішно протистояв облозі багатотисячними регулярними військами з артилерією. Польський уряд лише за допомоги російських військ зміг придушити повстання і вже через місяць повернув собі контроль над містами Правобережжя.

У середині XIX ст. серед місцевих жителів залишалися ще деякі спогади про Черкаський замок. П. Кулиш, що побував у місті, зафіксував їх у своїх бесідах із старожилами, зокрема з Василем Судденком: «Старий показав мені, де стояв замок, тобто дерев'яний острожок, оточений валом і ровом, і натякнув на деякі обставини попередніх часів тоном людини, що чула досить багато про старовину» [Кулиш, 1994, с. 239]. Зрозуміло, що в тодішніх місцевих жителів залишилися спогади тільки про замок, що існував у XVIII ст., а не раніших часів. Як показують спогади, які стосуються гайдамаччини і зокрема подій 1768 р., замок не являв собою неприступної фортеці: «...а розказував те все покійник батько... Прибігаю до замку, аж уже мене не пускають. Я до частоколу. Дивлюсь скрізь щілину...» [Кулиш, 1994, с. 242]. Це було лише деякою мірою укріплене місце, оточене частоколом, де проживав місцевий губернатор. Але на певний час проти невеликих загонів він все ж таки міг вистояти: «То пан Сельський и заперсь у замку. А гайдамаки повертілись по-під частоколом та й вернулись до коша» [Кулиш, 1994, с. 252]. За оповіддю, цей загін гайдамак налічував 12 осіб. Проти більших же сил замок навряд чи зміг би вистояти. В усякому разі Максим Залізняк увійшов до нього взагалі без бою: «...і приїхали вони прямо до замку, через міст. Башта була одчинена.

Я вже не бачив, хто її одчинив. Уїхали в замок, самі стали в ряди, а ратища в козли поставили» [Кулиш, 1994, с. 253 – 254].

Остання люстрація Черкаського староства за Речі Посполитої відбулася в 1789 р., за чотири роки до Другого поділу Польщі, за яким усі міста Правобережжя, у т. ч. й Черкаси, відійшли до Російської імперії. У цей час у місті, разом з передмістями Косинським (суч. м-р Казбет) та Кривалівським (на стику мікрорайонів Центр і Седова) налічувався 561 будинок (з них 14 належали євреям) [Rulikowski, 1880, s. 808]. Цю ревізію, як і попередню 1765 р., проводили, коли посаду черкаського старости обіймав князь Ієронім Януш Сангушко⁶⁹ (Рис. 178: 9).

За описом 1789 р. (Додаток Д), Черкаський замок, відбудований після спалення гайдамаками, зазнав деяких змін. Він стояв там само: на пагорбі, окопаному ровом (суч. Пагорб Слави). Стіни замку, як і раніше, зроблено зі старих дубових паль, частково – з нових соснових. До дитинця вів міст, перекинутий через рів. Замкова брама дерев'яна, «гатами оббита». На її другому поверсі містилася кімната без печі з двома вікнами. На відміну від попереднього опису, не згадано оборонні вежі. Як і раніше, основні замкові споруди збудовано з дерева й розташовано по периметру подвір'я. Коло брами по ліву сторону стояла двоповерхова споруда з критим дранкою (гонтом) дахом. На першому поверсі – приміщення для козаків і солдатів, перегороджене надвоє, на другому – кімната без печі з альковом і вікнами. Далі по лівій стороні розміщено новозбудовані комори-шпихліри, криті гатами. На краю дитинця розташовано споруду резиденції губернатора (Рис. 159: 6) – такий собі провінційний «палац», збудований, судячи з опису, в архітектурному стилі, притаманному класицизму кін. XVIII ст.

⁶⁹ Зіменем князя Ієроніма Сангушки пов'язують назву села Героцимівка, що біля Черкас, неподалік сучасного м-р Луначарка [Похилевич, 1864, с. 614].

Це комплекс будівель, який складався з будинку, двох флігелів по краях та вбудовано-прибудованих господарчих споруд (кухні, льохи, комори). Фасадом споруда обернута до центрального майданчика замчища. При вході до основного будинку – ганок з колонами, який веде до сіней. Із сіней по одну й другу сторони – анфілади з трьох кімнат. Будівля двоповерхова, дах крито гонтом, кімнати мають вікна й алькови. На схід від резиденції влаштовано підземний хід, облицьований деревом, який веде за межі замчища. Вздовж південно-східної стіни замку розміщувалися стайня та возівня; ще одна стайня була по цій же стороні, на місці колишньої кутової вежі. У результаті перебудови замку після подій Коліївщини на подвір'ї замку з'явилася новозбудована католицька каплиця (Рис. 159: 12) – перша в Черкасах православна культова споруда. Її було зведено із «дерева порізаного», крито гонтом. Біля каплиці – погріб-льодник із коморою зверху. Посеред дитинця (біля каплиці?) розташовувалася криниця (Рис. 159: 13): на восьми стовпах, перекрита старими гонтами. Перед замком (за ровом) стояла садиба коменданта, до якої належали такі споруди: будинок, пекарня, склад з навісами та гумно [АЮЗР, 1905, с. 248 – 250].

Очевидно, що частину замкових споруд, згаданих у ревізії 1789 р., зображено на гравюрі К.-К. Пжишиховського, датованій 1861 р. – це порівняно високі (двоповерхові) будівлі в правій частині малюнку, на місці сучасного Пагорба Слави (Рис. 139Б: 5).

У 1791 р. останній польський король Станіслав II Август пожалував статус «вільних міст» всім колишнім королівським містам, у їх числі і Черкасам. Надання Магдебурзького права мало прогресивне значення (піднесення середнього стану), але, на жаль, надзвичайно запізніле: воно не змогло запобігти неминучому крахові Речі Посполитої [Гречило, 1997, с. 182]. Того ж року місто

отримало й офіційний герб із зображенням у срібному полі козака верхи на коні, озброєного списом: *«среди поля воина, на снаряженном коне скачущего, в польский военный мундир одетого, копие в правой руке к поражению неприятеля устремленное держащего»* (Рис. 174: 3) [Пам'ятки Черкас..., 1998, с. 106]. Цілком можливо, що зображення козака-вершника могло мати давніші корені й ще раніше було символом Черкас, а «польський військовий мундир» продиктований політичними мотивами [Гречило, 1997, с. 184].

Після приєднання Черкас до Росії (1793 р.), вже з 1797 р. місто стає повітовим центром Київської губернії (перед цим два роки, з 1795 по 1796 рр., воно було центром повіту Вознесенського намісництва). Про те, яким воно постало на порозі XIX ст., свідчить відомість, подана російському генерал-прокурору князю О. Куракіну. У ній сказано: *«Оный Город состоит по правой стороне реки Днепра, по коему судоходство производится и доставляется с вершины оною разной строевой и корабельный лес. Купечества и мещанства мало и по большой части купечество из евреев. Промыслы ж жители того города имеют разными шипотынами товарами, а некоторые упражняются в хлебопашестве. Строеение оною города иррегулярное простое и городского вида не имеет. Сколько ж земли имеется за неснятием в натуре неизвестно, и особо выгонной земли; по пропорции усадебного места не вымежевано. Угодья ж по карте явствуют, что в окрестности оною леса к строению годного изобильно»*. Також із відомості випливає, що в Черкасах на той час було 535 дерев'яних «мазаних» будинків, дві православні церкви та одна католицька каплиця, три вітряні та 17 водяних млинів, 15 кузень та два шинки. Проживало в місті понад 3 000 осіб [Маринівський, 2001а, с. 16–17].

На межі XVIII та XIX ст., як свідчать тогочасні плани міста, хати, будівлі, садки, городи і левади черкасців вузькою смугою простягалися вздовж берега Дніпра (по краю тераси і Подолу-Митниці) на 3 км: приблизно від великого яру в сучасному м-р Казбет (узв. Франка) на північному заході до Чорного яру (біля вул. Героїв Сталінграда) на південному сході. На Подолі межа міста впиралася в р. Митниця, а з напільного боку тогочасне місто сягало теперішньої вул. Гоголя. Вулиця Надпільна (кол. Ільїна), яка знаходиться на два квартали далі від вул. Гоголя, – це пізніша (з 1884 р.) межа Черкас [Соса, Кривенко, Страшевич, 1997, с. 17]. Хаотична забудова міста зберігалася до 1826 року. За найстарішими планами Черкас, у районі перетину сучасних вул. Смілянської та Надпільної, на місці сучасного Центрального стадіону розміщувався міський цвинтар XVIII ст. – поч. XIX ст. (згодом кладовище перемістилося на інший бік вул. Смілянської, у район сучасного Соборного скверу). Там само, на теперішній вул. Надпільній, біля перетину з вул. Святотроїцькою (кол. Кірова) розташовувався ще один невеликий цвинтар – єврейський. Троїцьку дерев'яну церкву на Подолі у 1745 р. перебудували, а в 1863 р. взагалі перенесли і звели з каменю на колишньому замчищі (Троїцькому городищі / Пагорбі Слави), на місці бувшої католицької каплиці (Рис. 156, 160) [Похилевич, 1864, с. 613].

Залишки руїн останнього Черкаського замку в сер. XIX ст. застав ще Тарас Шевченко й відобразив їх на малюнку серією «Капличка» (див. рис. на обкладинці) [Шевченко, 2013, с. 531]. На ньому зображено вид на замчище з напільного боку в бік заплави. Ліворуч ми бачимо один із ярів, що обмежує мис (Остріжний / Клубний узвіз), на задньому плані – заплаву з двома плесами: річкою Митницею і руслом Дніпра. У центральній частині малюнка – замчище, вигляд якого повністю збігається з описом 1789 р.: мис із крутими схилами,

верхівку якого оточус рідкий похилений дерев'яний частокіл, рів з напільного боку, дерев'яна в'їзна брама, дах якої крито гонтом і, нарешті, сама каплиця у дворі «з дерева порізаного, дранкою побита». Малюнок взято з альбому 1845 р., в якому містилися замальовки, які Т. Шевченко виконав під час його роботи в Київській археографічній комісії, на них здебільшого зображено пам'ятки старовини з території Чернігівщини, Переяславщини, Канівщини, Черкащини, Чигиринщини та Полтавщини. Традиційно вважають, що цей малюнок створено на Чигиринщині (на звороті – відомий малюнок «Богданові руїни в Суботові»). Однак документальна інформація та й сам малюнок насправді вказують на Замкову гору в Черкасах, де каплиця фіксується як новозбудована в описі 1789 р., а потім ще й у 1850-х роках, про що пише вже І. Фундуклей у своєму статистичному описі міста. У літературі, звичайно вказано, що Т. Шевченко перебував у Черкасах у 1859 р., а стосовно 1845 р. зроблено лише припущення.

Проте, якщо проаналізувати характер його подорожі на Чигиринщину, то однозначно випливає, що він не міг оминати це місто. У вересні 1845 р. Т. Шевченко, найімовірніше, як мінімум двічі проїжджав через нього: спочатку із села Потоки на Канівщині на Чигиринщину, а потім вже звідти до рідної Кирилівки. Дорога в обох випадках пролягала через Черкаси.

Вже у ХХ сторіччі перекази старожилів про Замкову гору зафіксував О. Олександрів, зав. охорони пам'яток старовини, мистецтв і природи, уповноважений ВУАК, котрий у 1926 р. в офіційному документі писав: «В Черкасах є цікаве історичне місце, з яким зв'язано дуже багато спогадів про минуле Черкащини – це цвинтар Троїцької церкви, котрий цілком зі своїми крутими схилами й ще примітним старим взвозом уявляє з себе зміцнене місце старих Черкас, де ще з самого початку XVI-го віку знаходився відомий історії України і особливо козачини Черкаський замок» [Ластовський, 2009, с. 141 – 142].

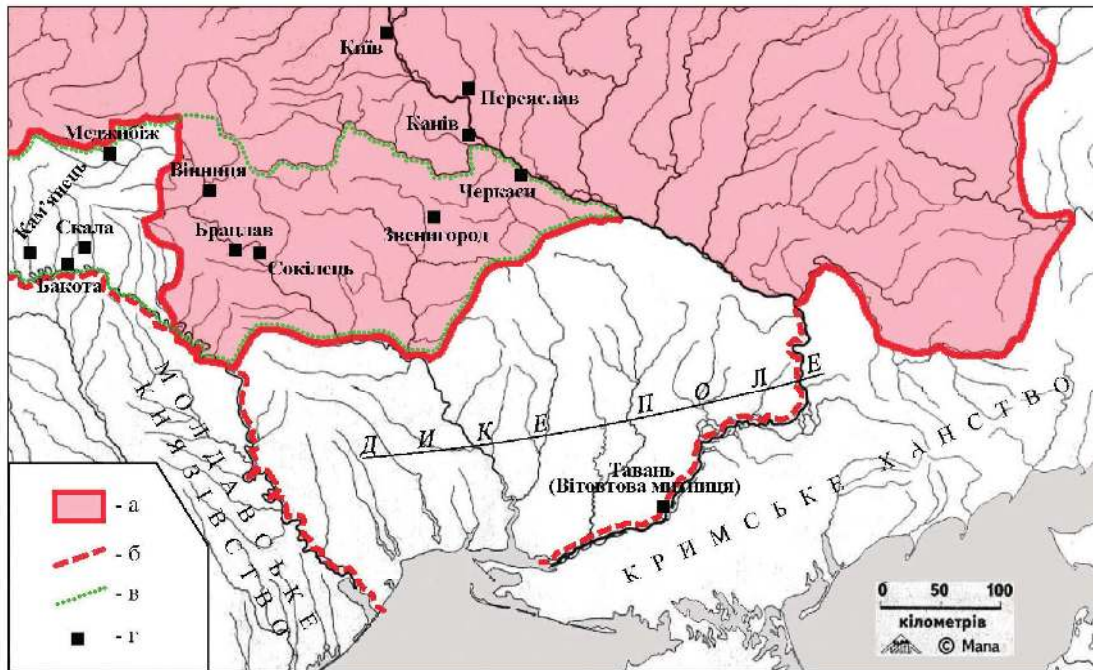


Рис. 136. Південні кордони ВКЛ наприкінці XIV – сер. XVI ст.: *а* – територія ВКЛ; *б* – межі територій, що тимчасово або номінально належали ВКЛ; *в* – межі Подільського князівства 2-ї пол. XIV ст.; *г* – міста

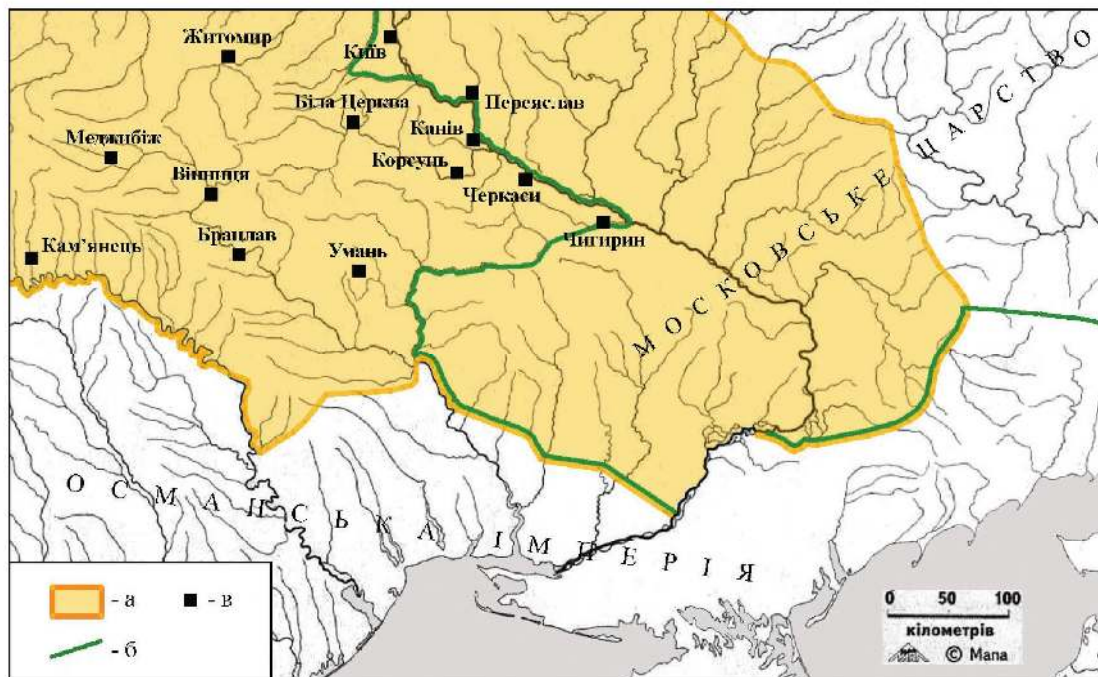


Рис. 137. Південно-східні кордони Речі Посполитої (Королівства Польського) наприкінці XVI – поч. XVIII ст.: *а* – територія Речі Посполитої; *б* – межі територій, що відійшла Московському царству після 1667 р.; *в* – міста



1. «Landtafel des Ungerlands / Polands / Reuffen / Littaw / Walachei / Burgarei», 1550



2. «Mapa Polski autorstwa Wacława Grodzieckiego», 1562



3. «Poloniae Finitimarumque locorum descriptio Auctore Wencelslao Godreccio», 1580



4. «Tractus Borysthenis vulgo Dniepr et Niepr Dicti, à Kiovia usque ad Bouzin», 1662



5. «Ukrainae pars quae Kiovia Palatinatus», 1670

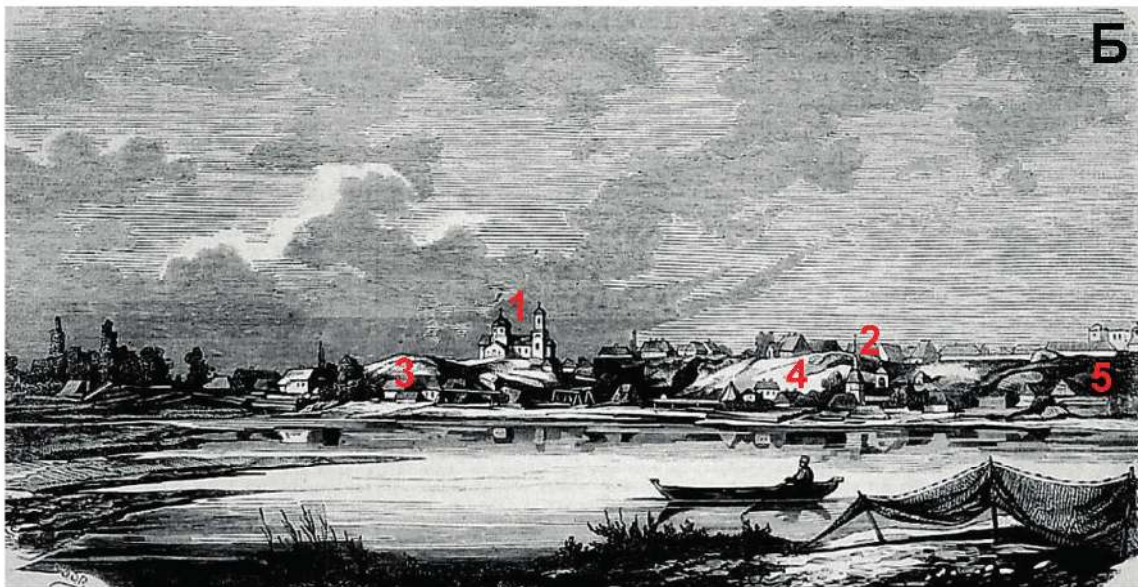


6. «Tractus Borysthenis vulgo Dniepr et Niepr Dicti, à Kiovia ad Urbum Oczakow», 1680

Рис. 138. Місто Черкаси на старовинних мапах XVI–XVII ст. (за <http://ukraina.com>)



A



Б

Рис. 139. Зіставлення плану Черкас 1800 р. (А) та панорами міста з боку Дніпра на гравюрі К.-К. Пжишиховського, 1861 р. (Б): 1 – Миколаївська церква; 2 – Троїцька церква; 3 – Дзеленьгора; 4 – суч. сквер ім. Б. Хмельницького; 5 – колишній замок/економія князя Сангушки (Пагорб Слави)

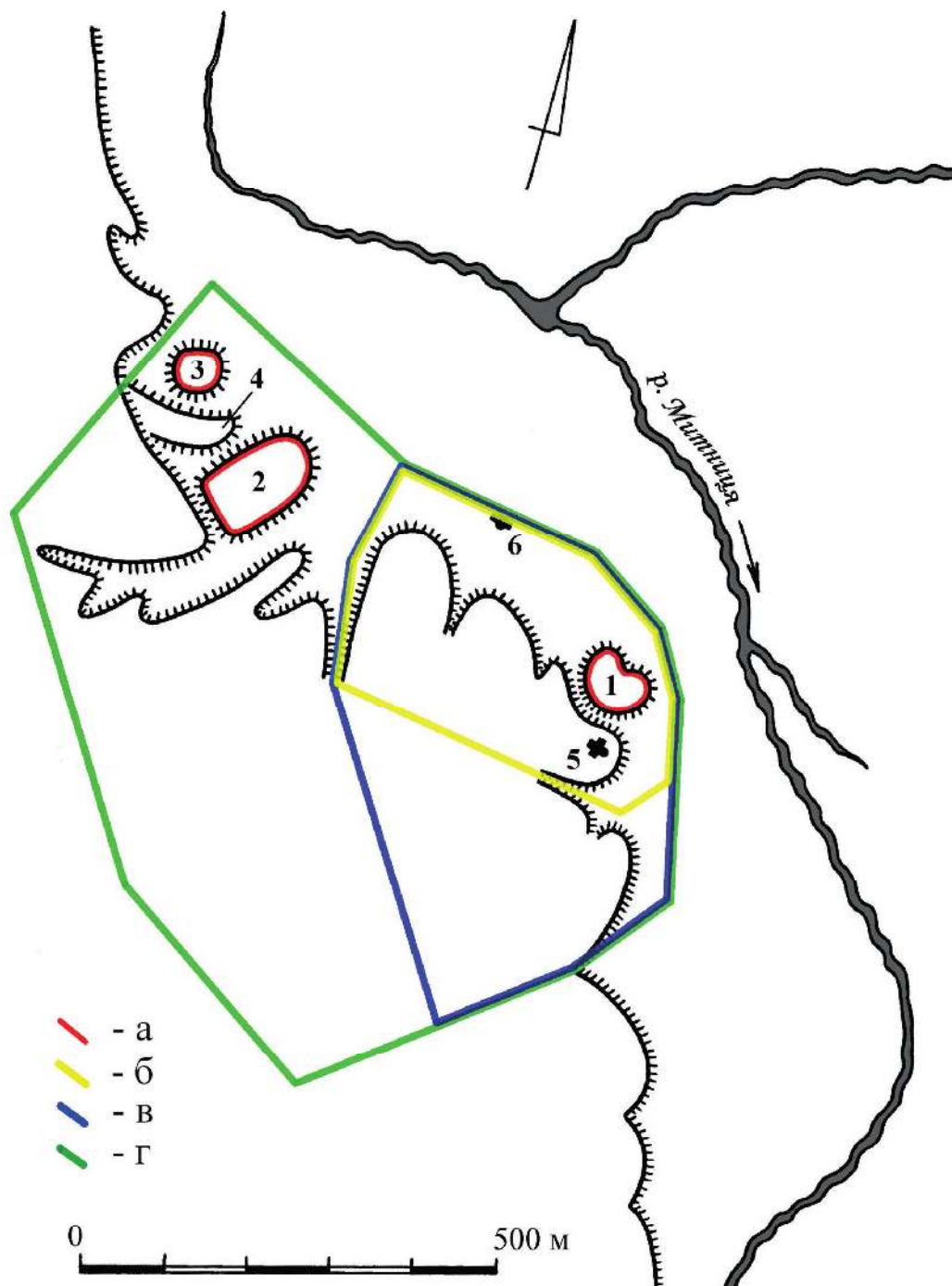


Рис. 140. План-схема історичної частини Черкас, за планом міста 1800 р.:
a – городища; *б* – межі посаду кін. XIV – 1-ї пол. XVI ст.; *в* – межі посаду 2-ї пол. XVI – поч. XVII ст.;
г – межі посаду сер. XVII – поч. XVIII ст. (1 – литовський замок на Дзеленьгорі;
 2 – «замок Ошпана» / Китай-городок / польський замок (Троїцьке городище / Пагорб Слави);
 3 – городище Грецька гора; 4 – вал; 5 – Миколаївська церква; 6 – Троїцька церква



Рис. 141. Поштовий конверт із спецгасінням до 700-річного ювілею Черкас із зображенням монументу на Пагорбі Слави та будівлі ЧКМ, 1986 р. (з особистого архіву В. Ластовського)



Рис. 142. Запрошення на святкування Дня міста із зображенням Черкаського замку, 1990 р. (з особистого архіву В. Ластовського)



Рис. 143. Діорама Черкаського замку XVI ст. у експозиції ЧКМ. Худ. О. Казанський, 1985 р.

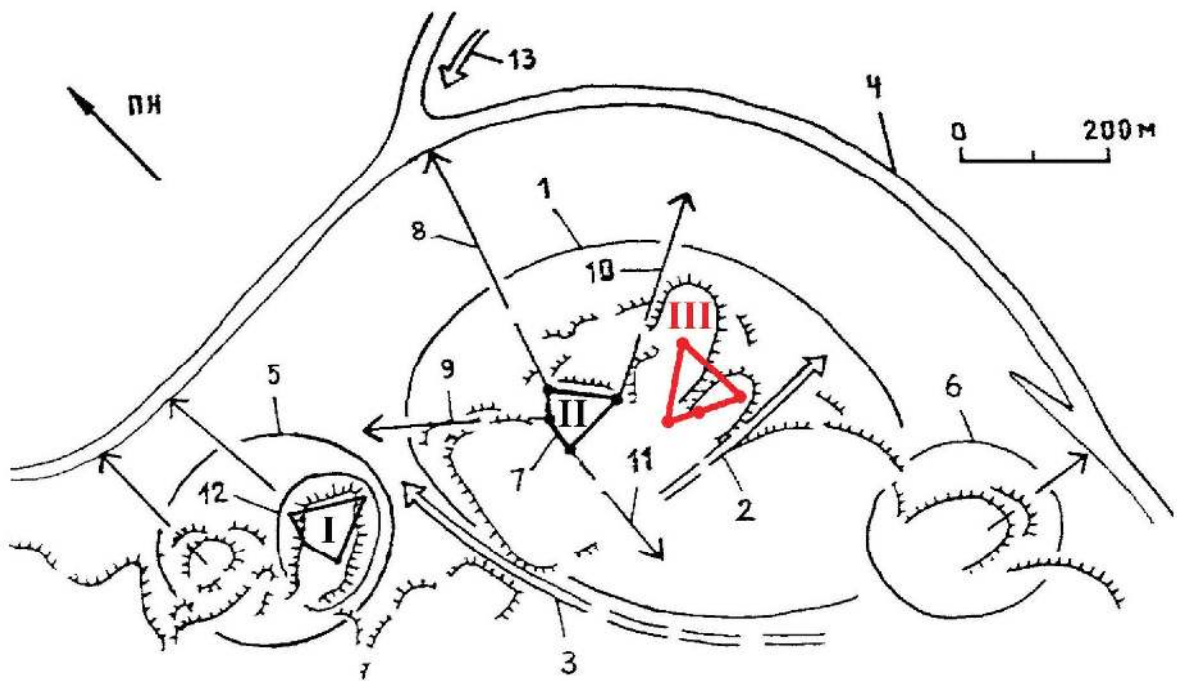


Рис. 144. Різні варіанти розміщення Черкаського замку сер. XVI ст. (за: Рець, 1996/71):
 I – на Троїцькому городищі (Пагорбі Слави), за М. Пономаренком; II – на Замковій горі, за С. Рецем;
 III – на Дзеленьгорі, за Д. Куштаном



Рис. 145. Замчище на Дзеленьгорі.
Фрагмент плану Черкас 1800 р.

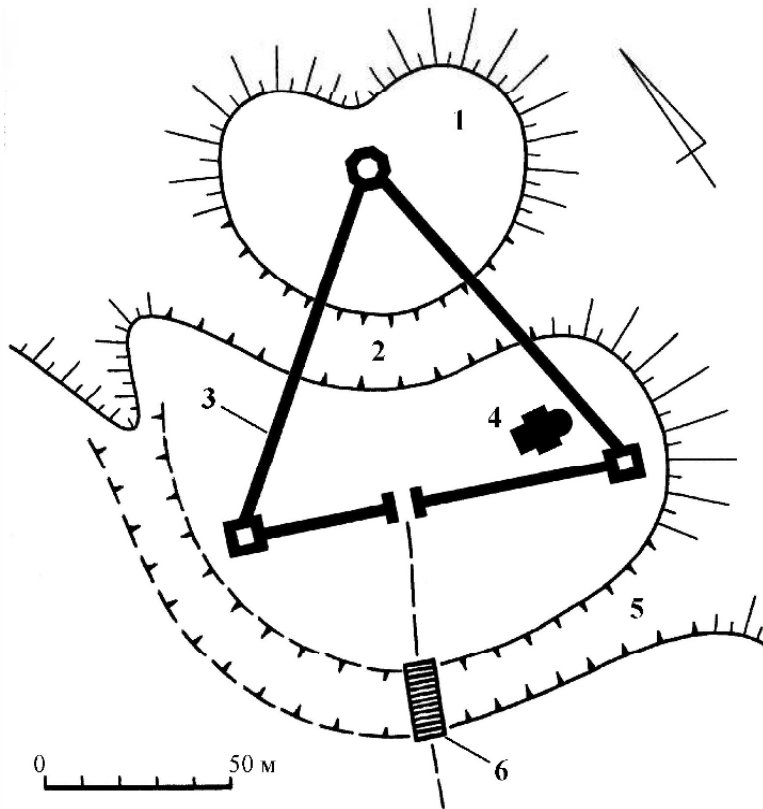


Рис. 146. Черкаський замок на Дзеленьгорі: 1 – «старе» замчище XIV – 1-ї пол. XVI ст.; 2 – рів «старого» замку; 3 – «новий» замок сер. XVI – поч. XVII ст.; 4 – церква Св. Миколая; 5 – рів «нового» замку; 6 – міст

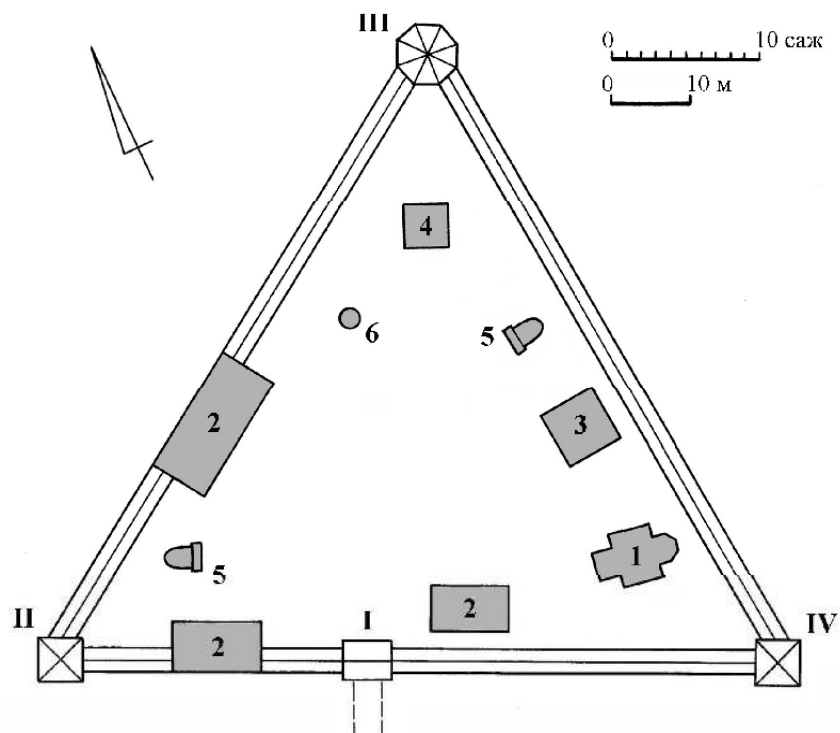


Рис. 147. Реконструкція Черкаського замку та розташування фортечних споруд, за описом 1552 р.: 1 – церква Св. Миколая; 2 – житлові будівлі; 3 – продуктивний склад; 4 – порохова комора; 5 – льохи; 6 – колодязь. I – надбрамна вежа; II – IV – кутові вежі

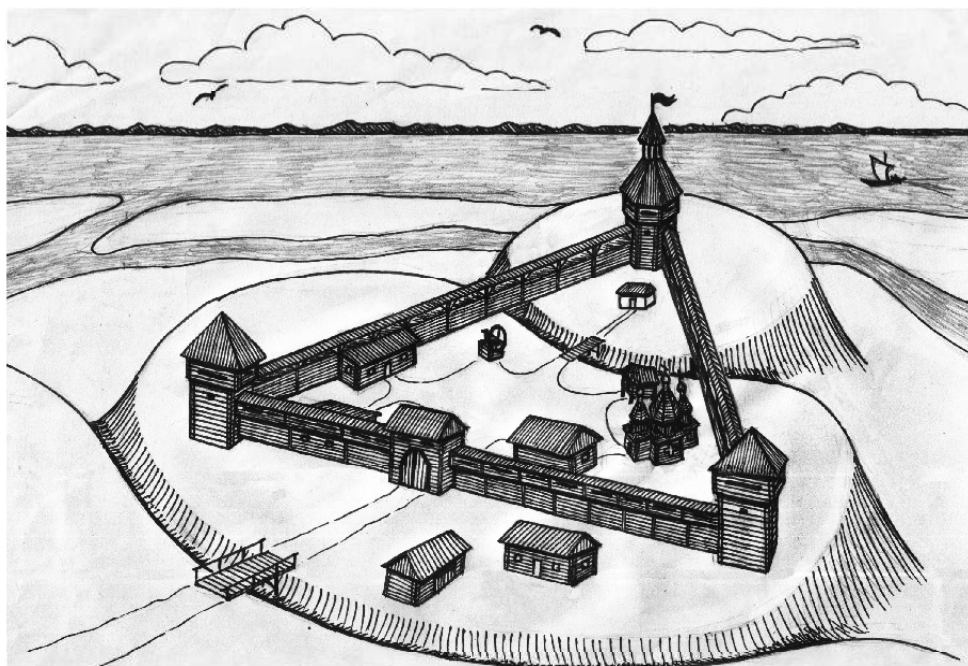


Рис. 148. Графічна реконструкція Черкаського замку 1552 р. Мал. Д. Купчана

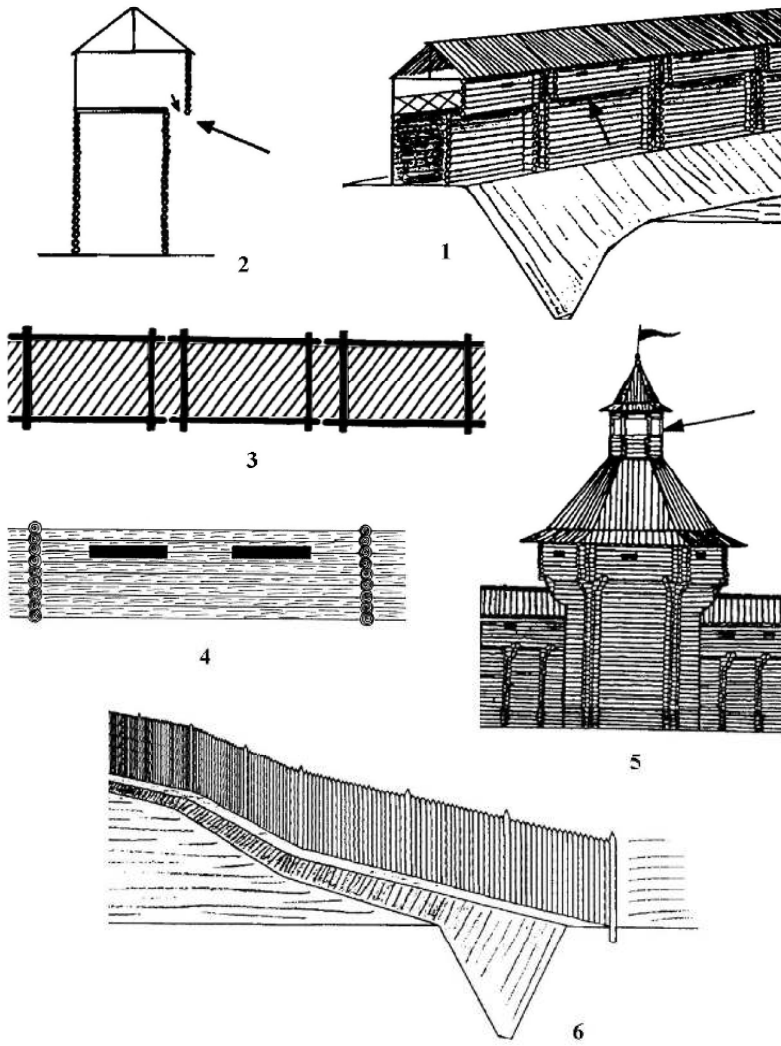
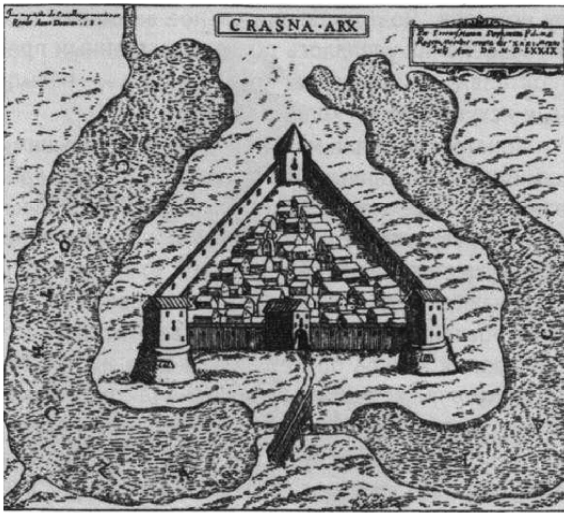


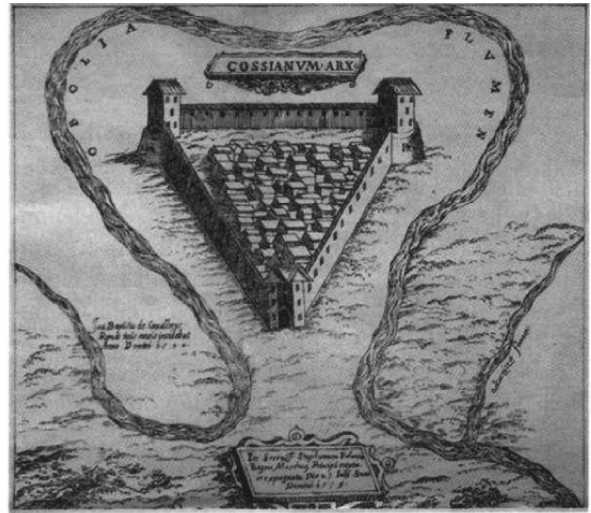
Рис. 149. Основні фортифікаційні елементи Черкаського замку литовського часу: 1 – фортеший рів та стіни з городень; 2 – бойова надбудова городень («бланкування з підсябиттям»); 3 – конструкція клітей городень; 4 – забрало з бійницями; 5 – вежа з караульнею; 6 – укріплення міського острогу (за: Губайдуллин, 2003)



Рис. 150. Будівництво дерев'яного міста. Мініатюра з Радзивилівського літопису, кін. XV ст.

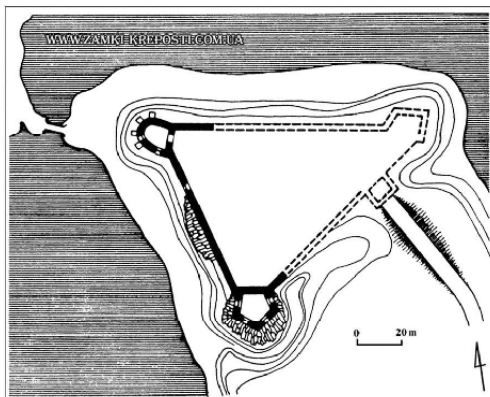


1. Замок Красний, 1579 р.



2. Замок Коз'янський, 1580 р.

Рис. 151. Дерев'яні трикутні в плані замки ВКЛ з території Білорусі. Гравюри Дж. Б. Кавальєрі, за малюнками С. Пахоловицького (за: Города, местечки и замки..., 2009)



1. План Токівського замку
(за: <http://zamki-kreposti.com.ua>)

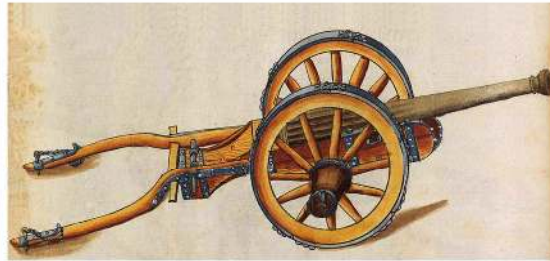


2. Реконструкція Токівського замку. Худ. З. Щепанек

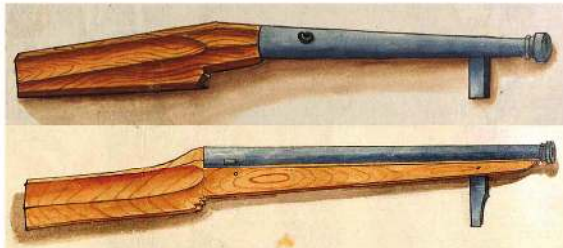
Рис. 152. Кам'яний трикутний у плані замок у с. Токи Тернопільської обл.



1. Гармата лита



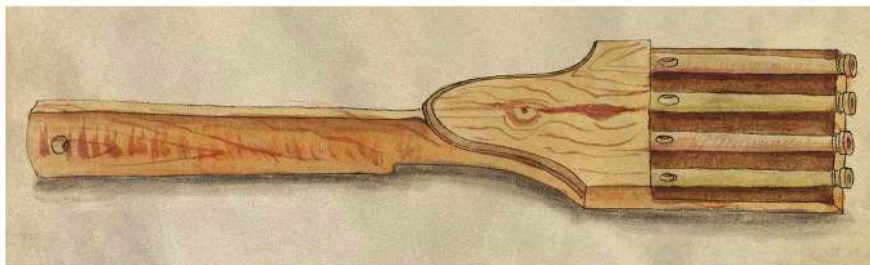
2. Серпантина



3. Гаківниці



4. Ручна тицаль і аркебуза



5. Органок

Рис. 153. Замковий арсенал XVI ст. Малонки Йорга Колдерера (?) з альбому «Zeugbuch Kaiser Maximilians I», 1502 р.



1. Кий



2. «Ручниця»

Рис. 154. Ручна вогнепальна зброя сер. – 2-ї пол. XVI ст. (за: Жук, 1992)



Рис. 155. Замчище на Троїцькому городищі (Пагорбі Слави) та городище Грецька гора. Фрагмент плану Черкас 1800 р.



Рис. 156. Троїцьке городище (Пагорб Слави) на аерофотозйомці, 1942 р. (за <http://warfly.ru>)

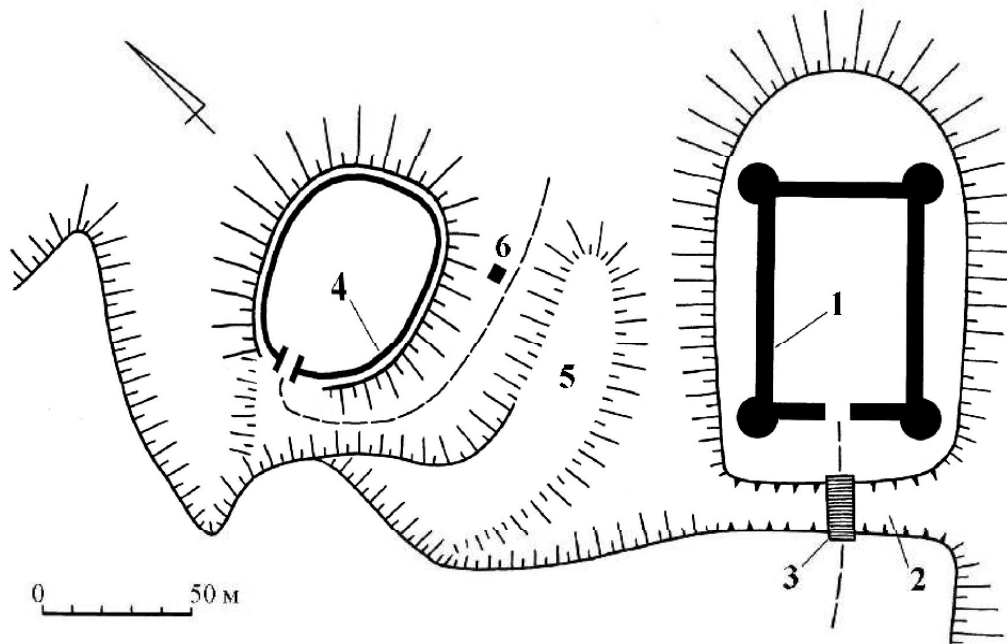
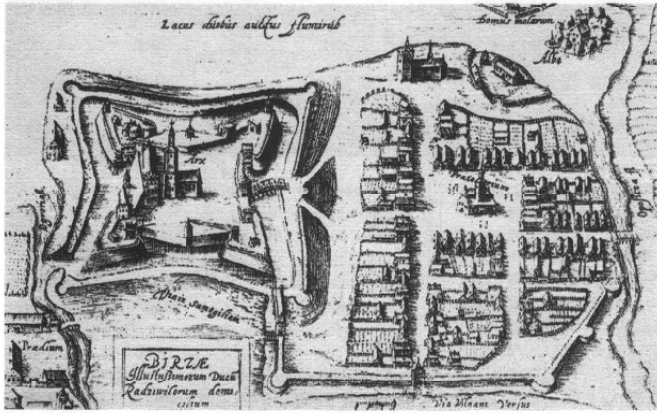
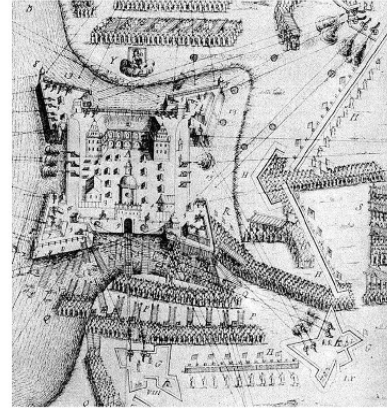


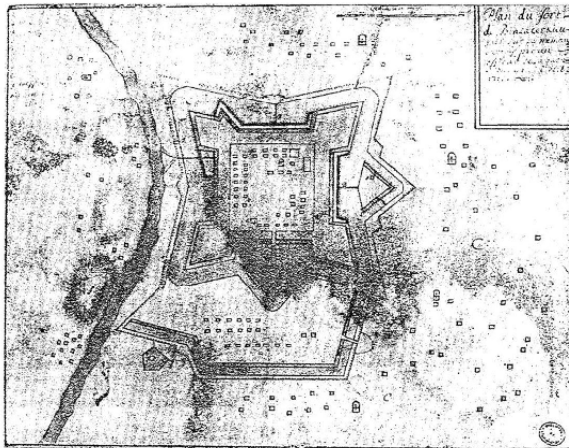
Рис. 157. Комплекс фортифікаційних споруд у Черкасах сер. – 2-ї пол. XVII ст.: замок на місці сучасного Пагорба Слави (праворуч) та прилеглий до нього острог на Грецькій горі (ліворуч). 1 – земляний бастион (кол. «замок Ошпана» / Китай-городок 2-ї пол. XVI ст.); 2 – рів; 3 – міст; 4 – стіна із дерев'яних паль; 5 – земляний вал; 6 – досліджене у 1999 р. житло-вартівня по пров. Старому, 13



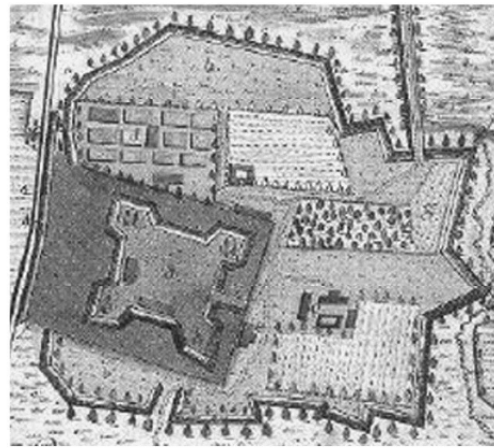
1. Замок Біржай, 1600 р.



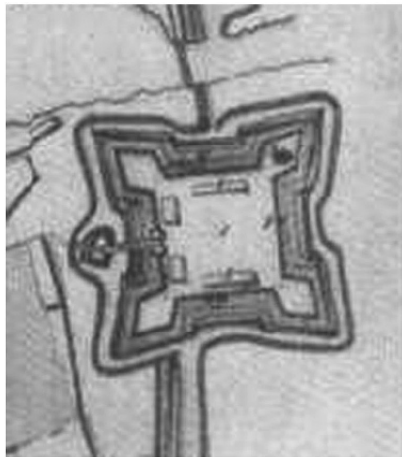
2. Замок Ляховичі, 1660 р.



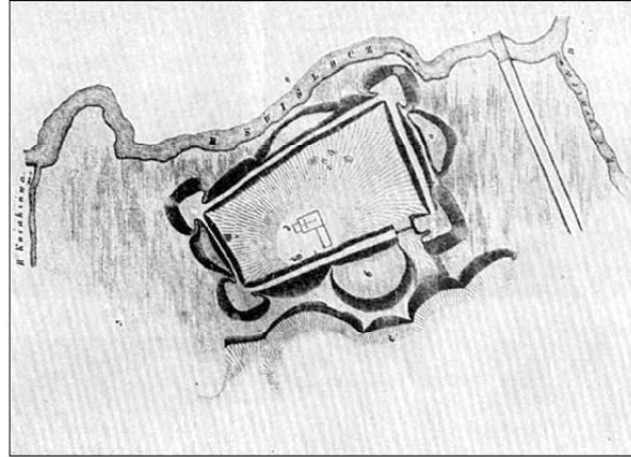
3. Білоцерківський замок, 1713 р.



4. Замок Звенигорода, 1766 р.



5. Слуцький «Новий» замок, кін. XVIII ст.



6. Заславський замок, поч. XIX ст.

Рис. 158. Замки бастионного типу з території Речі Посполитої в XVII–XVIII ст.

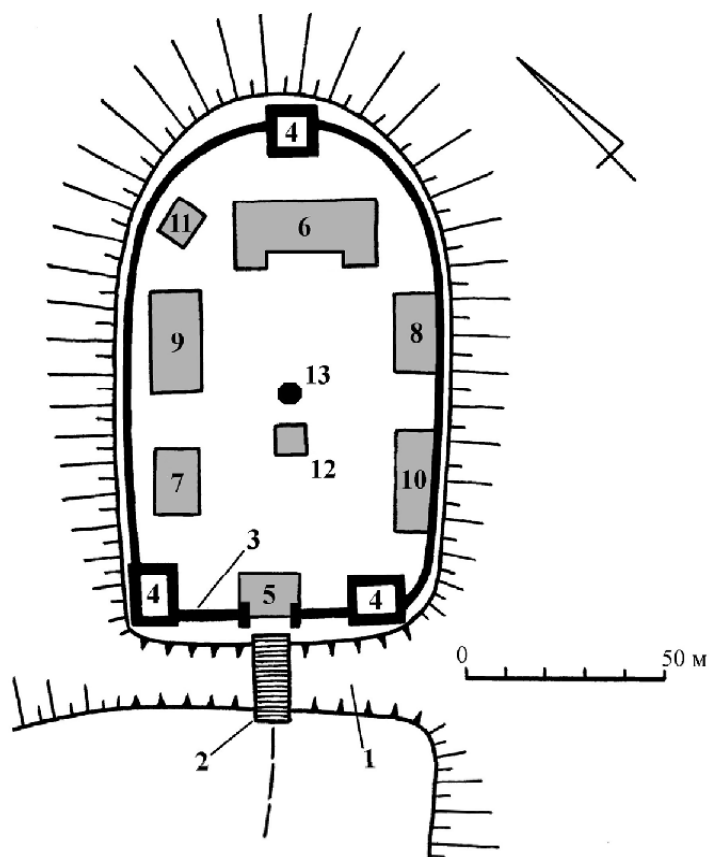


Рис. 159. Реконструкція Черкаського замку та розташування надвірних споруд, за описами 1765 та 1789 рр.: 1 – рів; 2 – міст; 3 – стіна з дерев'яних паль; 4 – вежі; 5 – надбрамна споруда; 6 – будинок губернатора; 7 – будинок для козаків і солдатів; 8 – стайня; 9 – шпихлір; 10 – возівня; 11 – зерносховище; 12 – католицька капличка; 13 – колодязь



Рис. 160. Замчище (Троїцьке городище) на місці сучасного Пагорба Слави. У центрі – споруда Троїцької церкви (без куполів). Світлина 1950-х рр.



Рис. 161. Синьоводська битва (1362 р.) – відправна подія в заснуванні Черкас. Гравюра «Бій з татарами», 1521 р.



Рис. 162. Князь Федір Коріатович – один із ймовірних засновників Черкас. З картини XVIII ст.

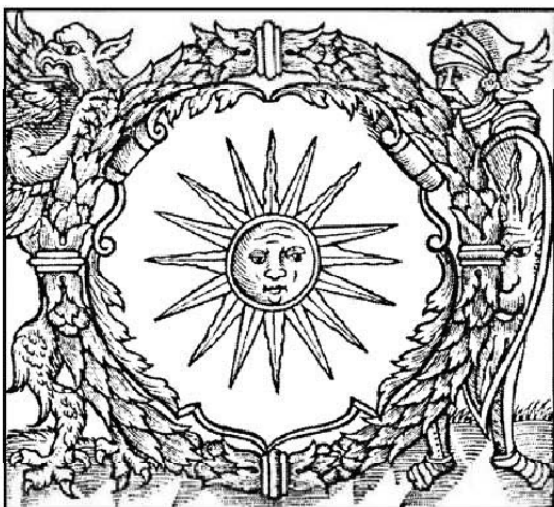


Рис. 163. Герб Подільської землі, 1578 р. (за: Гваньїні, 2007)



Рис. 164. Печатка князя Олександра Коріатовича із зображенням св. Юрія-Змієборця – гербом Коріатовичів (за: Лакиєр, 1855)



1. Литовський вершник



2. Польський вершник



3. Руський (московський?) вершник



4. Татарський вершник

Рис. 165. Військова кіннота. Гравюри Авраама де Брейна з альбому «Diversarum gentium armatura equestris», 1577 р.



Рис. 166. Воїни-лучники: московит та татарин. Фрагмент гравюри з книги Сигізмунда Герберштейна «Regum Moscoviticarum commentarii», 1549 р.



Рис. 167. Козак і козачка – фрагмент із «Генеральної карти України» Гійома де Боплана, 1648 р.



Рис. 168. Вояки-найманці:
алебардник, пікінер
та мушкетер.
Мініатюра поч. XVI ст.

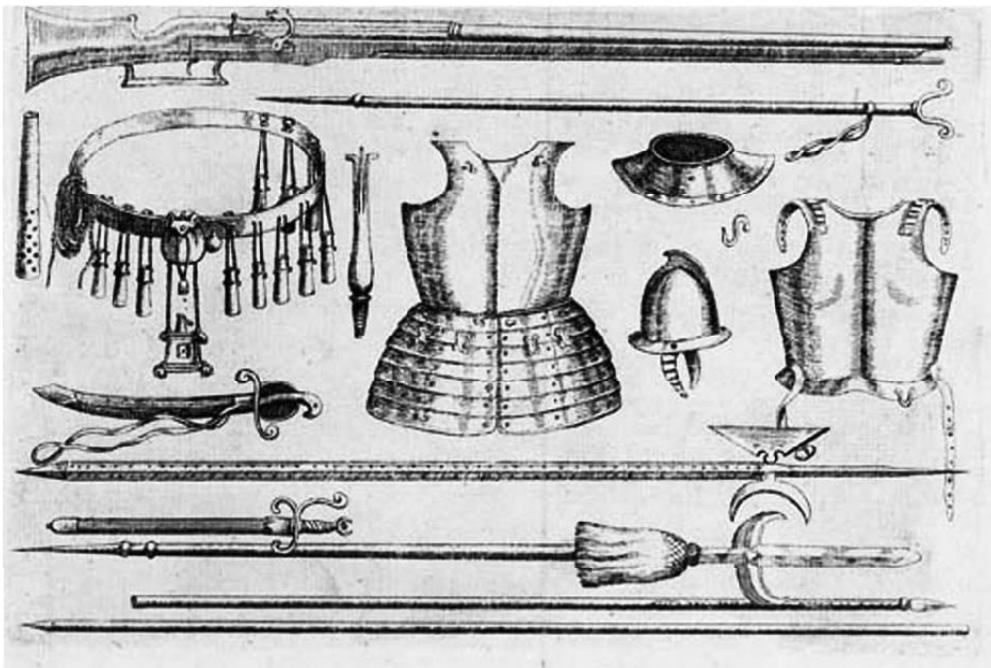


Рис. 169. Озброєння та спорядження пікінерів і мушкетерів. Гравюра з книги І.-Я. фон Вальхаузена
«Ученіе и хитрость ратнаго строєнія пѣхотныхъ людей», 1647 р.

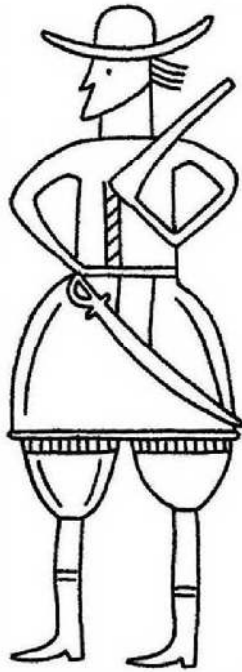


Рис. 170. «Жолдак» із кахлі
сер. – 2-ї пол. XVII ст. з пров. Старого, 13



Рис. 171. Мушкетер на гравюрі
Якоба де Гейна II з посібника «Über den Rechten
Gebrauch der Muskete...», 1607 р.



Рис. 172. Козак із мушкетом на гербі Війська Запорізького. Гравюра з брошури Касіяна Саковича
«Вършѣ на жалосный погрѣсъ...», 1622 р.



1. Козацький полковник



2. Значковий козак



3. Міщанин



4. Міщанка



5. Селянин



6. Селянка



7. Гесстровий козак



8. Козак-переможець

Рис. 173. Зображення українців у книзі О. Рігельмана «Літописна оповідь про Малу Росію...». Худ. Т. Калинський, 1786 р. (за: Рігельман, 1847)



1. Герб Великого князівства Литовського, XVI ст.



2. Герб Речі Посполитої, XVII ст.



3. Герб Черкас, 1791 р.



4. Незатверджений проект герба Черкас 1843 р.



5. Герб Черкас 1852 р.



6. Проект герба Черкас 1864 р.

Рис. 174. Геральдична історія Черкас

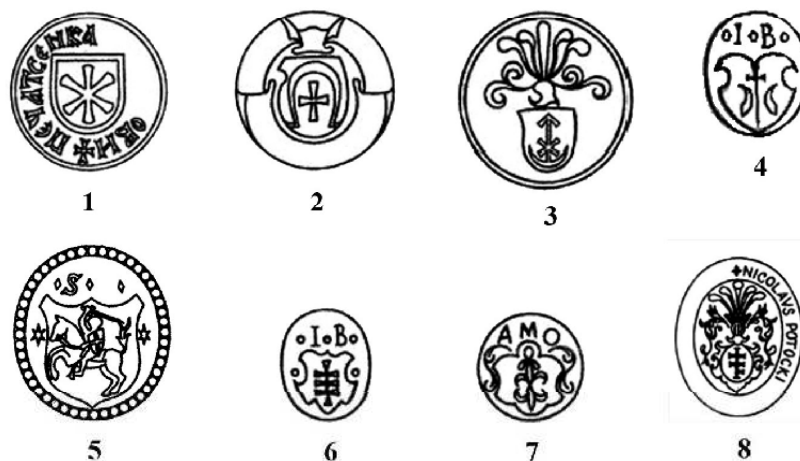


Рис. 175. Історія Черкас у сфрагістичних пам'ятках. Особові печатки XVI–XVII ст.: 1 – Семена Полозовича, кол. черкаського намісника, 1513 р.; 2 – Андрія Немировича, старости черкаського, 1514 р.; 3 – Остафія Дашковича, старости черкаського, 1527 р.; 4 – Івана Григоровича Слушки, справці черкаського, 1528 р.; 5 – Дмитра Сангушки, майбутнього старости черкаського, 1551 р.; 6 – Геліаша Боруховського, підстарости черкаського, 1589 р.; 7 – Олександра Олекшича, підстарости черкаського, 1604 р.; 8 – Миколая Потоцького, старости черкаського, 1634–1642 рр. (1–4, 6–8 – за: Алфьоров, Однороженко, 2008; 5 – за: Яковенко, 2008)

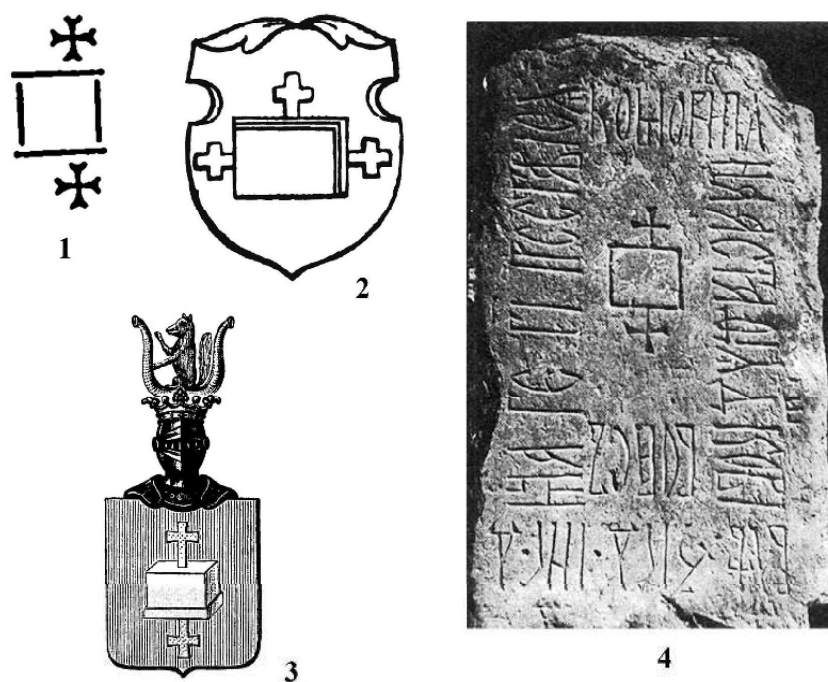


Рис. 176. Зображення герба-клейма на гарматах із Черкаського замку, за описом 1552 р. (1), подібний до нього польсько-литовський шляхетський герб «Могила» (2) та його варіант – «Биховець» (3), а також могильна плита з таким самим знаком із Успенського собору Києво-Печерського монастиря (4) (1 – за: АЮЗР, 1886; 2 – за: Herby Rycerstwa..., 1858; 3 – за: Boniecki, 1900; 4 – за: Івакін, 1996)



2. Остафій Дашкович – староста черкаський і катівський (1514–1535/36)



3. Василь Тишкевич – староста черкаський і катівський (1536–1537)

◀ 1. Ольбрахт Гіштольд – намісник черкаський (1498?)



4. Дмитро Сангушко – староста черкаський і катівський (1552–1553)



5. Юрій Острозький – староста черкаський (1594–1620)



6. Миколай «Ведмежа лапа» Потоцький – староста черкаський (1639–1643)

Рис. 177. Історичні постаті кін. XV – сер. XVII ст., пов'язані з Черкасами (2 – за: Ластовський, 2015 в)



1. Адам Казимірівський – староста черкаський (1643–1647)



2. Іван Барабаш – черкаський полковник (1647)



3. Адам Кисіль – староста черкаський (1648–1650)



4. Максим Кривоніс – черкаський полковник (1648)



5. Петро Дорошенко – черкаський полковник (1665)



6. Стефан Потоцький – староста черкаський (1694)



7. Павел Карл Сангушко – староста черкаський (1735–1750)



8. Юзеф Паулін Сангушко – староста черкаський (1750–1762)



9. Ієронім Януш Сангушко – староста черкаський (1762–1793)

Рис. 178. Історичні постаті сер. XVII – кін. XVIII ст., пов'язані з Черкасами

Висновки

Характерною ознакою сучасності є прощання з багатьма науковими міфами й фальсифікаціями. Цей процес супроводжує більш поглиблене вивчення минулого, відтворення реальних подій, з'ясування справжньої ролі в історичних процесах тих діячів минулого, про яких досі практично не згадували або ж навпаки – занадто популяризували. Із цієї позиції історію міста Черкаси на сьогодні ще не написано. Вона викликає багато запитань і потребує значних зусиль для їх з'ясування і розкриття.

Аналіз археологічних пам'яток на території Черкас свідчить про досить багату й насичену передісторію та ранню історію міста. На це вказує значна кількість пам'яток різного часу: від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Необхідно відзначити різний ступінь дослідження пам'яток. На деяких із них проводили стаціонарні розкопки, на більшості – шурфування, поверхневі збори, випадкові знахідки. Більшість пам'яток є багат шаровою. Специфікою археологічних досліджень у місті зазвичай є погана збереженість культурного шару через пізні перекопи. Та попри це, матеріали, які археологи отримали за останні півтора століття з Черкас і околиць (особливо в останні кілька десятиліть, коли в місті фіксувався справжній «археологічний бум»), дозволяють поетапно простежити перебіг давньої та середньовічної історії на його території.

Нечисленні знахідки засвідчують, що початок заселення території майбутнього міста представниками *homo sapiens* відбулося принаймні в пізньому палеоліті (близько 20 – 15 тис. років тому). Це були мисливці прильодовикової зони, які полювали на мамонтів, бізонів, оленів та ін. Більше виявлено матеріалів, що належать до

періоду мезоліту (VIII–VII тис. до н. е.): стоянки, на яких виявлено численні знаряддя з кременю. Мідно-кам'яним віком (енеолітом) датовано шар на городищі Василиця. Знахідки, які репрезентують численні фрагменти ліпного керамічного посуду та знаряддя з каменю й кременю, відносять до пивихинської культури (IV тис. до н. е.).

До бронзової доби (III–II тис. до н. е.) належать поселення та кургани. Курганні поховання за типологією та стратиграфією розподіляються на три культурно-хронологічні групи: ямні (рання бронза), катакомбні (середня бронза) та бабинські / багатоваликової кераміки (початок пізньої бронзи). Для фіналу пізньої бронзи характерними стають ґрунтові прикурганні могильники (Вергуни). Знахідки цього періоду представлені керамічним посудом, знаряддями з каменю та кременю, виробами з рогу і кістки, знаряддями та прикрасами з бронзи.

Пам'ятки раннього залізного віку (I тис. до н. е. – V ст. н. е.) на території міста репрезентують поселення, городище, кургани передскіфського та скіфського часів, поселення та городища зарубинецької культури, поселення та могильники черняхівської культури. У цей період у матеріальній культурі населення, окрім появи залізних виробів, фіксуються імпорти з античного світу (амфори, монети), поширення кружального посуду (для черняхівської культури). Особливо слід відзначити черняхівський могильник Черкаси-Центр, який є одним з найбільш досліджених у регіоні.

З ранньослов'янськими старожитностями пов'язані поселення пенківської культури (VI–VIII ст.), з яких походить ліпна кераміка та прикраси «антського» типу. Знахідки давньоруського часу (XI – I-а пол. XIII ст.) нечисленні і репрезентовані

виключно випадковими знахідками: скарби гривен та західноєвропейських денаріїв, хрест-енколпійон. Натомість повністю відсутній масовий археологічний матеріал, що не дозволяє поки що стверджувати про існування в межах Черкас, не те що крупного центру, а навіть поселення часів Київської Русі.

Значно краще в місті репрезентовано пам'ятки післямонгольського періоду: кілька поселень, могильник, а також відомий Василицький скарб. Їх датування – 2-а пол. XIV ст. Присутні ці матеріали і в історичній частині Черкас: у районі Дзеленьгори, де, на нашу думку, і починається історія власне міста.

Весь відомий на сьогодні археологічний матеріал (у поєднанні із іншими історичними джерелами) цілком ясно свідчить, що заснування міста Черкаси не можна зарахувати до 1286 р. (офіційна версія). Якщо розглядати археологічні пам'ятки Черкас післямонгольського часу на тлі історичних подій (і в поєднанні з наявною документальною інформацією), які відбувалися в регіоні, то можна дійти висновку, що місто засновано після битви під Синіми Водами в 1362 р., коли литовсько-руські війська звільнили від Золотої Орди Південну Київщину та Поділля. Із літописних джерел відомо, що вже наступного року відвойовані землі від Дністра до Дніпра (майбутнє Велике Поділля) великий литовський князь Ольгерд передав своїм племінникам, подільським князям братам Коріатовичам. Самс із діяльністю Коріатовичів пов'язують будівництво «ланцюжка» прикордонних замків на південних рубежах Поділля (Кам'янець, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокілець, Звенигород), де Черкаси були крайнім східним форпостом.

«Східна» («черкеська») теорія походження Черкас не має жодних підстав для існування, оскільки побудована на основі плутанини фактів та екзонімів на звичайному співзвуччі «Черкаси» / «черкеси». Натомість на запропоновану нами «західну» (у будь-якому її вияві) версію походження міста вказує і лінгвістичний аналіз топоні-

ма «Черкаси» та аналіз логіки історичних процесів.

Фактичний матеріал дозволяє на сьогодні висловити обґрунтовану думку, що безпосереднім засновником міста Черкаси треба вважати литовського князя Юрія Коріатовича. Дуже вірогідно, що історичний спадок Коріатовичів та Велико-го князівства Литовського відслідковується навіть у гербі Черкас (1791 р.), де в зображенні козака зі списом поєдналися св. Юрій-Змієборець із списом з родового герба Коріатовичів та лицар з литовського державного герба «Погоня».

У процесі археологічних досліджень та аналізу історичних джерел з історії середньовічних Черкас було встановлено, що в межах міста існували та послідовно змінилися (внаслідок руйнації, відбудови та повної перебудови) щонайменше (оскільки практично відсутня інформація за перше століття існування Черкас) сім укріплених фортець-замків. Починаючи з кінця XIV до сер. XVII ст. їх типи еволюціонували разом із розвитком європейської військової фортифікації: від невеликого замку з вежею-донжоном до округлого дерев'яного «граду», далі – «регулярного» дерев'яно-земляного замку правильної форми з кутовими баштами і, нарешті, земляної фортеці бастионного типу.

Археологічні пам'ятки литовського періоду в Черкасах репрезентують замчища та посад. «Старий» литовський замок розташовувався на огороженному ровом краю мису дніпровської берегової тераси – Дзеленьгорі. У 1549 – 1552 рр. на цьому ж місці збудовано «новий» литовський замок, який був більший за попередній і обнесений новим ровом. Фортеця мала трикутну в плані форму з чотирма баштами: трьома кутовими та в'їзною. Стіни замку збудовано з дерев'яних «городень», мали бойову надбудову – «бланкування з підсябиттям». Місто розташовувалося навколо замку й було обнесено ровом та дерев'яним острогом. Одночасно був збудований т. зв. «замок Ошпана», котрий містився за меж-

ами тогочасного міста (Троїцьке городище на місці сучасного Пагорба Слави), мав вигляд земляного (чотирикутного?) бастіону. Знахідки цього періоду репрезентують керамічний посуд, знаряддя із заліза, виробу з кістки, рогу та кольорових металів.

Після приєднання Черкас до Королівства Польського до 1637 р. замком слугувала все та ж дерев'яна литовська фортеця на Дзеленьгорі. А після спалення міста в ході козацького повстання Павла Буту нову фортецю і місцеву адміністрацію перенесено до так і «не обжитого» до цього земляного бастіонного «замку Ошпана» сер. XVI ст. Поруч із ним, на Грецькій горі, розміщувалося ще одне невелике укріплення у вигляді дерев'яного острогу. Також стіна з частоголу оточувала міський посад. Серед археологічних знахідок польського часу виявлено велику кількість різноманітного керамічного посуду, пічні кахлі, люльки для паління тютюну, виробу з гутного скла, знаряддя із заліза, прикраси з кольорових металів, монети та ін.

Межі міста на сер. XVII ст. значно збільшилися у порівнянні з литовським періодом. Так, за картографічними даними та поширенням археологічного культурного шару площа Черкас на XV – 1-у пол. XVI ст. становила 12 га, на 2-у пол. XVI ст. – 25 га, а на сер. XVII ст. – вже аж 60 га. Кількість будинків містян: на 1552 р. – 250, 1616 р. – 950, 1622 р. – понад 1000, початок 1630-х рр. – 1150.

Але такий стрімкий розвиток Черкас було персрвано: за часів Руїни

(2-а пол. XVII – поч. XVIII ст.) місто, як і весь регіон, опинилося в епіцентрі досить драматичних подій, пов'язаних із військовим протистоянням Речі Посполитої, Московського царства та Османської Порти. У результаті численних військових дій, спалів, насильного відселення-«згонів» жителів Черкаси знелюдніли і занепали. І, хоч з 1714 р. місто, як і більша частина Правобережжя, залишилося в складі Польщі, демілітаризація цієї частини кордону не сприяла розвитку фортифікації. Черкаси зі староством перетворилися в спадкову вотчину польської шляхти. Різко зменшилася кількість населення міста (удвічі порівняно із сер. XVII ст.), у результаті чого Черкаси надовго залишилися невеликим провінційним містечком. Колись потужний замок у XVIII ст. обернувся на майже беззахисне помістя-економію, яке не змогло протистояти навіть нечисленному, погано озброєному загону гайдамаків за часів Коліївщини.

Такий короткий виклад ранньої історії міста.

Втім, у Черкасах залишається ще достатньо роботи для археологів та істориків. На наше переконання, святкування 700-річчя міста Черкаси – це питання майбутнього. Наше ж спільне (науковців та громади) завдання – до того часу нарешті написати його реальну історію.

Quod hodie non est, id cras erit!

Резюме

Куштан Д., Ластовский В.
Археология и ранняя история Черкассы

Черкассы – город на правом берегу Днепра с многовековой историей. Однако до сих пор она в полной мере так и не была написана. Одна из причин – «консервирование» темы после официального решения о 700-летию города в 1986 году. Поэтому авторы попытались собрать все имеющиеся археологические и исторические источники, касающиеся предыстории и ранней истории Черкассы. Основной целью стало проведение всеобъемлющего историко-археологического исследования.

Исследование археологических памятников на территории города и его окрестностях началось в сер. XIX в. с фиксации первых археологических памятников и случайных находок, о которых писали И. Фундуклей, Д. де Ля Флиз, Л. Похилевич, Э. Руликовский и др. К межвоенному времени (1918 – 1941 гг.) относятся первые археологические раскопки (С. Гамченко, Д. Бочков) и обнаружение Василицкого клада XIV в., сохранением которого мы обязаны А. Олександрову.

После окончания Второй мировой войны были предприняты новые археологические исследования, связанные с сооружением Кременчугского водохранилища в 1958 – 1960 гг. (М. Браичевский, Э. Симонович). А также в 1950 – 80-х гг. проведены первые исследования в исторической части города (М. Пономаренко, С. Рец, В. Нерода, О. Приходнюк, В. Петрашенко).

Самый плодотворный этап в исследовании памятников археологии Черкассы относится уже к 1990 – 2000-м гг. и связан в первую очередь с новостроечными рас-

копками, которые производились под руководством М. Сиволапа и Д. Куштана. На территории города и его окрестностей на государственный учёт были поставлены десятки разновременных памятников археологии: стоянки, поселения, городища, курганы, из которых одно – городище Василица – имеет статус памятника национального значения. Таким образом, благодаря многолетним исследованиям была накоплена солидная источниковедческая база для реконструкции предыстории и ранней истории Черкассы.

Немногочисленные находки свидетельствуют, что начало заселения территории будущего города представителями *homo sapiens* произошло в позднем палеолите (около 20 – 15 тыс. лет назад). Больше выявлено материалов, относящихся к периоду мезолита (VIII – VII тыс. до н. э.): стоянки, на которых обнаружены многочисленные орудия из кремня. Находки эпохи энеолита представлены многочисленными фрагментами лепной керамической посуды и орудиями из камня и кремня, которые относятся к пивихинской культуре (IV тыс. до н. э.).

К бронзовому веку (III – II тыс. до н. э.) относятся поселения и курганы. Курганные захоронения по типологии и стратиграфии распределяются на три культурно-хронологические группы: ямные (ранняя бронза), катакомбные (средняя бронза) и бабинские / многоваликовой керамики (начало поздней бронзы). Для финала поздней бронзы характерными становятся грунтовые могильники. Находки этого периода представлены керамической посудой, орудиями из камня и кремня, изделиями из рога и кости, орудиями и украшениями из бронзы.

Памятники раннего железного века (I тыс. до н. э. – V в. н. э.) на территории города – это поселения, городище, курганы предскифского и скифского времён, поселения и городища зарубинецкой культуры, поселения и могильники черняховской культуры. В этот период в материальной культуре населения, кроме появления железных изделий, фиксируются импорты из античного мира (амфоры, монеты), распространение гончарной посуды (для черняховской культуры).

С раннеславянскими древностями связаны поселения пеньковской культуры (VI – VIII вв.), откуда происходит лепная керамика и украшения «антского» типа. Находки древнерусского времени (XI – I-я пол. XIII вв.) не многочисленны и представлены исключительно случайными находками.

Значительно лучше в городе представлены памятники послемонгольского периода: несколько поселений и могильник, а также известный Василицкий клад. Их датировка – 2-я пол. XIV в. Присутствуют эти материалы и в исторической части Черкасс: в районе Дзеленьгоры, где, по нашему мнению, и начинается история собственно города.

Весь известный на сегодня археологический материал (в сочетании с другими историческими источниками) вполне ясно свидетельствует, что основание города Черкасы нельзя относить к 1286 г. (официальная версия) или близко к этому времени. Если рассматривать археологические памятники Черкасс послемонгольского времени на фоне исторических событий, происходивших в регионе, то можно прийти к выводу, что основание города произошло после битвы на Синих Водах в 1362 г., когда Юг Киевщины и Подолье были освобождены литовско-русскими войсками от Золотой Орды. Из летописных источников известно, что уже в следующем году отвоеванные земли от Днестра до Днепра были переданы вели-

ким литовским князем Ольгердом своим племянникам, подольским князьям братьям Кориатовичам. Именно с деятельностью Кориатовичей связывают строительство «цепочки» пограничных замков на южных рубежах Подолья (Каменец, Скала, Винница, Брацлав, Соколец, Звенигород), где Черкасы были крайним восточным форпостом. Фактический материал позволяет высказать вполне обоснованное мнение, что непосредственным основателем города Черкасы следует считать князя Юрия Кориатовича.

«Восточная» («черкесская») теория происхождения города и его названия не имеет никакой фактической основы, поскольку построена на основе путаницы фактов и на обычном созвучии «Черкасы» / «черкесы». В то же время на предложенную нами «карпатскую» («западную») версию происхождения города указывают и лингвистический анализ топонима «Черкасы» и логика исторических процессов.

Со времени основания город пребывал в составе Великого княжества Литовского, а с 1569 г. – Королевства Польского (Речи Посполитой). Его история, как и весь период позднего средневековья, насыщена яркими, порой драматическими событиями, связанными с многочисленными войнами, народными восстаниями. От небольшой пограничной крепости на границе с Диким полем Черкасы эволюционировали до важного оплота в противостоянии с татарской агрессией и форпоста в процессе колонизации южноукраинских земель, до административного центра староства – стратегического пункта на торговом и дипломатическом пути из Крыма в Киев.

В археологических объектах и культурном слое Черкасс эпохи позднего средневековья обнаружены многочисленные находки: гончарная посуда, оружие и орудия труда из железа, украшения и детали одежды из цветных металлов, с

польского периода – печные изразцы, курительные трубки, монеты.

Кроме того, история города неразрывно связана с его замками, которые за первые 400 лет его существования неоднократно перестраивались и два раза меняли местоположение: «старый» и «новый» литовские замки на Дзеленьгоре, бастионное укрепление литовского времени («замок Ошпана») и польский замок на Троицком городище (Холм Славы). Также стремительно изменялись укрепленные острогом пределы города: на XV – 1-ю пол. XVI в. его площадь составляла 12 га, на 2-ю пол. XVI в. – 25 га, а на сер.

XVII в. – уже 60 га. Число жителей к сер. XVII в. достигло 3000 человек.

Развитие Черкасс было прервано драматическими событиями 2-й пол. XVII в., связанными с противостоянием Речи Посполитой, Московского царства и Османской империи. В результате Черкасы надолго превратились в небольшой провинциальный городок – наследственную вотчину польской шляхты. Некогда мощный замок в XVIII в. обернулся на практически беззащитное поместье-экономию, которое не смогло противостоять даже малочисленному, плохо вооруженному отряду гайдамаков во время восстания Кошице (1768).

Summary

Kushtan D., Lastovskyi V.
Archaeology and early history of Cherkasy

Cherkasy is a city of hundreds-year history located at the western bank of Dnieper. However, this history was not written in details yet. 'Conservation' of the topic after official decision regarding the 700 anniversary of Cherkasy in 1986 is one of the main reasons for this. Therefore, the authors attempt to gather all available archaeological and historic records in early history of Cherkasy and prehistory of this territory to reassess both of them in proposed study.

Archaeological researches in a city and its surroundings started from description of sites and finds produced by I. Funduklej, D. de La Flees, L. Pokhilevich, E. Rulikovski and others. The earliest excavations were conducted between the two World Wars (1918–1941) by S. Gamchenko and D. Bochkov. A. Oleksandrov preserved the Vasylts'kyi deposit dated to 14th century that was found before World War II.

New archaeological studies by M. Braichevs'kyi and E. Symonovych were forced by the construction of the Kremenchug reservoir in 1958–1960. Historical part of a city was investigated in 1950es – 1980es by M. Ponomarenko, S. Rets, V. Neroda, O. Prykhodniuk and V. Petrashenko.

The most fruitful period of archaeological researches of Cherkasy is dated to 1990es – 2000es. To a great extent it was caused by rescues excavations headed by M. Syvolap and D. Kushtan. Tens of archaeological sites of different time – camps, settlements, hill-forts, kurgans, including the Vasyltsia hill-fort that has a national importance – were registered in a State list of the preserved areas. Hence, excavations conducted for many years resulted in significant datasets for the reconstruction

of early history of Cherkasy and prehistory of this territory.

Rare finds are related to the earliest inhabitants of this territory in Late Paleolithic, c. 20–15 mil. BP. Mesolithic period, c. 8 – 7 mil. BC, is represented by a more significant number of artefacts made of flint, than the preceding period. Most of them are coming from temporary occupations. Eneolithic evidence includes numerous pottery fragments and tools made of stone and flint, belonging to Pyvykha culture of the 4 mil. BC.

Bronze Age complexes of the 3rd-2nd mil. BC are represented by settlements and kurgans. According to studies in typology and stratigraphy, three chronological horizons are identified among kurgan groups. They belong to Yamnaya (Early Bronze Age), Catacomb (Middle Bronze Age) and Babyne / Bagatovalykova Ceramics culture (the beginning of Late Bronze Age). Flat cemeteries became dominative during Final Bronze Age. Finds of this period are represented by ceramic vessels, tools made of stone and flint, bone and horn, as well as artefacts made of bronze.

Iron Age sites of the 1 mil. BC – 5th century AD at the territory of Cherkasy are the settlements, hill-fort, kurgans of Pre-Scythian and Scythian time, settlements and hill-forts of Zarubynets'ka culture, settlements and cemeteries of Cherniakhivs'ka culture. This period is characterized by iron artefacts and numerous imports from the Greek and Roman world, amphorae and coins, as well as wide distribution of pottery vessels (Cherniakhivs'ka culture).

Settlements of Penkivs'ka culture of the 6th – 8th century AD that included molded ceramics and finery of 'antic' type are related to early Slavic antiquities. Ancient Rus' period, 11th – the first half of the 13th century, is represented by rare occasional finds.

Sites of the Post-Mongols time are widely distributed. They are represented by several settlements, cemetery and Vasylts'kyi deposit. The related finds are dated to the second half of 14th century. Materials of this time were also found in historical part of Cherkasy, near Dzelen'hor, where the history of Cherkasy started from.

All available archaeological and historic evidence rejects the official version of the formation of this city in 1286. Considering the archaeological sites of Post-Mongols time within a context of known historic evidence, we came to the conclusion regarding foundation of Cherkasy after the battle at Syni Vody in 1362, when the southern part of Kyiv region and Podolia were released by Lithuanian-Rus' forces from Golden Horde. According to the annals, during the next year after this battle the Great Lithuanian Duke Olgierd gave the lands from the Dniester to Dnipro to his nephews, Podolian dukes Koriatovychi. Their activities resulted in construction of a 'chain' of castles along the border at the southern part of Podolia. These are Kamynets, Skala, Vinnytsia, Bratslav, Sokolets, Zvenyhorod. Cherkasy was the most eastern outpost in this 'chain'. According to available evidence, we may suggest that Cherkasy were founded by the Duke Yuri Koriatovych.

The 'Eastern' or 'Cherkessy' theory of the foundation of a city and origin of its name is not supported by any evidence. It is based on mixture of facts and similar pronunciation of 'Cherkasy' and 'Cherkessy'. At the same time, the proposed here 'Carpathian' or 'Western' version of the foundation of a city is confirmed by linguistic analysis of city's name and logic of historical processes.

Since its foundation, a city was included into the Grand Duchy of Lithuania, while in 1569 it became one of cities of the Polish-

Lithuanian Commonwealth (Rzecz Pospolita). The history of Cherkasy, as the whole Late Medieval time, is characterized by significant, sometimes dramatic events, including the wars and revolts. From a small fort at the border of Wild Fields (Steppe), Cherkasy grew to an important bastion that preserved Southern Ukrainian lands from the Tatars aggression, and administrative center of Eldership, having a strategic location at the trade and diplomat-ic pathway from Crimea to Kyiv.

Archaeological objects and cultural layer of Cherkasy of the Late Medieval time include numerous finds: pottery vessels, iron weapons and tools, finery and clothing parts made of colored metals. Polish period is characterized by tiles, pipes and coins.

History of a city is linked to its castles that were built in three different places in different time and reconstructed during their existence: 'old' and 'new' Lithuanian castles at Dzelen'hor, fortification of Lithuanian time or 'Oshpan's castle' and Polish castle at the Troitsa hill-fort (Hill of Glory). Borders of a city were also dynamically changed. The size of Cherkasy grew from 12 ha in 15th – the first half of 16th century to 25 ha in the second half of 16th century and 60 ha in the middle of 17th century. Population estimates for the latter period is valued to 3,000 people.

The development of Cherkasy was stopped by dramatic events of the second half of 17th century, related to the struggle between Rzecz Pospolita, Moscow Tsardom and Osman Empire. In the result Cherkasy turned into a small provincial town, patrimony of Polish elites. In 18th century the castle became a defenseless estate that could not fight even against small and poorly armed detachment of Haidamaks during the Koliivshchina revolt in 1768.

Додатки

Додаток А

ОПИС ЧЕРКАСЬКОГО ЗАМКУ 1552 РОКУ*

З розпорядження Господаря його милості, Короля і Великого князя Сигізмунда Августа, опис замків його милості Українних. Року від народження Божого 1552, місяців лютого і березня.

ЧЕРКАСИ За володіння пана Івана Хрщоновича

Замок. Замок Черкаський за три роки добродеревцями, тобто волощанами верхньодніпровськими, ділом державця могилівського, колись Федора Баки, рублений із сонового обтесаного дерева, не обліплений, крім лише четвертої частини ближчої, яка на той час піском присипана за плотом хворостяним, голим, не обмазаним.

Веж чотири: три з них подвійними стінами рублені, виведені над стінами. Городень 29; бланкування на них з підсябиттям. Дві городні не накриті, а в деяких городнях і примосток немало вибрано. А всі будівлі ті замкові занижені; може на деяких місцях людина, на землі стоячи, бланкування і підсябиття києм доторкнутися. Уздовж городні не однією мірою, від вежі першої, яка на воротах, до другої вежі, яка зліва від входу у замок, тобто від Дніпра, між тими двома вежами городні три, а будинок у тій стіні при землі; комора, сіни, світлиця з комином глиняним, виведеним з даху; вікон з будинку того у замок чотири, а із замку два, всієї тієї стіни від вежі до вежі сажнів вісімнадцять з будинком.

Від другої вежі до третьої городень 10, а будинок у тій стіні також при землі, світлиці дві, напроти між ними сіни; вікон у замок 4, а із замку два, а кожне вікно людина, на землі стоячи, головою досягнути може; всієї тієї стіни вздовж сажнів 45 з будинком.

Від третьої вежі до четвертої городень 8; сажнів уздовж 45, а від четвертої вежі назад до першої, яка на воротах, городень також 8, сажнів 25.

Просторість замку уздовж сажнів 30, а упоперек від стіни, яка від Дніпра, до рову, який тепер у замку, а раніше був за стіною старого замку, сажнів 17.

Гора замкова і рів. Стоїть замок той Черкаський на горі Дніпровій, від Дніпра оболонню три перестріли з лука. Гора під половиною замку від Дніпра висока і дуже крута, приступу там нема, а тільки там, де почала вимальовуватися гора та від Дніпра, на одному місці, під вежею другою від воротньої, може бути затамовано там добре, найнявши робітників за дві або три копи грошей.

* Переклад зі староруської Ф. Непійводи [1991; 1992] з виправленнями Д. Куштана (за: АЮЗР, 1886, с. 77–91). Копія цього документа 2-ї пол. XIX ст. зберігається в ІР НБУВ НАНУ (Ф. II, № 1376).

А з іншого боку, від міста і від поля, приступ до замку рівний, як по столу. Там, під тією стіною, від поля заввишки тільки два сажні і лікоть. А є ті стіни, де низька гора, уздовж сажнів 30.

Рів під тим боком гори розпочатий завширшки чотири сажні, а углиб викопано трохи більше сажня.

А так замок той Черкаський потребує тепер щонайпильнішого з того боку, від міста, вздовж на тринадцять сажнів підвищення гори, і глибини перекопу щонайбільшої, а також потребує обліплення глиною скрізь та затамування гори, де почала вимальовуватися від Дніпра, як вище про це написано.

На бланках для оборони каменю з віз тільки, кілків дубових зо два вози, колодки чотири: снопів біля замку при стінах вісімдесят, коло воріт звід добрий, ланцюги два - три з половиною сажні.


Будівлі в замку. У замку церква святого Миколи на підрубі, хата чорна із сіньми біля воріт, житник на стовпах, шпихлір, де порох та інші потреби для стрільби ховають, глиною обмазаний, пивниці 2, колод очищених соснових дві копи.

Колодязь. Колодязь у замку з коловоротом, завглибшки 18 сажнів, а води в ньому на два з чвертю ліктя.

Будівлі перед замком. Перед замком хата чорна із сіньми, стайня.

Міст. Міст перед замком на палях утлий, похилився і потребує міст той перенесення на інший бік, котрий від місця до третьої вежі, а для того є підстави, бо під те місце, де тепер міст, острог міський близько проходить, і можуть люди неприятельські швидко, і зненацька прибігши, і там за острогом стоячи, на міст стріляти і не впускати людей у замок.

Зброя замкова. Гармата бронзова уздовж 11 п'ядей добрих; куля до неї більша від яйця курячого, ложе і колеса під нею окуті добре. Куль до неї залізних, свинцем облитих 65, а шостою (66-ю) кулею заправлено. Форма для куль до неї мідна в кліщах залізних. Міра пороху для неї жолобок залізний.

Гармати дві бронзові, обидві рівні, однієї форми, уздовж по 8 п'ядей. Куля з куряче яйце. Число на них письмом латинським «1532», герб . Куль до тих двох гармат залізних, свинцем облитих 155, і не облитих двісті тридцять. Форма для куль до обох одна мідна у кліщах залізних; міри - жолобки залізні, ложа і колеса під ними окуті добре.

Гармата бронзова вздовж п'ять п'ядей, стара, запущена, вистрілялася вже, без коліс і ложе погане. Серпантина залізна уздовж з порохівницею 10 п'ядей. Куля до неї на п'ядь і на долоню по околу. Серпантина друга уздовж 8 п'ядей також з порохівницею. Серпантина третя уздовж на три п'яді і на три пальці з порохівницею. Серпантина четверта уздовж п'ять п'ядей з порохівницею. Ложа у них і колеса окуті добре. Куль до них до всіх одного розміру, по околу близько на п'ядь і на долоню, кам'яних 44.

Гаківниць одного розміру, уздовж по сім з половиною п'ядей - 7. Гаківниць одного розміру уздовж по п'ять з половиною п'ядей - 29, а крім тих гаківниця одна розірвана. Київ залізних, що стріляють з них, 7. Форм для куль до тих гаківниць і до київ 12 мідних. Куль залізних, свинцем облитих, до гаківниць тих і до київ дев'яност сорок шість.

Шроту залізного на кулі такі ж три пригорщі. Куль кам'яних приблизно дві з половиною п'яді - 27, але гармати до тих куль немає.

Аркебузів одного розміру і однієї форми 29. Форма до кожного аркебуза окрема.

Порохи. Пороху гарматного, або дільного, три з половиною бочки солянки. Пороху для гаківничного, якого недавно зі скарбу господарського прислано, 4 бочки,

а давнього пороху гаківничного, півтори солянки; пороху для ручничного соляка, на долоню не повна.

Селітра. Селітри п'ять солянок добрих.

Сірка. Сірки дві солянки.

Свинець. Свинцю п'ять штук, що цього року зі скарбу господарського кожна штуку окремо одним конем привезено. А старого свинцю, раніше туди завезеного, 7 штук, що ледве може чоловік підняти від землі штуку кожна окремо. Старого також свинцю дві штуки, що кожна з них два чоловіки ледве можуть підняти від землі на дереві. А староста взяв для своїх потреб свинцю того господарського 40 фунтів, селітри 30 фунтів, сірки п'ять фунтів, і повинен те повернути назад без зволікання.

Залізо. Мотик 23. Крюків, що від вогню боронитися 4. Доліт 11, дротиків 17. А порожнього заліза рейок двісті сорок сім. Ступи мідні дві чималі; товкачі до них залізні два.

Ключі. Ключі до складу того зброярського - один у старости, а другий у ротмістра, а до воріт замкових у них же.

Припаси. У житнику там у замку господарському немає бочок. А староста узяв жита того собі, а інші роздав позичково - всього 27 бочок.

А припроваджено жито те з Бобруйська недавно дворянином Вийшейтравкою. Там само в житнику круп вівсяних бочок 23, а гречаних вісім з половиною бочок.

Гармаші. Гармаш, на ім'я Ворона, родом з Мінська, жонатий, коваль і стрілець з гармат добрий, порох робить, гармати справляє і ручниці заново кувати вміє, а бере зі скарбу господарського на рік по 15 кіп грошей, і сукна лунського 7 ліктів. Мешкає теж там у Черкасах тепер без служби; гармаш тамошній давній німець, жонатий, Томас Козел, який брав так само, а давав на рік по 30 куль кам'яних, але службу сам собі відмінив, бо був на той час хворий.

Повинності підлеглих. Про повинності підлеглих, про службу їх і про податки, і про доходи замкові розповіли старожили Черкаські, котрі відповідно до листа і наказу господарського обрані, присягнули правду про все говорити, на ім'я: Іван Савинич, Іван Налистен, Денис Налистен, Семен Кокис.

Спорудження замку, мосту й острогу. Роблять замок і міст перед замком добродеревці, тобто люди з волостей верхових; а острог роблять міщани всі разом з боярами.

Підлагоджування замку, мосту і гори. Коли що в замку від вітру зіпсується, дошки де пообпадають, або глина від стіни відвалиться, або міст, або гора замкова почне рушитися, то міщани і бояри лагодити повинні всі.

Сторожа замкова. Сторожів у замку буває два, а стережуть і кличуть уночі на вежах, а вдень воду і дрова носять і інші послуги там у замку роблять, а наймає сторожів до замку староста за гроші селяківщини, що міщани складають на те з хати кожної на рік по два гроші, як нижче описано. А тільки тепер драби замок стережуть і кличуть, то за той даток, котрий зі скарбу державного беруть.

Сторожа острогова. В острозі сторожі: біля воріт верхових один, а другий біля низових, наймають сторожів тих міщани і бояри, складаючи на них окремо з хати кожної як боярської, так і міщанської на рік по грошу і жита по чверті, тобто по третій частині солянки.

Сторожа польна. На полі сторожу держати повинні, складаючись на те всі як бояри, так і міщани у час потрібний, коли на пашню виходять, або коли підстерігають людей неприятельських. А мають сторожу польну на урочищах: на Тясміні біля Чигирини за вісім миль від замку, на Голому Тясміні п'ять миль від замку, на Ірдині 5 миль, біля Сугаревого кургану 6 миль, біля Великого кургану 3 милі, на Мостищах 3 милі, на Мошнах 3 милі, або деінде, де б потреба вказувала.

Служба з бояр і з міщан. Повинні черкаські бояри служити кінню, зброєю і їздити зі старостою, або і без старости зі слугами його супроти людей неприязельських і в погоню за ними. А хоч би і не було слуху про людей неприязельських, однаково ж, для обережності від них повинні бояри зі старостою, або зі слугами його їздити на поле раз, і два, і три на рік. А міщани, що податки на замок і на подимне для послів дають, не повинні їздити на поле навіть із самим старостою.

Підводи і стації. Підводи і стацію для послів державних і татарських, коли тільки з Орди йдуть: сіно, хліб, м'ясо – дають міщани, а мед із замку.

Доходи старостині. Колядка. Дають міщани на рік старості на Різдво колядки з диму кожного по шість грошей.

Сторожівщина. А окремо на сторожів замкових сторожівщини або кликівщини з диму ж по два гроші.

Сіно. А також дають старості міщани з диму по возу сіна.

Доход і служба від козаків. Козаки, котрі хат там у Черкасах не мають, і ті дають старості колядки по шість грошей і сіно косять йому по два дні на рік толоками за його стравою і медом. А котрі козаки, не відходячи у козацтво на поле, ані річкою униз, служать в містах у наймах боярам або міщанам, ті старості ні колядки давати, ані сіна косити не повинні.

Мито і обестка. Торговці котрі до Черкас приїжджають, листів безмитних не маючи, ті дають на замок мита від копи по 3 гроші. А обестки кожен торговець, хто коли-небудь на Черкаси їде, повинен дати старості по грошу.

Помірне. Від збіжжя на торгу старості помірного по четвертки по 4 пенязи.

Каравани. Від каравану, коли з Орди їде, старості: камка александрійська на золоті, літра шовку, килим, тижми, тебенки, сап'ян. Підстарості від каравану: чамлят, сап'ян, пів літри шовку, гривенька перцю. А коли до Орди караван їде, тоді старості від каравану: шуба лисяча зайвискова, сагайдак, сідло, шлик лисячий. А коли водою караван їде, то ні в кого іншого не наймати їм човнів не можна, тільки у черкащан, і дають із того черкассі старості від кожного човна по золотому.

Мито соляне. Коли сіль їде знизу, належало старості спочатку з десятка по ковшу солі, а ківш той з безмін, а теперішній староста від кожного чоловіка, скільки їх у десятку буде, бере солі по два безміни. А крім того, ще бере староста теперішній з кожного десятка солі по котлу десяточному і по ковшу. А ще, окрім обестки, з десятка кожного по котлу ж десяточному бере.

Коні з диків. Хто б коня або кілька їх вигнав з диків, має коні ті привести до замку; якщо будуть вони черкащанина якогось, то повинен черкащанин коні ті свої забрати, заплативши за них по 12 грошей тому, хто вигнав. А якщо будуть коні чужогордців, то той, хто вигнав, повинен старості дати від коней тих по 12 грошей і держати їх, аж поки чужинець заплатить йому за кожного з тих коней по 30 грошей.

Доход від полонеників. Якщо прибіжить з Орди до Черкас полоненик чужогордець і виведе коня, дозволено старості коня того взяти, а втікача того одягнути і взути має. А якби не одного коня полоняник вивів, то не повинен староста у нього брати більше, ніж тільки одного коня, і з те його, як вище писано, одіти і обути, а інших коней дозволено втікачеві подіти, де захоче. А коли черкащанин з Орди втече і скільки-небудь коней виведе, то у нього не повинно бути відібрано.

Доход від трофеїв. Коли дістануть черкассі трофеї або бранців з людей неприязельських, тоді старості з трофеїв тих одне що краще: коні, або зброя, або бранець, а інші бранців і трофеї їм. Також коли козаки, в землі неприязельські здобувши чогось, приходять, із здобичі тієї старості належить одне що ліпше.

Корчма. Корчму староста держить, бере мед натуральний у черкасців постановою - кадь по вісімдесят п'ять грошей і не допускає продавати їм мед нікому іншому. А з кожної каді, розситивши, вибирає староста за ситу по 8 кіп і по 25 грошей, а за віск по 30 грошей. Розлив меду держить у двох корчмах, а в третій горілку, за відро горілки бере по 40 грошей. Меду в корчмах тих випивають інколи за день ситівки одну кадку, а коли звідкись взявшись люди приходять, тоді і трьох кадок ситівки на один день не вистачає, а інколи так протягом року, часу робочого і протягом кількох днів однієї кадки ситівки вистачає, а так не рівний завжди буває доход із корчми.

Присуд. Присуд іде на старосту від будь-якої суми по 4 гроші, штрафи відповідно до Статуту Великого князівства.

Куниці. Від дівки, коли йде заміж хоч і за тутешнього, старості куниця 12 грошей, від вдови 30 грошей, а мирова куниця підстарості 12 грошей.

Повежне. Бере староста теперішній від того, кого у в'язницю, хоч і невинного, посадить, повежного 12 грошей, а раніше тільки по одному грошу бралось повежне.

Уходи. Уходи, або стани - по ріці Дніпро і по річках: Ворсклі, Орелі, Тясміні, по обох Інгулах, і на Самарі, озера: Уступний і Західний затони, Засякли - ловіння риб і боброві гони. Найперше по Дніпру, зверху, починаючи від Мошен, угод і став, назвою Дубослій, там озера, Уступний і Західний затони, Засякли - ловіння риб і бобрів.

Звідти донизу угод і стан Еланський, а також озера: Уступний і Західний затони, Засякли - ловіння риб і бобрів.

Угод і стан Воловський. Угод Кременчуцький. Угод Лесок. Угод Тясминський. Угод Псельський. Угод на Ревучім. Угод Кешинський. Угод Вовчій острів. Угод Орельський. Ще два угоди вище того Орельського. Угод Романовський. Угод Протовч. Угод Кошоум. Угод Біле озеро. Угод Омут. Угоди на порогах: Волнеч і Ненаситець. Угод Плетенниця. Угод Базавлук. Угод Носовський. Угод Томаківка. Угод Аргачин. Угод на Тавані.

Угод на Самарі, починаючи від Ольхового плеса і Вовчої води, аж доверху, а річкою Тясмин від гирла аж доверху, крім угод Радивонівського і Бузуківського.

З угод вище згаданих п'ять, тобто: Дубослій, Еланський, Протовч, Ненаситець і Волнеч - тільки ті п'ять угод держав староста і давав їх кому хотів і з будь-якої долі або частини; а крім тих старостиних, інші всі угоди відвідували черкащани - як міщани, так і бояри, а давали з того старості з кожної ватаги великої чи малої, з риб по 30 рибин: як щук, коропів, лящів, сомів; а коли будуть осетри, то з ватаги старості осетер один, хоч би один тільки зловлений. А бобрів давали старості з ватаги бобер один поклону, а другий городовий.

Доход від угодників. Староста теперішній угоди вище згадані всі дає киянам, чорнобильцям, мазирцям, петриківцям, бихівцям, могилівцям та іншим чужогородцям, а бере з них, спочатку пускаючи їх в угоди, поклону з ватаги - вівса осьмак, тобто п'ять солянок, круп солянку, солоду солянку, колеса, або якоесь умовить за те грішми, або медом, бо угодники, одні перед другими випереджаючи, підвищують, згуртовуючись.

А коли з угод назад уверх ідуть, то з добичі їхньої бере староста від них вітку восьму частину: з риб, з сала, з м'яса, зі шкір і зі всього. А буває угодників немало, як позаминулого року було їх на всіх угодах до триста чоловік. Взав староста минулого року з угод тих, крім п'яти замкових, за свою частину 80 коп грошей, а цього року взяв більше.

Луки. Ще крім тих угод, що влітку і восени ходять, приходять угодники весною на осетри і ставлять сіті дерев'яні по Дніпру, на луках; і з того бере староста від чужогородців восьмого осетра, а від черкасців третього, а перед тим не бралось від черкасців, а тільки з ватаги поклону осетра, а другого городового.

Боброві гони. Боброві гони на ріках вищеописаних відвідували черкаські міщани і бояри, а давали старості з ватаги поклону бобра одного, а другого городового, а теперішній староста, взявши ті два бобри за звичаєм, понад того бере звідати сьомого бобра, а ділить сам собі, і вибирає як хоче, а рештку купує у них також як хоче, із замку їх не випускаючи.

Озера. Озера городові: сполучене з Дніпром, за назвою Чехова, півмилі від замку, Олтичів також півмилі. Провалля 2 озера за милю, Липових 2 - за півтори милі, Момаївське там само, Стриївське за милю, Грушове за півмилі, Щуче там само, Самовицьких - 2 озера за півмилі, Варчичі півтори милі, Толочкове і Біле озеро там само: в тих озерах риби багато завжди з Дніпра, а ходять озера ті волочити старості козаки з Черкас.

Лови. Лови за Дніпром півмилі від замку, під назвою Ловища. У лови ті від дня Дмитрового, тобто від 26 жовтня до першої пороші не можна ходити нікому; а коли після першої пороші староста там само протягом трьох днів половить, тоді вже можна там черкаським боярам і міщанам звірів бити аж до Дмитрового дня, а долі жодної з того від них не береться, хіба що теперішній староста бере там від них третього звіра.

Данина медова. Меду натурального приходить старості на рік 11 кадок севери з угодів тих, що на Ворсклі.

Уходи зем'янські і церковні. Уход вище від Черкас, під назвою Мошни, князя Василя Домонтова черкашенина.

Уход на Дніпрі, під назвою Біловець, князя Володимира Путивльського.

Уход на Дніпрі ж за 7 миль річкою, з стани в Білобережжі, і на гирлі Сули, і в Пивів - то монастиря Пустинського.

Уход на гирлі Самари, де Самара у Дніпро впадає, монастиря Печерського.

Уход на Тясміні, під назвою Радивонівський, боярина черкаського Зубрикова, куплений у князя Путивльського.

Уход на Тясміні ж, селище Бузуківське, монастиря Печерського. Там само пасіка церкви черкаської святого Миколи.

Пашні. Орють черкаські міщани і бояри на полі, де хто хоче.

Місто і острог. Місто розташоване при замку в острозі. Острог зроблений добре з дерева дубового палями і кілками товстим і частими.

Рів за острогом навколо неглибокий, може людина і на коні до острогу через рів доїхати.

Простір острогу від воріт нагорних до воріт надольних шнурів 12, у кожному шнурі по 30 сажнів, а від надольних воріт до хвіртки шнурів тих же 7, а від хвіртки до воріт нагорних назад шнурів 14 тих же.

Міщани. Рядом тим, як сидять, починаючи від воріт нагорних:

Іван Воротний, той воротами завідує і стереже, бере за те з хати кожної по грошу і жита по чверті, тобто по третій частині солянки, від міщан і бояр нагорних, як вище написано.

Конашко, Глебо, Іван Чорний, Дем'ян, Сергій, Богдан Поветкін, Олексій Мартинової чоловік, Верешко, Сидір Севрук, Хоцко, Васколучник Герасим, Лавриш Щопа, Куян, Ломан, Петрушко, Мина Ходрошковий, Устин Мацковередев, Степан Проскурин, Васко, Ілко Бубнич, Остап Пушкарьов, Кубеча, Лазука, Дунко, Степан Бубеник, Андрей Канієвої, Мартин Кушнеревич, Павол Хурової, Санко Мацкевич, Іван Пашков, Федко Радкевич, Тишко Дуда, Гришко Чоботар, Олешко Василькевич, Горяїн Тиньснич, Харко Редобород, Богдан Чусов, Юрко Савинич, Федко Прихожий, Гацко Чаплій, Минко Гребков, Тока Копитков, Мишко Вонюкович, Гринєць Мозирянин, Андрей Петрушкової,

Олексій Кузнецов, Хрол Гирич, Іван Поледин, Івашко Козейкін, Лук'ян Оггушков, Яцко Боровик, Ходко Неколодко, Іван Балхожа, Яцко Сойкович, Олексій Окорок, Шишко Гирич, Данило Бут, Микита Лясунин, Гацко Смонків пасинок, Матвій Чоботаревої, Антін, Іван Чалий, Мишко Стрелнікович, Гринь Батраков, Ходко Жало, Федко Байдик, Хома Попович, Охрім Уласової, Гаврило Бобровник, Остапко, Хома Логвинової, Росоха, Федко Чорний, Максим Конисов, Семен Конис, Гридко Лепехин, Лепехин, Хома Перегонович, Ігнат Сохей, Гришко Плаксиної, Семен Скуматов, Васко Палчиков, Федко Щепа, Петрок Кудрявчої, Гусейм, Луцко Шкурин, Отрохим, Мишко Огушкевич, Іван Убоб, Матюшко Солев, Харитон, Ходко Синкович, Санко Солянков, Гринь Ботрак, Гришко Ломакинч, Мишко Мойсієвич, Нелістон Старий, Сергій, Ілля Попович, Жила, Володко Стрелнікович, Яков Губинич, Максим Щолнодин, Остапко Чубин, Гришко Кузнецов, Жадко Пожога, Минко Лагиревник, Іов, Минко Конис, Нестер Пучка, Володко Перегонович, Зенко Климович, Огнат Плошник, Томило Кузминич, Івашко Гриневиц, Мацко Проскурненек, Бахта Розмечич, Еско Лавгиренич, Гридко Домахин, Ходко Подгулкович, Ілля Бут, Гришко Сотник, Петрушко Росал, Інука, Мишко Бургос, Олексій Макогін, Жадко Налитневиц, Кудаш, Микула, Іван Зелена, Ілля Кушнер, Мехед, Семен Пораскин, Іван Мализвий, Жидко Трохимович, Корецькій.

Будинок Бонакової проданий ротмістру теперішньому Розбицькому. Андрей Воротний, той другими воротами нижніми відає і за те ж як і перший, бере з низових міщан і бояр.

Радюка Губинич, війт Яцко Чигаса, Іван Биков, Андрушко Савинич, Пашко Чорбоносов, Іван Буткової, Роман Чоботаревиц, Пилип Севрюк, Степан Чмут, Іван Кезинич, Петро Бут, Сава Ломакинч, Євхим Зариної, Семен Бірюков, Мишка Шуров, Борис Биков, Сидір, Ширай Козак, Федко Корта, Семен Павлович, Сухина Ліскін.

Вдови міщанські хати ж у місті мають:

Острохимова Катерина, Сошкова, Занкова Шаршунова, Яковова Рудого, Гордієва, Корнієва, Горпина Стрелцова, Ходикина, Бикова, Романова, Мархва, Цветкова, Дашкова, Кунцова, Мишкова Семенова, Савина, Огренка, Калинина, Ескова, Краснопивова, Кондратова Улита, Бучкова, Букиня, Синкова, Кудинова, Коникова, Прокопова, Ігнаткова, Воскобойникова, Малишкова.

Міщани городові, які з місця не тягнуть стацію і підвід не дають, прикриваючись старостою.

Васко Чоботар, Валах, Олексій Бут, Жадко Круглович, Росомака, Данжул, Івашко Борисович, Тишко Чоботар, Васко Черніговець, Остапко Коваль, Павел Котельник, Станіслав Білоус, Мина Круглович, Замятня Ликачевич, Войно Мацкевич, Борис Дронкевич, Ширай Кушнер, Іван Чоботар, Іван Махмедер, Ворона Пушкар, Митко Верендевич, Богдан Миступит, Степан Жидкевич, Остап Андрюкин, Федко Шапирної тесляр, Івашко Солонкович, Сидір Чоботар.

Будинок під старостою Станіславів, сам будував.

Вдови городових міщан хати у місті також мають: Юркова Черня, дядина Кравцова, Базиркгенева.

Князь Василей Домонт. Іван Зубрик. Михайло Грибунович. Ян Келбовський. Бояри: Степан Яцкович Тинкович, Андрей, Григорей, Івашко і Еско Богдановичі Потаповича.

Слуги городові. Малик Баша, Конашко Косилович, Іван Турчин, Радко Яцкович, Гришко Дохтор, Малешев, Левко Тинкович, Занко Либа, Гришко Стрелець, Івашко Матфеевич, Войно Томилової, Гришко Клевака, Вешняк, Ян Недригал, Горяїнова Стрелцова, Щасний Драб, Позняк, Буба, Микита Усатий, Чорнавський, Івашко Івантич, Гапон Веребеевич, Степан Скорбогатович.

Міщани, які закабалились землевласникам: Єрмак Севрюк закабалився знову Михайлу Грибуновичу зем'янину.

Горяїн Московкін заложився за ротмістра теперішнього.

Семен Покидин заложився за зем'янина Яна Келбовського.

Будинок Блащинського десятника драбського.

Будинок вдови Миколаєвої.

Будинок Івашка Вонюковича померлого, тепер пустий стоїть. Іван Чоботар, Васко Чубатий кушнір, ті на міській землі сидять і заложилися знову до замку.

Козаки. Крім осілих бояр і міщан, бувають у них прихожі козаки; цієї зими було їх разом близько двох з половиною сотень.

Вода місту Черкаському з Дніпра, близько трьох вистрілів від острогу оболонню по одному із замку ходити по воду безпечно.

Маєтки зем'янські. Князь Василей Домонт має будинок у місті і селище за три милі від міста, під назвою Мошни, улови пусті, ходять там уходники, взяв від них цього року за рибу 4 копи гроші, має також там лови звірин, і луки на Дніпрі на осетрів, пускає там уходників за долю.

Ян Келбовський має від жінки, княжни Домонтовни, у посагу її, там само у Мош-нах третю частину, а на полі селище, під назвою Лебедин, уїзд в лови і будинок в місті.

Михайло Грибунович має також від жінки, княжни Домонтовни, селище у Лебедині навпіл з Яном Келбовським, а друге селище і городище за Дніпром у Сівері на ріці Ворсклі, під назвою Глинське, данини звідти 4 кадки меду натурального, а до того має будинок у місті.

Іван Зубрик має будинок у місті, і на полі в шести милях від замку у Звенигородщині від жінки селища: Мехлеєве, Лінчинці, Горловці. Хто там пасікою стане, дає йому на рік куницю 12 грошей; а тепер пусто, не стоїть ніхто, тільки одна його самого пасіка; а хто там на полювання ходить, дає йому п'ять, або шість грошей, або на рік 12 грошей. Другий маєток його селище Радивонівське на ріці Тясмин, в чотирьох милях від замку; хто там пасікою стоїть, дає йому на рік 12 грошей, а тепер там тільки його самого пасіка.

Почти служивих. Там при замку Черкаському ротмістр Петр Розбицький показав роту свою, з котрою заново там присягнув, сто драбів, рахуючи, з бубнами, з прапорами, зі зброєю - в десятку кожному по два копійщики озброєні, з кордами і з алебардами або зі списами, та по шість стрільців з ручницями, з мечами.

Староста також показав другий почет драбів давнішніх, котрі там під його милістю служили, шістдесят їх озброєних, рахуючи в десятку кожнім по два копійщики озброєні, зі списами, з кордами, та по вісім стрільців з ручницями з мечами.

Почет слуг старостиних. Показав також староста слуг своїх кінних із зброєю п'ятдесят молодців приїжджих, і тутешніх черкасців і канівців, котрі йому з дитинства служать, 11, а для підвід коней шістнадцять, бубон, прапор.

Замок Черкаський новий. Там само в Черкасах замок започаткований ділом Ошпановим, вал землею і хмизом нагачений, заввишки на 7 ліктів, а товщиною на сім з половиною ліктів, облицьований знадвору дошками.

.....

Тільки не хочуть черкащани до того нового замку переселятися, вбачаючи там небезпечність велику, і просторість замку того непомірну, не по людях, і безводдя та віддалення від Дніпра, звідки б їм під час облоги міг би бути порятунок, як за володіння пана Остаф'єва, коли цар перекопський діставав їх на тому місці, де тепер замок стоїть, врятовано там їх тоді, прибувши з Києва водою Дніпром.

Дерево. Вал другий новий. Ще між тим новим замком і містом та острогом зроблено ділом того ж Ошпана осипання валом, де він табір мав з добродеревцями. Розміри копання того посередині уздовж сажнів сорок два, ушир 26.

ЛЮСТРАЦІЯ СТАРОСТВ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1570 РОКУ*

(Уривок)

Ревізія Черкаського староства і приходів його. Спочатку опис замку. Цей замок знаходиться неподалік від річки Дніпро, на горі середньої висоти, бо місто на багатьох місцях вище замку сидить; має чотири вежі та городень тридцять п'ять, між якими дім старостинський та ротмістровський; ці всі башти та городні погнили й обвалилися.

У вежі, де ворота є, дві литі гармати, польові, середні, цілі; там само зверху одна серпантина.

Також на другій вежі, від міста, дві литі гармати, одна серпантина ціла.

Також на третій вежі, од міста гармата одна чимала, серпантина одна ціла, а друга зіпсована.

Також на четвертій вежі одна гармата ціла. – Разом литих гармат шість, серпантинів чотири.

Стрільба. Гаківниць відремонтованих шістдесят чотири, з порохівницями. Також гаківниць не відремонтованих десять, київ п'ять; пороху бочок одинадцять, і дванадцята до половини неповна; сірки дві бочки, селітри бочка; куль гаківничних вісім коп; форм гаківничних вісімнадцять, а гарматних три; ступок для виготовлення пороху дві; гарматних куль три з половиною копи, кам'яних двадцять шість, олов'яних чотири з половиною копи і чотири; ручниць сорок дві; гаків залізних два; два відра окутих для колодязя; залізники два; серпантина; якір один, для нахилення гармат; залізні обручі два; олова вісім штук, дротиків вісім.

Небезпека для замку та міста. Замок, який перед тим почали було будувати на горі за містом, також віддалік од Дніпра, і насипали чималий вал на самому краю гори, а з другої сторони є велике поле, рівне, це є великою перешкодою місту, бо де б його неприятель узяв, мусило б місто в ніщо обернутись, у якому місці де б був замок, з розпорядження його величності короля забудований, далеко б був кращій і захищеніший, і Дніпро малим коштом міг би повернути під саму гору.

Місто Черкаси. Це місто лежить тут же, при замку, острогом простим обгороджене, у котрому всю юрисдикцію має староста, і коли супроти неприятеля, тоді разом зі старостою виїжджає.

Прибуток з міста замку Черкаському. З корчми, яку жид здавна орендує, на кожен рік дає грошей чотириста тридцять коп литовських.

М'ясники, котрі ріжуть на бійні, винні від кожної худобини по грошу дати до замку, що за весь рік може становити півтори копи литовські.

Рибалки кожну десяту рибину мають віддати до замку, відповідно до постанови ревізорів.

Мито, якщо один староста у Каневі та у Черкасах тримає староство, з одного орендував жидові, так черкаське і канівське, разом за п'ятдесят коп.

* Переклад зі старопольської Д. Куптана (за: АЮЗР, 1905, с. 10–13). Раніше українською мовою був перекладений лише невеликий фрагмент [Черкассам 700 лет..., 1986, с. 35–36].

Цей весь дохід, що староста бере, не був повинний нічого давати до скарбниці Короля його моці аж до цього часу.

Волостей, ані господарств жодних до того замку немає, окрім бояр, котрі у місті мешкають, путніх; ці теж деякі повинності разом з міщанами чинять.

Постанова ревізорів щодо міщан та путніх бояр замку Черкаського. Також раніше виправлення замку встановили на міщан та бояр, котрі пан староста оповів до послуг замкових належать здавна, котрих всіх привернули ми до міста, щоб усі повинності повністю з міщанами для замку чинили звичайно; окрім стародавніх шляхтичів, котре теж нам оповідав пан староста, ці не повинні одну службу замкову служити, на що ми їм лист під печатками нашими дали. Також бачимо, буде річ дуже потрібною замкові, встановлюємо на міщан, що є на обслузі замку, на кожен рік давати двох сторожів. Також для ліпшого порядку у місті обрали ми вїйта присягнувшого і двох при нім міщан, також присягнувших, котрі мають перебувати під юрисдикцією пана старости; вїйт має пильно спостерігати, щоб сторожа була поставлена у хвіртках і воротях, аби без відомості уряду замкового нікого до міста не впускав, і у свою чергу назад не випускав. Котрим сторожам міщани і бояри замкові платити мають відповідно до угоди.

Також сторожа польна розставлена повинна бути на звичних місцях, на котру міщани і бояри мають платити за давнім звичаєм сто двадцять коп литовських.

Також острог коло міста щоб був добре зроблений і залатаний.

Також драби, службові люди, котрі житло своє у місті мають і пожитки міські вживають, тих всіх при сторожі залишаємо.

Також ротмістр піших міщан осілих, ані синів їх не має у драби до замку приймати.

Також присуди, штрафи, візове, жодні не має уряд більше брати понад затвердженого його Королівською милістю.

Також куницю мирову, хто з кимось поб'ється на святі та урядові пожаліється, повинен дванадцять грошей дати, а де помирився й до уряду не прийде, не повинен нічого давати.

Також гості посполиті, котрі з товаром приїжджають, а особливо кияни, мають урядові оповісти.

Також свинцю або олова, пороху, селітри і інших речей не мають міщани козакам на Низ вивозити; те уряд замковий доглядати має.

Також при інших звичаях стародавніх міщан і інших загалом залишили.

ЛЮСТРАЦІЯ ЧЕРКАСЬКОГО СТАРОСТВА 1631 – 1633 РОКІВ*

(Уривок)

Черкаське староство. Посесором цього староства за пожиттєвим правом від його Королівської мості є князь його мость Костянтин Вишневецький, черкаський староста.

Замок. Його розташування є на високій горі над Дніпром, бо сам Дніпро тече оподалік як від замку, так і від міста. До замку немає зручного доступу, тільки з боку самого міста і тільки з одного боку. Але з цього боку замкове передмістя є відділене від міста глибоким ровом, а через цей рів є міст до передмістя. Все передмістя з дитинцем є оточене довкола дубовими палями. При вході до передмістя стоїть недобудована і непокрита брама. Праворуч на розі передмістя до міста є висока шестикутна башта, зроблена з подвійного дерева, але немає жодного прикриття, і вона дуже похилилася. Така ж башта у другому розі передмістя. Ліворуч до міста також висока шестикінецьна башта з подвійного дерева, але вже погнила і дуже похилилася. Від брами, котрою ходять до передмістя, є міст аж до самого дитинця, який поставлений у формі трикутника. При вході до нього ліворуч є висока башта, але недобре покрита, задля котрої є з боку Дніпра ганок і хатка дралицями обита; праворуч бійниця, у котрій тримають гармати. Біля цієї вежі, у дитинець йдучи далі, є дві комори, які впираються у замок. Біля цих комор будівля, в котрій є одна біла кімната, сіни та чорна кімната. На другому боці є велика будівля, у котрій на долі є кілька добре укріплених комор. На горі, де після підйому ходять, є ганок перед валом, з цього ганку двері до сіней, а з сіней праворуч хатинка, у якій є дві кімнати. З цих же сіней є бічна кімнатка. В цих хатинках є добрі скляні вікна, столи і лави. З цих сіней ліворуч є велика столова хата, але через недогляд вона опустіла. Біля цієї великої будівлі є одна повітка, біля якої по третій стороні – шопа, де стоїть артилерія аж до самої бійниці. Будівля замку є старою, вона вимагає великого ремонту, як і сам замок

Артилерія. Люстрація 1615 р. про замкову артилерію ніяк не згадує. Люстрація ж 1622 р. описала цю артилерію, тобто 4 бронзових гармати, в т. ч. дві 1570 р., а третя і четверта – 1532 р. з гербами «Орел» і «Погоня»; два залізних серпантини, в котрих один залізний ладунок кладуть до цих штук, колеса погані. Бронзова ступа до товчення пороху одна. 14 гаківниць, 14 органків або гаківничних зривків. Гаківничних труб 3, залізних гарматних ядер 9, гаківнична форма 1, кам'яних ядер 33, селітри, яку прислав князь його мость, 3 бочки. Вся ця артилерія нами знайдена у такому стані, у якому була описана, крім однієї бронзової гармати, котра, за словами пана підстарости, була вкрадена під час останньої табірщини. Ми покладаємо на його мость пана старосту, щоб він ретельно розпитав про цю гармату і знайшов її. Ці три бронзові гармати, котрі знаходяться на замку, мають погані запали. Треба його мості пану старості звернути на це увагу, щоб і ці гармати і інші були добре споряджені. Ревізія 1571 р. виразно описує, що на черкаському замку відлитих з бронзи гармат було 6, серпантинів 4, гаківниць з порохівницями справних 64, а несправних 10. Київ 5, по-

* Переклад зі старопольської о. Ю. Мицика (за: Мицик, 2009, с. 47–49).

роху одинадцять бочок, а дванадцята бочка наповнена до половини. Сірки дві бочки, бочка селітри, ядер гаківничних 8 куп, форм гаківничних 18, а гарматних 3. Ступ для дроблення пороху 2, гарматних ядер три з половиною кіп, кам'яних ядер 26, свинцевих ядер 2, 5 (?) купи і чотири, ручниць 42. Залізних гаків 2, окованих відер до Криниць 2, залізників 2, серпантин, один якір для нахилення гармат, два залізних обруча. Свинцю 8 штук, дротиків 8. Ця артилерія не була дана нинішньому посесорові, коли він входив у посідання староства, згідно з описом по ревізії 1571 р., але вона не може пропасти як майно Речі Посполитої. Тому доручаємо це його мості пану старості, щоб він порозумівся про повернення цієї артилерії нащадками свого попередника з паном коронним інстигатором.

Донесення. Люстрація 1615 р. залишила з прибутків цього староства на утримання артилерії і провізію підстарости щорічно 597 злотих 15 грошей. Якщо з цієї суми вирахувати щорічно на провізію підстарости по 200 злотих, то залишається на дроблення пороху та воєнні потреби 397 злотих 15 грошей. Це за п'ять років складе 1987 злотих 15. За цей час ми не зауважили жодного піклування про артилерію та інші воєнні потреби. Тоді це доповідаємо до відомості скарбу його к. мості, щоб пан коронний інстигатор цю суму стягнув через суд від нащадків славної пам'яті небіжчика пана краківського, колишнього пана черкаського старости.

Місто Черкаси. Це місто розташоване на високій горі над Дніприщем, неподалік від міста тече Дніпро. Це місто не має довкола себе ані паркану, ані частоколу, ані валу, за винятком в'їзду з боку Корсуня; на цьому боці є частокіл і рів біля нього, а посередині в'їзна брама до міста, але вона недобра.

У цьому місті є всього 1150 будинків, тобто самих міщан, які належать до замкової юрисдикції - 120, ремісників - 60, а решта - козацтво. Міщани платять чинш, котрий звуть колодками, по 8 литовських грошів, що складає разом 40 злотих. Крім того, дають по возу сіна або по 4 литовських грошів, що складає разом 70 злотих. До ремонту мостів і замкових парканів вони повинні залучатися, однак через малочисельність підданих здійснити це не можуть.

Уходи або озера під містом, також і єзи на Дніпрі, належать замку, і винайм їх нині через багато перешкод у останні два роки ослабів, бо один тільки уход найняли за 125 злотих. Інших повинностей до замку міщани не чинять.

Повинність ремісників є така: під час тривоги в замку ставати зі зброєю при паркані. Міщани посилалися на своє віковичне право щодо селища Яськове, яке лежить над рікою Тясмином, котре купили від Федори Захаровної, дідачки цього ґрунту, і показали на це купчу: апробація к. його мості у Варшаві від 10 березня 1597 року. Кордони цього селища описані у привілеї його к. мості. А цей ґрунт у них віднято небіжчиком, колишнім паном старостою.

Мито. Це мито беруть від купецьких людей, які проїжджають (через місто), на рік це складе в сумі 100 злотих.

Млини. Млинів при самому місті немає, але аж за півтори милі на річці Тясмин при хуторі Білозор названий, з котрих млинів і з орендою у цьому ж хуторі Білозор і в другому хуторі Липки дають оренди 250 злотих.

Оренда. Дали цю справу, що тут, у Черкасах, немає жодної оренди, а тільки фактор, котрий скуповує горілку і продає її, а прибуток з неї віддає на замок; цієї горілки на рік шинкують кварт 22000, рахуючи від кожної кварти прибутку по 3 гроші, то в сумі це складе 2200 злотих.

Хутори, які належать до міста Черкаси. Дунинів, Нечаїв, Сульського, Леськи, Харковиця, Хацько, Каратуль, Білоозеро, Дубіїв, Наруски, Поляна Більша на Поляні

Меншій. Інші ж хутори лежать за Дніпром: хутори Липовські, Заліскове, Попове, Таранове, Мутишине, Пищикове. Більшу частину цих хуторів тримають козаки, а тяглих людей дуже мало, від яких колодок приходить із сіном 56 злотих.

(Далі йде опис населених пунктів з хуторами, що підпорядковувалися Черкаському староству: містечка Іракліїв, Кропивна, Боровиця, Говтва, Манжелія та Богушова слобідка)

Медова данина. З сіворів (?) (siwiorów), котрі є біля рік Груні, Псла і Ворскли, також інших річок, всього 9, віддавали до черкаського замку сіворної 23 кадї меду, тобто з сіворів при ріці Груні 3 кадї, а з тих, що біля Ворскли і Псла, 20 кадїв. На цей час не дістається до замку, як виявилось при розслідуванні, тільки три з половиною кадї меду. Це пояснювали тим, що після осадження слободи, яку назвали Полтава, їхні борти та сівери були ліквідовані. Тут же при цьому слуги князя його мості черкаського старости Вишневецького пан Ян Борковський і пан Адам Маркевич Ласковський, черкаський підстароста, протестували від імені князя його мості, свого пана, перед нами проти його мості пана Бартоломея Обалковського, адміністратора селітри його к. мості, за те, що він, порушуючи право і на шкоду і з втратою прибутків князя його мості на грунтах Черкаського староства на сіворах, з яких надходила медова данина, також риба, звір та інші пожитки до черкаського замку, заснував чотири слободи. Перша - Полтава над рікою Полтавою неподалік ріки Ворскли. Друга - Зигмунтів на ріці Пслі, на усті річки Устывиці. Третя - над річкою Багачкою, четверта над рікою Пслем Сарське Городище. Тому вони просили, щоб ця протестація і їхнє оповідання було прийняте до люстраторських книг. На що шляхетний Стефан Лонцький від імені його мості пана Обалковського репротестувався, даючи справу, що князь його мость через його пана не зазнає жодної перешкоди чи втрати в прибутках Черкаського староства, як у медовій данині, звірю та рибах. Що стосується Полтави, то пан Обалковський жодного права на неї не має і показав отвористий лист з підписом та печаткою його к. мості, яким йому його к. мость доручає, щоб тільки доглядав за порядним заселенням Полтави. Про що зараз і другий лист з підписом та печаткою його к. мості до черкаських бояр показував, у котрому його к. мость наказує черкаським боярам, щоб вони допомогли йому у заснуванні Полтави. Що стосується Зигмунтова, Сарського Городища та інших, на це його мості пана Обалковського сказано, що ці грунта князь його мость Вишневецький дав згідно з декретом панів комісарів, на це від його к. мості посланих, пану Обалковському, вказуючи, що через це князеві його мості від його мості пана Обалковського жодної шкоди немає. Лонцький просив, щоб цю репротестацію було вписано до люстраторських книг, що ми й дозволили обом сторонам. Якщо поррахувати тоді у прибуток Речі Посполитої ці три з половиною кадї меду кожна по 25 злотих, то це складе 87 злотих 15.

Загальна сума прибутків Черкаського староства складає 4047 злотих.

Якщо з цього вирахувати на підстаросту 250 злотих і на доглядання артилерії та оборону замку 300 злотих, то залишається сума у 3497 злотих, з чого приходить кварта 699 злотих.

Про бояр. Ревізія 1570 р. згадує, що у Черкаському старостві було чимало путніх бояр, котрі тримали певні грунта і з них несли певні повинності та службу військову до замку. Тоді ми докладно питалися про них, однак жодної відомості ми не могли дістати, бо всі, котрі тільки тримають довколишні грунта, захищалися шляхетськими вольностями на свої добра, називаючи їх земськими, як от між грунтами

к. його мості переяславськими, катівськими, черкаськими і корсунськими тримають добра, які нижче описані. Пан Булакер - містечко Бубнів з хуторами, княгиня Домонтова - Домонтів, Піщану і Золотоношу. Пан Драбович осадив містечко Озділів і хутори, пан Чехович, Янковський, Пашкевич, Дахнович, Луцкевич тримають певні добра над рікою Орель, а інші - над Ворсклою. Пан Пахута містечко Мілеїв з хуторами і інших багато є ґрунтів, що їх як на цій, так і на тій стороні Дніпра, тримають його мость князь Вишневецький, що ми й доповідаємо до відомості скарбової. Люстрація 1615 року згадує уходну землю Сівер, Ворсклу з річкою Полузором і Кустовим, що ці добра тримав тоді шляхетний Василь Меленін ленним правом від святої пам'яті короля Августа.

А люстрація 1622 року не могла сказати про якомусь власнику цих добр. Ми тоді ретельно розпитували і дійшли висновку, що частину цих добр дочка того Меленіна продала пану Драбовському, а другу частину пан Адам Маркевич, тодішній черкаський підстароста, тримає. Це як до скарбової відомості, так і до пана люстратора коронного доповідаємо.

ЛЮСТРАЦІЯ СТАРОСТВ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА І ПОВІТУ 1765 РОКУ*

(Уривок)

Староство Черкаське. Відбувалося це у місті Черкаси, другого дня місяця травня, року Божого 1765. Того староства посесором довічним є ясновельможний князь його мосьть Ієронім Сангушко, староста черкаський.

Замок Черкаський. Цей замок стоїть на горі неподалік ріки Дніпро. Його будова така: передусім міст до замку через рів, біля того мосту за ровом брама з дубового дерева, зроблена під циркуль; перші ворота тієї брами замикаються двійними дверми, навколо бійниці; по той бік хатка з вікнами без печі, покрита гонтом. В середині замку, біля брами по лівій стороні земляна будівля, покрита соломною, призначена для козаків і арештантів; поряд з нею возівня під стріхою; поряд з возівнею зерносковище на стовпах з дубового дерева, соломною покрите, хороше. З правого боку біля брами стайня, покрита соломною; збоку, під палями, хатина для челяді з алькежем і кухнею в сінях, вкрита соломною. Посередині двору будівля – це резиденція для його світлості пана губернатора, з соснового дерева збудована так: при вході у будинок ганок, вполовину деревом підбудований, на тому ганку затишне місце з трьома вікнами; в самому будинку з ганку сіні, з сіней по правій стороні кімната і кахляною піччю, вікнами й двома алькежами, по лівій стороні кімната з кахляною піччю, вікнами і гардеробом, між тими кімнатами посередині в сінях комора для запасів; ця будівля покрита старою соломною. За цим будинком башта висока, нова з дерева дубового, гонтом покрита, таким чином збудована: від землі лямас, чи комора, й льодівня в землі, на горі приміщення з вікнами двома, навколо того приміщення ганок; там же коло будинку викопаний погріб, деревом зсередини укріплений. З боків замку біля паль, дві малі башточки: одна з правої, друга з лівої сторони, для стражі козакам поставлені. Той замок навколо палями дубовими, від брами новими, а далі старими обгороджений. З того замку підземний хід до міста зроблений, деревом із середини вибудований, з двома дверима, що йде попід палями.

Місто Черкаси. Те місто лежить над річкою Дніпро; налічує у собі хат 455. З них: хат козацьких є 9, хат від повинності і платні звільнених числом 15, пустих хат 9, решта осілих хат доходні, їх числом 422.

Люди у місті Черкаси осілі, одну тільки оренду платять; а іншої жодної повинності не одбувають і данини жодної іншої не дають.

* Переклад зі старопольської О. Пашковського (за: АЮЗР, 1905, с. 1–3).

ІНВЕНТАРІ СТАРОСТВ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1789 РОКУ*

(Уривок)

Двір на річкою, званою Дніпро, рів навколо окопаний, на пагорбі стоїть, дубовими палями обнесений, а частково новими сосновими. В'їжджаючи на міст дитинця на рову і брамка дерев'яна, гатами оббита; на другому поверсі хатинка без пічки, два вікна має. Коло тієї брамки на лівій стороні кімната для козаків і солдатів надвоє перегороджена, дранкою оббита; на другому поверсі хатинка без пічки, два вікна має, в алькові один, а в кімнаті три має; далі в тій же стороні шпихліри на палях новозбудовані, гатами оббиті; поблизу коло цього флігель, повернутий фронтом на схід, має чотири перегородки, двоє сіней і чотири кімнати з виходами до тильних і фронтових будинків; кожен із чотирьох будинків має по три вікна, а в чотирьох кімнатах по одному вікну; під тим флігелем з півночі льох мурований, шість перегорожок малих, а сьома дуже, фронт на південь з навзуками (?)** чотирма по одному вікну і одним ганком; тут же з галерейка чи горище з заду; над ганком з переду хатинка без пічки, три вікна, з тилу над горищем така ж, два вікна має з стелею тесом і підлогою, гонтами покрита; з боків з заходу і сходу вхід попід ганками на стовпах дерев'яних до сіней нижче описаних ведуть, ведучи попід ганком на стовпах мурованих до сіней, де з правої сторони будинків три і з лівої стільки ж - один обшитий з обох сторін; в перших будинках два вікна, в других - одне, в третіх також два вікна знаходяться біля дверей в останніх до сіней, в обох сінях кухоньки невеличкі і навпроти дверей до житлових будинків по два послідовно, а в тих будинках два, а в алькові одне вікноє. З тих сіней вихід на двір під ганком на стовпах дерев'яних і за кухнями комора до складу страв. Між тими спорудами з мурованого ганку навпроти через сіні зал, один тільки вхід тобто двері і вікон чотири на горищі вказаному ззаду є. На схід тієї будівлі на розі хвіртка, тобто вилазка попід землею деревом новозбудована. Від тієї хвіртки далі флігель другий, передом проти першої виставлений, дранкою оббитий. Входячи з заходу у двері з лівої сторони сіней - жилий будинок з альковом; в алькові одне вікно, а в будинку три є; з правої сторони навпроти пекарня також з альковом і вікон також як і в першій; в середині сіней кухня два вікна має, з обох сторін ззаду алькова дві комори невеликі для страв. Від того флігелю далі до брами стайня і возовня невеликі до шпихліру передом стоїть. Друга також стайня до брамки близько прилегла, передом на північ збудована, ззаду жилого будинку. Каплиця нова з дерева порізаного, дранкою побита; при тій каплиці близько льодник з коморою зверху і ганок прибудований з заду. Криниця посеред дитинця на восьми стовпах, гонтами старими перекрита. Садиба з брамою для коменданта з дерева порізаного в кутку з ганком на стовпах збудований, з правої сторони входячи в сіні, будинок з альковом і гардеробом; в будинку три, в алькові і гардеробі по одному вікну; навпроти пекарня також із трьома вікнами, щілина перекрита дранкою з тесу. Склад з навісами чотирма від поля, по одній стіні з дерева тесаного в стовпи збудований; на розі одного сараю шпихлір до повітки і дверцята невеличкі до того входу зроблені. Гумно парканом хворостяним огорожене, посеред котрого стодоля з дерева в кутку збудована, снопами прикрита.

* Переклад із старопольської В. Ластовського (за: АЮЗР, 1905, с. 248–250).

** В тексті: «...*nawzukami* (?)...».

Бібліографія

ДЖЕРЕЛА:

- Акты ЗР – Т. 2: 1506–1544. – СПб., 1848.
- АЮЗР – Часть V. – Т. I: Акты, относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России (1432–1798 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича. – К., 1869.
- АЮЗР – Часть VII. – Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича. – К., 1886.
- АЮЗР – Часть VII. – Т. II: Акты о заселении Юго-Западной России (1471–1668 гг.) / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова. – К., 1890.
- АЮЗР – Часть VII. – Т. III: Акты о заселении Южной России XVI–XVII вв.; Люстрации украинских староств XVIII ст. / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова и В. И. Щербины. – К., 1905.
- АЮЗР – Часть VIII. – Т. V: Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. / Под ред. М. В. Довнар-Запольского. – К., 1907.
- Білецька О. В., Нерода В. В., Назаров О. В., Палагута І. В. та ін.* Фотоальбом. Зафіксовані пам'ятки та робочі моменти діяльності сектора археології 1986–1991 рр. – НА ІА УК ЧОДА. – № 52.
- Величко С.* Літопис. – К., 1991.
- Гамченко С. С.* Археологічні дослідження року 1928 на Шевченківщині (Рукопис). – НА ІА НАНУ. – Ф. Гамченка. – № 80.
- Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. – К., 1868.
- Григорьев В. П., Сиволап М. П.* Отчёт о раскопках и разведках Черкасской Лесостепной археологической экспедиции в 1988 г. – НА ІА НАНУ. – № 1988/53.
- ДАЧО. – Ф. Р-131. – Оп. 1. – Спр. 20.
- ДАЧО. – Ф. Р-131. – Оп. 1. – Спр. 29.
- ДАЧО. – Ф. Р-131. – Оп. 1. – Спр. 30.
- Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К., 2006.
- Коршенко С. В.* Материалы для составления карты распространения культур полей погребений на территории УССР (Рукопис). – НА ІА НАНУ. – 1939. – Ф. 12. – № 47.
- Куликов А. Е.* Краткий обзор литературы о памятниках археологии г. Черкассы (научная справка). – НА ІА ЧОДА. – б/н.
- Куштан Д. П.* Звіт про археологічні розвідки у Черкаській області за 1999 рік – НА ІА НАНУ. – № 1999/11.
- Куштан Д. П.* Звіт про розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр та розвідки на території Черкаської області за 2000 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2000/20.
- Куштан Д. П.* Звіт про археологічні розвідки за 2001 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2001/19.
- Куштан Д. П.* Звіт про рятівні археологічні розкопки у Черкасах за 2002 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2002/73.
- Куштан Д. П.* Звіт про науково-дослідні археологічні розкопки у центрі м. Чигирин, рятівні розкопки у м. Черкаси та розвідки на території Черкаської області за 2005 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2005/51.
- Куштан Д. П.* Звіт про науково-дослідні археологічні розкопки на багатоповислому поселенні-замчищі Б. Хмельницького у с. Суботів Чигиринського району, рятівні розкопки у м. Черкаси та Чигирин та розвідки на території Черкаської області за 2008 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2008/107.
- Куштан Д. П.* Звіт про археологічні розкопки та розвідки на території Черкаської області за 2009 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2009/68.
- Куштан Д. П.* Звіт про археологічні розвідки на території Черкаської області за 2010 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2010/42.
- Куштан Д. П., Назаров О. В., Дяченко О. В.* Звіт про науково-дослідні археологічні розкопки у центрі м. Чигирин, рятівні розкопки у м. Черкаси та розвідки на території Черкаської області за 2006 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2006/130.
- Куштан Д. П., Назаров О. В., Овчинников Е. В.* Звіт про археологічні розкопки у зоні реконструкції автодороги Київ–Одеса (поселення в с. Шарин Уманського району Черкаської області та біля м. Умань), рятівні розкопки у м. Черкаси та розвідки на території Черкаської області за 2004 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2004/84.
- Куштан Д. П., Овчинников Е. В.* Звіт про археологічні розкопки та розвідки у Черкаській області за 2003 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2003/142.

- Куштан Д. П., Пашковський О. А.* Звіт про археологічні розкопки та розвідки на території Черкаської області за 2007 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2007/166.
- Літопис Самовидця. – К., 1971.
- Новая грамота князя Федора Кориатовича 1392 г. // Беларуская даўніна / Ред. Ю. Микульскій. – Вып. 1. – Минск, 2014. – С. 147–150.
- Ольшевская летопись // ПСРЛ. – Т. 35. – М., 1980.
- Петрашенко В. А.* Отчёт о разведочных работах в городе Черкассы и его окрестностях в 1982 г. – НА ІА НАНУ. – № 1982/36.
- Пономаренко М. Ф.* Попередній звіт про роботу експедиції «Черкаси» – НА ІА НАНУ. – № 1981/98.
- Пономаренко М. Ф.* Експедиція «Черкаси-1981». Звіт. – НА ІА НАНУ. – № 1981/151
- Пономаренко М.* Скільки років Черкасам? (Рукопис) // Пономаренко М. Ф. Експедиція «Черкаси-1981». Звіт. – НА ІА НАНУ. – № 1981/151.
- Реестры экспонатов археологического відділу Черкаського окружного ім. Т. Г. Шевченка музею, описи кладів та опис архітектурно-монументальних пам'яток. 5.V.1925 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – № 46/23.
- Рець С. К.* Короткий звіт про археологічну розвідку 1973 р. в районі Черкас. – НА ІА НАНУ. – № 1973/40.
- Рець С. К.* Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1986 р. – НА ІА НАНУ. – № 1986/133.
- Рець С. К.* Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1996 р. – НА ІА НАНУ. – № 1996/71.
- Рець С. К.* Звіт про археологічні розвідки в Черкасах 1997 р. – НА ІА НАНУ. – № 1997/116.
- Рець С. К.* Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1998 р. – НА ІА НАНУ. – № 1998/104.
- Сборник ИРИО. – Т. 41. – СПб., 1884.
- Сиволап М. П.* Короткий попередній звіт про розкопки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1995–1996 роках. – НА АІ УК ЧОДА. – № 1995–96/96.
- Сиволап М. П., Григор'єв В. П., Деткін А. В.* Звіт про розкопки та розвідки Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1993 році. – НА ІА НАНУ. – № 1993/30.
- Сиволап М. П., Сиволап Л. Г.* Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1990 році (у 3-х т.). – НА ІА НАНУ. – № 1990/142.
- Сиволап М. П., Сиволап Л. Г.* Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1991 році. – НА ІА НАНУ. – № 1991/75.
- Сиволап М. П., Сиволап Л. Г.* Звіт про розкопки Придніпровського загону Черкаської лісостепової археологічної експедиції у році у центрі м. Черкаси. – НА АІ УК ЧОДА. – № 1991/94.
- Супрасльська летопись // ПСРЛ. – Т. 35. – М., 1980.
- Телегин Д. Я., Титова Е. Н.* Отчёт о работе археологической экспедиции «Славутич» в зоне Кременчугского водохранилища в 1981 году (Черкасская и Полтавская области). – НА ІА НАНУ. – № 1981/24.
- Телегин Д. Я., Юра Р. А., Кучера М. П., Максимов Е. В., Митрофанова В. И.* Отчёт о разведке памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 году (Полтавская и Черкасская области). – НА ІА НАНУ. – № 1958/1е.
- Черкаський окружний ім. Т. Г. Шевченка музей. Листування в справі відкритих листів. 1930 рік. – НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – № 327/7.
- Gorczak B.* Katalog rękopisów Archiwum X. X. Sanguszków w Sławucie. – Sławuta, 1902.
- Herby Rycerstwa Polskiego, przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. / Wyd. K. J. Turowskiego. – Kraków, 1858.
- Skarbiec dyplomatów papieżskich, cesarskich, królewskich, książęcych. – Т. 1. – Wilno, 1860.
- Starodawne prawa polskiego pomniki. – Т. II. – Kraków, 1870.
- Źródła Dziejowe. – Т. V. – Warszawa, 1877.
- Źródła Dziejowe. – Т. XX. – Warszawa, 1894.
- Źródła Dziejowe. – Т. XXII. – Warszawa, 1897.

ЛІТЕРАТУРА:

Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. / Сост. В. Гарданова. – Нальчик, 1974.

Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в середине XVII века / Пер. с арабск. Г. Муркоса. – Вып. IV. – Москва, 1898.

Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків, 2008.

Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. – Вып. 1. – К., 1878.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895.

Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список / Під ред. Д. Я. Телегіна. – К.: Наук. думка, 1966.

Археология Беларуси: у 4-х тамах. – Т. 4: Помнікі XIV–XVIII ст. / Пад рэд. В. М. Ляўко і інш. – Мінск: Бел. навука, 2001.

Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV веке / Пер. Е. Скржинской. – Л.: Наука, 1971.

Белецкая О. Подолье и татары во второй половине XIV – первой половине XV в.: эволюция даннических отношений // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 4. – Мінск, 2008. – С. 96–108.

Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. (по материалам археологических исследований). – К.: Наук. думка, 1982.

Библиотека иностранных писателей о России. – Т. 1. – СПб., 1836.

Білецька О. Поділльє на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: Астропринт, 2004.

Блажевич Н. В., Бурдо Н. Б., Вітрик І. С., Денисова А. О., Карашевич І. В., Карнаух Є. Г., Корпусова В. М., Павленко Л. В., Сон Н. О. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. – К.: Академперіодика, 2007.

Бобровська О. В., Сиволап М. П. Походження черняхівської культури з підвісками «кошиками» на Середньому Дніпрі // Старожитності I-го тисячоліття нашої ери на території України. – К.: ІА НАНУ, 2003. – С. 33–43.

Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині

// Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.): Матер. міжнар. наук. конференц., присвяч. 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 4–18.

Боплан де Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Пер. з франц. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К.: Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990.

Бочков Д. Черкаський округовий ім. Т. Гр. Шевченка музей // Український музей. – Зб. 1. – (Репринтне перевидання 1927 р.). – К.: Фенікс, 2007. – С. 249.

Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.

Брайчевський М. Ю., Кравченко Н. М. Дослідження ранньослов'янської культури на Україні // УІЖ. – 1961. – № 3 (травень–червень). – С. 156–157.

Бубенок О. Коли і хто заснував місто Черкаси? // Княжа доба: історія і культура. – Вып. 8. – Львів, 2014. – С. 299–317.

Василицький скарб // Коротке звітження ВУАК за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 103–104.

Вербич С. Гідронімія басейну Верхнього Дністра. Етимологічний словник-довідник. – К.: Пульсари, 2007.

Вербич С. Гідронімія басейну Середнього Дністра. Етимологічний словник. – Луцьк: Терен, 2009.

Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. – К.: НДІТІАМ, 2001.

Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // АЮЗР. – Ч. VII. – Т. II. – К., 1890.

Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква: Вид-ць О. Пшонківський, 2006.

Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – М.: Наука, 1973.

Володарець-Урбанович Я. В. Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках // Актуальні проблеми археології: Тези Міжнар. наук. конференц. на пошану І. С. Винокура. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 71–72.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах (1620–1654 годы). – Т. I: 1620–1647 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.

- Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах (1620 – 1654 годы). – Т. II: 1648 – 1651 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.
- Гавритухин И. О., Обломский А. М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. – Вып. 3. – М., 1996.
- Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / Пер. з польськ. Ю. Мицика. – К.: ВД «КМА», 2007.
- Герберштейн С.* Записки о Московии. – М., 1988.
- Геродот.* Історії в дев'яти книгах / Пер. з давньогрецьк. А. О. Білецького. – К., 1993.
- Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках / Під ред. О. С. Стрижака. – К.: Наук. думка, 1981.
- Гушок О. В.* Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.). – К: Пульсари., 2009.
- Горелик М.* Черкесы-черкасы (археологические свидетельства) // XXII-е «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. – Ессентуки–Кисловодск, 2002 [Режим доступа]: // <http://adygi.ru/739-gorelik-mv-cherkesy-cherkasy-arheologicheskie.html>.
- Горелик М.* Адыги в Южном Поднепровье (2-я половина XIII в. – 1-я половина XIV в.) // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. – Вып. 3. – Армавир, 2004. – С. 293–300.
- Горелик М.* Погребение черкесского воина второй половины XIII – первой половины XIV вв. в Поросье // Історія давньої зброї. Дослідження 2014. – К., 2014. – С. 73–88.
- Горленко В.* Про походження назви «черкаси» щодо українців XVI–XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матер. міжнар. наук. конференц., присвяч. 500-річчю українського козацтва. – Вип. II. – К., 1993. – С. 27–34.
- Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия / Гл. ред. В. П. Саламаха. – Минск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009.
- Гречило А.* Герби міст і містечок Правобережної України 1791–1792 років // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXXXIII: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 182–192.
- Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991.
- Губайдуллин А. М.* Фортификационный словарь. – Казань: Ин-т истории АН РТ, 2003.
- Гузичанський П. П.* Черкаси – місто козацьке // Краєзнавець Черкащини. – Вип. 2. – Черкаси, 1991. – С. 21–24.
- Гедзь Т.* До питання про існування та локалізацію «степового» Звенигорода [Режим доступу]: // <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Zvenygorod.html>.
- Гедзь Т.* Перший топографічний опис прикордонних земель Правобережжя [Режим доступу]: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Paprocki.html>.
- Данилевич В.* Археологічна минушина Київщини. – Збірник історико-філологічного відділу УкрАН. – № 31. – К., 1925.
- Дараган М., Кацуба М., Разумов С.* Геоинформационный анализ чернолесской фортификации (10–9 вв. до н. э., Правобережье Среднего Днепра): поиск объяснительной модели // RA. Serie nouă. – 2010. – Vol. V, nr. 2. – С. 91–128.
- Де ля Фліз Д. П.* Альбоми. – Т. 1. – К., 1996.
- Деткін А. В.* Поселення епохи пізнього мезоліту в Черкаському Подніпров'ї // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: Сіяч, 1995. – С. 24–26.
- Деткін А. В.* Про мезоліт та неоліт Середньої Наддніпрянщини // АДУ 1993 р. – К., 1997. – С. 44–47.
- Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик. – Т. 1 (1648–1649 рр.). – К., 2012.
- Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. И. Ханенко. – Вып. I: Каменный и бронзовый века. – К., 1899.
- Древности Приднепровья. Собрание Б. И. и В. И. Ханенко. – Вып. IV: Эпоха Великого переселения народов. – К., 1901.
- Древности Русские. Кресты и образки. Собрание Б. И. и В. И. Ханенко. – К., 1899.
- Ельников М.* Образ дракона-змия на сергах золотоордынского периода: культурно-хронологический аспект // STRATUM plus. – 2005–2009. – № 6: Причерноморские этюды. – С. 410–420.
- Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. – К.: Наук. думка, 1985.
- Етимологічний словник української мови (у 7 т.) / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін. – Т. 5: Р–Т. – К.: Наук. думка, 2006.

- Железняк І.* Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпряньського Правобережжя. – К.: Наук. думка, 1987.
- Жук А. Б.* Стрелковое оружие. – М.: Воениздат, 1992.
- Залізник Л. Л.* Мезоліт Лісостепу Центральної України // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 3–16.
- Залізник Л. Л., Деткін А. В., Сиволап М. П.* Мезолітична стоянка Дніпровець біля Черкас // Кам'яна доба України. – К., 2004. – № 5. – С. 204–216.
- Заруба В. М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007.
- Захарченко Р. С.* Один маловідомий причинок до початкової історії Черкас (повідомлення Яна Длугоша про перебування / візит Ягайла 1411 року у Черкасах) // Черкащина у контексті історії України: Матер. Шостої наук.-краєзн. конференц. з проблем історії м. Черкаси, присвяч. 20-річчю незалежності України. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 60–63.
- Знойко А.* Тайны древней Руси // Вокруг света. – 1962. – № 8. – С. 45–46.
- Зразюк З. А., Строкова Л. В., Хромов К. К.* Монетно-вещевой клад третей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Восточная нумизматика в Украине. – Ч. II: Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – К.: Купола, 2007. – С. 118–127.
- Івакін Г.* Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. (історико-топографічні нариси) – К., 1996.
- Івангородський К.* «...А obrony z nich zadney niemasz» (Жовніри як чинник українсько-польських етносоціальних конфліктів першої половини XVII ст.) // VI-і Богданівські читання: Матер. Всеукр. наук. конференц. з нагоди 415-річчя від дня народж. гетьмана Богдана Хмельницького. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 19–22.
- Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах / Гол. ред. П. Т. Тронько. – Том 24: Черкаська область. – К.: ІІ АН УРСР, 1972.
- Історія України в особах: Литовсько-польська доба / О. Русіна (упоряд.). – К.: Україна, 1997.
- Ильинская В. А.* Раннескифские курганы в бассейне р. Тясмин (VII–VI вв. до н. э.). – К.: Наук. думка, 1975.
- История русов или Малой России. – М., 1846.
- Капустін К. М.* Київська земля в середині XIII–XV ст. // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 47–54.
- Капустін К. М.* Укріплені поселення середини XIII–XV ст. на правобережжі Київської землі // Археологія і давня історія України. – 2013. – Вип. 11. – С. 71–81.
- Каталог выставки XI-го Археологического Съезда в Киеве (В здании Университета Св. Владимира). – К., 1899.
- Кілессо С. К.* Черкаси: історико-архітектурний нарис. – Міста УРСР. – К.: Будівельник, 1966.
- Кирничников А. Н., Хлопин И. Н.* О некоторых памятниках русской средневековой артиллерии // СА. – 1961. – № 3. – С. 233–240.
- Клейн Л. С.* Археологические источники – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978.
- Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2007.
- Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). – К.: Наук. думка, 1989.
- Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX–XIII вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1954.
- Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.
- Корзухина Г. Ф., Пескова А. А.* Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. – СПб., 2003.
- Котиченко А. А.* Черкаські старости першої половини XVII ст. // Черкащина у контексті історії України: Матер. Шостої наук.-краєзн. конференц. з проблем історії м. Черкаси, присвяч. 20-річчю незалежності України. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 84–87.
- Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка, 1971.
- Кропоткин В. В.* Клады римских монет на территории СССР – САИ. – Г4-4. – М.: Изд-во АН СССР, 1961.
- Круц В. А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К.: Наук. думка, 1977.
- Куза А. В.* Малые города Древней Руси. – М.: Наука, 1989.
- Кулиш П. А.* История воссоединения Руси (в 3-х т.). – Т. 1. – СПб., 1874.
- Кулиш П.* Записки о Южной Руси. – (Ре-принт издания 1856 г.) – К.: Дніпро, 1994.
- Кургина Т. С., Шевченко П. А.* Подъёмный материал X–XIII вв. с поселения Железки-2 //

Наук. матер. V-ї Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. – К.: ВПЦ «Київський університет», 1997. – С. 233–236.

Кучера М. П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бuzі // Археологія. – 1965. – Т. XIX. – С. 214–220.

Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 174–181.

Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К.: ІА НАНУ, 1999.

Куштан Д. П. Пізньосередньовічні матеріали з охоронних розкопок у Черкасах // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наук. статей. – Вип. 8. – К.: Часи козацькі, 1999. – С. 58–60.

Куштан Д. П. Нові археологічні матеріали до вивчення історії пізньосередньовічних Черкас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 9. – К.: Часи козацькі, 2000. – С. 17–21.

Куштан Д. П. Археологічні дослідження 1999 р. у Черкасах // АБУ 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 22–25.

Куштан Д. П. Розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр у 2000 р. // АБУ 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 32–34.

Куштан Д. П. Погребение предскифского времени Черкасы-Центр 2 // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В. А. Городцова в ГИМе: Тез. коференц. – М., 2003. – Ч. II. – С. 4–6.

Куштан Д. П. Нові археологічні матеріали доби середньовіччя з Черкас // АБУ 2002–2003 рр. – Вип. 6. – К., 2004а. – С. 33–35.

Куштан Д. П. Нові дослідження посади Черкаського замку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 13. – К.: Часи козацькі, 2004б. – С. 19–22.

Куштан Д. П. Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.): Матер. міжнар. наук. конференц., присвяч. 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006а. – С. 75–81.

Куштан Д. Сюжетні кахлі козацької доби з Черкас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 15. – К.: Часи козацькі, 2006б. – С. 68–71.

Куштан Д. Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины) // Ніжинська старовина. – 2010. – Вип. 10(13). – С. 42–51.

Куштан Д. П. Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи. – Археологічний альманах. – № 29. – Донецьк: Донбас, 2013а.

Куштан Д. Ранние металлические серпы и кельты эпохи бронзы на территории Среднего Поднепровья // RA. Serie nouă. – Vol. IX, nr. 1. – Omagiu domnului Valentin Dergaciov cu ocazia împlinirii a 70 de ani. – Chişinău, 2013б. – Р. 131–143.

Куштан Д. Історія археологічних досліджень пам'яток козацької доби у Черкасах // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 24. – К.: Часи козацькі, 2015. – С. 7–15.

Куштан Д. П., Петраускас О. В. Могильник черняхівської культури Черкаси-Центр (за матеріалами розкопок 2000–2003 рр.) // ОГУМ. Черняхівська культура: матеріали досліджень. – № 1. – К.–Луцьк: ІА НАНУ; ІО НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 178–230.

Лазоренко А. В. Пивихинська культура Середнього Подніпров'я // Археологія. – 2000. – № 3. – С. 3–10.

Лазоренко А. В., Рець С. К. Поселення пивихинської культури на горі Василиця // Археологія. – 2001. – № 3. – С. 69–74.

Лакиер А. Русская геральдика. – Кн. I. – СПб., 1855.

Ластовський В. В. Із історії археологічних досліджень Черкащини в XIX – на початку XX століть // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: Сіяч, 1995. – С. 5–12.

Ластовський В. Облога Черкаського замку 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI ст.) // Наукові записки. – Т. 3. – К., 1999. – С. 76–96.

Ластовський В. До питання про поховання Остафія Дашковича в Успенському соборі Києво-Печерської лаври // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках. – К.: Київ, 2002. – С. 121–124.

Ластовський В. В. Документ 1926 р. про охорону місця знаходження Черкаського замку // Праці Центру пам'ятокознавства. – 2009. – Вип. 15. – С. 139–144.

Ластовський В. Легенда про походження міста Черкаси та її реальність // Часопис української історії. – 2015а. – Вип. 32. – С. 7–11.

Ластовський В. Українські «Черкаси»: поява на історичній арені в контексті цивіліза-

ційних процесів та історіографічного міфу // Українознавчий альманах. – 2015б. – Вип. 18. – С. 179–181.

Ластовський В. Вірогідний портрет Остафія Дашковича з XVI ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 24. – К.: Часи козацькі, 2015в. – С. 187–191.

Литвин М. Про звичаї татар, литовців та московитів [Режим доступу]: // <http://litopys.org.ua/mltyvyn/mlty.htm>.

Лунін С. Черкаси // Енциклопедія історії України. – Т. 10. – К., 2013. – С. 495.

Мадуров Д. Ф. Предметы Василицкого клада. Интерпретация // Музейные чтения. Материалы научной конференции «Ювелирное искусство – взгляд сквозь столетия». – К., 2013. – С. 183–193.

Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К.: Наук. думка, 1972.

Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К.: Наук. думка, 1982.

Максимов Е. В., Максимов С. Е. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 114–119.

Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001.

Мариновський Ю. Ю. Ще раз про назву міста Черкаси // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 62–65.

Мариновський Ю. Черкаська минувшина-2001. Документи і матеріали з історії Черкащини: Альманах. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001а.

Мариновський Ю. Касозький епос і гіпотеза про початок міста Черкаси в X–XI ст.: спроба вирішення історико-краєзнавчої проблеми // Мариновський Ю. Черкаська минувшина-2001. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001б. – С. 167–177.

Мариновський Ю. «Кавказ» і «Казбет»: походження міських топонімів (за матеріалами фондів Державного архіву Черкаської області) // Мариновський Ю. Черкаська минувшина-2001. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001в. – С. 178–186.

Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие. – СПб.: ООО «Изд-во «Полигон», 2005.

Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению карты) // Черняховская культура. – МИА СССР. – № 82. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 9–83.

Махно Е. В., Самойловский И. М. Зарубинецкие памятники в Лесостепном Приднепровье (материалы к археологической карте) // Памятники зарубинецкой культуры. – МИА СССР. – № 70. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 11–21.

Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. – САИ. – Е 1-36. – М.: Наука, 1966.

Мельниченко В. М. Моя Черкащина (Історія краю від найдавніших часів до XVI ст.): Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – Черкаси: Вертикаль, 2005.

Мемуари до історії Південної Русі / Ред. В. Антонович, пер. з рос. Т. С. Завгородньої. – Вип. I (XVI ст.). – Дніпропетровськ: Січ, 2005.

Мемуари до історії Південної Русі / Ред. В. Антонович, пер. з рос. І. С. Голуб. – Вип. II (перша пол. XVII ст.). – Дніпропетровськ: Січ, 2006.

Михайловський В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-і – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // УІЖ. – 2009. – Вип. 5 (№ 488). – С. 34–47.

Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К.: Темпора, 2012.

Михайловський В. Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 12–13. – К.: ІУ НАНУ, 2013. – С. 210–223.

Михайлюк Ю. М. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. – Черкаси: Вертикаль, 2011.

Мицик Ю. Канівське та Черкаське Староства в описі малознаної люстрації 1631–1633 років // Культура. – 2009. – № 3–4. – С. 43–53.

Мьшковский Е. В. Стволы русского ручного огнестрельного оружия XV–XVI вв. // СА. 1961. – № 1. – С. 225–235.

Мьшковский Е. В. Замки русского огнестрельного оружия XVI–XVII вв. // СА. – 1965. – № 4. – С. 186–198.

Мозолевський Б. М. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 122–138.

Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. – К.: Наук. думка, 2009.

Моця О. П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи // УІЖ. – 2012. – № 2. – С. 4–10.

Набиев Р. Ф. Государство Джучидов в XIV веке: проблемы политического и экономи-

ческого розвитку. Дис. ... докт. ист. наук. – Казань, 2014.

Насевіч В. Даўмонт // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. – Т. 1. – Мінск, 2007. – С. 582.

Наумов Е. П. К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних» // Летописи и хроники. 1973. – М., 1974. – С. 150–163.

Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини / Упор.: А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. – Ч. 1. – К.: Молодь, 1993.

Непийвода Ф. А. Опис Черкаського замку 1552 року // Краєзнавець Черкащини. – Вип. 2. – Черкаси, 1991. – С. 24–31.

Непийвода Ф. А. Опис Черкаського замку 1552 року (Закінчення) // Краєзнавець Черкащини. – Вип. 3. – Черкаси, 1992. – С. 23–32.

Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. – К.: Наук. думка, 1979.

Нераденко Т. Підсумки дослідження Молюхова Бугра у 1992–2005 рр. // Чигиринщина: історія і сьогодення: Матер. наук.-практ. конференц. – Черкаси: Вертикаль, 2006. – С. 29–36.

Нераденко Т. М. Археологія Черкащини: Посібник-довідник. – Черкаси: Вид-ць Ю. А. Чабаненко, 2011.

Нераденко Т. Археологічне минуле Черкащини: Посібник-довідник. – К., 2014.

Нераденко Т. М., Подзьолькіна Н. О., Бондаренко Р. А. Кам'яний вік Черкащини // Юний краєзнавець Черкащини: Археологія Черкащини. – Ч. 15. – Черкаси, 2014. – С. 13–25.

Нераденко Т. М., Слюсар А. К. Доба ранніх слов'ян на Черкащині // Юний краєзнавець Черкащини: Археологія Черкащини. – Ч. 15. – Черкаси, 2014. – С. 82–89.

Нерода В., Нестеренко В. Ще раз до питання про замок Д. Вишневецького у Черкасах // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 17. – К.: Часи козацькі, 2008. – С. 9–15.

Оконченко О. М. Планувальна структура ранніх бастионних фортифікацій замків Західної України // Вісник Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». – 2011. – № 716. – С. 198–209.

Оногда О. В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV – початку XVI ст. // Археологія. – 2008а. – № 4. – С. 55–63.

Оногда О. В. Керамічні комплекси XIV–XVI століть з розкопок на території Старого Арсеналу // Лаврський альманах. – Вип. 21 (Спец-

виш. 8): Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження. – К., 2008б. – С. 24–31.

Пам'ятки Черкас: краєзнавчий довідник / П. П. Соса (відп.), Г. І. Березняк, В. М. Мельниченко. – Черкаси: Сіяч, 1998.

Петренко В. Г. Правобережжя Среднего Поднепровья в V–III вв. до н. э. – САИ. – Вип. Д 1-4. – М.: Наука, 1967.

Петренко В. Г. Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. – САИ. – Д 4-5. – М.: Наука, 1978.

Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Вип. I. – Харків, 1930.

Позднякоў В. Даўмонт // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. – Т. 1. – Мінск, 2007а. – С. 582–583.

Позднякоў В. Доманты, Доманты-Машенскія // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. – Т. 1. – Мінск, 2007б. – С. 593.

Позднякоў В. Сясіцкія (Даўманты-Сясіцкія) // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. – Т. 2. – Мінск, 2007. – С. 653.

Пономаренко М. Ф. Зусиллями археологів // Черкаська правда. – 17 липня 1986 р.

Пономаренко М. Ф. Про назву міста Черкаси // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 53–57.

Пономаренко М. Ф. Черкаси: таємниця топоніма // УІЖ. – 1991. – № 4. – С. 67–76.

Потин В. М. Топография находок западноевропейских монет X–XIII вв. на территории древней Руси // ТГЭ. – Т. IX. – Вип. 3: Нумизматика. – Л.: Сов. художник, 1967. – С. 106–188.

Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.

Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтыным. – Т. 1. – СПб., 1788.

Приходнюк О. Свідки далеких віків. З археологічного літопису Черкас. – Черкаська правда. – 16 листопада 1971 р.

Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. – К.: Наук. думка, 1980.

Приходнюк О. М. Пеньковская культура (культурно-археологический аспект исследования). – Воронеж: Воронежский ун-т, 1998.

Приходнюк О. М., Пономаренко Л. М., Рець С. К. Археологічні пам'ятки в Черкасах // Археологія. – 1974. – Вип. 14. – С. 91–93.

Разумов С. Н. Использование кремня в ритуальной практике (по материалам бронзового и раннего железного веков Северного Причерноморья) // Археоминералогия и ранняя исто-

- рия минералогии: Матер. Междунар. семинара. – Сыктывкар, 2005. – С. 54–56.
- Раппопорт П. А.* Древние русские крепости. – М.: Наука, 1965.
- Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – МИА СССР. – № 140. – Л.: Наука, 1967.
- Рассоха И. Н.* Украинская прародина индоевропейцев. – Харьков: ХНАМГ, 2007.
- Рець С. К.* Пам'ятки Черкаського Подніпров'я // Пам'ятки України. – 1973. – № 1(15). – С. 42–43.
- Рець С.* Прамісто у гирлі Росі // Черкаська правда. – 9 вересня 1981 р.
- Рець С.* Дніпрова гора // Черкаси. – 5 серпня 1994 р.
- Рець С.* Прамісто на Дніпрі, старше за Давній Вавилон // Культура і життя. – 17 вересня 1997 р. – № 36.
- Рець С. К.* Земляні укріплення доби енеоліту на береговому рубежі природної фортеці-схованки в Черкасах // АБУ 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 136–139.
- Рець С.* До проблем вивчення, охорони та відтворення історичного середовища прабатьківщини держави // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 2(135). – С. 18–21.
- Рець С. К.* До питання про розміщення та походження давньоруського міста Родня // Праці Центру пам'яткознавства. – 2009. – Вип. 15. – С. 304–323.
- Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще. – М., 1847.
- Родинкова В. Е.* Система женского раннесредневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ) // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. – Раннеславянский мир. – Вып. 9. – М.: ИА РАН, 2007. – С. 358–388.
- Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточно-славянская ономастика. – М., 1972. – С. 9–89.
- Рудинский М. Я.* К вопросу о древнепалеолитических орудиях из кварцита // КСИИМК. – 1959. – Вып. 73. – С. 126–132.
- Рудич Т. О.* Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: Сіач, 1995. – С. 87–91.
- Русіна О.* До джерел історіографічного міфа (переглядаючи проблему Гедимінового походу на Київ) // Середньовічна Україна. – 1997. – Вип. 2. – С. 32–47.
- Рыбаков Б. А.* Древние русы // СА. – 1953. – XVII. – С. 23–104.
- Сас П. М.* Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К.: Наук. думка, 1989.
- Свешніков І. К.* Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992.
- Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. М. Г. Крикун та ін. – К.: Наук. думка, 1993.
- Сердюк А.* Скільки в країні Черкас? // Черкаська правда. – 21 листопада 1976 р.
- Сердюк А.* Скільки в країні Черкас? // Черкаська правда. – 10 червня 1979 р.
- Сердюк А.* Скільки років Черкасам? // Черкаська правда. – 27 січня 1980 р.
- Сердюк А.* 120 тезків // Черкаська правда. – 22 листопада 1981 р.
- Сердюк А.* На карті країни // Черкаська правда. – 20 вересня 1986 р.
- Сиволап Л. Г., Сиволап М. П.* Курган епохи бронзи біля с. Червона Слобода // Красзнавець Черкащини: Матер. обл. краєзн. наук.-практ. конференц. – Черкаси, 1991. – Вип. 2. – С. 66–68.
- Сиволап Л. Г., Сиволап М. П.* Деякі археологічні пам'ятки м. Черкас та його околиць // Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму: Тези допов. регіонал. наук.-практ. конференц. – К.–Черкаси, 1994. – С. 70–73.
- Сиволап Л. Г., Сиволап М. П.* Черняхівський могильник Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: Сіач, 1995. – С. 79–86.
- Сиволап М. П.* Розкопки могильника Черкаси-Центр в 1994 році // АДУ 1994–1996 рр. – К., 2000. – С. 141–142.
- Сиволап М. П.* Дослідження поселення ямної культури Десятини в Середній Наддніпрянщині у 1995–2002 роках // АБУ 2001–2002 рр. – Київ: Шлях, 2003. – С. 254–257.
- Сиволап М.* Давні шляхи Черкащини // Залізничкові читання. – 2013. – Вип. V. – С. 102–104.
- Сиволап М. П., Сиволап Л. Г.* Розкопки курганів поблизу Черкас // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк: Надстир'я, 1993а. – С. 115.
- Сиволап М. П., Сиволап Л. Г.* Розкопки могильника черняхівської культури у Черкасах // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк: Надстир'я, 1993б. – С. 116.
- Сиволап М. П., Сиволап Л. Г., Ластовський В. В.* Розкопки Придніпровського заgonу

Черкаської Лісостепової археологічної експедиції // АДУ у 1990 р. – Препр. (II) – К., 1991. – С. 14–15.

Симонович Э. А. Работы на черняховских памятниках в Приднепровье // КСИА АН СССР. – 1963. – Вып. 94. – С. 80–87.

Симонович Е. О. Порівняльне вивчення пам'яток черняхівської культури в районі м. Черкас // Археологія. – 1969. – Т. XXII. – С. 137–148.

Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. – Кам'янець-Подільський, 2009.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. (у 2-х т.) / Ред.: Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький – Т. 1: А–М. – К.: Наук. думка, 1977.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. (у 2-х т.) / Ред.: Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький – Т. 2: Н–Ф. – К.: Наук. думка, 1978.

Слюсар А. К., Нераденко Т. М. Археологічні пам'ятки правобережних районів Черкащини // Юний краєзнавець Черкащини: Дослідж. переможців П'ятого обл. конкурсу юних краєзнавців Черкащини. – Ч. 12. – Черкаси, 2014. – С. 47–53.

Сокульский А. Л. Деятельность Дмитрия Вишневецкого на московской службе: опровержение исторической парадигмы // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2014. – № 03(62) – Ч. 1. – С. 113–122.

Соса П. П., Кривенко С. І., Страшевич В. Б. Улиці Черкас. Історичний нарис. – Черкаси, 1997.

Степанов М. Поблизу Черкас знайдено старовинний човен // Прес-Центр. – 24 серпня 2011 р. – № 34.

Строкова Л. Золотоординський скарб з Василиць // Пам'ятки України: історія та культура. – 2006. – Спецвипуск. – С. 34–43.

Супруненко О. Б. Нові матеріали золотоординського часу з пониззя Псла // Праці Центру пам'яткознавства. – 2013. – Вип. 24. – С. 153–167.

Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – К.–Полтава: Археологія, 2004.

Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен. – Кн. 1. – Ч. 2. – М., 1769.

Телегин Д. Я. Обследование зоны Кременчугского водохранилища // АО 1981 года. – М.: Наука, 1983. – С. 325–326.

Тереножкин А. И. Среднее Поднепровье в начале железного века // СА. – 1957. – № 2. – С. 47–63.

Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К.: Изд-во АН УССР, 1961.

Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – Т. 40. – М., 1952. – С. 214–259.

Тищенко К. Литва на Сіверщині: топонімічні свідчення // Пам'ятки України. – 2001. – № 1–2. – С. 104–117.

Тищенко К. Литовські назви на карті Глухівщини // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини. – Глухів, 2002. – С. 30–36.

Тищенко О. Р. Середньовічні скарби з Черкащини // Археологія. – 1975. – Вип. 17. – С. 93–106.

Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – М.–К., 2005.

Указатель выставки при Третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. – К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1874.

Україна: литовська доба 1320–1569 / О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович та ін. – К.: Балтія-Друк., 2008.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (2-е изд., в 4-х т.). / Пер. с нем. О. Н. Трубачёва. – Т. IV. – М.: Прогресс, 1987.

Федоров-Давыдов Г. А. Клады джучидских монет. Основные периоды денежного обращения в Золотой Орде // Нумизматика и эпиграфика. – 1960. – Т. 1. – С. 94–192.

Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: Изд-во МГУ, 1966.

Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. – МИА СССР. – № 165. – М.: Наука, 1969.

Фундуклей И. И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. – К., 1848.

Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. I. – СПб., 1852.

Хождение за три моря Афанасия Никитина / Я. С. Лурье (отв. ред.), Л. С. Семёнов. – Л.: Наука, 1986.

Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 131–165.

Хотко С. Черкесские сабли (Адэгэ-макъ) [Режим доступу]: // <http://cerkes-military.forumy.eu/t117-topic>.

Хромова І. Монетне карбування на території Середнього Подніпров'я від наслідувань до офіційних емісій. Питання іконографії // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 229–237.

Чабан А. Історія Середньої Наддніпряни (з найдавніших часів до кінця XVII ст.): Навчальний посібник. – Черкаси: Вертикаль, 2011а.

Чабан А. Ю. Актуальні проблеми діяльності педагогічних колективів із встановлення дат заснування населених пунктів // Вісник Черкаського університету. – Серія «Педагогічні науки». – 2011б. – Вип. 209. – Ч. 2. – С. 21–25.

Чердніченко Н. Н. Основные этапы развития конской узды Евразии в сер. II – нач. I тыс. до н. э. // Новейшие открытия советской археологии. – Ч. 1. – К., 1975. – С. 79–80.

Черкас Б. Західні володіння улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). – К.: ПУ НАНУ, 2014.

Черкассам 700 лет. Подборка документов и материалов в помощь пропагандистскому активу / Сост. Н. И. Береза и др. – Черкассы, 1986.

Чернецький С. А. Фортеці Київського воєводства за великою мапою України 1650 р. Г. Л. де Боплана // Українська козацька держава: історія та культура. Матер. наук. конференц., присвяч. 400-річчю з дня народження Б. Хмельницького. – Біла Церква, 1995. – С. 81–85.

Черных Л. А., Дараган М. Н. Курганы эпохи энеолита–бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка. – Курганы Украины. – Т. 4. – К.–Берлин, 2014.

Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.: Наук. думка, 1987.

Шабульдо Ф. К итогам изучения синеводской проблемы // История и современность. – 2013. – № 1(17). – С. 69–89.

Шаланда А. Сапраўдны гербоўнік шляхты Ваўкавыскага павета ВКЛ у XVI–XVIII ст. // Ваўкавышчына. – 2007. – № 5. – С. 1–9.

Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. – Т. 8: Мистецька спадщина. Живопис і графіка, 1843–1847. – К.: Наук. думка, 2013.

Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА АН СССР. – 1978. – Вып. 156. – С. 16–21.

Шостопал А. В. Скарби Черкащини. – Черкаси: Вид. П. С. Андрощук, 2007.

Щербак В. Історія українського козацтва: нариси у 2 томах. – Т. 1. – К.: ВД «КМА», 2006.

Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – М.: Наука, 1961.

Ючас М. А. Хроника Быховца // Летописи и хроники. 1973. – М., 1974. – С. 220–231.

Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008.

Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году (Эпизод из жизни украинских городов XVI в.) // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячник. – 1907а. – Січень. – С. 81–89.

Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячник. – 1907б. – Вересень. – С. 340–354.

Янко М. Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник. – К.: Знання, 1998.

Boniecki A. Herbarz Polski. – Т. II. – Warszawa, 1900.

Grochowski K. Wczesnośredniowieczne elity w teorii i na przykładzie pochówków z terenów międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu // Hic mortui vivunt. Z badań nad archeologią funeralną. – Collectio Archaeologica Ressoviensis. – Т. XX. – Rzeszów, 2012. – S. 219–248.

Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Ks. 1. Ks. 2. Do 1038. – Warszawa, 2009.

Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Ks. 10. Ks. 11. 1406–1412. – Warszawa, 2009.

Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Ks. 12. 1445–1461. – Warszawa, 2009.

Jaszczolt T. Ród Niemiry z Wsielubia – Niemirowiczowie i Szczytowie herbu Jastrzębiec do połowy XVI wieku. // Unia w Horodle na tle stosunków polsko-litewskich. – Warszawa, 2015. – S. 175–250.

Lalak M. Skałki – nowożytny wyrobek krzemienne. Próba typologii // Archeologia Polski Środkowoschodniej. – Т. VIII. – Lublin, 2006. – S. 219–241.

Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów Perekopskich (1469–1515). Akta i listy. – Kraków–Warszawa, 1881.

Rerum Moscoviticarum commentarij, Sigismundo Libero authore. – Antverpiae, MDLVII.

Rulikowski E. Czerkasy // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. I. – Warszawa, 1880. – S. 802–808.

Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. – Vilnius, 1981.

Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

АВУ	– Археологічні відкриття в Україні
АДСВ	– Античная древность и средние века
АДУ	– Археологічні дослідження в Україні
АІ УК ЧОДА	– Археологічна інспекція управління культури Черкаської обласної державної адміністрації
Акты ЗР	– Акты, относящиеся к истории Западной России
АН СССР	– Академия наук СССР
АН УРСР	– Академія наук Української РСР
АН РТ	– Академия наук республики Татарстан
АЮЗР	– Архив Юго-Западной России
ВКЛ	– Велике князівство Литовське
ВУАК	– Всеукраїнський археологічний комітет
ГИМ	– Государственный исторический музей
ДАЧО	– Державний архів Черкаської області
ІА АН СРСР	– Інститут археології Академії наук СРСР
ІА НАНУ	– Інститут археології Національної академії наук
ІІ АН УРСР	– Інститут історії Академії наук УРСР
ІІО НПУ	– Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова
ІІУ НАНУ	– Інститут історії України Національної академії наук України
ІР НБУВ НАНУ	– Інститут рукопису при Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського Національної академії наук
КІМ	– Київський історичний музей
КМА	– Києво-Могилянська академія
КСИА АН СССР	– Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР
ЛГУ	– Ленинградский государственный университет
МГУ	– Московский государственный университет
МИА СССР	– Материалы и исследования по археологии СССР
НА АІ ЧОДА	– Науковий архів Археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НАНУ	– Національна академія наук України

Бібліографія

НДІТІАМ	– Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування
НМІУ	– Національний музей історії України
ОКРКОПИС	– Окружний комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
Сборник ИРИО	– Сборник Императорского Русского исторического общества
ТГЭ	– Труды Государственного Эрмитажа
УІЖ	– Український історичний журнал
УкрАН	– Українська академія наук
УТОПіК	– Українське товариство охорони пам'яток історії і культури
ХНАМГ	– Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова
ЧКМ	– Черкаський краєзнавчий музей
ЧЛАЕ	– Черкаська Лісостепова археологічна експедиція
ЧНУ	– Черкаський Національний університет ім. Б. Хмельницького
RA	– Revista Arheologică

Іменний покажчик

А

Абдулах-хан, хан золотоординський 78, 132
 Август III Фрідріх, король польський 210
 Александр, дворянин 194
Алеппський П. 207
 Анджола А., ротмістр київський 86
 Андрюкин Остап 253
 Антін 253
Антонович В. 16, 17, 21, 31, 163
Артюшенко П. 26

Б

Базиркгенева 253
 Байдик Федко 253
 Бака Федір, намісник могилівський 193, 196, 247
 Балхожа Іван 253
 Барабаш Іван, полковник черкаський 183, 238
 Батраков Гринь 253
 Баша Малик, слуга городовий 200, 253
 Бедрих (Бедришко), воєвода черкаський 177, 188
 Бедрих Миколай, каштелян кам'янецький 174, 188
Белих В. 46
 Бердібек, хан золотоординський 78, 79, 132
Бельський М. 163
Беляєва С. 22
 Биков Борис 253
 Биков Іван 253
 Бикова 253
 Биховці, бояри 192
 Биховець Іван Рошкевич, козацький канцелярист, дипломат 192
 Биховець Александр, поміщик білоруський 192
Білецька О. 167, 187, 188
Білецька (Шматченко) О. 23, 26, 32, 46
 Білоус Станіслав 253
Бінвільський Ян 165
 Бірюков Семен 253
 Блацинський, десятник драбів 254
Блоцук В. 157
Бобринський О. 62
 Бобровник Гаврило 253
Болтін І. 157–159
 Бонакова 253
Боплан де Г.-Л. 172, 205–207, 231
 Борисович Івашко 253
 Борковський Ян 259

Боровик Яцко 253
 Боруховський Геліаш, підстароста черкаський 236
 Ботрак Гринь 253
Бочков Д. 17–19, 31, 242
Брайчевський М. 20, 21, 31, 76, 112, 120, 128, 242
Брейн де А. 230
 Брюховецький Іван, гетьман Лівобережної України 208
 Буба, слуга городовий 253
 Бубеник Степан 252
Бубенок О. 159
 Бубнич Ілко 200, 252
 Букиня 253
 Булакер, боярин 260
 Бургос Мишко 253
 Бут Данило 253
 Бут Ілля 253
 Бут Олексій 253
 Бут Павло (Павлюк), гетьман Війська Запорізького низового 205
 Бут Петро 253
 Буткової Іван 253
 Бучкова 253

В

Валах 200, 253
Вальхаузен фон І.-Я. 232
Ваповський Б. 172
 Василькевич Олешко 252
Васильченко О. 46
 Васко 252
 Васколучник Герасим 252
 Васневич Пашко 188
Вейцківський І. 18
Величко Самійло 208
Вербич С. 174
 Веребєєвич Гапон, слуга городовий 253
 Верендевич Митко 253
 Верешко 252
Вечерський В. 207
 Вешняк, слуга городовий 253
 Вийшейтравка, дворянин 249
Виногородська Л. 24
 Вишневецькі, князі 11, 22
 – Дмитро (Байда) Іванович 22, 201
 – Олександр Михайлович, староста черкаський 22, 180, 202, 203

- Олександр Костянтинович, староста черкаський 22, 181, 202
– Костянтин Костянтинович, староста черкаський 22, 180, 202, 203, 257, 260
– Михайло Олександрович, староста черкаський і канівський 22, 180, 201, 202
- Вітовт Кейстутович, великий князь литовський 168, 188, 189
Владислав II Ягайло, король польський, великий князь литовський 166, 187, 189
Владислав III Варненчик, король польський, великий князь литовський 174
Владислав Опольський, князь сілезький, правитель Галичини 188
Володимир Ольгердович, князь київський 78, 79, 162, 168, 169
Володимирський-Буданов М. 190
Волошинський Я. 15
- Волчковичі 190
– Кміта-Александр, намісник черкаський 177, 190, 198
– Матвій Александрович Кміта, намісник черкаський 178, 190, 198
– Сєношко Романович, намісник черкаський 178, 197
- Вонюкович Івашка 254
Вонюкович Мишко 252
Воротний Андрей 253
Воротний Іван 252
Воротнік В. 25, 42
Воскобойникова 253
- Г**
Гамалія Григорій, полковник лубенський 208
Гамченко С. 18, 31, 242
Гаштольд Ольбрахт, намісник черкаський 178, 197, 237
Гваньїні А. 163, 202
Гедимін, великий князь литовський 162, 163, 167
Гейн де Я. П 87, 233
Гераї, хани кримські
– Менглі-Герай 164, 191
– Саадат-Герай 191, 192
Герберштейн С. 78, 163, 165, 201, 231
Геродот 10
Гесте В. 197, 209
Гирин Хрол 253
Гиринич Шишко 253
Глебка 252
Глинські, князі 11, 173, 198
– Богдан Федорович, намісник черкаський 178, 198
– Василь Дашкович, намісник / староста черкаський 179
- Іван Дашкович, намісник черкаський 178
– Олена Григорівна 198
- Гордієва 253
Горелик М. 164, 165
Горностай Оникій, староста черкаський і канівський 180, 198
Грабянка Г. 206
Гребков Минко 252
Грибунович Михайло, боярин 253, 254
Григор'єв В. 23, 25, 26, 32, 42
Гриневич Івашко 253
Гродецький В. 172
Грушевський М. 161, 167
Губинич Радюка 200, 253
Губинич Яків 253
Гудзенко П. 159
Гусейм 200, 253
- Д**
Данжул 200, 253
Данилевич В. 17
Дахнович, боярин 205, 260
Дашкова 253
Дашкович Остафій Іванович, староста черкаський і канівський 11, 160, 163, 164, 179, 191, 192, 197 – 199, 201–203, 236, 237, 254
Демартіно А. 25, 42
Дем'ян 252
Деткін А. 25, 26, 32, 47
Джанібек, хан золотоординський 78–80, 132, 170
Длугош Ян 165–167, 172, 189
Довмонти, князі литовські 173
Домахин Гридко 253
Домонти, князі 173
– Василь-Григорій Федорович 198
– Василь Васильович (Черкашенин) 173, 198, 252–254
Домонтова, княгиня 254
Дорошенко Петро, полковник черкаський, гетьман Правобережної України 11, 183, 208, 238
Дохтор Гришко, слуга городовий 253
Драб Щасний, слуга городовий 253
Драбович, боярин 260
Дробницький О. 20
Дронкевич Борис 253
Дуда Тишко 252
Дунко 252
- Е**
Євлія Челебі 160, 161, 207, 208
- Є**
Єскова 253

Ж

Жало Ходко 253
Желєзняк І. 174
 Жидкевич Степан 253
 Жила 253
Журавльов О. 57

З

Загоріна Р. 46
 Залізник Максим 211
 Зариної Євхим 253
Заруба В. 183
 Захаровна Федора 258
Захарченко Р. 166
 Зеленя Іван 253
Зразюк З. 169
 Зубрик Іван, боярин 252–254

І

Іван III Васильович, великий князь московський 191
 Івантич Івашко, слуга городовий 253
 Ігнаткова 253
 Інука 253
 Іоанн (Іван) IV Грозний, цар московський 158, 201
 Іов 253
 Ішпан, справця канівський 193

К

Кавальєрі Дж. Б. 196, 224
Кавіцький А. 20
 Казановський Адам, староста черкаський 181, 202, 207, 238
Казанський О. 195, 220
 Казимир IV Ягеллончик, король польський, великий князь литовський 200
 Калинина 253
Калинський Т. 234
 Канієвої Андрей 252
 Капуста Тимофій, князь, староста черкаський і канівський 179, 198
 Катерина II, імператриця російська 158
 Кезинич Іван 253
 Келбовський Ян, боярин 200, 253, 254
 Киселі
 – Адам Григорович, староста черкаський 181, 202, 238
 – Микола Григорович, староста черкаський 181, 202
Кілессо С. 21, 31, 195
 Кіпріан, митрополит київський 168
 Клевака Гришко, слуга городовий 253
Клепацький П. 164
 Климович Зенко 253

Кміти (див. Волчковичі)
 Коваль Остапко 253
 Козак Ширай 253
 Козейкін Івашко 253
 Козел Томас, гармаш черкаський 200, 249
 Кокис Семен 249
Колдерер Й. 225
 Конашевич-Сагайдачний Петро, гетьман Війська Запорізького 87
 Конашко 252
Кондрацький Л. 157
 Конєцпольський Станіслав, коронний гетьман 205
 Кондратова Уліта 253
 Коникова 253
 Конис Минко 253
 Конис Семен 253
 Конисов Максим 253
Контаріні А. 166, 172, 200
 Копитков Тока 252
 Корецький 200, 253
 Коріатовичі, князі подільські 167, 168, 187, 188, 229, 240, 243
 – Олександр 167, 229
 – Костянтин 167
 – Федір 167, 188, 229
 – Юрій 167, 168, 240, 243
 Корнієва 253
 Корта Федко 253
Коршєнко С. 19
 Косилович Конашко, слуга городовий 253
 Косинський Криштоф, гетьман Війська Запорізького низового 203
 Котельник Павел 253
Котиченко А. 177
 Кравцова дядина 253
Кравченко Н. 20
 Краснопивова 253
Кривєнко М. 46
 Кривоніс Максим, полковник черкаський 11, 183, 238
 Круглович Жадко 253
 Круглович Мина 253
Кругляк Ю. 159
 Кубеча 200, 252
 Кудаш 200, 253
 Кудинова 253
 Кудрявчої Петрок 253
 Кузминич Томило 253
 Кузнецов Гришко 253
 Кузнецов Олексій 253
Кулик П. 157
Куліков О. 23, 32, 46
Куліш П. 15, 202, 211
 Кульпа, хан золотоординський 78, 132
Кундеревич Ф. 16, 19

Кунцова 253
Куракін Олексій Борисович, князь, російський генерал-прокурор 213
Кургіна (Кургіна-Коваленко) Т. 26
Кусало О. 157
Куценко І. 46
Кучера М. 23, 162, 167
Кушнер Ілля 253
Кушнер Ширай 253
Кушнеревич Мартин 252
Куштан Д. 26, 27, 32, 46, 47, 49, 51, 162, 220, 222, 242, 247, 255
Куц А. 157
Куян 252

Л

Лавгиренин Єско 253
Лагиревник Минко 253
Лазоренко А. 24, 26, 28, 32, 46
Лазука 252
Ласковський (див. Лясковський)
Ластовський В. 25, 42, 177, 219, 262
Лемке А. 21
Лепехин 253
Лепехин Гридко 253
Либа Занко, слуга городовий 253
Ликачевич Замятня 253
Литвин М. 10
Литвинова Л. 66
Ліскін Сухина 253
Логвинової Хома 253
Ломакинич Гришко 253
Ломакинич Сава 253
Ломан 252
Лонцький Стефан 259
Луїн С. 165
Луцкевич, боярин 260
Ля Фліз де Д. 15, 16, 31, 72, 242
Ласковський Адам Маркович, підстароста черкаський 203, 259
Ляскоронський В. 19, 31, 75
Лясота Е. 202
Лясунин Микита 253

М

Мадуров Д. 78, 169, 170
Мазепа Іван, гетьман України 192
Макаревич М. 18, 19, 31
Макарій, патріарх антиохійський 207
Макогін Олексій 253
Максимов С. 22, 24
Малешев, слуга городовий 253
Мализвий Іван 253
Малишкова 253

Мальченко О. 194
Мамай, темник золотоординський 198
Маринівський Ю. 77, 159, 160, 165
Мартинової Олексій 252
Мархва 253
Матфеевич Івашко, слуга городовий 253
Махмедер Іван 253
Мацкевич Войно 253
Мацкевич Санко 252
Мацковередєв Устин 252
Меленін Василь, боярин 260
Мельниченко В. 30
Менглі-Герай (див. Гераї)
Мехед 200, 253
Миколасва вдова 254
Микула, 253
Миступит Богдан 253
Михайловський В. 188
Михайлюк Ю. 49, 51, 177, 189
Мищик Ю. 204, 257
Мищенко Н. 46
Мозирянин Гринєць 252
Мойсієвич Мишко 253
Молл Г. 172
Московкін Горяїн 254
Мухаммед Булак-хан, хан золотоординський 78, 132
Мухова В. 22
Миорід, хан золотоординський 79

Н

Набієв Р. 159, 168
Назаров О. 26
Найден С. 159
Налистен Іван 249
Налистен Денис 249
Налитневич Жадко 200, 253
Недригал Ян, слуга городовий 253
Неживий Семен 211
Неколодко Ходко 253
Нелобович-Тукальський Йосип, митрополит київський 208
Немировичі
– Андрій Якович, староста черкаський 179, 197, 198, 236
– Ян Петрович «Пенько», староста черкаський і канівський 179, 198
Непийвода Ф. 191, 247
Непокупний А. 171
Нераденко Т. 29, 30, 32
Нерода В. 22, 23, 26, 32, 46, 81, 82, 242
Нестеренко В. 22, 32, 82
Нікігін Афанасій, тверський купець, мандрівник 200
Нужний Пархом, військовий осавул 208

О

Обалковський Бартоломей, королівський адміністратор селітри 259
 Оггушков Лук'ян 253
 Огренка 253
 Огушкевич Мишко 253
Одокієнко І. 46
Окипняк О. 26
Окольський Симеон 205
 Окорок Олексій 253
 Олег, князь курський 158
 Олександр (Омелько) Володимирович, князь київський 166
 Олександр Ягеллончик, великий князь литовський, король польський 191
Олександрів О. 18, 19, 37, 169, 209, 242
 Олексич Олександр, підстароста черкаський 236
 Ольгерд Гедимінович, великий князь литовський 167, 240, 243
 Остапко 253
 Острозькі, князі 11
 – Януш Васильович, староста черкаський 180, 203
 Острохімова Катерина 253
 Отрохим 253
 Ошпан 191, 193, 194, 196, 197, 201, 202, 204, 218, 226, 240, 241, 244, 254

П

Павлович Семен 253
Палагута І. 25, 32, 42
 Палчиков Васко 253
Папроцький Б. 202
Пахоловицький С. 196, 224
 Пахута, боярин 260
 Пашкевич, боярин 260
 Пашков Іван 252
Пашковський О. 261
 Пенчельський Олександр, губернатор черкаський 210
 Пенько Ян (див. Немировичі)
 Перегонович Володко 253
 Перегонович Хома 253
Петраускас О. 27
Петрашенко В. 20, 24, 32, 242
Петренко Ю. 27
Петровський М. 208
 Петрушко 252
 Петрушкової Андрей 252
Пжишиховський К.-К. 195, 208, 212, 217
 Плаксиної Гришко 253
 Плошник Огнат 253
 Повсткін Богдан 252
 Подгулкович Ходко 253

Пожога Жадко 253
 Позняк, слуга городовий 253
 Покидин Семен 254
 Поледин Іван 253
 Полозович Сенько (Семен), намісник черкаський 178, 197, 199
Пономаренко Л. 21, 32, 161
Пономаренко М. 19-21, 23, 24, 31, 81, 82, 161, 162, 187, 194, 210, 220, 242
 Попович Ілля 253
 Попович Хома 253
 Пораскин Семен 253
 Потаповичі, бояри
 – Андрей Богданович 253
 – Григорей Богданович 253
 – Єско Богданович 253
 – Івашко Богданович 253
 Потоцькі 11, 210
 – Антоній Міхал, староста черкаський 182, 202
 – Маріан, староста черкаський 182, 210
 – Миколай, староста черкаський 181
 – Миколай «Ведмежа лапа», староста черкаський, коронний гетьман 181, 202, 206, 207, 236, 237
 – Пйотр, староста черкаський 181, 202
 – Стефан, староста черкаський 181, 202, 238

Похилевич Л. 15, 209, 242

Приходнюк О. 22, 31, 161, 242

Прихожий Федко 252

Прокопова 253

Пронський Андрій, князь, староста черкаський 179, 197, 198

Проскурин Степан 252

Проскурненек Мацко 253

Путивльський Володимир, князь 252

Пучка Нестер 253

Пушкар Ворона, гармаш черкаський 253

Пушкарьов Остап 252

Р

Радзивіл М. 172

Радкевич Федко 252

Рафал із Слупова, намісник Зах. Поділля, староста черкаський 177, 189

Редедя, князь черкаський 166

Редобород Харко 252

Рець С. 21, 23-26, 28, 29, 32, 80-82, 159, 161, 190, 194, 195, 210, 220, 242

Рігельман О. 158, 234

Розбицький Петро, ротмістр черкаський 86, 198, 200, 253, 254

Розмечич Бахта 200, 253

Романова 253

Росал Петрушко 253
Росомака 253
Росоха 253
Рудого Якова 253
Руліковський Е. 15, 16, 31, 242
Русина О. 163

С

Саадат-Герай (див. Герай)
Савина 253
Савинич Андрушко 253
Савинич Іван 249
Савинич Юрко 252
Савко О. 26
Сакович Касіян 87, 233
Самойловичі
– Іван, гетьман Лівобережної України 208
– Семен Іванович 208
Сангушки, князі 11, 81, 204, 210, 212
– Дмитро Федорович, староста черкаський і канівський 180, 197, 236, 237
– Ісронім Януш, староста черкаський 81, 182, 202, 209, 217, 238, 261
– Павел Карл, староста черкаський 81, 182, 202, 238
– Юзеф Паулін, староста черкаський 81, 182, 202, 238
Сахаров Є. 46
Свєшніков І. 88
Свидригайло Ольгердович, великий князь литовський, великий князь Руський 172, 189, 190
Свиридов, намісник черкаський 177, 190
Севрук Сидір 252
Севрюк Єрмак 253
Севрюк Пилип 253
Сельський 211
Семен Омелькович, князь київський 190
Семенова Мишкова 253
Сергій 252, 253
Сердюк А. 159, 173
Сиволап Л. 26, 32, 119, 136
Сиволап М. 25–27, 29, 32, 42, 47, 89, 119, 136, 162, 242
Сигізмунд Кейстуович, великий князь литовський 189
Сигізмунд I Старий, король польський, великий князь литовський 164
Сигізмунд II Август, король польський, великий князь литовський 83, 89, 194, 247
Сигізмунд III Ваза, польський король 89
Сидір 253
Симонович Е. 19, 31, 242
Синкова 253
Синкович Ходко 253
Скорбогатович Степан, слуга городовий 253

Скригайло Ольгердович, князь київський 168, 187
Скуматов Семен 253
Слупка (Служка) Іван Григорович, справця черкаський 236
Смонків пасинок Гацко 253
Собчук М. 157
Сойкович Яцко 253
Солєв Матюшко 253
Солонкович Івашко 253
Солянков Санко 253
Соса П. 159
Сотник Гришко 253
Сохей Ігнат 253
Сошкова 253
Спитко з Мельштина, воевода краківський, володар Зах. Поділля 172, 188, 189
Спільніченко К. 21, 22
Співци О. 16, 129
Станіслав 253
Станіслав II Август Понятовський, король польський 162, 212
Старий Нелістон 253
Стрелець Гришко, слуга городовий 253
Стрелнікович Володко 253
Стрелнікович Мишко 253
Стрелцова Горяїнова, слуга городова 253
Стрелцова Горпина 253
Стрийковський М. 163
Строкова Л. 169, 170
Судденко Василь 211
Суховий М. 26, 32, 46

Т

Татіцев В. 157–159
Телегін Д. 20, 22, 31
Темір-Кутлуй, хан золотоординський 168
Тереножкін О. 66
Терещенко О. 16
Тинкович Левко, слуга городовий 253
Тинкович Степан Яцкович, боярин 253
Тиньснич Горяїн 200, 252
Тихомиров М. 168
Типкович Василь Каленикович, староста черкаський і канівський 179, 197, 198, 237
Тищенко К. 171
Тканко О. 21, 159
Ткаченко В. 17, 18
Толочко О. 158
Томилової Войно, слуга городовий 253
Тохтамиш, хан золотоординський 168
Трохимович Жидко 253
Турчин Іван, слуга городовий 253

У

Убоб Іван 253
Уласової Охрім 253
Усатий Микита, слуга городовий 253

Ф

Фареній І. 49
Фасмер М. 160, 172
Федорович Тарас (Трясило), гетьман Війська
Запорізького низового 205
Формозов О. 20, 31, 61
Фундуклей І. 15, 16, 31, 195, 209, 214, 242
Фурсенко С. 157
Футурна О. 46

Х

Халецькі 11
– Йосип Михайлович, староста черкаський
і канівський 180, 198
– Михайло Остафійович, намісник черкаський 178
Ханенки Б. і В. 16
Харитон 253
Хвиленко М. 20
Хвойка В. 16, 31
Хизр-хан, хан золотоординський 78, 132
Хмельницькі
– Богдан, гетьман України 82, 207
– Юрій, гетьман України 208
Ходикина 253
Ходкевич (Хоткович) Іван, воевода київський 191
Ходрошковий Мина 252
Хотко С. 159, 160
Хоцко 252
Христина, королева шведська 89
Хромов К. 169
Хрщонович Ян (Іван), староста черкаський і канівський 22, 163, 180, 191, 194, 198, 247
Хурової Павол 252

Ц

Цвєткова 253
Циморман Уліріх, гармаш черкаський 200

Ч

Чабан А. 30
Чайка, боярин 163, 164
Чалий Іван 253
Чаплич Петро, ротмістр черкаський 198
Чаплій Гацко 252
Чемерис М. 18
Черкес, вигадана особа 160
Черкас Б. 170
Черніговець Васко 253
Черновол Д. 26

Черня Юркова 253
Чех Петро, ротмістр київський 175
Чехов А. 175
Чехович, боярин 175, 260
Чеховські 175
Чигаса Яцко, віт черкаський 253
Чмут Степан 253
Чоботар Васко 253
Чоботар Гришко 252
Чоботар Іван 253, 254
Чоботар Сидір 253
Чоботар Тишко 253
Чоботаревич Роман 253
Чоботаревої Матвій 253
Чорбоносів Пашко 253
Чорнавський, слуга городовий 200, 253
Чорний Іван 252
Чорний Федко 253
Чубатий Васко, кушнір 254
Чубин Остапко 253
Чусов Богдан 252

Ш

Шадібек-хан, хан золотоординський 80
Шапірної Федко, тєсляр 253
Шаршунова Занкова 253
Шевченко П. 26
Шевченко Т. 15, 213, 214
Шелов Д. 72
Шкурин Луцко 253
Шматченко О. (див. *Білецька О.*)
Шостопал А. 162
Шуберт Ф. 15, 33, 60
Шуров Мишка 253

Щ

Щєпа Федко 253
Щолнодин Максим 253
Щопа Лавриш 252

Я

Яблоновський А. 189
Ягайло (див. Владислав II Ягайло)
Ядвіга Анжуйська, королева польська 172, 187
Язловецький Єжи (Юрій), коронний гетьман 202
Яковенко Н. 168, 173
Яковлів А. 189
Яненко (Яненко-Хмельницький) Павло 208
Янішевський, губернатор черкаський 210
Янко М. 171
Янковський, боярин 260
Янсон Ян 205
Ярослав Мудрий, великий князь київський 166, 167
Яцкович Радко, слуга городовий 253

Географічний покажчик

А

Азак (Азов), м. 132
Азовське море 159, 174
Алтай 174
Аргачин, о. 251
Артанія 25

Б

Бабине, с. 62
Багачка, р. 259
Базавлук, о., р. 251
Бакота, замок 167, 188
Балкани 174, 200
Берестечко, м. 88
Берислав, м. 199
Бештау, гора 158
Бистриця Тисменицька, р. 174
Біла Церква, м. 164, 206
Біле озеро 251, 252, 258
Білгород (Аккерман), м. 190
Білозеро, хут. (Білозір'я, с.) 258
Білорусь 79, 80, 171, 174, 191, 196, 206, 224
Білоцерківський замок 227
Більськ, м. 197
Біржай, замок 227
Біржай, м. 206
Бобруйськ, м. 197, 249
Богушова слобідка 259
Бориспіль, м. 207
Борисфен (див. Дніпро)
Боровиця, м-ко 259
Брагин, смт 191
Брацлав, м. 166
Брацлав, замок 168, 188, 240, 243
Брацлавський повіт 188
Брацлавщина 175
Бубнів, м-ко (Бубнова Слобідка, с.) 260
Бузуків, с. 251, 252
Бузьки, с. 58

В

Варчичі, оз. 252
Варшава, м. 258
Василиця, гора 21, 59, 60
Василиця, с. 11, 17, 18, 23, 28, 34, 63, 65, 71, 79, 168, 170

Велике князівство Литовське (ВКЛ) 11, 83, 87, 160, 166, 167, 170, 175, 187–190, 192, 194, 196–198, 200, 202, 203, 215, 224, 240
Велике князівство Руське 189
Великий курган 249
Вербівка, с. 62, 100
Вергуни, с. 11, 60, 64, 67, 109, 239
Вереміївка, с. 77
Вернюківська гора 21, 23
Веселий Поділ, с. 171
Відень, м. 208
Вільно, м. 163, 200
Вільхівчик, с. 76
Вільшанка, р. 199
Вінниця, замок 167, 188, 240
Вінниця, м. 198
Вісла, р. 80
Вітебське воєводство 192, 196
Вітовтова митниця (Кизи-Кермен), м. 199
Вовковиськ, м. 197
Вовча вода (Вовча) р. 251
Вовчий острів 251
Водяники, с. 69
Вознесенське намісництво 213
Воїнь, м. 77
Волга, р. 25, 65, 168
Волзька Булгарія 78,
Волинь 171, 191, 273
Волнеч, дніпровський поріг 251
Вологодщина 173
Волоська земля 190
Волощина 191
Ворскла, р. 199, 251, 252, 254, 259, 260
Вручий (див. Овруч)

Г

Галичина 188
Гвоздове, с. 79
Гелон 24, 25
Геронимівка, с. 212
Гетьманщина 11, 86, 158
Глинське, с. 254
Глухівщина 171
Гнилий Тікич, р. 69
Говтва, м-ко 259
Голий Тясмин, р. 176, 249

Гомельське староство 163
 Гомельський замок 191
 Горловці (Орловець), с. 254
 Гостра могила 19, 38, 60
 Грецька гора 28, 81, 82, 85, 89, 90, 147, 187, 197,
 206, 207, 218, 226, 241
 Гродно, м. 197
 Грузький, о. 10
 Груня (Грунь), р. 259
 Грушове, оз. 252
 Гудзівка, с. 187
 Гуржівське болото 10
 Гюлістан, м. 78, 80, 132

Д

Дамаск, м. 207
 Дарівка, с. 80
 Дахнівка, с. 11, 16–22, 30, 34, 60, 68, 71, 75, 205
 Дахнівка, с. (Хмельницька обл.) 20
 Дзеленьгора 21, 23, 25, 75, 76, 80–83, 85, 88–90,
 135, 136, 150, 162, 187, 190, 191, 194–197, 201, 205,
 206, 208, 210, 217, 218, 220, 221, 240, 241, 243, 244
 Дике поле 166, 176, 197–199, 205, 243
 Дністер, р. 174, 188, 240
 Дніпро (Борисфен), р. 9, 10, 15, 17, 20, 21, 23–25,
 57–59, 61–64, 66, 68–72, 77, 79, 80–82, 89, 157, 160,
 162, 166–168, 171–173, 175, 176, 187, 188, 190–193,
 195, 199–205, 207, 209, 210, 211, 213, 217, 240, 247,
 248, 251, 252, 254, 255, 257–262
 Дніпрова гора 24, 82, 190, 247
 Довга могила 63, 105, 106
 Домонтівка, р. 173
 Домантове, с. 260
 Домонтів (див. Домантове)
 Дон, р. 58, 159,
 Дроків, м. 191
 Дубинка, с. 58
 Дубіїв, хут. (Дубіївка, с.) 258
 Дубослій, став 251
 Дунай, р. 75, 175
 Дунинів, хут. 258

Є

Євразія 66
 Європа 75, 174
 – Східна 11, 89, 90, 166, 171, 200
 – Центральна 200
 – Центрально-Східна 166
 Єланець, р., смт 251

Ж

Желнь, м. 77
 Житомир, м. 168
 Жовнине, с. 77

З

Заліскове, хут. (Залізки, с.) 77, 259
 Замкова гора 20–23, 25, 28, 36, 70, 71, 75, 82, 162,
 187, 190, 195, 214, 217, 220,
 Запоріжжя 203, 205, 208
 Запорізька Січ 16
 Заславль, м. 206
 Заславльський замок 227
 Засякли, оз. 251
 Західний Буг, р. 80
 Західний затон, оз. 251
 Збаражні могили 15
 Звенигород, замок 240, 243
 Звенигород, замок (Львівська обл.) 227
 Звенигород, с. (Львівська обл.) 206
 Звенигородка (Звенигород), м. 166–168, 187
 Звенигородщина 254
 Зигмунтів, м-ко 259
 Змагайлівка, с. 10, 11, 15–18, 22, 34, 60, 69
 Золотоноша, м. 66, 260
 Золочів, м. 206
 Зялов, с. 189

І

Інгул, р. 199, 251
 Інгулець, р. 62, 199, 251
 Іракліїв, м-ко (див. Іркліїв)
 Ірдинка, р. 25, 173
 Ірдинське болото 9, 25, 173
 Ірдинь (Рдень), р. 25, 173, 249
 Ірдинь, смт 173
 Іркліїв, с. 172, 259
 Ірклій, р. 172

К

Кавказ 166, 171
 Казаровичі, с. 60
 Кам'янець, м. 166
 Кам'янець, замок 167, 188, 240, 243
 Канів, м. 24, 77, 158, 162–164, 168, 201, 255
 Канівське староство 197, 199
 Канівський замок 24, 162, 163, 193
 Канівщина 80, 214
 Каравул, замок 166
 Каратуль, хут. 258
 Карелія 174
 Карпатський регіон 174
 Касерка, р. 174
 Кафа, м. 162, 200
 Келеберда, с. 171
 Кизи-Кермен (див. Вітовтова митниця)
 Київ, м. 162, 167–169, 191, 208, 243
 Київська
 – губернія 15, 213

Географічний покажчик

– земля 77
Київське
– воєводство 201, 255, 261, 262
– князівство 76–78, 132, 190
Київський
– замок 193
– повіт 16, 79
Київщина 10, 17, 86, 175
Кирилівка, с. 214
Кіровоградщина 166, 170
Княжа гора 24
Коз'янський замок 196, 224
Копил (Копилів), с. 168
Коробівка, с. 58
Королевець (Кролевець), о. 10
Королівство Польське 11, 84, 188, 201, 215, 241, 243
Корсунь, м. 203, 204, 209, 258
Корчуватий, о. 10
Краків, м. 189
Красний (Тетче), замок 196, 224
Кременчук, м. 59, 251
Кременчуцьке вдсх. 9, 20, 22, 26, 29, 34, 58, 64, 76, 242
Крим 78, 161, 168, 170, 199, 200
Кримське ханство 208
Кричев, м. 191
Кропивна, м-ко 259
Кумейки, с. 173, 205
Курщина 174
Курськ, м. 158
Курське князівство 157, 158
Кустов (Кустолово), р. 260

Л
Лебедин, с. 254
Леськи (Лесок), с. 60, 251, 258
Липки, хут. 258
Липові, оз. 252
Липовські, хут. (Липівське, с.) 259
Лиса гора 41, 59
Литва 171, 187, 191, 206
Литовська держава 167, 190
Лівобережжя 199, 208
Лівобережний Лісостеп 65
Лінчинці, с. 254
Ліплява, с. 77
Лубни, м. 58, 69
Львів, м. 166,
Львівщина 174
Люблінське воєводство 174
Ляховичі, замок 227
Ляховичі, м. 206

М
М. Трипілля, с. 16
Манжелія, м-ко 259
Мартинівка, с. 76
Митниця, р. 10, 20, 190, 213
Межиріч, с. 57
Мельштин, с. 188, 189
Мереч (Меркіне), м. 191
Мехлеєве (див. Мліїв)
Микулинець, с. 189
Мілеїв (див. Мліїв)
Мінськ, м. 197, 249
Мінське воєводство 192
Мліїв, с. 173, 254, 260
Могилів, м. 196
Мозир, м. 197
Мокша, м. 170
Мокша, р. 78
Молюхів бугор 58, 60
Момаївське, оз. 252
Мордва 78
Москва, м. 82, 200, 202, 207, 208
Московія 196, 200, 208, 209
Московська держава 209
Московське
– князівство 164
– царство 198, 208, 215, 241, 244
Мостице, с. 176, 249
Мошни, с. 198, 249, 252, 254
Мутихи, с. 58, 259
Мутишине, хут. (див. Мутихи)

Н
Наддніпрянщина 10, 206
Наруски, хут. 258
Нечаїв, хут. (Нечаївка, с.) 60, 258
Ненаситець, дніпровський поріг 251
Новоселиця, с. 58

О
Овруч (Вручий), м. 168
Овруцький замок 197
Оздилів, м-ко 260
Олтичів, оз. 252
Олучич, м. 191
Оплакана могила 15, 16
Орда 77, 78, 199, 200, 250
– Біла 132
– Золота 77, 78, 167, 170, 176, 198, 240, 243
– Ногайська 164
Орель, р. 171, 199, 251, 260
Османська
– імперія 200, 208
– Порта 241

Острів русів 25

П

Пастирське, с. 76
 Переволочна, м. 158
 Перекоп, м. 162
 Переяслав, м. 77, 207, 208
 Переяславщина 214
 Персія 164, 200
 Пивиха, гора 59
 Пирятинська земля 164
 Пищики, с. 58, 259
 Пищикове, хут. (див. Пищики)
 Південна Київщина 9, 164, 170, 208, 240, 243
 Південний Буг, р. 62, 166
 Північне Причорномор'я 72, 199
 Північний Кавказ 160, 164, 171, 174
 Північний Лісостеп 65
 Підгірці, замок 227
 Підгірці с. 206
 Пінськ, м. 197
 Піщана, с. 260
 Поволжя 78, 79, 174
 Подільська земля 168, 175, 176, 187, 229
 Подільське князівство 168, 187, 189, 215
 Поділля 166, 167, 175, 187–189, 240
 – Велике 240
 – Західне 189
 – Східне 189
 Подніпров'я 28, 78, 165–167
 – Нижнє 62, 66, 165
 – Середнє 58, 65, 68, 71, 75–77, 90, 158, 159, 164–166, 170–172, 174
 Подоння 65
 Полісся 9, 65
 Половецький, хут. 162
 Полтава, м. 259
 Полтава (Лтава), р. 259
 Полтавщина 24, 58, 174, 214
 Полуднівка, с. 69
 Полужор (Полужір'я), р. 260
 Польща 11, 80, 135, 158, 171, 174, 187, 189, 194, 201, 208, 209, 211, 212, 241
 Поляна Більша, хут. 258
 Поляна Менша, хут. 258, 259
 Понт 160
 Попове, хут. 259
 Поправка, р. 174
 Потоки, с. 214
 Потясминня 58, 67, 69
 Правобережжя 11, 208, 209, 211, 212, 241
 Правобережна Черкащина 59, 173
 Правобережні Кишенки, с. 171

Провалля, оз. 252
 Пропойськ, м. 191
 Протовча, р. 251
 Псел, р. 199, 251, 259
 Путивль, м. 198
 Пятигір'я 158
 П'ятигорські Черкаси 162, 164

Р

Радивонове, с. 251, 252, 254
 Ревучий, о. 251
 Речиця, м. 191
 Рим, м. 162
 Ріка, р. 175
 Річ Посполита 19, 84, 86, 89, 201–203, 208, 209, 212, 215, 227, 241, 243, 258, 259
 Родень, м. 24, 25
 Російська імперія 11, 15, 22, 81, 212
 Росія 20, 82, 161
 Рось, р. 77, 162, 173
 Румунія 174
 Русь 159
 – Давня 77
 – Київська 21, 76, 77, 80, 159, 191, 198, 240
 – Мала (Малоросія) 157, 158
 – Південна 77
 – Південно-Західна 77, 167
 Рута, р. 25
 Рядові могили 16

С

Самара, р. 199, 251, 252
 Самовицькі, оз. 252
 Сарай ал-Джедід, м. 78, 132
 Сарське Городище, м-ко 259
 Свинолупівка, хут. 76
 Секава, р. 64
 Секава, с. 26, 29, 64–66, 89, 111
 Середнє Подніпров'я 58, 65, 68, 71, 76, 77, 90, 158, 164, 165, 170, 171, 174
 Середнє Подністров'я 68
 Середній Дунай 68
 Середня Наддніпрянщина 9, 11, 30, 60, 65, 69, 83, 84
 Серет, р. 174
 Сині Води 166, 167, 175
 Сишоха, р. 166, 170,
 Синюхин Брід, с. 187
 Сіверський Донець, р. 75
 Сіверщина 171
 Сілезія 174, 188, 189
 Скала, замок 167, 188, 240, 243
 Скальський повіт 188

Географічний покажчик

Слобожанщина 174
Слупов (Слупув), с. 177, 189
Слуцьк, м. 206
Слуцький замок 227
Сміла, м. 25, 209
Смоленщина 174
Снеспород (Сніпород), м. 162
Сокілець, замок 167
Сокільці, с. 162
Солониця, р. 10
Стрийське, оз. 252
Суботів, с. 69
Сугарева курган 176, 249
Сула, р. 77, 171, 252
Сульський, хут. 258

Т
Тавань о. 251
Таванський перевіз 199
Танаїс, м. 72
Таранове, хут. 259
Татарська земля 190
Татинець, м. 77
Татинецький брід 77
Тверщина 173
Терешки, с. 173
Тернопільщина 196
Тишківка, с. 173
Токи с. 224
Токівський замок 196, 224
Толочкове, оз. 252
Томаківка, о., р. 251
Томашівський повіт 80, 174
Торговиця, с. 170
Троки, м. 163
Троцьке воєводство 192
Туреччина 208
Тясмин, р. 9, 18, 19, 25, 59–62, 77, 199, 202, 249, 251, 252, 254, 258

У
Угорщина 174
Удой (Удай), р. 164
Україна 11, 20, 27, 57, 79, 157, 161, 164, 169, 174, 205, 214, 231
– Західна 206
– Лівобережна 208
– Правобережна 208
– Центральна 206
Урал 65
Уступний затон, оз. 251
Устьвиця (Устивиця), р. 259

Ф
Феодосія, м. 200

Х
Харковиця, хут. (Харківці, с.) 258
Хацьки, с. 258
Хацько, хут. (див. Хацьки)
Херсонес, м. 72
Хортиця, о. 158
Хотин, м. 168
Хутори, с. 29

Ц
Циблі, с. 77
Цісарська могила 16
Цісарська Слобода, с. 15, 16, 60

Ч
Чапасвка, с. 77
Чартовець, с. 80, 135
Черемин, м. 171
Червень, м. 171
Червона Слобода, с. 11, 15, 17–22, 26, 29, 30, 34, 43, 60–66, 69, 72, 77, 89, 97, 98, 101–104, 111, 121, 127
Черкавщина, с. 174
Черкас, с. 174
Черкаси, м. 9–36, 38, 40, 42, 44–52, 57–90, 94, 99, 101, 105–107, 109–111, 113, 116, 118–120, 122–127, 129, 151, 152, 157–176, 187–192, 194–214, 216–219, 226, 229, 235–244, 247, 249, 250, 252, 254, 255, 258, 261
Черкаси, с.
– (Вітебська обл., Білорусь) 174
– (Волинська обл.) 174
– (Гродненська обл., Білорусь) 174
– (Львівська обл.) 174
– (Люблінське в-во, Польща) 174
Черкасівка, с. 174
Черкаск, м. вигадане 158
Черкаска (Черкаська), р. 174
Черкаське староство 11,
Черкаський
– бір 9
– замок 11, 12, 15, 18, 19, 21, 22, 24, 28, 82, 83, 138, 159, 162, 167, 173, 174, 176, 184, 187, 190–205, 207, 209–211, 213, 214, 219–223, 228, 240, 243, 247, 254–257, 259, 261
– повіт 15, 16, 64–66, 69, 71, 77, 107, 110, 116, 119, 129
– Поділ 9–11, 20, 58, 89, 199, 208
– полк 203, 205, 209
– посад 28, 81–85, 88, 138, 139, 143, 150, 199, 203, 204, 207, 218, 240, 241
Черкащина 17, 29, 30, 159, 162, 169, 214,
Черкес-керман (Черкас), м. вигадане 161

Черкес-кермен, с. 161
Черкесія (край Черкесів) 166, 171
Черкеська Кабарда 158
Чернівці, м. 171
Чернігів, м. 171
Чернігщина 214
Черськ, м. 171
Черхава, с. 174
Черхавка (Черхава), р. 174
Чехи, с.
– (Житомирська обл.) 175
– (Хмельницька обл.) 175
Чехів, с. 175
Чехівка, с. 175
Чехівщина, с. 175
Чехія 174
Чеховá, р. 10, 175, 176
Чехова, с.
– (Житомирська обл.) 175
– (Івано-Франківська обл.) 175
Чеховé, оз. 10, 174, 252

Чеховець, р. 175
Чечера, р. 172
Чечора, р. 172
Чигирин, м. 72, 202, 207–209, 249
Чигиринський повіт 15, 116
Чигиринщина 62, 100, 214
Чиркашівці, с. 174
Чичерськ, м. 171
Чичора, р. 172
Чорне море 200, 207
Чорний шлях 200
Чорний яр 28, 29, 70, 213

Ш

Швянченіс, м. 172

Щ

Щуче, оз. 252

Я

Яблунівка, с. 164

Наукове видавця

КУШТАН Дмитро Павлович
ЛАСТОВСЬКИЙ Валерій Васильович

Археологія та рання історія Черкас

Монографія

Видання українською мовою

Технічний редактор – Чабаненко Ю.
Коректор – Сімон О.
Комп'ютерна верстка – Зоря А.

Підписано до друку 06.05.2016.
Формат 60x84 ¹/₈. Папір офсетний.
Умов. друк. арк. 17. Гарнітура Neuristica.
Зам. № 1248. Тираж 300 прим.

Установа-видавець: Національна академія наук України
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ВЛ № 13 від 05.07.2001 р.
04210, м. Київ-210, проспект Героїв Сталінграда, 12
Тел.: 418-27-75; факс: 418-33-06
E-mail: sekretar@iananu.kiev.ua; www.iananu.kiev.ua

Друк ФОП Чабаненко Ю. А.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
Тел: 0472/56-46-66; 093/788-99-99
E-mail: office@2upost.com



КУШТАН Дмитро Павлович (04.06.1973, м. Черкаси) – археолог, старший науковий співробітник відділу археології Криму Інституту археології НАН України. Закінчив історичний факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка (1999). Кандидат історичних наук (2008).

Працював у лабораторії охоронних археологічних досліджень Міністерства культури УРСР (1990–1991), Черкаському обласному краєзнавчому музеї (1993), Археологічній інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації (1993–2011), Кримському філіалі Інституту археології НАН України (2011–2014). Проводив археологічні дослідження різночасових пам'яток на території Черкаської області: розвідки на поселеннях доби пізньої бронзи у зоні Кременчуцького водосховища, розкопки курганів у смт

Драбів, с. Ковтуни Золотоніського р-ну, с. Гродзеве Уманського р-ну, території посаду пізньосередньовічних Черкас, могильника черняхівської культури Черкаси-Центр, багат шарового поселення Шарин III на Уманщині, поселення доби пізньої бронзи у с. Луківка Катеринопільського р-ну, на місці резиденції гетьмана Б. Хмельницького у м. Чигирин, на багат шаровому поселенні-замчищі Б. Хмельницького у с. Суботів Чигиринського р-ну та ін. Голова Черкаського регіонального відділення Всеукраїнської громадської організації “Спілка археологів України”.

Коло наукових інтересів: археологія доби пізньої бронзи Середнього Подніпров'я і Криму, старожитності козацької доби. Автор понад 110 наукових публікацій, у т. ч. двох монографій.



ЛАСТОВСЬКИЙ Валерій Васильович (09.07.1968, м. Черкаси) – історик, археолог, правознавець, професор кафедри міжнародних відносин Київського університету культури і мистецтв. Закінчив історичний факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка (1995) та юридичний факультет Черкаського інституту управління (2001). Доктор історичних наук (2007), професор (2012).

Працював у Черкаському обласному краєзнавчому музеї (1985–1998), науково-виробничому кооперативі “Археолог” Інституту археології АН УРСР (1989–1991), Черкаській академії менеджменту (1998–2003), у докторантурі Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (2003–2006), у 2006–2007 – декан факультету міжнародного права та правознавства Української академії зовнішньої торгівлі

(м. Київ), від 2007 – професор кафедри конституційного та адміністративного права у Київському університеті культури і мистецтв, у 2009–2010 – завідувач кафедри теорії та історії держави і права. Засновник постійно діючої з 2003 року міжнародної конференції “Церква – наука – суспільство: питання взаємодії”. Голова Всеукраїнського товариства дослідників християнських старожитностей Центрально-Східної Європи. Митрополит Київський і всієї України Володимир нагородив В. Ластовського медаллю Святого рівноапостольного князя Володимира II-го ступеня (2006).

Дослідник історії та історіографії Церкви, українського козацтва, археології, пам'ятокознавства, права і держави. Підготував двох кандидатів наук. Автор понад 230 наукових праць, у т. ч. чотирьох монографій та одного навчального посібника.